

ATATÜRK ÜNİVERSİTESİ EDEBİYAT FAKÜLTESİ YAYINI

Edebiyat Fakültesi
ARAŞTIRMA DERGİSİ

İN MEMORIAM

Prof. Albert Louis GABRIEL

Özel Sayısı

Prof. Albert Louis GABRIEL

2.8.1883 — 23.12.1972

Albert Gabriel

Profrance - Albert GABRIEL

19 Août 1962

Bar-sur-Aube
France Aube

Monsieur le Directeur,

Je vous remercie de votre lettre du 15 Août qui m'est parvenue hier. J'avais pris toutes mes dispositions pour me rendre en Turquie au mois de septembre prochain, mais ma soeur, avec laquelle je vis, est tombée gravement malade et a dû être transportée dans un hôpital de Paris. Quels que soient les résultats du traitement qui lui est imposé, je ne puis envisager de quitter la France cette année.

Cependant, malgré mon immense espérance, je garde le désir de voir être réalisés les vœux exprimés prochainement à Sain Vélger pour lui remontrer de m'envoyer une documentation précise, comprenant notamment des photographies sur l'état des chantiers de restauration. Comme tous les monuments n'ont pas été connus, je vous adresserai un rapport dont vous pourriez peut-être tirer quelque profit. Veuillez noter que j'exécuterai cette besogne à titre strictement gratuit et sans aucune rétribution, avec le seul désir de montrer mon fidèle attachement pour votre pays. Et peut-être pourrions-nous, l'an prochain, envisager un voyage.

En attendant, je vous prie de croire, Monsieur le Directeur, à mes meilleurs vœux et à mes sentiments les plus dévoués.
Albert Gabriel

Edebiyat Fakültesi
ARAŞTIRMA DERĐİSİ
Kuruluş Tarihi 1970

Bu Sayı
Prof. Dr. R. Hüseyin ÜNAL
tarafından hazırlanmıŐtır.

Edebiyat Fakültesi

ARAŞTIRMA DERGİSİ

ÖZel SAYI : 9

İ Ç İ N D E K İ L E R

Ara ALTUN — Kütahya'da Balıklı Tekkesi Üzerine Notlar	1— 20
Ekrem Hakkı AYVERDİ — Osmanlı Âbidelerinin Restorasyonları	21— 66
Ülkü Ü. BATES — The Patronage of Sultan Süleyman — The Süleymaniye Complex In Istanbul	67— 76
Yıldız DEMİRİZ — Koçaş Köyü Camii	77—104
Emel ESİN — Türk Minaresinin Orta Asyadaki Öncüleri Hakkında	105—150
Prof. Dr. Semavi EYİCE — Kapu Ağası Hüseyin Ağa'nın Vakıfları	151—246
Gyözö GERÖ — Neure Angaben Zur Baugeschichte Der Dschamis In Ungarn	247—274
Fügen İLTER — Anadolu'nun Erken Devir Türk Köprüleri İle İran Köprü Mimarlığı İlişkileri	275—320
Dr. Yılmaz ÖNGE — Anadolu'nun Türk-İslâm Devri Yapılarında Enteresan Bazı Taş Kemer ve Tonozlar ...	321—336
Dr. Yıldız ÖTÜKEN — Orhan Gazi (1326-1359) Devrinden Kanuni Sultan Süleyman (1520-1566) Devrinin Sonuna Kadar Osmanlı Medreseleri	337—372
Tülay REYHANLI — Bursa Yenişehirinde Koca Sinan Paşa Camii ve İmâreti	373—396
J. Michael ROGERS — Royal Caravansarays And Royal Inscriptions In Seljuk Anatolia	397—432

Gerd SCHNEIDER — Vereinigung Von Geometrischen Und Pflanzlichen Formen In Der Seldschukischen Bauornamentik Anatoliens	433—452
Rahmi Hüseyin ÜNAL — Osmanlı Öncesi Devirden Ya- yınlanmamış Birkaç Han Üzerinde İnceleme	453—484

Ö N S Ö Z

Araştırmalarıyla Türk sanatı ve Türk kültürüne büyük hizmeti geçmiş bir Türk dostu olduğu bilinen Prof. Albert Louis GABRIEL vefat edeli dört yılı aşkın bir zaman geçmiş olmasına rağmen, anısını tazelemek üzere yapılanların, yapılması gerekenler yanında bir hiç mertebesinde kalışı, olanaklarımızın kısırlığına rağmen bizi birşeyler yapmağa zorladı. Şu veya bu şekilde Türk sanatının tanıtılmasına katkıda bulunmuş araştırmacıların anısına düzenlenmiş yayınlar örneği, bir «makaleler mecmuası» yayınlamak, ve bunu gerçekleştirmek için de Türk sanatı tarihi ile uğraşanların yardımlarını rica etmek üzere harekete geçtim. İlk zorluk böyle bir yayının gerektirdiği malî olanakları sağlamaktı. Atatürk Üniversitesi Edebiyat Fakültesi'nin malî olanakları bu yükü karşılayacak durumda değildi. Fakat, Edebiyat Fakültesi Araştırma Enstitüsü'nün «Araştırma Dergisi» adıyla çıkardığı dergi için ayrılmış bir miktar para mevcuttu. Kendisi ile görüştüğüm Dekan Sayın Prof. Dr. M. Kaya Bilgegil, konunun Araştırma Enstitüsü Yönetim Kurulu'nda görüşülmesini ve derginin bir sayısının «A. Gabriel Özel Sayısı» adıyla çıkarılmasını önerdi. Konuyu tartışan Yönetim Kurulu bu yönde bir karar aldı ve gerekli hazırlıkları yapmak üzere beni görevlendirdi.

Bu sayıda yer alan makalelerin «Türk Mimarisi» ile ilgili olmasına özen gösterildi. Türk sanatıyla uğraşan araştırmacıların pek çoğu, mimarî ile ilgilenmediklerinden makale gönderemediler. Dergiye konulabilecek makale sayısını önemli ölçüde kısıtlayan böyle bir karara varmamızın nedeni, müteveffa profesörün Türk sanatıyla ilgili araştırmalarının büyük bir kısmını mimarî dalına ayırmış olmasıydı.

Bu anma kitabının yayınlanmasına makale göndererek katkıda bulunan bütün araştırmacılara, «Araştırma Dergisi»nin bir sayı-

sını bu işe ayıran Edebiyat Fakültesi Araştırma Enstitüsü Yönetim Kurulu üyelerine, çalışmalarla devamlı ilgilenen Edebiyat Fakültesi Dekanı Sayın Prof. Dr. M. Kaya Bilgegil'e ve kapakta yer alan fotoğrafı göndermek lûtfunda bulunan Mr. Chaise - Gabriel'e burada teşekkür etmeyi borç bilirim. Türk dostu araştırmacının anısını tazelemeğe katkıda bulunacağına inandığım bu derlemenin gerçekleşmiş olmasından duyduğum mutluluğu da ayrıca belirtmek isterim.

Erzurum, Mart 1977

Prof. Dr. Rahmi Hüseyin ÜNAL

KÜTAHYA'DA BALIKLI TEKKESİ ÜZERİNE NOTLAR

Ara ALTUN

Bu yazıda, Kütahya Türk Devri Mimari araştırmalarında dikkatimizi çeken, harap bir yapıdan söz edilecektir. Genellikle Kütahya'nın erken devir Türk Mimarisi arasında yer alması gereken bu yapı ileride üzerinde durulacağı gibi kesin bir tarihleme için yeterli kaynaklara sahip değildir.

Balıkli Mahallesinde, Balıklı (Rüstem Paşa) Hamamı olarak bilinen çifte hamamın hemen güneyinde, eski derenin kenarında, beton yolun doğusunda bulunur. Yakınında, Kütahya'da Selçuklu devri kitabesine sahip ender yapılardan Balıklı Camii ile çarşı içine doğru Germiyanlı devrinden Analcı Mescid yer alır. Kısacası, yapı Kütahya'da Türk devri eserlerinden erken tarihli olanların yoğun şekilde bulunduğu bir bölümdedir (1).

Bugün için büyük bir blokun güney-batı köşesinde ve bu blokun dörtte biri genişliğinde yer kaplamaktadır. Oldukça geniş bir çevrede bahçe, hazire ve yapıya bağlı ev-meşruta yer almaktadır.

Yapıya XVII. yy. ortalarında ölmüş olan Şeyh Muslihüddin'den dolayı Müslihüddin Tekkesi de denilir.

Yapı hakkında :

Yukarıda sözü edildiği gibi geniş bir alanın ortasında yer alan yapıya Hamam yönündeki evin yanında yer alan büyükçe ve

(1) Kütahya'da Türk Devri Mimari araştırmaları, Sayın Hocam Prof. Dr. Oktay Aslanapa başkanlığında hazırlanmakta olan Kütahya Monografisi çerçevesinde sürdürülmekte olup, ön çalışmaları tamamlanmıştır.

çift kanatlı bir kapıdan girilir. Bu kapı kesme taş geniş bir giriş şeklinde ele alınmış, üzeri saçaklı bir çatı ve kiremitle örtülmüştür. Köşesi pahlanmış ve dört sıra mukarnasla eritilmiştir. Burada yakın geçmişte bir çeşmenin varlığı resimde de seçilebilir. Bu giriş bahçeye geçit vermektedir.

Plandan da görülebileceği gibi, batıda yapıya bağlı ev ile, doğuda küçük bir kaynak havuzun etrafında iki yönlü seki ile çevrili ahşap sundurma, ana yapının girişini iki yandan sınırlamaktadır. Yapının geç devir eklerinden olduğunu sandığımız bu kısımdan sonra ana yapıya geçit veren geniş kemer biçimindeki girişe gelinmektedir. Burada iki kanatlı ahşap kapının üzerinde iki satırlık çini kitabe görülür. Çini kitabenin alt satırının ortası dökülmüştür ve ev sahibi tarafından kırık parçalar korunmaktadır (2). Kitabenin metni aşağıdaki gibidir :

Gördü ol Asaf dedi itmamına tarih çün

Yahya Paşa etti ihya bu makamı Hak için (3)

1164 (1750/1751)

Kitabe metninden anlaşıldığı gibi bu tarih Anadolu Valisi, Sadrazam Hekimoğlu Ali Paşa'nın damadı Eyüplü Yahya Paşa'nın ihya kitabesidir ve yapının XVIII. yy.daki onarımı ile ilgilidir (4).

Bu girişten sonra, basık bir bölüme girilmektedir. Bu basıklık bir kubbe tonozu ile örtülü olan bu kısmın üzerinde ikinci bir kat halinde küçük bir hücrenin varlığından ileri gelmektedir. Bugün için bu hücreye girmek mümkün değildir. Batıdan yandaki evin içinden buraya açılan bir geçit vardır.

-
- (2) Araştırmamız sırasında büyük kolaylık gösteren evsahiplerine burada teşekkürü görev bilirim.
 - (3) Kitabenin metni İsmail Hakkı Uzunçarşılı tarafından 1932 de yayınlanmış, bu kaynaktan diğer mahalli yayınlara da Türkçe olarak aktarılmıştır. Uzunçarşılıoğlu İsmail Hakkı, Bizans ve Selçukiyelerle Germiyan ve Osman Oğulları zamanında *Kütahya Şehri*, İstanbul 1932, s: 123; Hamza Güner, *Kütahya Camileri*, 1964, s: 80.
 - (4) Uzunçarşılıoğlu İsmail Hakkı, aynı eser, s. 123'de Yahya Paşanın kısa hayat hikâyesi verilmekte, kendisinin görevle gittiği yerlerde konak yaptırdığı ve eskimeye yüz tutmuş eserleri onarttığı belirtilmektedir. Aynı yerde s: 112 dipnotu 5 de, Yahya Paşanın 1164 H. 1750 M. tarihli Vakfiyesinin «kuyudu atika»da bulunduğu belirtilmektedir.

Bu giriş bölümü, üzerinde küçük bir hücre ve altta basık kubbe tonuzu yanında, basık sivri tonozlarla iki yana açılmasıyla da ayrıca dikkati çeken bir özelliğe sahiptir. Ana mekâna girişte, ortada kubbe ve yanlarda beşik tonozlarla üç bölümlü bu hazırlık mekânının iki yanı sonradan ortada birer kapı bırakılacak biçimde örülerek kapatıldığından bugün için etkisini kaybetmiş olmakla birlikte, yapı planlaması içinde önemli bir özelliktir (5).

Giriş bölümü geniş bir kemerle ana mekâna açılmaktadır. Ana mekânın plân şeması, ortada fenerli kubbenin iki yanında tonozlu birer yan mekân ve güneyde yine tonozlu ve mihraplı mescid bölümünden meydana gelmektedir.

Ortakı kubbeli bölüm kareye çok yakın ölçülere sahiptir ve kasnak hizasında dört pencere bulunur. Kubbeye geçişler basit prizmatik Türk üçgenleriyle sağlanmıştır. Ortada yuvarlak boşluk altıgen bir fenerle yükseltilmiştir. Altı yönde geniş pencereleri bulunan bu fenerin üzeri dışardan kiremit örtülü bir çatı ile kaplanmıştır. Bunun altında radyal biçimde son zamanlarda kaplanan ve geçici bir koruma tedbiri olarak düşünülebilecek tahta parçalarının altında kasnak ve kubbenin çok düzenli tuğla işçiliği seçilebilmektedir. 110 cm. genişliğindeki taş duvarlar üzerindeki bu kubbe, etekten kasnak sonuna ve kasnaktan fenere kadar ayrı eğimlerle hafifçe yükselen ve fenerle tırmanmasını tamamlayan bir etkiye sahip olmalıydı. Bugün için bunu algılamak oldukça güçtür. Bir yandan, sonradan batıdaki evin kubbe fenerine kadar dayanan çıkmaları, bir yandan tonozların harap kiremit örtülü, çift meyilli çatıları ve yapının genel bakımsız manzarası arasında kubbe, dış görünüşteki hakim rolünü kaybetmiştir.

Yan mekânlardan batıdaki sağlam ve ayaktadır. İçi tamamen

- (5) Kütahya'da İmaret Mescidi olarak bilinen veya II. Yakup Bey İmaretini adını alan aynı plan şemasına sahip kubbeli XV. yy. ilk çeyreğinden kalma yapının girişinde de kubbeciklerle örtülü ve bir anlamda üç kemerle dışarıya açılan giriş bölümü bulunduğunu hemen burada belirtmenin sayısız yararı vardır. Plan ve resimler için Ali Kızıltan, *Anadolu Beyliklerinde Cami ve Mescitler*, s: 84, Resim 45, Ekrem Hakkı Ayverdi, *Osmanlı Mi'mârisinde Çelebi ve II Sultan Murad Devri 806-855 (1403-1451)* İstanbul 1972, s: 516-518.

Girişin üzerinde hücre Bursa'da İssız Han'ın girişi üzerinde de görülmekle beraber ayrı fonksiyonlu bu yapılarda sadece bir devir özelliği olması açısından önemli olabilir. Bu konuda dikkatimi çeken sayın Prof. Dr. Şerare Yetkin'e teşekkür ederim.

karanlık olan ve depo şeklinde kullanılan bu mekân basık bir beşik tonozla örtülüdür. Güneyde mihrap yönünde bir açıklıktan biraz aydınlanmaktadır. Bu açıklığın pencere olup olmadığını, yine buradaki nişin mihrap veya ocak olup olmadığını kesinlikle tesbit edemedik. 1975 ve 1976 da kısa sürelerle yapıyı üç kez görme imkânımıza karşılık bu eksikler tamamlanamadı (6). Dar bir geçitle girilen yan mekânlardan doğudaki ise tamamen yıkılmış olup temel hizasındaki kalıntılar bitkilerle sarılmış durumdadır. Kuzeyde yer alan geç eklemelerin birleştiği yerde tonoz başlangıç izlerini hala görmek mümkündür.

Orta mekânın zemininden 40 cm. kadar yüksekte bir zemine sahip olan mihraplı güney kanadı ise sivri bir beşik tonozla boydan boya örtülmüştür. Doğuda, tonozu yarısına kadar yaran genişçe bir pencere buranın tek aydınlatma bölümüdür. Mihrabın hemen üzerindeki bir açıklık bugün karşı yönden rahatsız edici bir ışığın girmesini sağlarsa da, bu tamamen bir yıkılma ile ilgilidir ve resim çekmek için bu deliği kapatmak üzere dışarıdan bir mukavva örtüdüğümüzde bu durum kesinlikle anlaşılmıştır.

Yapının diğer bölümleri gibi mihrap duvarının dış kaplamaları da çok elden geçmiş olmakla birlikte, köşelerde blok kesme taşlar, ortada mihrabın arkasında niş biçiminde işlenmiş bir taş ve genel manzara, yapıda muhtemelen tuğla-taş örgünün hakim olduğunu göstermektedir.

Mihrap duvarının dış yüzü hariç hemen her tarafın kalın bir sıva tabakası altında bulunduğu yapının içinde gerek orta bölümde, gerekse mescid kısmında oldukça ilgi çekici ahşap işçiliğe de rastlamak mümkündür.

Bir kere kubbe fenerinin çatısı, içerden ağaç kaplı olup, ince çıtalarla kasetlenmiştir. Göbekte yan yana dört tane dört kollu yıldız meydana getirilmiştir.

İçerde, orta mekân ile mescit bölümünün duvarları ve yan mekânlara geçiş kapılarının çevreleri ahşap lambri ile kaplıdır. Kaplamalar, yan mekânlara geçiş kapılarının üzerinde kartuşlar

(6) Bunlardan ilkinde bana yardımcı olan Kütahya Belediyesi yetkililerine ve Sanat Tarihçisi Faruk Şahin'e, 1976 da birlikte seyahat ettiğimiz dostum Sanat Tarihçisi Cengiz Sezer'e ve bazı fotoğrafları için Doç. Dr. Yıldız Demiriz'e burada teşekkürlerimi ifade etmek isterim.

biçimindedir. Yanlarda ise dilimli kaş kemerler biçiminde yan yana bir düzen gösterirler. Mihraplı bölümde aynı biçimler daha alçak olarak oymalı pabuçluklar halini almıştır. Bu bölümü iki yanda orta mekândan ayıran basit parmaklıkların hemen arkasında ise, tonoz arası doldurularak karşılıklı iki dolap - niş meydana getirilmiştir. Üstte geniş bir kartuş biçimindeki boşluğun altında dilimli kemerli üçer niş vardır. Mihrap duvarında ise, hafif yuvarlak bir niş şeklindeki mihrap dört sıra basit mukarnasla sonuçlanmaktadır. Mihrap duvarının ahşap lambrilerden yukarısı mavibeyaz XVIII. yy. Kütahya çinileriyle kaplıdır. Lambrilerin üzerini ve mihrap nişinin çevresini dolaşan bordür çinileri ve mihrabın üzerinde kartuş şeklindeki beyitle birlikte bu kaplama ve kitabe doğrudan doğruya Yahya Paşa'nın 1750/51 deki onarımı ile ilgilidir. Aynı çiniler yine onun onarımları ile ilgili olarak Kütahya'da Hisarbey Camii'nde görülebileceği gibi, Şehrin merkezinde Alo Paşa Camii'nde ve Kudüs'de bu devir Kütahya çini kaplamalarında da çokca görülmektedir (7). Nergis, lâle ve sarmaşık yaprakları kare levhaların ortasında birer tam ve köşelerde çeyrek madyonlar meydana getirmekte, bunların birleşiminden sonsuz doğru diagonal ve alternatif bir düzen oluşmaktadır.

Orta bölümde bir kenarda kendi halinde duran ve muhtemelen XVIII. yy. dan kalma çok güzel ağaç işçiliği gösteren bir kürsü de dikkati çeken bir unsurdur.

Yapı kendi halinde, terkedilmiş durumdadır. Ramazan aylarında, zaman zaman yandaki evde oturanlar tarafından temizlenen ve açılan yapının sondajlarla aydınlığa kavuşturulması ve onarılması oldukça kolay görünmektedir.

Muhtemelen Yahya Paşa'nın «ihya»sı ile ilgili görülebilen kuzeydoğudaki ahşap bölümlere de kısaca değinmek yerinde olacaktır.

(7) Bu konuda çeşitli karşılaştırmalar ve aynı düzende çiniler için Oktay Aslanapa, *Osmanlılar Devrinde Kütahya Çinileri*, İstanbul 1949, s: 54,55, şekil 48. Hisarbey Camii'ndeki çiniler aynı tarihte Yahya Paşa tarafından yaptırılmıştır. Adı geçen eserde desenlerin analizinde, ortada ana eksen meydana getiren stilize lâlenin derviş asâsına, Teber'e benzetildiği görülür. s: 55.

Bu cins çiniler Ankara'da Hacı Bayram Camii'nde, yine Kütahya'da Alo Paşa Camii mihrap duvarında kullanıldığı gibi anlaşılan bol miktarda ihraç da edilerek uzak bölgelerde kullanılıyordu. John Carswell, *Kütahya Tiles and Pottery from the Armenian Cathedral of St. James, Jerusalem, Oxford 1972, Vol. II.*

tır. Bugün çok harap durumda olan bu kısımlar arasında, kare havuzun etrafını çeviren sekiler üzerindeki sundurma ön planda gelmektedir. Sundurmanın kuzeyi alçak parmaklıklarla sınırlanmış, doğusu ise kafesli ahşap örgü ile kapatılmıştır. Buradaki basit bir kapı dar bir koridora açılmaktadır. Toprak sıvalı bu bölümle, ana yapının duvarları arasındaki bağlantıyı anlayabilmek için basit sondajlara ihtiyaç vardır. Bu dar koridor doğuda kare planlı aydınlık bir odaya açılır. Ahşap tavanlı, kare odanın dört yanı sekilerle çevrilidir. Kuzeyde ve doğuda üçer pencere ile aydınlanan bu ferah mekân, sekileri ve pabuçluğu ile tam bir Türk evi başodası görünümündedir. Koridorun diğer ucu bunun yanındaki dar bir odaya açılır.

Havuzlu sundurmanın karşısındaki iki kapı batıdaki eve açılır. Bu ev tekkeye bağlı olmakla beraber, çok elden geçmiş ve devamlı eklemelerle bazı yerlerde, yukarıda da değinildiği gibi kubbenin üstüne kadar taşmış, yıkılmış, yeniden onarılmış, kısmen kullanılır haldedir.

Yapının mescid kısmının doğusunda tonozu yaracak kadar yüksek ve geniş bir pencere açıklığından yukarıda söz etmiştik. Demir şebekeli bu pencere, yapının yıkık doğu kanadı ile mescid bölümü arasında yer alan ve doğuya doğru genişleyen hazire'ye açılmaktadır. Burada Tekkenin ilk Halveti Şeyhi olan Muslihüddin Efendi ve çoğu şeyhlik yapmış olan ailesine ait mezartaşları ile şüpheli olmakla birlikte 912-922 H. tarihini veren bir mezar taşı vardır.

Tarihleme hakkında :

Bu yapının ilk yapılışı hakkında şimdiye kadar bir kayda rastlamadığımızı hemen belirtmek yerinde olacaktır (8). Bütün kayıtlar

- (8) Yapıdan, yukarıda kaynak olarak verilen İsmail Hakkı Uzunçarşılı ile Hamza Güner'in eserleri dışında genellikle «ihya» tarihiyle ve önemsiz olarak bahsedilmektedir Anlaşılan hep aynı kaynaklardan kısmen de yanlış olarak aktarılan ve bazen yapım tarihi gibi gösterilen bu genel kaynakları buraya almıyoruz. T. Gökbilgin, «Kütahya Maddesi», İslâm Ansiklopedisi, s: 1125 de de ihya şeklinde geçmektedir. Dikkati çeken bir husus da bir komisyon tarafından hazırlanan 1960 tarihli *Kütahya İmar Komisyonu Raporunda* «Kütahyada Korunması gerekli eski eserler» başlığında 34. sayfada Tekke, Türbe, Muvakkıthane ve Kütüphaneler bölümünün ilk sırasında yer almıştır. Burada «Şeyh Muslihittin Tekke ve Haziresi» adı ile geçen

larda ve çeşitli yayınlarda yapıdan yukarıda belirtilen ihya kitabesiyle söz edilmektedir. (1164) 1750/51 tarihli bu kitabenin Yahya Paşa'nın onarımı ile ilgili olduğunu söylemiştik. Bu yapı muhakkak ki bu tarihten çok evvel vardı ve bir tekke-zaviye olarak yapılmıştı. Bu adı geçen onarım tarihinden yüz yıl kadar önce ölen ve mezar taşı hazirede pencerenin hemen önünde bulunan Şeyh Muslihüddin Efendi (ölümü 1072-1661/62), buranın ilk Halveti şeyhi olarak gösterilir (9). Elmalılı Sinan Ümmi Halifesinden ve Halveti Tarikatının Yiğitbaşı (10) kolundan olan Muslihüddin Efendinin ölümü XVII. yy. ortalarında olduğuna göre herhalde bu yapının onun tarafından Halveti tekkesi olarak kullanılmağa başlaması XVII. yy. ilk çeyreği içindedir (11). Aynı hazire'de Şeyh Muşlihüddin Efendi ailesinden gelen ve birçoğu bu tekkede sırasıyla şeyhlik yapmış olan efradına ait mezar taşları vardır. Kendisinden sonra üçüncü şeyh olan ve (1151) 1738/39 da ölen Bahşi Efendi'den itibaren bu aileye Bahşizadeler adı verilmiştir (12).

yapıya XV. yy., Osmanlı, bakımsız kaydı konulmuştur. Bu tarihlenin raporun hazırlığında göz önünde tutulan kaynaklardan hiçbirine uymadığı ve isabetli bir görüşle verildiği anlaşılmaktadır. Ne yazık ki kaynak belirtilmemiştir.

- (9) Şeyh Muslihüddin Efendi'nin nereden geldiği, hangi tarihte nerede öldüğü, İsmail Hakkı Uzunçarşılı'nın yukarıda sözü edilen eserinin 124. sayfasında anlatılmakta ve oğulları ile ailesinden diğer şeyhlerin sıralaması yapılmaktadır. Herhalde Sayın İsmail Hakkı Uzunçarşılı bu sıralamayı haziredeki mezar taşlarına dayanarak yapmış olacaktır. Sayın hocam Prof. Dr. Oktay Aslanapa fotoğraflardan haziredeki mezar taşlarını tek tek okuyarak isimler ve tarihlerle yerlerini tesbit etmiştir. Bu çalışmadan da Muslihüddin Efendinin mezar taşının pencerenin önündeki olduğu anlaşılmaktadır. Kendisine bu yardımları için burada teşekkürü borç bilirim.
- (10) Yiğitbaşı Anadolu'da Ahilerle ilgili bir terim olarak görülür. Eski Lonca teşkilâtında Lonca Reisinden sonra gelen kişi ve yönetici olarak bilinir. Tarih Terimleri Sözlüğü, TDK, Ankara 1974, s: 154.
- (11) Halvetiliğin Anadolu'da yayılması teşkilâtçı bir tarikat olduğundan ve esnek prensiplerle çok taraftar topladığından kolay olmuştur. Pek çok kolu bulunması önemli özelliğidir. Hasan Küçük, *Tarikatlar*, İstanbul 1976, s: 98-99. Anadolu'da esas yayılması XVI. yy. da Gülşeni kolunun kurulmasından sonradır. 1439 da Bursa'da ölen ve Buhara'dan gelen Muhammed Şemseddin (Emir Sultan)'ın önemli rolü olmuştur. Yiğitbaşı kolu ise Şemseddin Yiğitbaş tarafından (951) 1544 de kurulmuştur. J. Spencer Trimmingham, *The Sufi Orders in Islam*, Oxford University Press, 1973, s. 75.
- (12) Uzunçarşılıoğlu İsmail Hakkı, aynı eser, s: 124. Bahşi Efendinin mezar taşı diğerlerinden farklı uslûpta süslemeye

Bu hazirede oldukça eski görünen ve farklı bir kavuğa sahip olan diğer bir mezar taşında Prof. Dr. Oktay Aslanapa «Şeyh el mağfur el Şeyh... (kulu) Süleyman Efendi» yazısını ve şüpheli olmakla birlikte 929 (1522/23) veya 912 (1506/07) tarihini fotoğraf-tan okumuştur. Böyle bir tarih bizi biraz daha geriye XVI. yy. başlarına götürmektedir. Adı okunan Süleyman Efendinin bu aileden diğer iki Şeyh Süleyman ile ilgileri yoktur.

Tekkeye ait daha geç devirlerdeki bazı önemsiz kayıtlara Kü-tahya Şer'i Mahkeme Sicillerinde rastlanmakla birlikte konuyu dağıtmamak için burada bu detaylardan söz etmek gereksiz görünüyor. Yahya Paşa'nın Vakfiyesinde bu yapının eski durumundan bahsedildiği umulursa da, Yahya Paşa'nın vakfiyesi hakkında kesin bir bilgiye de rastlanmıyor (13). İsmail Hakkı Uzunçarşılı, Kütahya Şehri adlı eserinde yapının muhtemelen Kütahya'daki Takke-ciler (Takvacılar) Camii ile aynı zamanda yapılmış olduğunu kaydeder (14). Son araştırmalara göre Ekrem Hakkı Ayverdi tarafından Demirtaş Paşa Camii adı ile Yıldırım Bayezid devrine ve XIV. yy. sonuna tarihlenen bu cami ile aynı tarihlerde yapılmış olması halinde Üstad Ekrem Hakkı Ayverdi'nin bu devirleri de kapsayan eserlerine girmiş olması gerekecekti (15). Ayrıca Ömer Lütü Barkan'ın Zaviyelerle ilgili makalesindeki Kütahya Evkaf ve Mufassal Defterleri kayıtlarında da bu yapı ile ilgili olabilecek bir

sahiptir. Yine bu hazirede hanımlara ait mezar taşlarında da değişik bir süslemenin üst kısımlarda ufak farklarla tekrarlandığı görülür.

(13) Uzunçarşılıoğlu İsmail Hakkı, aynı eser, s: 112, dipnotu 5 de, 4. nota işaret ettiğimiz gibi bir kayıt veriyorsa da bunu bulmak şimdilik mümkün olmadı.

(14) Aynı yer, s: 123.

(15) Sayın Ekrem Hakkı Ayverdi'nin eski kaynakları da inceliyerek meydana getirmiş olduğu dört cildlik Osmanlı Mimarisi eserine girmediğine göre, titiz bir araştırmacının gözünden kaçma ihtimalini düşünemiyoruz. Ya gerçekten, uzmanlık alanımızın dışında kalan arşiv ve kaynak araştırmalarının daha da derinleşmesi gerekecektir, ya da devrinde Kütahyanın önemli bir zaviyesi olduğuna inandığımız bu yapı vakıflarının azlığı sebebiyle kayıtlarda geçmemektedir. Bu arada bazı seyahatnameler ile birlikte Aşıkpaşazade, Tacüttevarih, gibi, Ariflerin Menkıbeleri gibi zaman zaman çok yararlı kaynaklara da başvurduğumuz halde sonuç alamadık. Kendisi de Kütahya'lı olan XVII. yy.'ın ünlü gezgini Evliya Çelebi bile bu yapıdan söz etmiyor. Onun Kütahya'da yedi olarak saydığı ve altısının adını verdiği zaviyelerden isimlisi olacağına da ihtimal veremiyoruz.

isme rastlanmıyor (16). Kütahya Şer'i Sicilleri ile Başbakanlık Arşivi Mühimme defterlerinde Kütahya Vakıfları ile ilgili araştırmalar yapmış olan Topkapı Sarayı Arşiv Uzmanı Mustafa Yeşil'in notlarında da yapının eski durumu hakkında ipucu bulunmuyor (17).

Kütahya'daki diğer vakıflarda ve bugün mevcut olmayan zaviyelerle ilgili ihtimaller üzerinde durmak da bir sonuca götürmüyor.

Bu plan şemasını veren Zaviyelerle ilgili titiz araştırmasında Prof. Dr. Semavi Eyice de bu yapı ile ilgili kayıtlara rastlamış değildir (18).

Son bir ihtimal Arşivlerdeki Tapu defterleri ile Kütahya Muassallarında yapının ilk zamanları hakkında rastlanabilecek kayıtlardır.

-
- (16) Ömer Lütfi Barkan, «Osmanlı İmparatorluğunda bir iskân ve kolonizasyon metodu olarak Vakıflar ve Temlikler I. İstilâ devirlerinin kolonizatör Türk dervişleri ve Zâviyeler» *«Vakıflar Dergisi, II., Ankara 1942, s: 308, 315, dv. Prof. Dr. Münir Aktepe'nin tavsiyesiyle bu defterlerde tekrar araştırma teşebbüsünde bulduysak da sonuç alamadık. Kendisine ve Dr. Müşteba İlgürel'e yardımlarından dolayı teşekkürü borç bilirim.*
- (17) Gösterdiği ilgi ve yardımdan dolayı kendisine teşekkürü borç bilirim.
- (18) Semavi Eyice, «İlk Osmanlı Devrinin Dini - İçtimai Bir Müessesesi, Zâviyeler ve Zâviyeli - Camiler», İktisat Fakültesi Mecmuası, Cilt 23, Ekim 1962 - Şubat 1963, No. 1-2, s: 3-80. Ayrıca bu tip yapılar hakkında daha sonra ayrıntılı makalelerinden «La mosquee - zaviyah de Seyyid Mehmed Dede à Yenışehir» *Beitrag zur Kunstgeschichte Asiens - In Memoriam E. Diez, İstanbul 1963; s: 49-68.; «Varna ile Balçık arasında Akyazılı Sultan Tekkesi», Belleten XXXI (1967), s: 551-592; «Çorum'un Mecidöz'ünde Aşıkpaşaoğlu Elvan Çelebi Zâviyesi», *Türkiyat Mecmuası, XV (1969), s: 211-244; «Trakya'da İneçikte bir Tabhaneli Cami», Tarih Enstitüsü Dergisi, I (1970), s: 171-196; «Sofya Yakınında İhtiman'da Gaazî Mihaloğlu Mahmud Bey İmâret-Câmii» Kubbealtı Akademi Mecmuası, Yıl 4, Sayı 2, Nisan 1975, s: 49-61 konumuzla doğrudan ilgili olanlarıdır. Bu tip yapıların gelişmesi üzerinde ve XIV.-XV. yy.lardaki rolleri hakkında burada fazla birşey söyleyecek durumda değiliz. Bildiğimiz kadarıyla, Sayın Hocam Prof. Dr. Semavi Eyice bu tip yapıları yeniden ve ayrıntılı biçimde yayınlamak üzere hazırlıklarına devam etmektedir. Bu yapı hakkında gösterdiği ilgi ve yardımlara burada teşekkürü borç bilirim.**

Kütahya'da Balıklı Tekkesinin plan şemasına sahip yapılar arasında, mescid bölümü tonozla örtülü olanlar genellikle erken devirlere ait olanlardır. Bazı istisnalar dışında daha geç devirlere ait olanlarında bu bölüm de kubbe ile örtülmektedir. Tonozlu tipin en gelişmiş ve büyük örnekleri arasında ise Bursa, Hüdaven-digâr İmaretî görülür (19).

Bu konudaki örnekler ilgililerce çok iyi bilindiğinden burada uzun benzetmelerle gereksiz uzatmalardan kaçınmak gerekecektir.

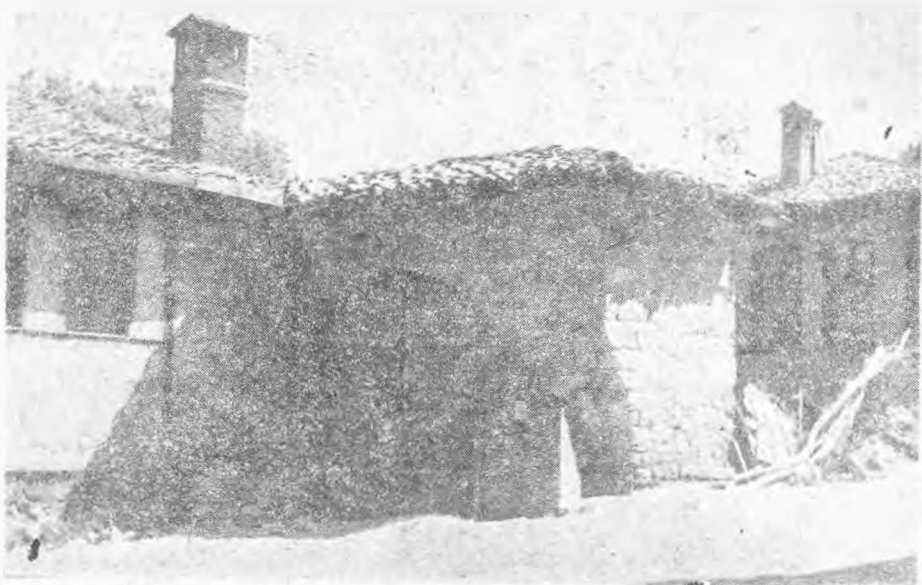
Eldeki verilerle, yapının plan şeması, mimari formu ve mal-zemeye dayanarak, Kütahya'daki Balıklı Tekkesinin ilk yapılışını XIV. yy. sonu ile XV. yy.ın ilk yarısına indirmek cesaretini göstermek gerekecektir. İhtisasımız dışında kalan, Arşiv vesikalarının sistemli olarak taranması ve yeni ipuçlarının bulunması herhalde yapıyı daha sağlam olarak yerine oturtabilecektir.

Bu devir Kütahya'nın Germiyanogulları, Osmanlılar ve hatta Karamanoğulları arasında sık sık el değiştirdiği, nüfus sahalarının değiştiği bir devirdir (20). Herhalde yeterli vakıfları bulunmayan bu yapı Şeyh Muslihüddin tarafından XVII. yy. ilk çeyreğinde Halvetî Tekkesi olarak kullanılmağa başlanmış, bir ara Şeyh Bahşi Mescidi olarak da tanınmış ve devrini tamamlamıştır.

Dileğimiz, ilerki araştırmaların yapının tarihi devirlerini sağlam şekilde aydınlatması, buna bağlı olarak da sondaj ve onarımlarla Anadolu Türk Mimarisi içindeki yerini almasıdır.

(19) Topluca kısa bilgi için S. Eyice, «İlk Osmanlı Devrinin....». s: 32-51, 64-80.

(20) Uzunçarşılıoğlu İsmail Hakkı, Bizans ve Selçukiylele Germiyan ve Osman Oğulları zamanında *Kütahya Şehri*, İstanbul 1932; İsmail Hakkı Uzunçarşılı, *Anadolu Beylikleri ve Akkoyunlu, Karakoyunlu Devletleri*, II. Baskı, Ankara 1969, s: 39-54; *Osmanlı Tarihi*, I. Cild (2. baskı), Ankara 1961; Süleyman Gönçer, *Afyon İli Tarihi*, Cilt I., İzmir 1971, s: 327 vd.

Resim: 1 — Kütahya, Balıklı Tekkesi. Bahçe girişi.

Quelques Notes sur le Tekke de Balıklı à Kütahya — Resume —

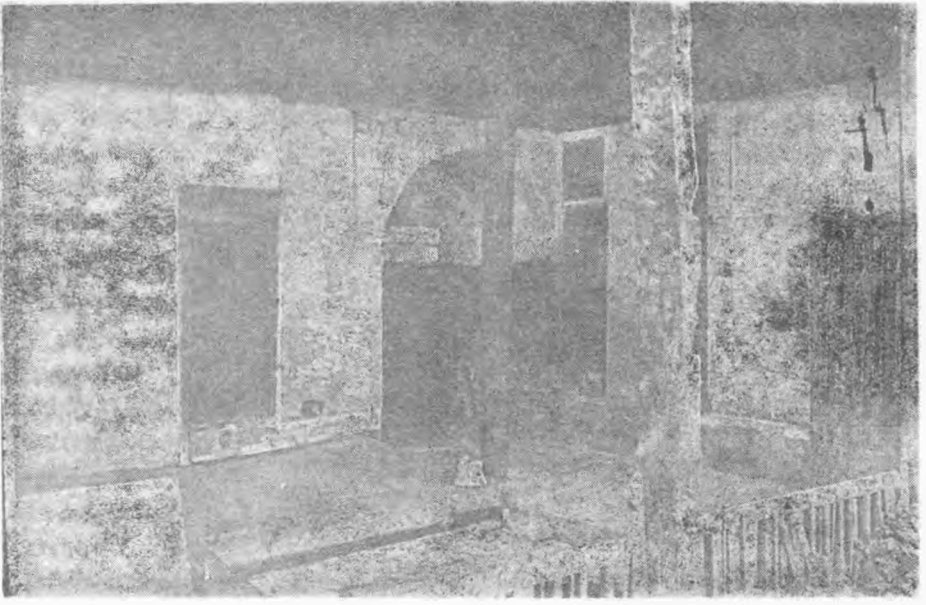
Avec cet article on tâchera de faire connaitre un tekke se trouvant à Kütahya, qui a passe inaperçu jusqu'a present.

Le batiment qui est connu generalement d'apres l'inscription de Yahya Paşa, mentionnant une restauration et datant de 1750 (1164 H.), appartient à la fin du XIV. siecle ou au debut du XV. siecle, selon son type de plan et son materiel de construction.

On l'utilisa comme un tekke des Halvetis et son premier «Şeyh» fut Muslihüddin Efendi mort en 1661/62. Dans le cimetièrre du tekke (hazire) on a decouvert aussi une pierre tombale datant du XVI. siecle.

On comprend que cet edifice a pour Kütahya une importance à cause de son plan et son architecture, malgre que son nom ne figure pas parmi les notes de voyages et qu'il n'a pas ete possible de trouver un renseignement dans les sources.

Nous esperons bien que ce batiment trouvera sa place dans les syntheses futures.

Resim: 2 — Havuzlu sundurma ve yapıya giriş (Cengiz Sezer).

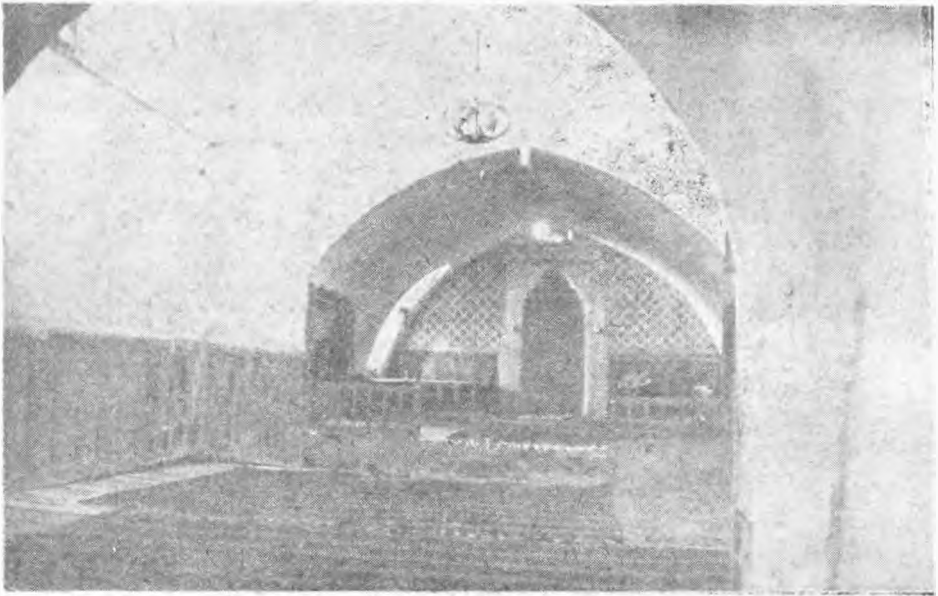
Resim: 3 — Sundurmada havuz ve sekilerden (Cengiz Sezer).

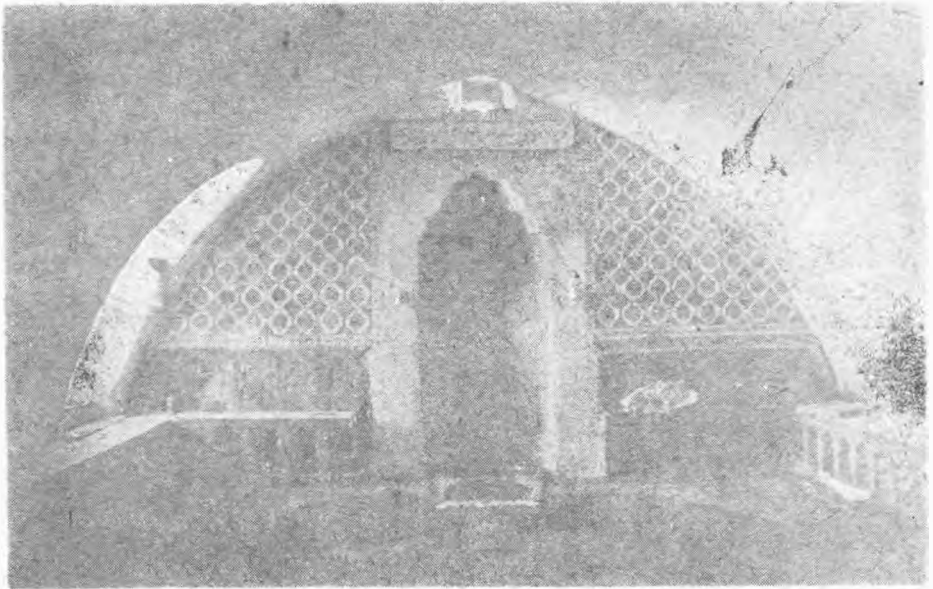
Resim: 4 — Kapıda onarım Kitabesi.

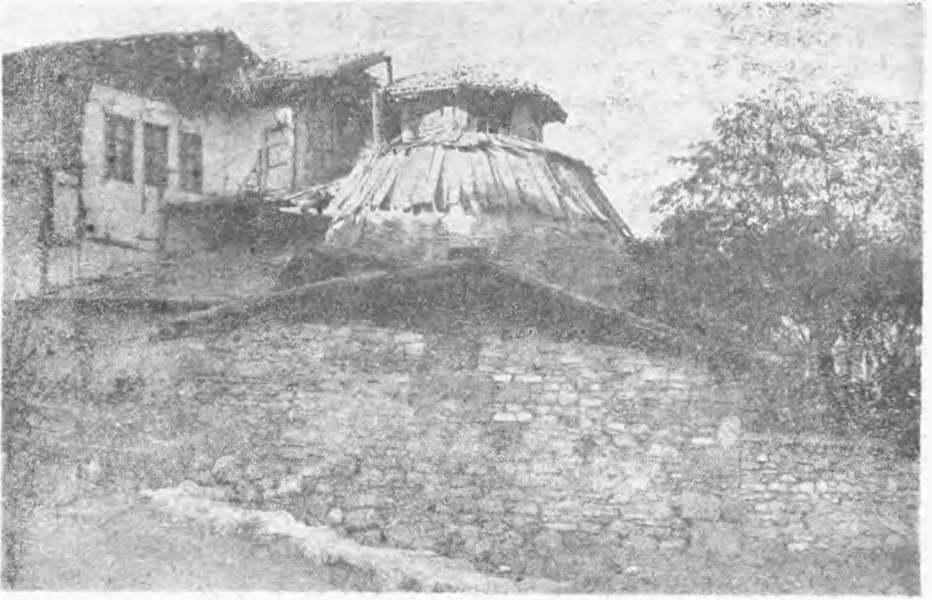
Resim: 5 — Kapıdaki onarım kitabesinin kırık parçaları.

Resim: 6 — Ana mekânda kubbeli orta bölüm ve mescid sekisi (Cengiz Sezer).

Resim: 7 — Mihrap bölümü (Cengiz Sezer).

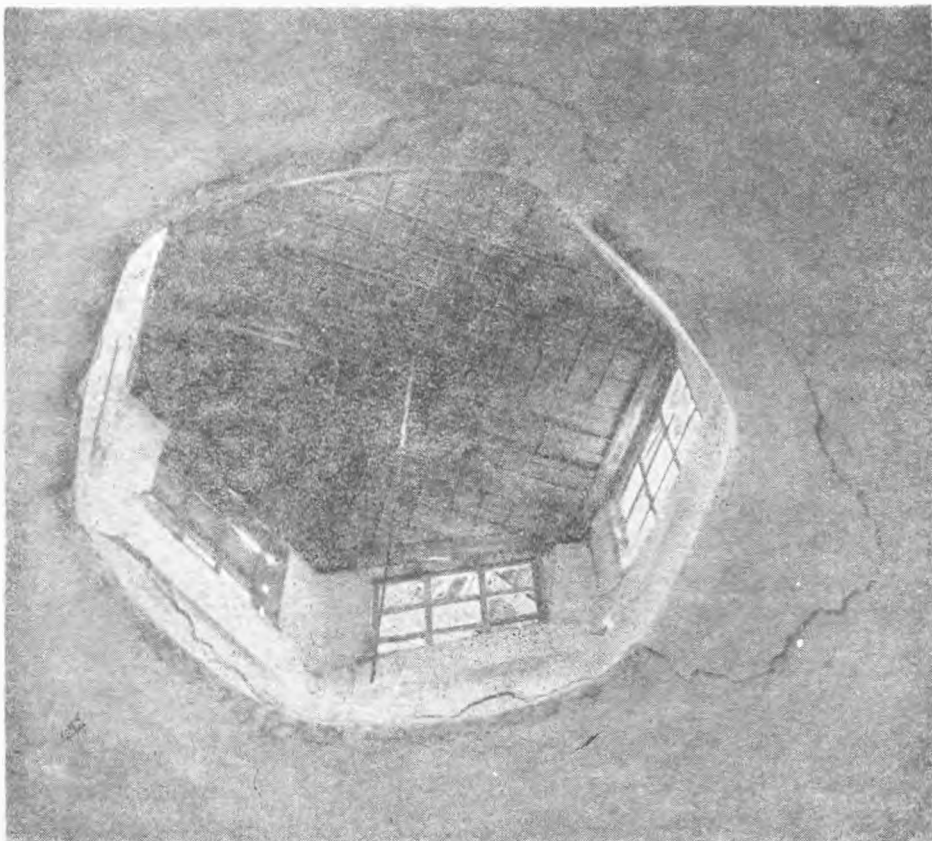
Resim: 8 — Yapının güneyden görünüşü (Cengiz Sezer).

Resim: 9 — Yapının güney doğudan görünüşü. Sağda geç ekler.
(Yıldız Demiriz).

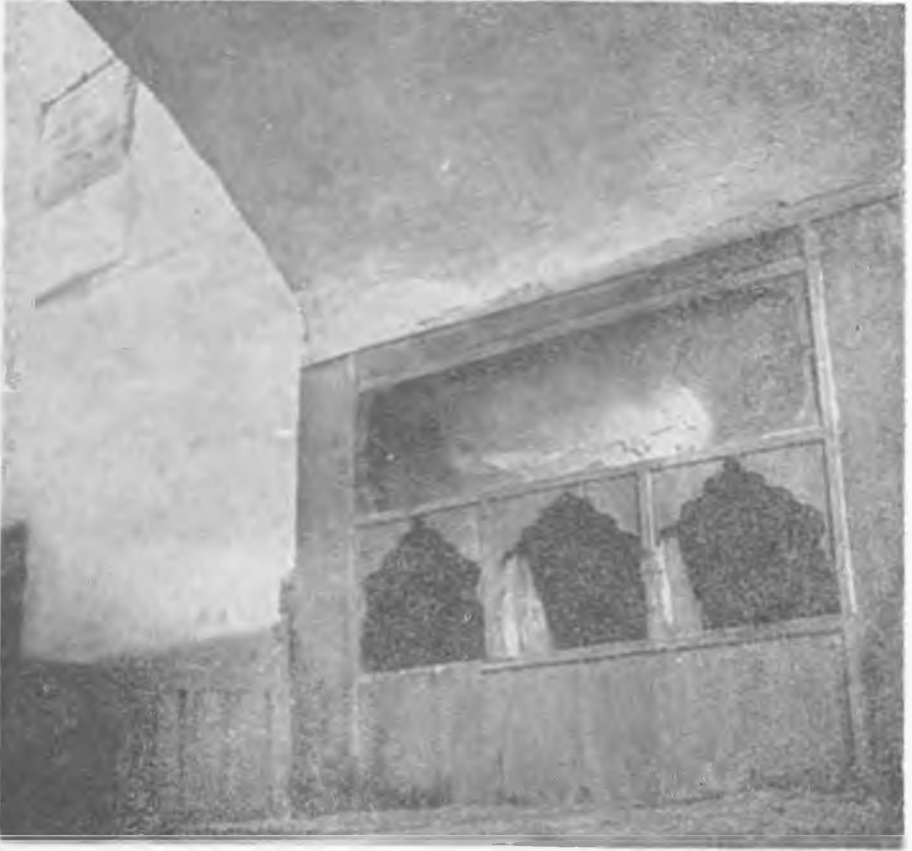
Resim: 10 — Kubbe ve doğudaki yıkık yan kanat boşluğu.

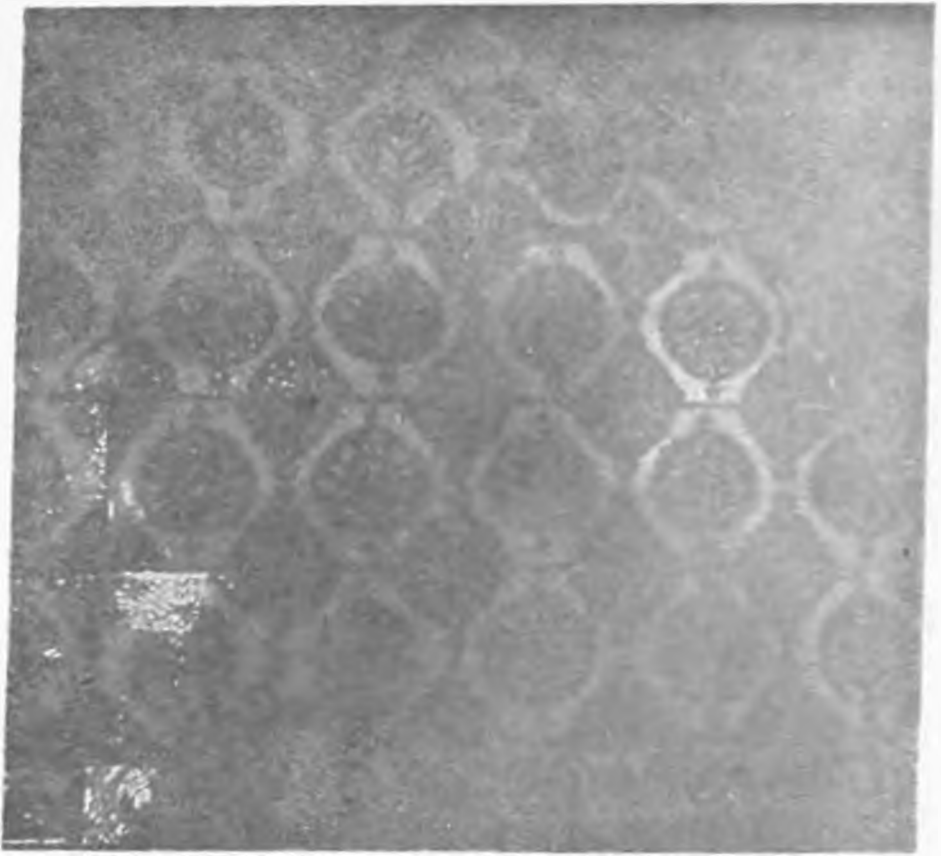
Resim: 11 — Kubbede fener.

Resim: 12 — Yan mekân girişi.

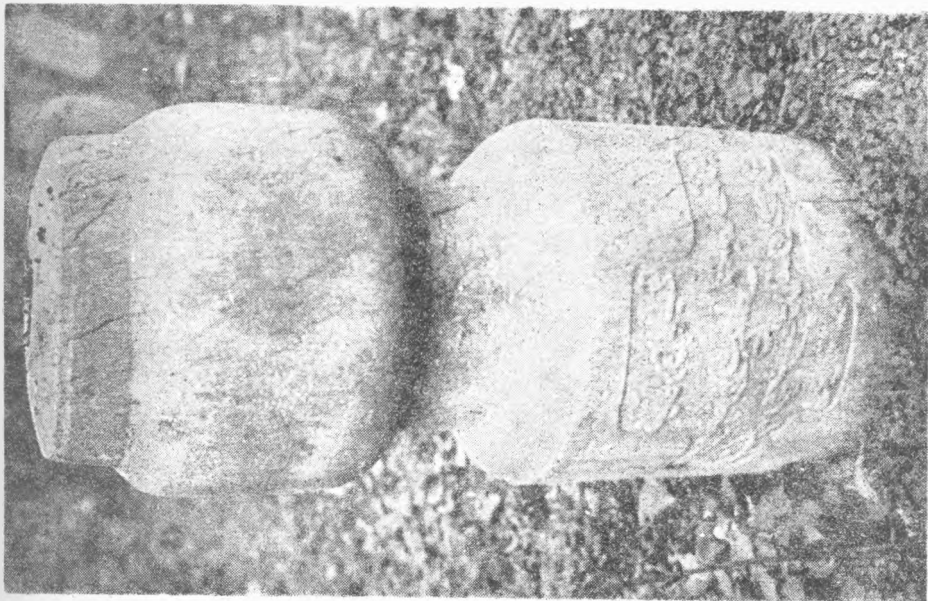
Resim: 13 — Mescid bölümünde ağaç işçiliği.

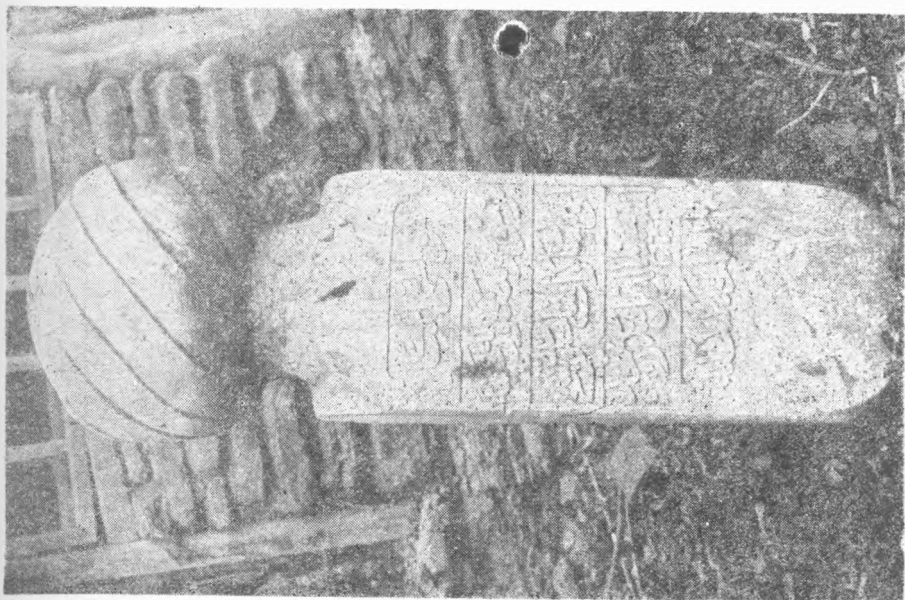
Resim: 14 — Mihrap duvarında XVIII. yy. Kütahya çinileri.

Resim: 15 — Hazirenin genel görünüşü (Yıldız Demiriz)

Resim:17 — (929 -912) XVI. yy. başlarından
Sülleyman Efendi mezar taşı
(Yıldız Demiriz).

Resim: 16 — Şeyh Muslihüddin Efendi'nin me-
zar taşı (Yıldız Demiriz).

OSMANLI ÂBİDELERİNİN RESTORASYONLARI

Ekrem Hakkı AYVERDİ

Gönül, Türk âbidelerinde asırlar boyunca yapılan değişiklikleri, tâmir, tâdil, ilâve ve restorasyonları, çok gerilere giderek mütalaa etmeyi ister; amma, bu pek şümüllü teşebbüsü makalenin çerçevesine sığdırmak kaabil değildir. Esâsen, pek eski zamanları gösteren, sene ve vesikaların tedârükü mümkün değildir, bu yüzden mevzuu mukaayeseli olarak ortaya koymak için, yeni ve eski vesikaların elde edilebileceği daha yakın devirlerde kalmak zârurîdir.

Biz de bu mecbûriyete uyarak, son 6,5-7 asırlık devreyi temsil eden Osmanlı âbidelerinin geçirdiği safhaları ve sonra da, bunların son 50 yıldır gördükleri restorasyonları ele alacağız. Pek tabîîdir ki, bunlar içinde bile, sıkı bir ayıklama yapıp, yalnız hûsûsiyet taşıyan tatbîkatdan bahsetmek lâzımdır.

Restorasyonları yazarken, âbidelerin inşâ zamânına değil, tâmîrlerinin târfine göre bir sıra tâkib edeceğiz. Bu yüzden, seneleleri aşağı yukarı bilinen müdâhaleleri ele alacağız. Bu sûretle de tâdil ve ilâvelere istikâmet veren zihniyet ve telâkkî de, bir sıra teşkil edecektir. Böyle olunca da, bir âbidenin, çok aralıklı zamanlardaki tâmîrleri muhtelif yerlerde görünebilecektir. Tabîî arada, ileride yazılacaklara atıflar yapılacaktır.

1 — Günü, saatiyle mâlûm olan ilk restorasyon, Bursa Orhan Câmîinde, binânın inşâsından 80 sene sonra, yapılandır. Çelebi Sul-

tan Mehmed 1413 senesinde Rumeli'nde meşgul iken, Kale İçi müstesnâ, Bursa'nın her tarafı, Karamanoğlu II. Mehmed tarafından yakılmış, menkûlâta nazaran, Yıldırım Sultan Bâyezîd'in kemikleri bile ateşe atılmışdır.

Orhan Câmîinin yakılması ve 1417 senesinde, Vezîr-i Âzam Bâyezîd Paşa nezâretinde tâmîr olunuşu, kitâbesiyle sâbitdir. Silîsi dere taşından örölmüş binâ duvarlarının bozulup dağılması mümkün değildir; ateş karşısında bu taş erimez. Yanan kısımlar kal-ker cinsinden olan köfeki ve mermerler olabilir. Bu nevî taşdan yapılan revak ayaklarında bir tâmîr eseri görölmüyor; hattâ yan kemerdeki Bizans başlığı bile olduğu gibi duruyor. Fakat, kapı sövesi ve kemerinin yandığı, biraz zorlama bir tertibde yapılmış olmasından bellidir. Kapı ve kapının bulunduğu ufak eyvanın kemeri de, revak orta gözü mihverinden 90 sm. kadar açıktır; sıra tâkîb edilerek yapılan bir yapıda böyle şey olmaz. Her hâlde sol köşe yangında harâb olmuş bulunmalı ki, eyvanı yapmak için oraya bir takviye ayağı ilâvesi zarûrî olmuşdur. Sağda eyvan düz duvarın köşesine basar. Tafsîlât için bizim (Osmanlı Mi'mârîsinin İlk Devri, İstanbul 1966 kitabının (82.R.) fotoğrafına ve plâna mü-racaat). Bu Bâyezîd Paşa tâmiri için, hiç de fenâ denemez.

Orhan Câmîinin son asırlarda yapılan gergi değişdirmeleri, kapı ve pencere açılmalarını yerlerinde yazacağız.

2 — Ulu Câmîin bir tâmîr kitâbesi yokdur; ammâ Orhan Câmîiyle aynı zamanda, aynı musîbete uğradığından, târihi apaçık bellidir. Karamanlı II. Mehmed'in asıl düşmanlığı Yıldırım'a olduğundan, onun eseri olan Ulu Câmîi yakması, Orhan Câmîine nazaran ,evleviyetle vâriddir. Nitekim öyle olmuşdur. Bursa'da bu hâdisenin tevâtürü sürer giderdi; şahsen biz, Karamanoğlu'nun ağaç yığarak câmîi ateşe verdiğini, elli senedir duymuşuzdur. Ulu Câmîi yüzü kalın bir sıva ile örtölmü idi; 1951 de bu sıva dökölmeye başlayınca, hâdiseye bir tablo gibi meydana çıktı (Res. 1.,2.). Anlaşıyor ki köfeki taşından yapılmış duvarların yerden 5-6 metresi yangın tesîriyle tamamen kireçleşmiş, üstlerine pek fazla bir zarar olmamışdır. O kısımlarda taşlar, yüze yapışan odun yığınının alevinin yaladığı, korlarının temas etdiği irtifâa kadar erimişdir.

Resimde görölen Garb Kapısı ve bir pencerede hâl böyle iken, şimâldeki Tâk Kapısı'nın 12 m.luk irtifâi, tâ tepesine kadar ta-

mâmen kireçleşip döküldüğü belli olmaktadır, (Res. 1). Çünkü garazin en büyüğü oraya tevcih edilmiş, kapı yuvasının nihâyetine kadar yığılan odunun alevi doğrudan doğruya, kapı yaşmağını kavurmuş, yanlara doğru kızıl dillerini püskürmüştür.

Bu tahrîbât o kadar büyükdü ki, Çelebi Devri'nin buhranlı zamanlarında, bir taraftan Yeşil Câmî yapılırken, koca Ulu Câmînin taşlarını tek tek değiştirmek imkânı her hâlde görülmemiş olacaktır. Bu yüzden kusurun, bir harc tabakasıyla örtülmesiyle yetinilmiştir; bu bir idâre-i maslahat ve ayıp örtme restorasyonu-
dur, (Res. 3). Bu resimde garb ve şimâl cebheleri görülüyor. 530 sene böyle kalın bir sıva perdesiyle örtülü kalan binâdan, 1951 den sonra, kalın harc dolgu ve sıva atıldı; çürütme usûlü tek tek taşlar değiştirildi ve Ulu Câmî bu günkü yüzünü kazandı, (Res. 4).

Akabinde mukayese yapılabilmesi için, son asırdaki tâmirine kısaca temâs etdik. XIX., XX. asırlar sırasında Ulu Câmî'e yine avdet etsek gerekir.

Ulu Câmîde, zamânında yapılmış bir minâre ilâvesi vardır. Aslında iki minâreli düşünülüp garbdaki, binâ ile berâberce bitirilmiş, şark minâresi yapılacağına göre de tertîbât alınmış, o tarafa pencere açılmayıp duvar dolu tutulmuş, fakat inşâ zamânında yine de binâ ile arasında alçak bir geçid bırakılmışdır. Bu tutum binânın plânında bir değişiklik demektir ve nazar-ı dikkati çekecek bir hâldir. Değişikliğe ve tehîre sebep, siyâsî hâdiseler olabileceği gibi, minârenin oturduğu Emîr Hanı ahırının bir kısmının işgâli için şer'î muâmelenin tekemmülünü beklemek zarûreti de akla gelebilir. Vâkıâ Emîr Hanı'nın vâkîfı Orhan Gazi, Yıldırım'ın büyük babasıdır ammâ, torunun ona hod-behod tasarru-
fa hakkı yoktur. Mutlaka karşılık bir şey verilmiştir. Nitekim Ulu Câmî arsasında bulunan bir ihtiyar kadının, (acûz'un) yeri için vakfın devâmı boyunca kirâ verilmiştir. Hakka, şer'e riâyet Osmanlı'nın temel umdesidir; devletin direğidir.

Minâre için bu son ihtimâl, kuvvetli istidlâllere dayanmakla kalıyor. Muâmele hakkında bir vesîkaya rastlanmadı. Zirâ o devrin kadı sicillerinin çoğu, (Veled-i Karaman) tarafından yakılmışdır.

3 — Ulu Câmî minâresi için bir vesîka yoktur ammâ, Eski Kaplıca'da gaayet câlib-i dikkat bir muâmele geçmiştir.

Murad Hüdâvendigâr Eski Kaplıca'nın asıl hamam kısmını yapmış, belki ahşab bir câmekan-soğukluk da bırakmıştı. II. Sultan Bâyezid, âbidenin bugünkü haşmetli görünüşünü meydana getiren, çifte kubbeli, yanları kanadlı büyük soğukluğu ilâve etmiştir. Bunun, san'at kıymeti ve tevsî olduğu için, pek güzel bir restorasyon demek olan mâhiyeti bir tarafa, gâyet ince bir mânâsı da vardır. Hamamdan çok daha büyük, ona bugünkü hüviyetini sağlayan bu ek, hamamı, parasız yıkanılan bir hayrat hâline de sokmuştur. Dellâklerin ücreti, futa, kese, sabun ve kaplıcaya gelenlerin bineklerine mahsûs ahırların masrafı, her şey, II. Sultan Bâyezid'in tahsîs ettiği vakıflardan te'mîn edildiği hâlde, Pâdişah hamama bu kadar kazandırdım dememiş, bunları ceddinin arsası üzerine yaptırdığı için, Hüdâvendigâr vakfına bir mukâtaa - kirâ vakfı etmiştir. Çünkü o vakıf, ceddin Allah için habs ettiği malındandır, vâris ona tecvüz etmez. (Res. 5) de bu ilâve soğukluk kubbeleri ve çıkma yan kanad görülmektedir. Ahşab ilâveler sonradandır.

4 — Bursa'daki Kükürtlü Kaplıcası için de aynı muâmele cereyan ettiği gibi, buna mümâsil sayısız misâller verilebilir.

5 — Ekleme restorasyon sayılabilecek bir minâre ilâvesi daha vardır; II. Sultan Murad, babasının Edirne'deki câmiine iki şerefeli minâreyi ilâve etmiştir. Osmanlılarda iki şerefeli ilk minâre budur. Altında da bir çeşmesi vardır.

6 — Târîhini tam bilmemekle berâber, belki XV. asır sonu, belki XVI. asır içinde yapıldığı tahmîn olunan, maddesi îtibâriyle ufak, fakat ehemmiyet bakımından çok büyük bir tâdilden bahsetmek isteriz.

Bilindiği gibi, Osmanlı câmilerinde döşeme hizâsına çok yakın, altlık ve açılabilir bir sıra pencere vardır. Bu bizim için tabîdir ve üstünde durmak akla bile gelmez. Çünkü Arab, Büyük Selçuklar ve Anadolu Selçukları câmilerinde bulunmadığı halde, Osmanlılar, daha ilk binâdan îtibâren, yâni Bursa Orhan Câmiinden beri, bunları yapagelmışlerdir. Osmanlılardan gayrısında bulunmayan alt pencere, kiliselerde ise hiç yoktur.

Fakat Akdeniz Roman, Gotik ve birazcık Bizans tezvînât ve motiflerinin Osmanlı plâniyle bir terkibi olan, Çekirge'deki Hüdâvendigâr Câmiinin ilk yapısında, bu alt sıra pencereler açılmamış-

dı; hâricî tesîrlerin vücûdu buna engel olmuş, kilisenin iç havasını harîme sokmuşdur. Bu hâl, yalnız Hüdâvendigâr devrine mahsusdur. Fakat Osmanlı bu kasvetli tutuma tahammül edememiş, dört büyük pencere açarak, biraz tâdiline uğraşmışlardır. XIX. asırda iki de yan kapı açılmışdır.

7 — Plân ve mîmârî îtibâriyle, hiç bir hâricî te'sîr almayan, Bursa'daki münhedim Şehâdet Câmîinde de altlıklar yokdu; fakat orada hiç bir zaman açılmadığını eski fotoğrafları gösteriyor.

8 — Yine saf Osmanlı mîmârîsinde olan Filibe'deki Hüdâvendigâr Câmîinde de alt pencere konmamışdı. Ona dokuz altlık pencere ve bir yan kapı XVIII. asırda açılmışdır. Anlaşılan bu örtünme hastalığı, yalnız Hüdâvendigâr Devri'ne mahsusdur.

Aynı nevîden olduğu için restorasyon sırasını atlayarak yazdık. Bir çoklarını meskût geçerek, bir kalemde XVII. asra atlayalım:

9 — XVII. asır ortalarında Bursa birkaç defâ Celâli baskınına uğramış, câmilere dokunulmamış ammâ, mal ve servetin biriktigi hanlar yakılmış yıkılmışdır. Bunlar içinde Emîr Hanı en çok zarar görmüş olanlardandır. Binânın girişinin bulunduğu şimâl kolu hemen tamâmen çökmüş, iç yüzündeki revak yapılmadan kalmış, yan kanadlar gelip duvara saplanmışdır. Biz bu maddeyi XVII. asırda Celâli İsyânı'na bağlıyorsak da, hanın Bursa'nın 1854 zelzelesinde yıkılmış olduğu da bilinmekdedir. Hangi hâdiseden doğmuş olursa olsun, o kadar karışık bir vaziyet hâsıl olmuşdu ki, binâ nasıldır anlaşılamıyordu; böyle mübhem dururken, 1956 Bursa yangını gelip çattı ve yapılan esaslı restorasyonda eski ayaklarının izleri üzerine revak yeni baştan yapıldı. Tekrar edelim ki, biz bu bendi Celâli İsyanları'nın neticesine bağlamakla, o zamanlarda yapılanlara nazarı dikkati celbetmek istedik.

10 — Bursa'da Orhan Gazî'nin çifte hamamının önce kadınlar kısmı terk edilmiş, sonra tamâmı hamamlıktan çıkarılıp Hamam-Çarşısı unvânıyla ticâretgâh yapılmışdı.

Han ve Hamamın son restorasyonlarından ileride bahsedeceğiz. Ele aldığımız bu 10 maddenin çoğu Orhan, Yıldırım devirlerine girdiğinden yukarıda bahsettiğimiz I. Cildimizde rölöve ve restorasyon plânlarıyla bu yapılan değişiklikleri ve mebzûl fotoğrafı tedkik kaabildir.

11 — Topkapı Sarayı'nda, eski devirlerde yapılan restorasyon ve tâdiller, inşâsından bir 30 sene sonra, 1509 zelzelesinin hemen ardından başlar. En ehemmiyetlisi de matbahlarda yapılanlardır. Kuvvetli delillere nazaran deniz tarafındaki yıkılan cebhenin önüne büyük istinâd duvarları yapılmış, Fâtih Devri'nde inşa olunan sekiz gözden şark tarafındaki yeni başdan ihyâ edilmiş olan altısı, yıkılmadan kalan ikisinden biraz farklıdır. Bunlar hakkında (IV. Cildimiz, Osmanlı Mimârîsinde Fâtih Devri, İstanbul 1974) de tafsîlât ve restorasyonlar vardır.

12 — Bundan sonra matbahlarda yapılan bir ilâve restorasyon, kubbeli yerlerin önündeki çatılı kısım yerine, Mimâr Sinan tarafından mahrûtî külâhlı kısımlardır. En şarkdaki iki gözle, Helvahâne'nin, Aşçılar Mescidi'nin bu arada eklendiği de tahmîn olunabilir.

13 — Fâtih Devri Harem Dâiresi'ne Kaanûnî, Hünkâr Sofası'nı eklemiştir; Saray'ın en büyük sofası budur. III. Sultan Osman zamânında yapılan şatafatlı rokoko tezyînât, çehresini ne kadar bozmuş olursa olsun, sofanın ihtişamını örtememiştir. Nitekim, son 10 sene zarfında kubbelerdeki nar çiçeği zemîn üstüne işlenmiş kalemlerin ihyâ edilmiş olması, altlarda kalan rokoko tezyînâtı gözden silivermiş, görünmez hâle getirmiştir. Bu sofa ilâvesi, mevcûda bir kıymet ekliyen ilâvelerin öncülerindendir.

14 — III. Sultan Murad, Harem'in İkinci Avlu'ya açılan Araba Kapısı'nda Dolaplı Taşlık'ta, Zülüflü Baltacılar'da bir takım tâdîlât yaptırdığı kitâbelerinden bilinmektedir. Ancak bunlar XVII. asır ortasındaki yangından zarar görüp tekrar yapılan yerler arasında olduğundan, haklarında bir fikir edinmek kaabil değildir. Halbuki Araba Kapısı'ndan 100 m. ileride kendi yatak odasını yaptığına göre, buraya yol veren sofa ve taşlıklarda muhakkak bir şeyler bırakmış olmalıydı. Yine tekrar edelim ki bunlar, yeni başdan tâmîr görmüşdür.

15 — Bu Pâdişahın en büyük ve cidden muhteşem ilâvesi büyük babasının sofasına bitişik yatak odasıdır. Bu odanın önündeki taşlığı gönyeye getirmek için, Çeşmeli Sofa'dan çıkan kapının bulunduğu duvarın bir ucu kalın, bir ucu ince tutulmuş, bir eklemenin lüzûm gösterdiği hâl tarzı kolaylıkla anlaşılmıştır. Bu ilâve de mevcûdun bir devâmı ve ona bir kıymet katan pek muvaffak olmuş bir restorasyondur.

16 — Bu odadan geçilen I. Sultan Ahmed Küttübhânesi ilâvesine, bir mücevher kutusu denilebilir. Ammâ, bizce bir zorlamadır. Zîrâ bir yatak odasından geçmek pek tecvîz olunamaz.

17 — Topkapı Sarayı'nda yapılan en umûmî ve büyük restorasyon IV. Sultan Mehmed zamânına âiddir. Harem'de çıkan yangından sonra yapılan bu restorasyon, Dolaplı Taşlık, Harem Ağaları Taşlığı, Harem Ağaları Câmii ve Dâiresi'nde, Şehzâdeler Mektebi, Vâlide Taşlığı'nda, Vâlide Sofası'nda ve Odasında, Ocaklı ve Çesmeli sofalarda izlerini taşımaktadır. Bunlar esâsı bozmamakla berâber, satıhlarda çinilerde, süslemelerde oldukça farklı tutumlar, süse ve âlâyîşe kaçış göstermektedir. Bol bol Âyet-i Kerîmeler, Esmâ-i Hüsnâ kitâbeleri ihtivâ eden bu tâmîratda (Res. 6,7), kemer aynalarına ilk defâ rûmî oyma tatbîk edilmiştir. Yine bu tâmîratda servili, Kâbe resimli çiniler görülmüştür. Çinilerin renklerinde ve yapılışında bir düşüş aşîkârdır.

Binânın havasına zarar vermediği için yine takdîre şâyân olan bu restorasyonlar, iki buçuk asırdan beri bozmadan yapılanların sonuncularındandır, denilebilir.

*
**

Bu gösterdiğimiz misâller XVII. asır sonlarına kadar yapılanlardan bir kısımdır. Görülüyor ki, gaayet mücbir sebebler hâricinde, gerek ilâvelerde, gerek aslî şekline ircâ şeklinde olan restorasyonlarda, binânın taşıdığı mânâ, te'sîr, kıvam, âhenk bozulmadan, bütün bu hassalar muhâfaza ve hattâ takviye edilerek hareket edilmiştir.

Ammâ, denebilir ki, Bursa Ulu Câmii'nde, bugün yapılan taş tâmîratı niye tatbîk edilmedi de, o zayıf ve cılız gösterişli sıva, badana yapıldı ve beş asır değiştirilmedi?

Bir kere böyle sıva ile geçilmiş, kapatılmış olması, Çelebi Devri'nde tereddüdsüz mâzûr görülebilecek bir tutumdur. Devlet yeneden kuruluyordu; her bakımdan mâlî kudretten, inşâî tâkatden çok şeyler kaybedilmişti. Halka ancak eskilere tutunarak yaşatıldığı, yeni bir şeyler ortaya koymanın imkânı olmadığı intibâi verilmek istenmemiş olabilir. Bu sebeble Ulu Câmî'in, pek masraflı ve yapı ustalarının, taşçıların çoğunu uzun zaman hapsedecek tâmîratı bir tarafa bırakılarak, Yeşil Câmî ve Medresesi yapıldı; ahâliye devlette kudret ve imkân olduğu gösterildi. Türbe-

nin yapılışı bile Çelebi değil, II. Murad Devri'nin ilk on senesindedir. Hattâ Yeşil Câmi'in içi de sonra bitirilebilmiş, revak hiç yapılamamıştır. Bu imkânları Ulu Câmi'in büyük çaptaki tâmîrine harcamak doğru bulunmamıştır; işte daha az gayretle tahakkuk edecek Orhan Gaazî Câmi'i misâli ortadadır; yapılacak tâmîr az olduğu için onu ihmâl etmemişlerdir.

Sıva ve badananın beş asır olduğu gibi bırakılması, ilk nazarda bir kusur sayılabilir. Ammâ unutmamalı, ki XV. asırda ve daha sonraları, öyle büyük eserler ortaya konmuşdur ki Ulu Câmi öylece terk edilse de, kimse üzerinde durmazdı; üstelik göz almıştı. Daha eski devirlerin kusurlarını ortaya çıkarıp teşhîr etmek gibi bir düşünce o zamanlarda akla gelmezdi. Ammâ, bugün, devrin daha ileri olduğunu isbât etmek iddiâsı, her işimizde bizi tahrîk ettiği için, esaslı tâmîrât yapılmak zarûret hâline girdi ve yapıldı. Meseleye, daha aşağıda avdet edeceğiz.

XVIII. asır restorasyonlarına geçmeden evvel, târihleri katıyetle bilinmediği hâlde, nevî itibâriyle mühim olan bâzı restorasyonlardan bahsedeceğiz.

18 — İstanbul Bâyezîd Câmi'inin ilk yapıdan kalan garbdaki minâre gövdesi kırmızı taş çenberli, kâidesi, yeşil ve kırmızı taş geçmelerle süslüdür. Şarkdaki ise, diğeriyle aynı ebâdda ve şerefesi yine istalâktitli yapıldığı hâlde, renkli taş kullanılmamıştır. Bunun hakkında bir vesfika elimize geçmedi. Minâre az süslü, fakat güzeldir.

19 — Çift hamamların bâzısında, îrâdın masrafı korumadığı sebep veyâ bahânesiyle ekseriyâ kadınlar tarafı terk edilerek yıkılmış, tek bırakılmış ve böylece tâmîr görmüştür. Meselâ Bursa'daki Büyük Nasûh Paşa Hamamı, Edirne'de Mahmud Paşa Hamamı vesâire bu nevîdendir.

20 — XVIII. asra kadar evvelce kurşunla kaplanmış olan kubeler, kendi örtüsü ile kaldığı halde, mâlî muzâyaka, vakıf akarlarının zamanla azalması yüzünden, kurşun yerine, ahşab çatılarda kullanılan âdi kiremid ile kaplanmasına teşebbüs edilmiştir. Kurşunun yerini hiç bir şey tutmaz ammâ, hiç değilse, meselâ İznik'deki birkaç binâda hâlâ görülen, kubbe kiremidinden îmâl edilip kullanmak bile düşünülmemiştir. Çünkü evine, mekânına, hanına, hamamına, türbesine, mâbedine hürmet eden. onlarla gururlanan

zihniyet zayıflamıştır. Eğer örtü bu husûsi kiremidle yapılıyorsa, kubbelere dokunmadan kaplamak kaabil olurdu. Bu külfete girmeyip ucuz, el altında hazır bulunan âdî kiremidi kubbeye yerleştirebilmek için eteklerdeki dikliği azaltmak lâzımdı; bu sebeple kubbe kasnağının üzerine bir ikincisi yapılarak, en tepede çok az meyilli kalan takye kısmı düz kiremidle örtülebilmiş, fakat binâlar bundan çok, pek çok kaybetmiştir. Meselâ Bursa'da Hatice Sultan Türbesi, Yıldırım Medresesi, At Pazarı Hamamı, Nasûh Paşa Hamamı, resmini koyduğumuz Eski Kaplıca'yı misâl verelim. Bunların hepsini yazsak yüzleri aşar. Bizim dört cild kitabımızda pek çok fotoğrafı konmuştur. Bu kasnak ilâvesi XVIII. asrın pek sonlarında ve XIX. asırda görülen bir hâdisedir. Tek tek târihlerini tesbît kaabil değildir.

Bu arada bir tânesi bellidir; o da Bursa'da Yıldırım Medresesi Dershânesi kubbesidir. (Res. 8) de kubbe, tek kasnaklı hâlinde görülmektedir. Bu resim de 1854 Bursa zelzelesinden sonra çekilmiştir. Sonradan bu kubbeye çift kasnak yapılmış ve üstü kiremidle kaplanmıştı. Garib bir tesâdüfle, bu satırların müellifinin müdahalesiyle, ikinci bilezik yırtılınca, altından eskisi çıktı ve dispenser olarak o vechile yenilendi. Resim adedini fazlaştırmak için şimdikiyi koymuyoruz. Bu usûl hamamlarda çok tatbik edilmiştir; buna misâl olarak da Mudurnu'daki Yıldırım Hamamının kubbesi (Res. 9) da belli olmaktadır.

21 — Sultan Ahmed Meydanı ndaki İbrâhim Paşa Sarayı pek çok tâdilât geçirmiş, Sûrnâme resimlerinde görülen şahnişinler vesâire yok olmuş, divânhânenin duvarına bir fronten yapılmıştı. Son günlerde bu sarayın Adliye binâsı yapmak için yıkılan kısımlarından arta kalmış divânhâneleri tâmîr görmektedir. Bulunanlar hakkında şimdiden bir şey söylemek kaabil değildir.

22 — Ârızî bir değişikliğin misâli olarak da, Edirne Selimiye Camii'nin avlusunda değişmesi lâzım geldiği hâlde, yeşil Eğriboz taşı sütûn bulunmadığından, yerine, ebâdına da uymayan bir granit parça konmasını zikredebiliriz.

23 — XVIII. asır restorasyonlarının pek ehemmiyetlilerinden ve âbidenin umûmî havasına te'sîr edebilen bir tâmiri gösterebiliriz. Üç Şerefeli Câmiin dört minâresi de 1752 Trakva zelzelesin-

de yıkılmış ve Şadırvan Avlusu revâkının bir kolu tamâmen, diğer kollardaki bâzı kubbeleri ve içindeki 4 yan kubbeden biri çökmüştü. III. Sultan Mustafa'nın himmetiyle hasar tâmîr edildi; hem de bu iş büyük bir titizlikle ve temiz işçilikle yapıldı; o derecede ki hiç kimseden minârelerin yeni olduğuna dâir bir şüphe emâresi duyulmamıştır. Halbuki üçlü ve ikili olanların birinci şerefelerden yukarısı, teklilerin temelden sonrası hep yenidir; kible duvarı önündeki yedi revak kubbesinden altısı bu tâmirde yapılmıştır. Fakat bu tâmîri artık şevki azalmış bir millet yapıyordu. Bu kadar îtinâ gösterildiği, tertemiz meydana getirildiği hâlde, o emsâlsiz minârelerin şerefeleri, halka halka simidlerden mürekkep bir basitlikte bırakıldı. Halbuki asılları mukarnas - istalâktitli idi. Böyle olduğunu tamîr keşifleri açıkca göstermektedir. Kezâlik, revak kubbeleri tekne tonoz iken, beyzî kubbe şeklinde ihyâ olundu. İçde ise (Res. 10) da kubbe eteğinde görülen baklavalı kuşak ve iri istalâktitli köşelikler ve kemer ağızlarında yazılar, sıvalı ahşâp bir cidarla kaplanmış, üzerine, kubbedeki gibi acâyib bir kalem çekilmişti.

Bu kadar himmetden sonra çıkan bu netîceye, denizden geçip çayda boğulmak tâbirinden başka bir diyeceğimiz yoktur. Biraz daha masraf edilse minâre şerefeleri altındaki o acâyip simidler yerine, zengin bir istalâktit yapılsaydı, Osmanlı mîmârîsinin baş eserlerinden biri olan Üç Şerefeli, lâyük olduğu mertebeyi tekrar kazanmış olurdu. Zirâ, bir parçadan diğerine geçişlerde o derece üstâdâne hal tarzlarını toplamış olan böyle bir âbideye, şerefe altını uygun yapmamışlar, hattâ becerememişler de böyle kalmış olmak bühtânı her zaman yamanabiliyordu; zîrâ bu güne kadar sonradan değiştiği bilinmiyordu. Ne yapmalı ki, millet vazife aşkını, şevkini kaybetmiş, işi oluruna bağlamak için mâzeretler arar olmuşdu. Bizim (II. Cildimiz, Çelebi, İkinci Sultan Murad Devrinde Osmanlı Mîmârîsi) eserimizde rölöve ve restorasyonları ve fotoğraflarına mürâcaat kaabildir.

24 — 1766 Zelzelesinde yıkılan Fâtih Câmi'inin harîm kısmı için de hâl bu merkezdedir. Şadırvan avlusunun üç kolu, Tâk kapı, Mihrab, Minâreler olduğu gibi kaldığı hâlde, eski plân terk edilmiş ve XVI. asrın dört fil ayağına oturan tarzı tatbîk edilmişdi. Neden? Sebeb yok. Belki iki asırdır devâm eden alışkanlık, eskiyi beğenmemek, kendinden yeni bir şeyler yapmak arzusu ile, III. Sultan Mustafa bu şekilde iknâ edilmiş olabilir. Bununla berâ-

ber, birkaç yerin kıvrımlı, geçiş tarzları bir tarafa bırakılırsa, bugünkü câmiin görünüşü fenâ değildir. Âdetâ XVIII. asrın son güzel eseridir denebilir. Fakat manzûmenin Tabhânesi bu kadar da muvaffak olmamıştır. Hâlâ izleri görülen tâmîrler çok fenâdır. Son senelerde yeniden yapılan ders-hâne de yerine oturmuş değildir. Türbe ise, bizce bu yapılanların en ruhsuzudur. Bizim (III. Cild, Fâtih Devrinde Osmanlı Mîmârîsi) eserimizde bütün tafsilât bulunabilir. Minârelerin ikinci şerefeleri daha da geçdir; XIX. asrın sonlarında yapılmıştır.

25 — XVIII. asırda Edirne Sarayı'nda da bir takım restorasyonlar yapıldığı bilinir. Bunlardan belli olanlar meselâ Bâb'üs-Selâm, Kum Kasrı ve Arz Odası'dır. Cihannümâ'da da bir şeyler yapılmıştır. Bu kadarını söyleyip, tafsilâta girmeyeceğiz.

*
**

XIX. asırda yapılan restorasyonların en toplu olduğu yer, Bursa şehridir. 1854 deki zelzelede yıkılan veyâ hasar gören bir çok binâların restore edilmesi mecbûriyeti doğmuştur. Bunların han ve hamamlara âid olanları için kâfi vesîka elimize az geçti. Fakat türbe ve câmilerde yapılanlar bilinmektedir.

26 — Osman ve Orhan Gazîlerin türbeleri Sultan Azîz zamânında, eski ile alâkası kalmayacak bir mertebede, tamâmen yeniden yapılmış ruhsuz, şahsiyetsiz binâlardır. Ampir desen değil, rokoko teşhîsi konamaz, kışla gibi bir şeylerdir.

27 — Çekirge'deki Hüdâvendigâr Türbesi'nin XVIII. asırda bir tâmîr geçirdiği bir kitâbeden bellidir. Fakat bu devirden iz kalmamış yalnız payanda duvarları ufak birer bakiyedir. Zelzelede yıkılınca da aynı kışla üslûbunda yapılmıştır. Ancak bu türbenin eskinin plânı üzerine kurulduğunu işâret eden bâzı inşâî emâreler vardır.

28 — Bursa Kalesi'ndeki Şehâdet Câmiî, üç bölmeli bir binâ iken bu zelzelede pek ziyâde harab olduğundan, yalnız orta kısım bırakılarak yanlar hafzedilmiş ve bugün görülen, uzun ikiz pencere, Sultan Osman ve Orhan türbeleri gibi acâyib manzaralı binâ ortaya çıkmıştır. Bu dört binâ için, asla uygun muvaffakiyetli bir restorasyon denemez. Şehâdet Câmiî'nin eski şekli, aynı ebâd muhâfaza edilerek, Dimetoka'daki Çelebi Câmiine tatbik edilmişti.

29 — Bursa Orhan Câmiiinde, şimdi yalnız bir teki kalmış olan kalın ahşab gergiler sökülerek, Fransız usûlü, kamalı, fabrika malı demir gergiler konmuştur. Bunu yapan, Parvillée ismindeki Fransız mühendisidir.

30 — Bursa Yıldırım Câmiiinde yıkılan minârelerin biri ihyâ edilmiş, delinen kubbe tâmîr edilmiş ve asıl son cemâat revakında mühim değişiklikler yapılmıştır. Türbede de epeyce farklar vardır; kemer yüzleri delinerek pencereler büyütülmüş, yıkılan revak yenilenmiştir; türbenin kalemleri de XIX. asırdan kalmadır. Medresede ise, yukarıda bahsinde izâh ettiğimiz gibi, ikinci bir kasnak ilâvesiyle, dersâne kubbesi kiremidle örtülmüştür. Bu tâdilat için bizim birinci cildimizde tafsilât bulunabilir.

31 — Parvillée Yeşil Câmii'de, sıvası kısmen dökülmüş olabilecek yerleri tâmîr ile, eski kalemleri devâm etdireceğine, hepsine birden sarı bir badana çekmiş ve son derece çirkin kalem tezyînatı yapmıştır. Son senelerde meraklı bir kalemkâr bu badanaları kazıyarak, eski kalemlerden arta kalanları meydana çıkarmıştır. Bu Fransız mîmarı cebhelerin mermerleri üzerine de kalın sarı bir badana geçmiştir; izi hâlâ görülüyor.

32 — Hoca Paşa yangınından sonra Dîvan Yolu genişletilken, Köprülü Türbesi ve Câmii ve Vâlide Hamamı kesilmiş ve at nalı şeklinde arab kemerleriyle türbe yeni başdan inşâ edilmiş, câmiiin kapısına da yine arab kemeri yapılmıştır. Hamamın kesilen köşesindeki büyük kemer de, aynı üslûbdadır.

33 — Kezâlik Atık Ali Paşa Medresesi avlu kapısı da, arab kemeriyle yeni başdan yapılmıştır. Bütün islâm mîmârisinin ve bu arada bu üslûbun da üstüne çıkan Osmanlı tarzı için, bu ricat ve tereddî ne kadar hazindir! Zâten o devrin inşâatı da, Bab-ı Seraserî Tak Kapısı, Aksaray Vâlide Câmii, Çırağan Sarayı vesâire de bu arablığa özenmenin birer nümûnesi olunca, tâmîrlerde o yola gidilmesi yadırganmamalıdır.

34 — Topkapı Sarayı bu asırda hissesini almış, muhtelif yerlerdeki müteferrik kalem vesâire işleri bir tarafa, en ziyâde Arz Odası ve Kubbe Altı büyük tâdilâta uğramış, Sultan Mecid zamanında kuleye bir Rönesans kat eklenmiştir. Asır ortasında çekilmiş bir fotoğrafta kulenin, köşeleri sütûnlu son katı yoktur; sâdece iki katdır.

35 — Topkapı Sarayı'nın Üçüncü Avlusuna ise Sultan Mecid zamânında seferli, kilerli vesâire gibi, o son derece çirkin kışla gibi koğuşlar yapılarak, avlu ruhsuz bir hâle sokulmuştur. Bu avludaki Ağalar Câmîinin bir hangar hâline sokulması da, bu devirde olsa gerekdir.

36 — Edirne Sarayında 1877 Muhârebesinden sonra, İzzet Paşa tarafından azınsanmayacak derecede tâmirler icrâ edilmiştir

Restorasyonların ekseriyetle bir zelzele veyâ yangından sonra yapıldığı görülmektedir. XX. Asırda İstanbul'da yapılan büyük restorasyonlar da 1894 zelzelesinden veyâ büyük yangınlardan sonra olmuştur. Vakıa zelzele XIX. asrın son senelerinde olmuşsa da, tâmir faaliyetlerini XX. asra almak daha uygun olsa gerekdir. Bununla berâber, Bursa'da da bâzı restorasyonlar yapılmıştır; onlardan sonra İstanbul'a geçeceğiz.

37 — Meselâ Bursa'da asrın ilk senelerinde, Orhan Câmîinde bir takım tâmirler yapılmış, kemerleri açılarak pencereler büyütülmüş, yan tarafa bir kapı ilâve olunmuştur. Bu tâmirleri I. Cildimizde görmek kaabildir.

38 — Bursa Hüdâvendigâr Câmîinde, mihrab kısmındaki büyük ahşap gergiler kaldırılmış, yanlara iki kapı açılmış ve büyük kapıya mermer bir çerçeve yapılmıştır.

39 — İstanbul'da yıkılan câmiler yerine, eskileri gibi alth üstlü iki sıra yerine, çok yüksek pencerelerle gayet basit birçok binâ yapılmıştır. Biz bunları üçüncü cildimizde (Sultan Hamid üslûbunda) ismiyle tavsîf ederek gösterdik; oraya müracaat kaabildir.

40 — Sultan Hamid'in birçok îmârı yanında en büyüğü ve başarılması hakikaten bir muvaffakiyet teşkil eden restorasyon, Büyük Çarşı'dır. 1894 zelzelesi en büyük tahribâtı Çarşıda yapmış, Sultan Hamid, bir erkân-ı harbin riyâsetinde kurduğu bir komisyonla, on binlerce metre murabbâ üzerine yayılmış büyük bir yapı tezgâhını saat gibi işletmiştir. Himmet büyüktür; bâzı yerlerde asla sadâkatle çalışılmamış, bâzı yerlerde esnâfın zorlamasıyla tahrifâta da gidilmiştir. En büyük aykırılık da, Büyük Bedestan'ın şark yolu olan Kuyumcular Sokağı'ndadır. Burası etrafındaki diğer yollar gibi iki sıra direkli, üç kollu idi. Dükkânlar derinleşti-

rilip, yol daraltılarak bir yuvarlak tonozla örtülmüştür. Eğer üçlü yol kalsa idi, Bedestan'ın tek elden yapılmış bir bütün olduğu herkes tarafından görülür, uzun tedkiklere hâcet kalmaz, Bedestan'ın Bizans yapısı olduğu yolunda çıkarılan efsânelere, peşinen mahâl kalmazdı.

Çarşının Kalpakçılar yolunun iki başında ise, bir gotik sivri kemerin ortasına baklavalı magrib tezyînâtı yapılmış olması ise, pek acıdır. Her gün on binlerce kişi, Fâtih Sultan Mehmed'in bu büyük yâdigâr eserine girerken, bir yamalı bohça ile karşılaşmaktadır.

**

XX. Asra kadar, bu beş yüz seneye serpilmiş olup içinden yer yer birkaç tânesi alınan, restorasyon, tâmîr, takviye, âbidenin hayâtını idâme faâliyetlerinin adedini, kemiyetini saymağa imkân yoktur. Bu gayretlerden Selâtin Vakıfları için pâdişâhlar nâmına mütevellî sıfatıyla hareket eden kızlar ağasının ve asıl tek tek vakıf mütevellîlerinin himmetleri, alâkaları dâimî ve aralıksızdır. Bunlar o kadar zincirleme gitmiştir ki ne zaman başlayıp ne zaman bittiğini ayırd etmek bile kaabil değildir.

Bahsettiğimiz Hânedân ve halk mütevellîleri, hemen cümlesi vakıf olan âbideleri kendi malları imişçesine korumuşlar ve mâmûr tutmuşlardır. Mütevellî kendini (Emânetullah)ın bekçisi, Allah'ın verdiği vazîfenin yed-i emîni saymış ve âbideyi, göreceği vazîfeyi bozmayacak halde tutmayı başarmıştır. Bu zatların vakıfların tâmîri için kadılara, Dîvân-ı Hümâyûn'a mürâcaatları ve talepleri için verilen kararların pek çok misâllerini, bizim dört cildimizde bulmak kaabildir. Bunlar arasında Bursa Hamza Bey ve torunu Bâlî Bey vakıflarının mütevellîleri gibi, emânete ihânet etmiş tek bir misâle rastladık; bu örnek de bir benekdir, o kadar.

Hulâseten, bu devirde saray, kale, köprü gibi, mîrî malı olanlardan başka, bütün âbideler vakıf olduğundan, eseri sâde vakıf zâviyesinden mutâlâa etmekle, bunların hukuk ve sanat bakımından hayat ve mevcûdiyetlerini anlamış oluruz ve görürüz ki vakıf ve dolayısıyla mevzûu olan binâ, (satılmaz, rehin edilmez) asla bozulamaz, dondurulmuş (hapsedilmiş, Allah'a bırakılmış) bir hayır müessesesidir; Allah'ın bir emânetidir. Beş asır bu nazarla

bakılmış, o yolda muamele görmüştür. Bunların tamirleri olucudur. bozucu değildir.

*

XX. asrın üçde biri de restorasyonlar bakımından pek fakirdir. Zâten Sultan Hamîd in son senelerinde başarılan büyük tâmirâtın sonra gelen zamanda, nefes almaya bile mecâl mi kaldı idi? İhtilâller, isyanlar, harbler, inkılâblar, baş aşağı olmuş bir cemiyet hayâtı. İşte Çırağan Sarayı yandı, tâmir olundu mu?

30 sene böyle geçti. Ammâ bir şeyler yapmak lâzım geliyordu. Asrın ilk üçde biri zarfında mûsikîye, dile, yaşayışa yapılan tepeden inme müdâhalelere karşılık bir tâvîz verilmek icâb ediyordu. O zaman 1935 lerde bir restorasyon furyasıdır başladı. Meselâ câmilerin tâmiri ile, dine karşı bulunmadığı isbât olunacaktı; Topkapı Sarayı tâmirâtı ise, pâdişâhlar zamanında alâka gösterilmediği ve ancak yeni sahib çıkıldığını ilân kasdi taşıyordu.

Fakat, âbidelerin kıymetini idrâk eden samîmî âşıkların hâricinde, umûmî düşünce, câmi, medrese, hamam gibi binâların bir baş derdi olduğu merkezinde idi. Bu zihniyetde olanlarca bu binâlar, âbideler, ibtidâîlik, gerilik nümûnesi ve meselâ medreseler kasvetli ve karanlık idi; ammâ ecdâd o hücreleri içinin nûriyle aydınlatarak, asırlarla orada okumuş, feyz almıştı; onlar başka hamurdan insanlardı. İki kere iki dört ederken başka bir şeye ilim denemez fikrinin mürevvici olmakla mârûf bir zât, çalışacağı yerin bir medreseye naklinden dolayı, gazaba gelmiş, tesbih tânesi gibi iltifatları sıralıyordu. Ammâ unutuyordu ki, bizzat kendisi Oxford'un daha fersûde binâlarında Türkçe kursları vermişti.

Büyük Çarşı yanmıştı; yarısından fazlası Fâtih Sultan Mehmed devrine âid olan Büyük Çarşı. Üstelik sırtında İstanbul ve Fâtih yolunda çalışma ile alâkalı bir vazife bulunan bir zât ise, Çarşının yıkılıp yerine hanlar yapılması yolunda «fikirler» beyân etmişti. Vazife ve zihniyet arasındaki tezat bir tarafa dünyâda bir eşi, uzakdan yakından benzeri bulunmayan bu eser yıkılacak da, yerine beton hanlar yapılacak. Bu ne derecede ibtidâîlik, ne meretebe kendi kendini inkârdır. Sakın böyle bir düşünceyi fikirdir, fikir hareketidir diye mâzûr görmiyelim. Bu düpedüz, yıkma hürriyetidir.

Haydi diyelim ki, bu gibi insanlar sadece, binâlara lakayddırlar; asırların tahrîbâtına göğüs germiş, görmüş geçirmiş ve ara-

liksiz devâm etmiş olmanın târîhî asâletinden, ruhlara büyük bir kültürün devâmı olarak verdiği huzurdan anlamıyorlar; hattâ bunlardan rahatsız oluyorlar da, şimdiki zamânın maddî konforuna sığınıyorlar.

Böyle düşünebilirdik ammâ, eğer bu tâife, büyük milletin bizzat târîh, san'at, mûsikî, dil ve edebiyâtı için, aynı şekilde düşünüp hareket etmeselerdi. Halbuki bunlar yalnız bedenlerinin rahatını aramakla kalmıyor, milletin kültürünün, mânevî hazinelerinin hepsine birden cebhe alıyorlar. Esefle söyleyebiliriz ki bu zihniyet, bugünün fikrî ve ilmî hayâtına istikamet veren, en kuvvetli âmildir.

Bu düşünce iledir ki, binâlar da, her şey gibi, hor görüldü ve 1935 lerin restorasyon furyası bu âmillerin inzimâmı ile başladı. Bu hareketi başlatan, sâde hemen şimdi bahsettiğimiz zihniyet değildir; sâde ona kalsa hiç el vurulmazdı. Restorasyonlara başlama sâiki, bu bendin başında yazdığımız gibi, siyâsîdir. Eğer bu teşebbüsde ilmî bir yol tutulsa: a) Âbidelerin bir kütüğü hazırlansa, b) Târîhi araştırılıp devirleri tesbît olursa, c) Geçirdiği restorasyonların mâhiyeti meydana konsa, d) Rölöveleri yapıлып onun üzerinde restitüsyon veyâ restorasyon kararları verilse, e) Bunlara göre bir tasnif yapıлып bir âbidenin hangi kısımlarının ihyâsı lazım geldiğine ve hangilerinden başlanacağına karar verilsedi, millî bir hareket olur ve bundan kültürümüz, pek ziyâde kazanırdı. Böyle olmadı; el altına ne geldiyse, mosturada ne varsa oradan tutuldu. Makaleyi sınırlandırmak için şimdi bunların vâkıalarla îzâhına geçeceğiz.

Bunu yapmadan evvel, şunu da belirtelim ki, bu furyanın, millî vicdânın zorlamasıyla yapılan ikinci bir kolu vardır ve ancak 1950 lerden sonra, ferd ve cemiyetlerin teşebbüsüyle başlamıştır. Hakşinâs olarak söylemek lâzımdır, bu ikinci kol üzerinde, ne sâikle olursa olsun, Devlet elinden çıkanların müsbet veyâ menfî taraflarıyla te'sîri olmuştur. Bursa'da veyâ İstanbul'da birçok âbide ve bilhassa câmilerin, türbelerin metrûk kalmasına umûmî efkâr râzı olmamış ve sayısız binâyı ferd ve cemiyetler, çoğu pek mükemmel şekilde, kurtarmıştır.

Şimdi bu iki nevî binâdan, önce 1935 ler sularında olanlardan başlayarak, birkaçını zikredelim:

41 — İlk elden yapılan bir restorasyon Beyoğlu Caddesi ndeki Ağa Câmiidir. Duvarları ve örtüsü ilk yapıdandır. Fakat bu kadim bedene öyle bir kılıf giydirilmiştir ki, şaşmamak kaabil değildir. Nasıl Bâb-ı Alî'nin köşesindeki Fâtih Devri eseri Nallı Mescid e, Sultan Hamid Devri'nde arab tarzı oymalı, korkuluk şeklinde bir saçak silmesi yapılmışsa, buraya da bir benzeri kondurulmuştur. Yalnız minâre oradaki gibi, kapalı şerefeli arab üslûbu değildir. Avlu duvarları ve cepheler taraklı sun'î sıva ile örtülmüş, içerisi de ağır kalemler, yazı kuşakları ile donatılmışdır. Bu kadar özenti ve bozuk düzen yapılacağına, insanın, yeni başdan inşâ edilseydi, daha iyi olmaz mıydı diyeceği geliyor.

42 — 1936 - 1938 senelerinde Lâleli Câmiinde, harab olan Hünkâr mahfili ve avlu kapısı güzel bir şekilde tâmîr edilmiş, sıva altından zamânının kalemleri bulunarak ve nümûneler bırakılarak aslına ircâ edilmiştir. Eğer şadırvan avlusunda kahverengi boyalı çimento derz işlenmemiş olsa, çürük tuğlalar değiştirileceğine harcla taklîd edilmese ve en mühimi boya yerine horasan kullanılsa idi, kusursuz bir restorasyon elde edilmiş olurdu.

43 — Fâtih'deki Mesîh Paşa Câmiinde alçı penceresinden kapı penceresine kadar esaslı bir elden geçirme yapılırken, altdan çıkan kalemlerin nümûneleri bırakılarak, esas renkleriyle ihyâ edilmiştir. Burada da alt dükkânların örülmesi, ikinci revakın çatısız bırakılması büyük bir noksandır.

44 — İstanbul Sultan Selîm Câmiinin hakîkaten sakat olan bir minâresi, büyük mikyasda son cemâât yeri, hünkâr mahfili ve dağılmış olan pencereleri ihyâ edilmiş, kalemler de, Lâleli ve Mesîh Paşa'daki gibi altdan çıkan nümûnelere göre yapılmıştır. Fakat bu câmide pek büyük bir hatâ irtikab olunarak, sıva için hazırlanmış murclu satırlar ile, kesme taş kapı takımı vesâire gibi aksamın köşelerine, sıvanın dayanıp sönmesi için mahsus bırakılmış dişler apaçık ortada dururken, mevcut sıva kazıtılarak yüzler çıplak bırakılmışdır. Bu tutum ileride daha kötü misâllere bir nümûne teşkil etmiştir.

45 — İstanbul'da Bâlî Bey Câmiinin kubbesi ve revakı yıkılmışdı; kubbesi betoname ile, tuğlanın alacağı şekle uygun yapıldı. Kalemler XVI. asrın örneklerine uyduruldu. Fakat maalesef revak yapılmayınca, câmi eksik bir şekilde kalmış oldu.

46 — Edirne yakınındaki Hafsa Câmîinin duvar ve kubbele-ri ve revâkı yıkılmışdı. Büyük bir himmetle tâmîr olunan câmîin revâkı yapılmayınca güdük ve te'sîrsiz bir hâlden kurtulamadı.

47 — 48 — Beşiktaş Sinan Paşa ve Aksaray'daki Murad Paşa Câmîlerinin cepheleri, kahverengi boyalı harçla tuğla taklidi yapı-larak yenilendi. Bu boyalı yüzlerin te'sîri pek nâhoş ve zevksiz kalmaktadır. Murad Paşa Câmîinde üstelik sonradan pek biçim-siz açılan yan kapılara dokunulmayıp bırakıldı.

49 — Bu senelerde Topkapı Sarayı büyük restorasyonlara sahne oldu.

a) Orta Kapı'da döşemeden başlayarak, eski şekiller arandı. XVIII. asırda vurulan sıvaların altından çıkan derzli eski yüzler bulundu. Fakat o asırda yapılan tavan kaldırılamayacağından, ye-niden boyandığı belli olmayacak kadar bîtaraf renklerle, hattâ yer yer sâdemâcunla havaya karşı korundu.

b) Bir harâbe hâlinde olan Has Ahır, tuğla tozu horasan ve saf kireçle derzlenerek tâmîr olundu ve hiç iddiâsız bir tavanla örtüldü.

c) Has Ahır'ın İmrahor Odası'nda, belki tenkid edilebilecek fakat bilerek, mes'ûliyet kabûl edilerek bir değişiklik yapılmışdır: Bebek Arnavudköyü arasındaki Köçeoğlu Yalısından XVIII. asır-da yapılmış muhteşem oyma bir tavan çıkmışdı. Bu bir yere kon-masa mahvolacaktı; onu alacak 10 m. ebâdında bir sofa nerede bulunurdu? Bu İmrahor Odası'na, artık şu tabiri kullanalım, emâ-net edildi. Bilmem bu muâmeleyi gösteren bir levha konmuş mu-dur? Her hâlde lâzımdır.

d) Kubbe altında XVI. asrın kalemleri bulununca, nümûnele-ri muhâfaza edilerek tamâmen ihyâ edildi ve pâdişah kafesi, gra-vürlere göre kuruldu. Piriç parmaklıklar tabii muhâfaza edilip, noksan bir parçası tamamlandı. Bu arada pek çirkin ekleme helâ vesâirenin kaldırıldığını söylemek yerindedir. Kubbe Altı'nın Sad-razam Dîvânından çıkarılan XVIII. asır oymaları, Kadıasker Dîvâ-nı'na nakledildi. Bu sûretle iki devir de gösterilmiş oldu. Bugün olsa belki Venedik'çiler birçok bahâne bulurlardı. Bahâne bulurlar, fakat başka yerlerde yapılan birçok işe itirâz edemez, göz yumar-lar. O da başka mes'ele. Bu mes'eleyi de yazacağız.

e) Topkapı Sarayı'nın, bu senelerde, yâni 1940-42 senelerin-

de yapılan tâmirâtı arasında daha bir çok müteferrik mahaller, Silâh Müzesi - Dış Hazîne, Ak Ağalar Kapısı, revaklar vesâire vardı; bunları tafsîl etmiyelim.

f) Bu senelerin en mühim tâmiri şüphesiz Fâtih Köşkü - Hazîne'dir. Hazîne'de direkler, başlıklar, kapılar, tavan koltuk silmeleri hep asıldandır. Fakat yıkılan bir kubbe yerine ahşâb yapılmış, Hayât kısmının revakları vâmekân ve parmaklıklarla örtülmüşdü. Bir de tak kapının ortalık yerinden başlayıp bir direği boğarak devâm eden bir duvarla Elçi Hazînesi denilen salon eklenmişti. Bu fazlalıklar hep atıldı. Ahşâb kubbe yerine çift katlı betonarme kubbe yapıldı; Şahnişîn de, altındaki mevcûd konsollara uyan bir şekilde ihyâ olundu. Büyük odaların tavanlarının aslında ahşâb olduğu şübhesizdir. O istalâktitli zengin koltuk silmeleri üstünde belki ortaları kubbeli, belki tekne tavan ne güzel ve dilber tavanlar vardı. Fakat hazîne yapmak zaruretiyle bunların yanmaz, bozulmaz bir maddeden olması lâzımdı. O da bugün mevcut betonarme tavanlardan başka bir şey olamazdı. Bu ahşâb tavanlar bilirse ve asil yapılmasına cevaz olsa, köşk bir dünyâ cenneti olacaktı.

g) Bu senelerin Topkapı Sarayı'ndaki mühim restorasyonlarından birisi de matbahlardır. Maalesef yer işgal etmemesi için, o da artık ne halde olduğu belirsiz kalmış, orta ocaklar hazfedilmiş olmakla berâber, büyük aramalarla aslî hâl bulunmuş ve taşları yanmış olan ayak ve duvarlar tahkîm edilmiş, horasan ve kireçle mükemmel derzlenmiştir. Fakat burada hiç affolunmaz büyük bir hatâ işlenmiştir. O da kubbe, kemer ve alıkların sıvasız, çıplak bırakılmasıdır, (Res. 10). Akıl var yakın var, hiç matbah sıvasız olur mu? Pişen yemeklerin içine toz yağması, harç parçası dökülmesi mi isteniyor? Böyle şey olmaz. Haydi bu sebep idrâk edilmedi diyelim, bir kere Edirne Sarayı'ndaki matbahların sıvalı olduğu da mı araşdırılmadı? İleri sürülen fikir de, Selçuk'da kubbeler sıvasız imiş. Ammâ Osmanlıda sıvalıdır; değil matbah, medresesi, câmii de sıvalıdır. Kaldı ki Selçuk'da sıvasız kubbe, sâde medresedir, ammâ, âdi değil, sırlı tuğla veya çinidir. Bu peşin fikirle yapılan restorasyonlar çokdur ve maalesef, yeni şeyler bulduğunu ortaya göstermek isteyenlerin işidir. Bu maddeler hakkında izâhât IV. Cildimizdedir.

50 — 1935 lerden evvel 1930 da yapılan bir restorasyon da, Üç Şerefeli'nin XVIII. asırda üstün bağdâdi ile kaplanan büyük kub-

be eteklerinin ve alıklarının meydana çıkarılması ve istalâktitli ve baklavali kuşağının ve yazıların ihyâ edilmiş olmasıdır. Bu mühim restorasyon düşünülerek yapılmış değildir; kasırgadan yıkılmış olan minâre külâhları ve petek üstlerinin mecburî tâmîri sırasında, bir emr-i vâki'le ve ister istemez yapılmıştır. Maalesef sonradan yazı şeridi badana ile kapatılmışdır, (Res. 11) de görülen siyah kenar budur. Sonradan bu câmide mihrab duvarına bir rum boyacı tarafından yapılan arab müşebbeki, utandırıcıdır. Bu hususta II. Cildimizde tafsîlât bulmak mümkündür.

51 — Yapılanların tamâmını yazmadığımızı tekrarlarız; fakat bir kalem var ki, isim zikretmeden mâhiyetini kaydedeceğiz. O da daha bir asır dayanacağı şüphesiz olan bir çok minârelerin, birkaç maddelik olduğu için kolayca yapılabilen keşiflerle, yeni baştan inşâlarıdır. Minâre tâmîri hem göze görünür bir mesâidir; hem de başda olanları fazla yormadan keşfi ve hesâbı yapılabilir.

52 — Yine böyle tek kalem restorasyon denebilecek, hakikatde de iklim (sit) hâsıl etmek bakımından restorasyonların en lüzumlularından olan câmi hazîrelerindeki kabir taşlarının, dizi koluna girmiş asker gibi, pek sun'î bir nizama sokulmuş bulunduğunu hatırlatalım. Bu işte sarfedilmiş himmet vardır ammâ, san'at yoktur.

53 — Aşağı yukarı sırası gelmişken söyliyelim ki, toptan restorasyonlara bir misâl olarak, Afyon'daki Gedik Ahmed Paşa Câmiini zikredebiliriz. Her türlü masrafa, himmete lâyük olan bu âbidede değişmemiş taş, dokunulmamış bir nokta bırakılmamıştır. Restorasyonun, muşambadan, meyilli alın yerleri ile namaz safları hâric, diğer tarafları muvaffak da olmuştur. Birkaç âbidenin masrafı buraya akdarılmışdır, lâyük olduğu için mâzûr görelim. Fakat, biliyormusunuz bu kadar himmet ne sebebledir? Bu tâmîre hükmeden zat, uzun müddet Afyon Kara Hisarı vâlisi idi de ondan. Bir yere bağlanmak hoş ammâ, halife kesesinden olmasa.

54 — Noksan, boynu bükük kalmış bir restorasyona misâl olarak İstanbul'daki Dâvûd Paşa Câmiini zikredebiliriz. Yıkılmış olan mihrab hücresi ve harab yan cenahların ihyâsı esnâsında, hârikulâde kalem bakiyeleri meydana çıkarılmışdı. Sonradan son cemaat revâkı yapıldığı hâlde bu kalemler araştırılıp itnam ve ikmâl edilmedikden başka, mevcudların üstüne badana çekilmiştir. Çünkü bu kalemlerin ihyâsı için külfet altına girmek lâzım gelirdi. Bu madde hakkında III. Cildimizde tafsîlât vardır.

55 — İstanbul'un Beşyüzüncü Fetih Yılı zoruyile başlatılan bâzı restorasyonlar vardır. Bunlardan birisi Fâtih Medreseleri'nin tâmîridir. Muvaffak olmuş bir restorasyondur; ancak kıraldan ziyâde kıral tarafdarlığı edilmese daha iyi olurdu. Meselâ derzler aslı gibi düz olacağına, kabartma cetvelli yapılmıştır. Kezâlik medreselere kırmızı boyalı lâmbri sıvanmıştır. Bu iç nisbetleri pek ziyâde bozmaktadır. Sanki lâmbri kirlenmiyor mu? Bozuluyor mu?

56 — 1953 serisinden bir de Rumeli Hisarı vardır. Yine fazla gayretkeşlikle süslü, cicili bicili bir tâmîrdir ve faaliyet yine göze çarpan yerler üzerinde teksîf edilmiştir. Büyük eksikliklerden birisi, Hisarpeçe'nin aranmaması ve bulunmamış olmasıdır. Bunun muhakkak yapılması lâzımdı. Ele ilk alınacak işlerden birisi bu idi. Şimdi Hisarpeçe'nin sâhası 1.50 m. yükseklikte toprak doludur.

Kezâlik, Halil Paşa Kulesi'nde aşansöre yardımcı olmak üzere bâzı demir köprüler yapılmıştır ammâ, her kata girmek kâbil değildir. Bunun te'mini lâzımdı. Ayrıca ve bir orta direğin mevcûd olduğunun tebârûz etdirilmesi, bir ecnebî mîmârın Hisarlar hakkında eksik mâlûmata dayanan kitâbının, hükümlerinin tashîhi lâzımdı. Zağnos Paşa Kulesi ise, döşemeleri yapılmadığından, her kata girmek imkânından mahrûm bırakılmıştır. Daha daha, bu kadar gravür ortada iken, niye külâhlar yapılmadı? Ammâ Yedikule'de yapılmıştır. Bu ayırd etmeye sebep nedir?

Fakat hepsinin üstünde, minâresi, duvar temelleri mevcûd olan, Kale içindeki Fâtih Câmîinin ihyâ edilmemiş olması, büyük bir hatâ, bir noksandır. Böyle tâmîr olur mu? Duvarını yap, çeşmesini yap, bahçe tarhlarını, yollarını, kademelerini, tiyatro sahnesini yap, câmii bırak. Berikileri tercih, câmii tefrik için hangi esaslara dayanılmıştır? Bahânesini biliyor musunuz? Müsaadele rinizle söyleyelim: Melûn Venedik Kararları, o bizden olmayan kozmopolitliğin tahlisiye simidi olan Venedik Kararları. Venedik kim oluyor ki, bizim işimize karışa. Restorasyonlarımızı yapmak, yapabilmek selâhiyetine erişmek için kafa bizden olmalıdır; milliyetçi olmalıdır; hele câmie hiç yan bakmamalıdır. Beynelmilel düşünce ile Türk âbidesine dokunulamaz. Hiç değilse bundan sonra.

Bu câmi Beşiktaş'dan sonra, Boğaziçi'nin Rumeli Yakasında

Fâtih Devri'nde kurulan ilk mahallenin câmiidir. Câmidir, meşid değildir; vakfiyeler böyle yazar.

57 — Yedikule'de de pek süslü bir tâmîr yapılmış, hele Bizans'ın mermer kuleleri için büyük paralar sarfedilmiştir, ammâ kapıdan girince sağ tarafa yığılmış olan bir insan boyu toprak kaldırılmamıştır, ve burada da câmiin minâresi tek başına mahzun bırakılmıştır.

58 — Aşağı yukarı tâmîr senelerine göre sıraladığımız restorasyon şleri arasında meselâ, Gazanfer Ağa, Kuyucu Murad Paşa, Hasan Paşa Medreselerini zikredebiliriz. Bunlarda kapı açmak, avluyu çatı ile örterek binâlara bir vazîfe verip hem binadan istifâde etmeyi, hem de devamlı bakımlarını sağlamayı mümkün kılacak ufak tâdiller bir tarafa aslına sadâkatla hareket edildiği görülmektedir. Bunlarda da eksik olan yok mudur? Olmaması kâbil midir? Meselâ Murad Paşa'da türbenin kubbesi yapılmamış, 1894 zelzelesinden sonraki çatılı hâliyle bırakılmıştır.

59 — Fakat Merzifonî Kara Mustafa Paşa Medresesi'ne yapılan müdâhaleyi tecvîz etmek mümkün değildir. Yol açılması bahânesiyle sebil, hazîre, medhâl ve dükkânlar yıkıldı, kesildi, atıldı ve tabii yol yine de genişlemedi. Şifâhî iddiâlar bunların muhdes olduğu idi. Kazmayı vurunca, binâ ile berâber yapıldığı görüldü. Ammâ öyle de olsa yıkacağım, böyle de olsa, zihniyetiyle hareket edince, netîce budur. Kesilen yerleri örtmek için de, hiç şübheye hâcet yok, muhdeslerin en kötülerini yapıldı.

60 — Restorasyon usûllerinin en mühimlerinden biri, âbide de değışdirilecek kısımların bakiye örneklerinin kıvâmında, aynı tutumda olmasıdır. Fazla heves ve yapıldığını beğendirmek gayretile, bâzan esas binadan daha gösterişlisi yapıldığı görülmektedir. Aslında ilk sıralarda yazılması lâzımken, misâli son on sene içinde tâmîr gören bir câmide olduğu için bu kadar sona gelen bu restorasyon, Un Kapanı'ndaki Yavuz Er Sinan Câmiindedir. Revak tamâmen yenidir; güzeldir. Fakat yan taraf duvarı ve kasnak aslında moloz taşla iken, eksiklerin ikmâli kesme taşla yapılmıştır.

Bizim, âbideyi ne olduğundan daha aşağı bir mertebeye düşürmeye, ne de daha itinalı takdîm etmeye hakkımız vardır, (Res. 12).

61 — Mühim bir usûl eksikliği de, bilhassa birinci mertebeye âbidelerde, her ne sebeble, her ne mecbûriyetle olursa olsun, res-

torasyonun noksan bırakılmasıdır. Meselâ Süleymâniye ve Edirne Selimiye Câmilerinde kubbe kalemleri birinde câmi kaatili Fossati eliyle, diğesinde Vâlî Kadri Paşa zamânında, her ikisi de XIX. asırda yapılan pek çirkin kalemlerin bırakılmış olmasıdır. Üstelik Süleymâniye'de alt kısımlarda yenilenen devrinin kalemleriyle büsbütün tezdâ hâline düşen bu tezyînâtın, muhakkak yapılması lâzımdı ve her an için lâzımdır.

İskelesi külfetlidir! Tedkikâtı bitmedi! Düşüncesi tutar geçer bir mâzeret değıldir. Bunlar dünyânın fevkinde tasnif ve sıra hâricine taşmış âbidelerdir; ona göre davranmak lâzımdır.

62 — Kenarda köşede kaldığı için göze görünmeyen, fakat usûl bakımından pek mühim olan bir restorasyondan bahsetmeyi lüzûmlu buluruz. Yalova ile Karamürsel arasında yoldan birkaç kilometre içerideki Hersek Köyü'nde bulunan Hersekoğlu Ahmed Paşa Câmii, gaayet yüksek duvarlı, kubbeli bir câmi iken, 1766 da İstanbul ve İzmit Körfezi'ni tahrîb eden zelzelede duvarlar ve revak yıkılmış, tâmîr kitâbesine nazaran, vakfının parası olmadığından, mütevellî olan zât, duvarların boyundan kesip, revaksız olarak çatı ile örtüvermişti, (Res. 13). Sonra o çatı da yıkıldığından bir harâbe hâlinde duruyordu; iç sıva tamâmen dökülmüştü. 1960 dan sonra aynı minvâl üzere tâmîr edildi. Fakat revakın direkleri eklendi. Ammâ birçok bozuk ve yama ve tuğla dolgu izleri taşıyan haricî kısımlar, berbad bir halde bırakıldı. İç duvarlar ise hiç sıvanmadı. Neden? Böyle bulunmuş da, o Allah'ın cezâsı Venedik Kararları, yeni bir şey yapmaya izin vermiyorlarmış da. Ay, peki, revak neden yapıldı? Kible duvarı iki asır evvelki zelzele izlerini hâlâ taşıdığı hâlde, yepyeni revak direkleri, istalâktitli başlıkları, sofa kenarları neden kondu? (Res. 14). Bizce mes'ele sıvasız duvarın, bir bilgiçlik alâmeti olarak makbûl sayılmasından doğmaktadır; üstelik Venedik Kararları imdâda yetişmektedir. Ammâ beri tarafda Venedik de bir tarafa itilebilmektedir. Meselâ aynı senelerde Haseki İmâret ve Medresesi duvarları fayanslarla kaplanmış, üstelik yapılmadık ilâve ve tadil bırakılmamıştır. Hersek Câmii hakkında, bizim üçüncü cildimizde tafsîlât bulunabilir.

63 — Edirne Bedestanı tâmîrini yalnız resimleriyle göstereyim. Birkaç safhada yapılan bu tâmîr muvaffak olmuş, şehre çok şey kazandırmıştır, (Res. 15,16). Biri eski, biri yeni hâli gösterir.

64 — 65 — 66 — Şimdi cemiyetler ve halk tarafından yapılan birkaç restorasyonu zikredelim. İstanbul'da Çarşamba'da İsmail Efendi Câmii harâbe hâlinde iken 1950 - 1952 arasında pek gayretli bir cemiyet tarafından muvaffakiyetli bir şekilde restore edilmiş, mevcudlardan bir şey ziyân edilmiyerek, ikmâl ve hem de tahkîm edilmiştir. Zîrâ kubbede sakatlık vardı. Mercan'daki İbrâhim Paşa ve Bâlât'daki Ferah Kethüdâ Câmileri, bâzı kısımları noksan da olsa, esaslı kısımlar meşgul olan cemiyetlerin vüs'u, imkânı nisbetinde, güzel bir şekilde ihyâ edilmiştir. Fotoğraf adedini fazlalastırmamak için resim koymuyoruz; yerlerinde görülebilir.

67 — Cemiyetler ve halk tarafından yapılan restorasyonların en mühimleri, Bursa'da olanlardır. 1956 de Bursa Çarşısı yangınından sonra Çarşı, hanlar, sıra dükkânlar, aşk derecesinde himmet, bilgi ve ustalıkla tâmîr ve ihyâ edilmiştir ki, söz söylemeye dil varmaz. Belki biraz yeni şekiller icâd edilmiştir, ammâ başka ne yapılabildi? Başka yapılacak, bir şey yapmamak, bu işden vazgeçmekdi. Serçeden korkan darı ekmez. Bu kadar büyük işin altına girenler, ki esnafdan, tüccardan, handa bir odacığı olan emlak sâhibinden, mîmârından, kalfasından, ustasından, amelesine kadar herkes birbirine destek olarak, bir tek şahıs gibi çalışmışlardır, (Res. 17). Bir döküntüden meydana çıkan Emîr Hanı'nı, (Res. 18) evvelce bahsettiğimiz Orhan Hamamı'ndan doğan Aynalı Çarşısı'yı (Res. 19), Ulu Câmî yanındaki Vâ'ziye Medresesi etrafındaki çarşısı, (Res. 20), İvaz Paşa Çarşısı'nı gösterir. Bu bizim bahsettiklerimiz, çarşıda yapılanların onda biridir; bunlardan başka meselâ Gelincik Çarşısı, Sipâhî Çarşısı, Bursa'nın Yıldırım Bedestanı, ve Koza Hanı vardır. Ahâli tarafından gösterilen birlik ve fedâkârlık, devletin yaptığından fazlasını meydana getirmiştir. Emîr Hanı ve Bedestan ile Vâ'ziye Medresesi'ni I. Cildimizde bulmak kaabildir.

68 — Bursa'da Eski Eserleri Sevenler Kurumu ismiyle bir cemiyet vardır; halk ona güvenir, mütemâdiyen destekler ve yaptırılmasını istediğı semtin âbidesini onların eline tevdi eder. Cemiyet, vakıflar idâresinin de bâzı devirlerde yardımına nâil olur. Ammâ bu cemiyetin usûllerindeki, takdirlerindeki isâbet alâkadarlarca arada bir hoş görülmez. Yoksa muvaffakiyet daha devamlı olurdu.

Meselâ Bursa'nın ehemmiyetli âbidelerinden Hamza Bey Câmii'nin tâmîr etmişlerdir. 1854 zelzelesinde pek harâb olan bu câ-

miin bütün yüzüne serpmeye bir sıva vurulmuşdu; eski hâlini ve şimdiki gösteren üç resim takdîm ediyoruz, (Res. 21, 22, 23). Câmîin iç işleri bitmiş değildir. Bu âbidenin tafsîlâtı III. Cildimizdedir.

69 — Aynı cemiyetin faaliyetinden Hacılar Câmîinin eski ve yeni hâlini de gösteriyoruz. Ne hâlden ne hâle geldiğini bu iki resim gösterir, (Res. 24, 25). Bu eser de III. Cildimizde yer alır.

70 — Kezâlik Zeynîler Câmii de şu iki resimle, muvaffak olmuş bir restorasyonun ne olduğuna şahiddir. Bir zaman yapılmış olan saçak yerine, Bursa câmîlerinin, o meşhur kalkanı konarak câmî, sanki zamânında yapılmış gibi meydana çıkmıştır, (Res. 26, 27). Bu eseri II. Cildimizde bulmak kaabildir.

71 — Küçük, fakat mâhiyet itibâriyle, Bursa Eski Eserler Cemiyeti'nin kendi teşhîsini büyük bir isâbetle bulduğu netîceleri kabûl ettirip, âbideyi ihyâ etmekte gösterdiği muvaffakiyet bakımından pek mühim olan bir restorasyon da, Bursa'da Çakır Ağa-Mecnûn Dede Mescidi'nde yapılandır. 1854 zelzelesinde kubbe ve revâkı yıkılan ve her ikisinin yerine çatı yapılan bu mescidin revakının kubbeli olduğunu isbât husûsunda ne derece uğraşıldığına şahîd olduk. Hem revak kendini buldu; hem de içeride müstevî köşe alıklarının baklavalarla müzeyyen hâli meydana çıktı ve yapıldı. (Res. 28) eski vaziyetini, (Res. 29) da bu şekilden sonra kazandığı hâli göstermektedir. Bu baklavalı köşeciklerin bir eşine rastlamadık; bu sebeble buluş mühimdir. Hele başdaki idarecinin isteği gibi çatı bırakılsaydı, bunlar çıkmaz yazık olurdu.

72 — Bursa'da Altı Parmak'da Çakır Ağa Hamamı vardır. Onu, mülkün sâhibi olan zât kendi imkânlarıyla ve mezkûr cemiyetin ilmî idâresinde yaptırmıştır, (Res. 30, 31). Bu resimlerden sonra da solda görülen binâ kaldırılmış, vakfiyede bahsi geçen dükkânlar ihyâ edilmiştir.

73 — Topkapı Sarayı Haremindedir ve Hünkâr Sofası'nda yapılan tâmirlerle, âbide ve başka bir hava ve mânâ kazanmıştır. Fakat tafsîlâta girmek için haddi aşmak lâzımdır. İşâretle iktifâ ediyoruz.

*
**

Makale hudûdunu aşmamak mecbûriyetine mümkün mertebeye sâdik kalarak, okuyanın en çok toplandığı, büyük şehirlerden İs-

tanbul'dan, Ankara'dan olanların kolay göremiyeceği resimlerden ufak bir mikdarı bu yazıya ekledik. Bunlar da, daha ziyâde tâmîrden evvelki vaziyetlerdir. Eğer bu kadar zorlamasak, misâl olarak kaydeddiğimiz yetmiş vak'anın hepsi için birer resim koysak, hesâbı aşmış olurduk. Dahâ az vak'a ile iktifâ etseydik de 6,5 asırlık bir mâcerâ, pek eksik olarak takdîm edilmiş olurdu. Bu yazdıklarımız kâfi midir? Ne gezer. Fakat yalnız Osmanlı devrini almanın değil bir, bir çok makaleler çerçevesine sığmayacağını da bu deneme gösterdi.

Elimizde tezgâhda olan eserler inşallah bitdiğinde, bu mevzû galibâ bize bir kitab yazdıracak.

**

Görülüyor ki XX. asrın ikinci, üçüncü çeyreğinde epeyce restorasyon yapılmıştır. Ammâ bu devredeki restorasyonlarla, XV. asırdan beri olanlar arasında pek fazla bir benzerlik yoktur.

Âbidelerin hemen tamâmına yakın mikdarı vakıf olduğu için, eski asırlarda restorasyonlar, yazılan şartların infâzı için yapıldı. Vakfın kısaca târifi de, Allah tarafından insana bir emânet olan her nevî gayr-ı menkul ve menkul mülkü, serveti, yine mahrecine iâde ile, kararlaştırılan şartlar dâiresinde Cenâb-ı Hak nâmına dondurmak, hapsedmek olduğu için, vakfın gâyesi muhterem ve mukaddes sayılır, ona riâyet edilir; bu yoldan sapmak, kimsenin aklına gelmezdi. Buna dâir yukarıda misâler verdik. Bu esas kaidedir; bunu bozan olmamış mıdır? Mahlûkatın en iyisi, ahseni olan insanı öldüren çıkar da, vakfı bozan çıkmaz mı? Tabîî çıkacaktır. Fakat bu hal nâdirdir; enderdir ve müteşebbisi mücridir, cezâlandırılır. Bu da şer'in kaidesidir. Kitabına uyduran olmamış mıdır? İtikâd ve îmânın sağlam olduğu devirlerde, böyle bir temâyüle işâret eden misâle rastlanmadı. Ammâ XVIII. asır nihâyetlerine doğru, binbir sebeble vakıf geliri azaldığı ve tâmirlere yetişemez hâle geldiği zaman, yine de vakıf mülkün muhâfazası uğrunda, artık herkesin gözünde mecbûrî bir meşrûluk hüviyetine bürünen (icâreteyn) usûliyle, yânî biri ufak bir mikdar peşin kirâ, ikincisi müste'cirin binâda, keşfine göre yapacağı ehemmiyetli tâmîrleri karşılamak üzere, uzun vâdeli kirâdan mürekkep bir icâre usûlü tatbîk edilmiş ve bu yolla XIX. asır ortalarına kadar bâzı îrâdlar, şahıslar elinde imiş gibi filî bir muâmele görmüş ve Tanzîmât'dan hemen sonra da bu mülkler, bizce gayr-ı meşrû

bir kararla tapuya rabt edilerek vakıf elinden çıkmıştır. Buna bir misâl olarak, Bursa'da Nasûh Paşa Hamamı için XIX. asır sonunda geçen bir muâmeleyi III. Cildimizde bulmak kaabildir.

Mukayeseye esas olacak, tabii bu ârizî ve zecrî hâl değildir; hukukî bir vasatta kalınan XIV.-XIX. asırlar arasındaki devirlerin restorasyonlarında ise, vakıf şartlarına sadâkatle, câmi, câmi olduğu için, medrese, mektep ilim mekânları olduğu için, imâret, şifâhâne, çeşme, su yolu hayrât oldukları için, han, hamam, çarşı, dükkân vesâire de vakfa îrâd oldukları için, kale ise lüzümü sebebiyle tâmîr edilmişlerdi. Bir câmi hârâb olunca, içinde namaz kılınması imkânsız hâle gelmesin diye hemen ihyâ olunurdu. Buna peşin ve mânîdâr bir misâlin, Avusturyalıların 1663 Viyana Bozgunundan sonra, 1689 da yaptıkları Niş yakınındaki Ürgüb (Prokuplje) kasabasındaki Fâtih Câmiinin, o korkunç harb ortasında 1696 da derhal tâmîr edilmesidir (IV. Cildimiz). Çünkü vakıf ve âbide mefhûmu, devletin ve milletin bağında canlı bir mahlûk gibi yaşardı.

Böyle olunca da kim bir câmi, medreseyi, emsâlini kasden yıkmaya cür'et edebilirdi? En düşkün ve çâresiz zamanlarımızda bile, bir câmi yerle bir olsa da, yerine yenisi yapılırdı.

İki yüzlülerce yapılan restorasyonlar ise (rüşvet-i amel), yani tahrib edilene bir tarafa karşı atılan bir kemiktir; yıkan yapmaz; kullanılacak âletler bile başkadır: Kazma ve Mala... Âbidelerimizi sevenlerin yaptıkları tâmirlerin, o asilâne müsbet tarafları yanında, mahvedilenlere siper olmak gibi, bir de ters tesirleri görülmüştür.

Ekim 1973

Resim: 1 — Bursa Ulu
Câmi tak
kapısı.

Resim: 2 -- Bursa Ulu
Cami garb
kapısı.

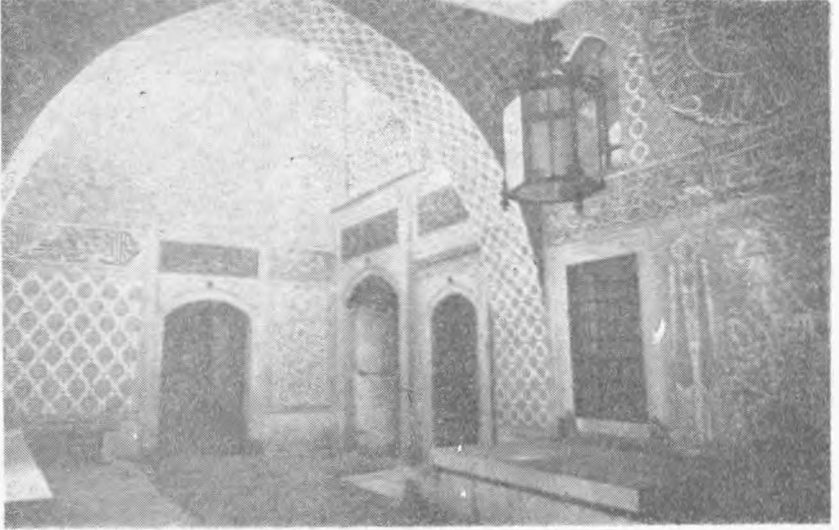
Resim: 3 — Bursa Ulu Câmiin sıvalı hâli.

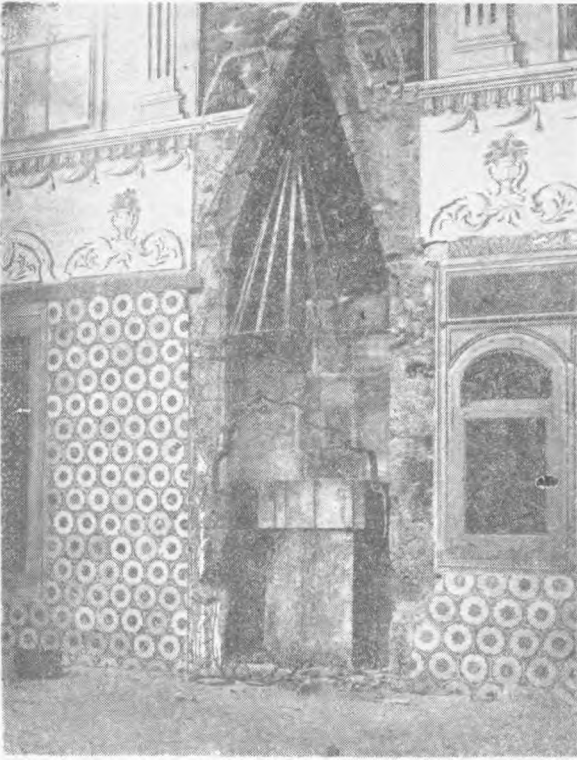
Resim: 4 — Bursa Ulu Câmiin mihrab duvarı yüzü.

Resim: 5 — Bursa'da eski Kaplıca'ya ilâve Soğukluk.

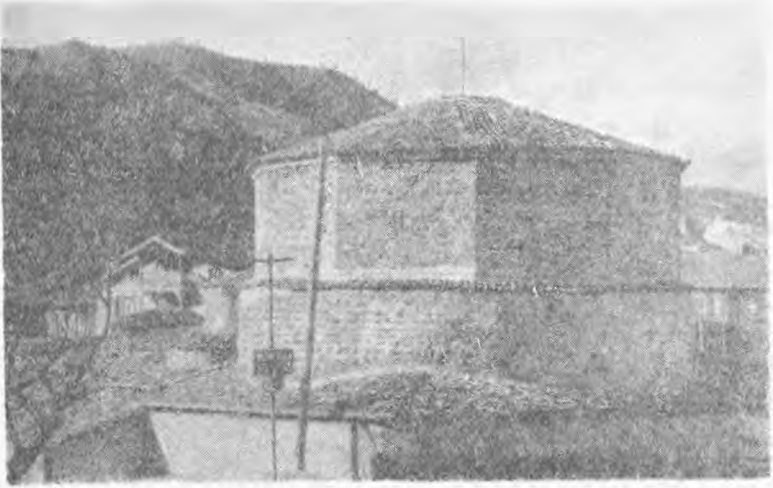
Resim: 6 — Top Kapı Sarayı'nda Harem Ağaları Taşlığı.

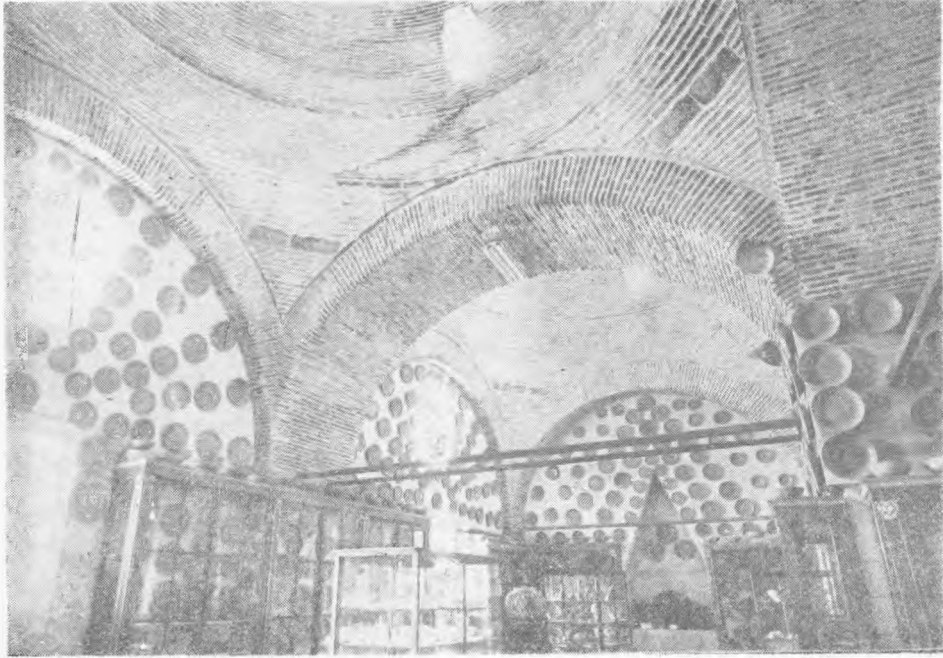
Resim: 7 — Top Kapı Sarayı'nda Valide Sofası.

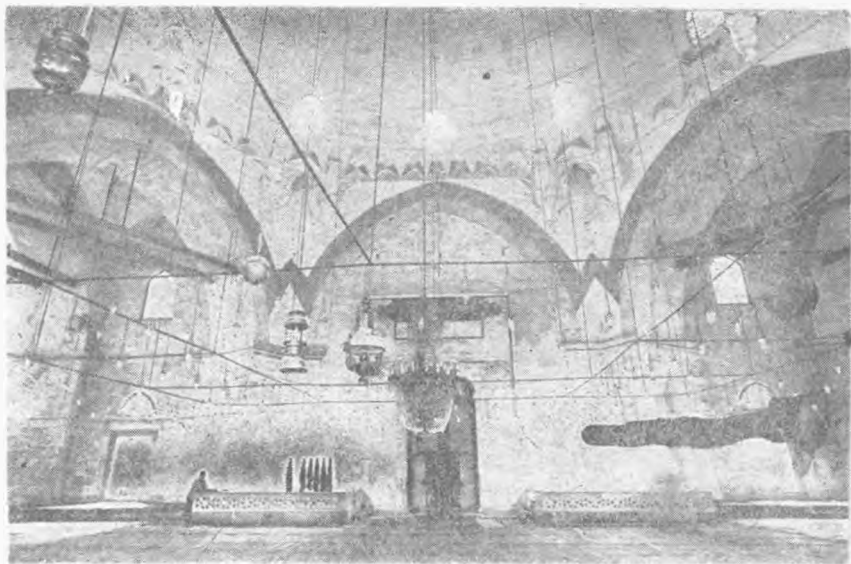
Resim: 8 — Bursa'da Yıldırım Medresesi ve Câmii (zelzeleden sonra).

Resim: 9 — Mudurnu'da Yıldırım Hamamı'nın ilâve kasnaklı kubbesi.

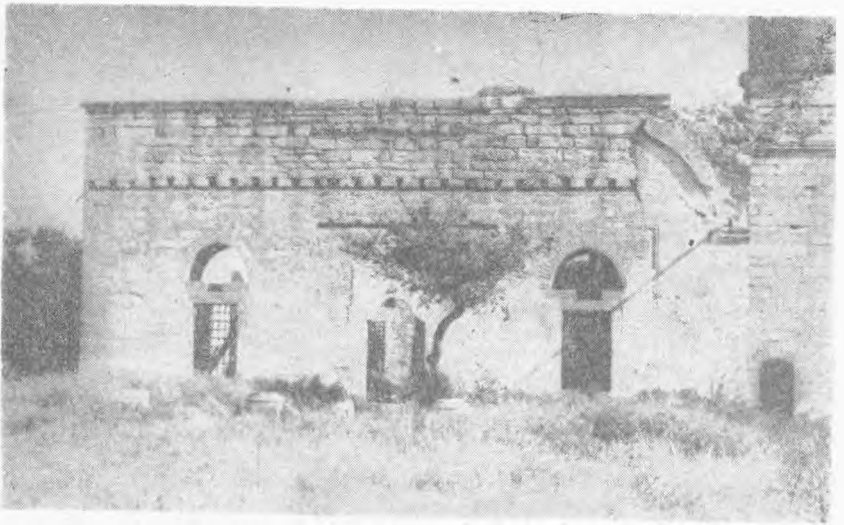
Resim: 10 — Top Kapı Sarayı Matbahlarındaki sıvasız satırlar.

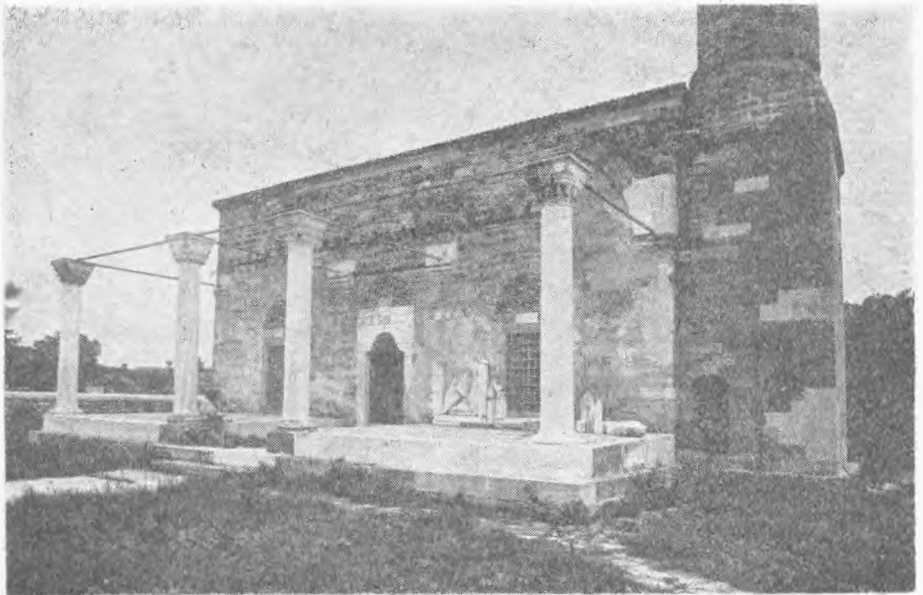
Resim: 11 — Üç Şerefeli Câmî.

Resim: 12 — Un Kaparı'nda Yavuz Er Sinan Câmii.

Resim: 13 — Hersekoğlu Ahmed Paşa Câmii eski hâli.

Resim: 14 — Hersekoğlu Ahmet Paşa Câmii.

Resim: 15 — Edine Bedestani'nın eski hâli.

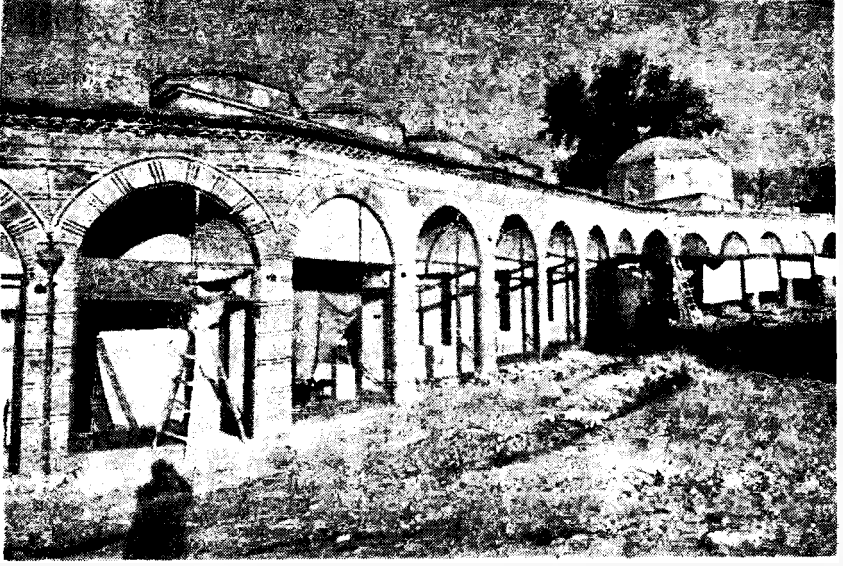
Resim: 16 — Edine Bedestani'nın tamir edilmiş hâli.

Resim: 17 — Bursa'da Emir Hanı.

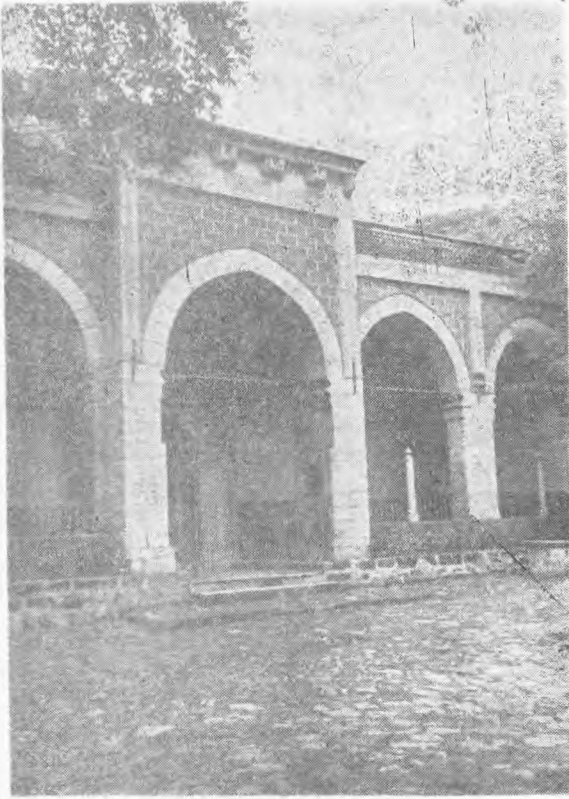
Resim: 18 — Bursa'da Orhan Hamamı - Aynalı Çarşı.

Resim: 19 — Bursa'da Vâziye Medresesi dükkânları.

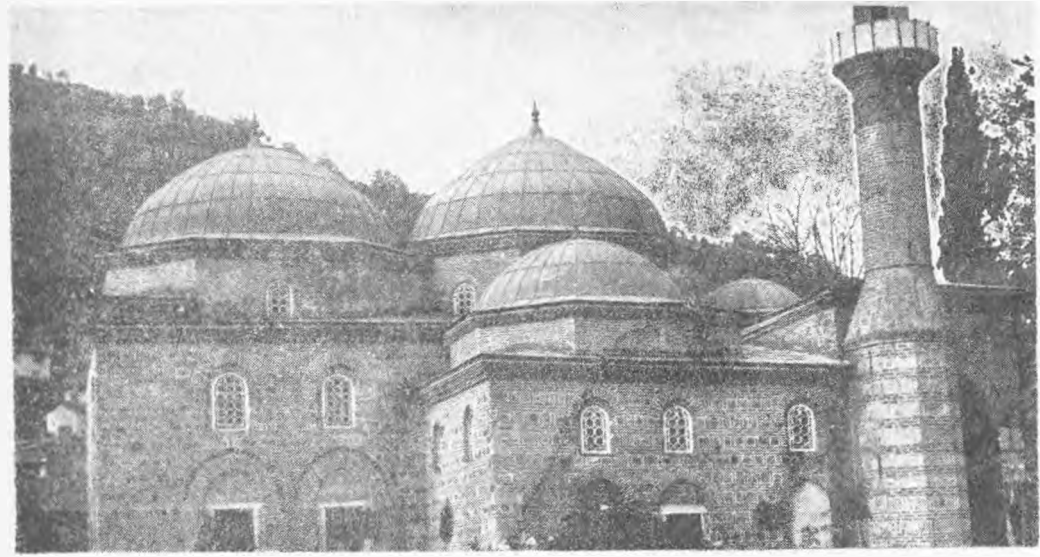
Resim: 20 — Bursa'da Hacı İvaz Paşa Çarşısı.

Resim: 21 — Bursa'da Hamza
Bey Câmii eski
hâli.

Resim: 22 — Bursa'da Hamza Bey Câmii yeni hâli.

Resim: 23 — Bursa'da Hamza Bey Câmii.

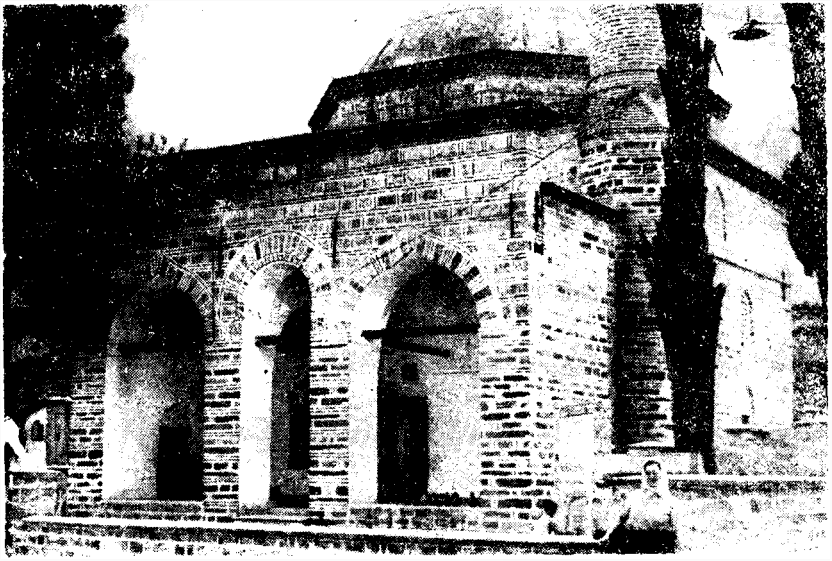
Resim: 24 — Bursa'da Hacılar Câmii eski hâli.

Resim: 25 — Bursa'da Hacılar Câmii yeni hâli.

Resim: 26 — Bursa'da Zeyniler Câmii eski hâli.

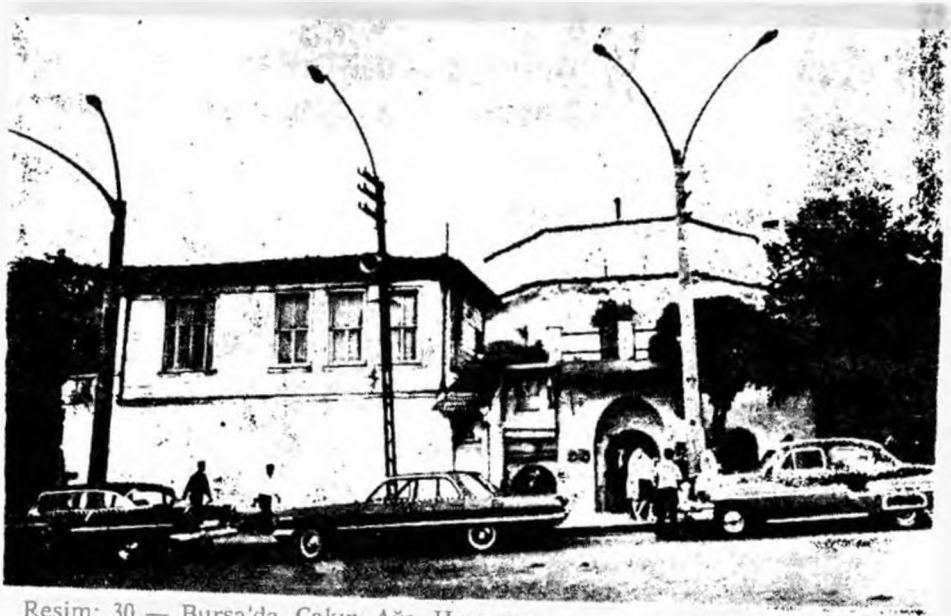
Resim: 27 — Bursa'da Zeyniler Câmii yeni hâli.

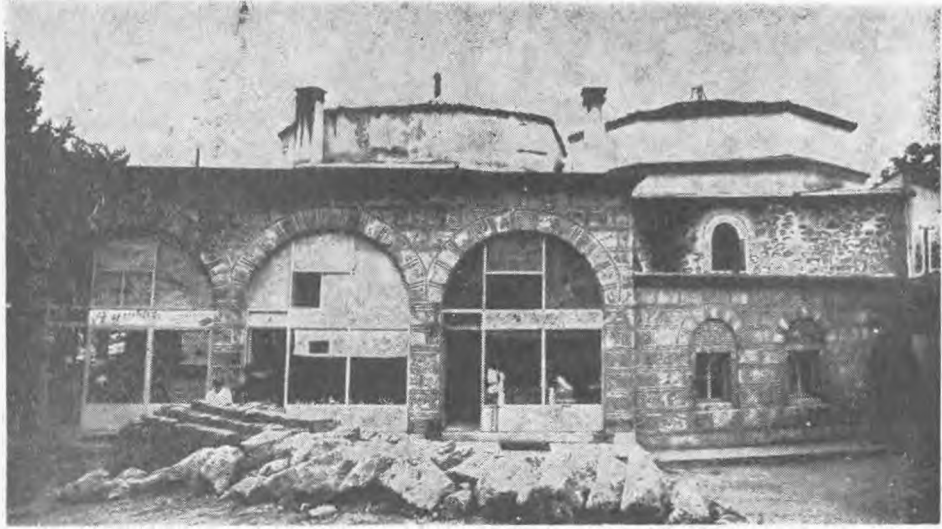
Resim: 28 — Bursa'da Çakır Ağa Câmii eski hâli.

Resim: 29 — Bursa'da Çakır Ağa Câmii yeni hâli.

Resim: 30 — Bursa'da Çakır Ağa Hamamı.

Resim: 31 — Bursa'da Çakır Ağa Hamamı.

THE PATRONAGE OF SULTAN SÜLEYMAN — THE SÜLEYMANIYE COMPLEX IN ISTANBUL

Ülkü Ü. Bates

Department of Art.

Hunter College, C.U.N.Y.

Ottoman architecture reached its classical and most prolific period during the reign of Süleyman the Magnificent. In this paper I shall discuss a number of major architectural monuments sponsored by Süleyman I. However, I will be looking not so much at the buildings themselves, as at the fact that they were put up at particular times and places. The construction of these buildings can be discussed in terms of political process. I will view their patronage, monumental quality and the use of architectural elements as acts of statescret — acts which are as fundamentally political as is the levying of taxes, the drafting of soldiers or the waging of war.

That monumental architecture is politically significant is fairly obvious when we consider the vast amounts of labor, wealth and material required to erect a great mosque and its dependencies. Simply the construction job alone is significant in how it draws on the tax revenues of distant provinces, the time and skills of thousands of artisans and administrators. But this is probably not the major function of monumental architecture within the fabric of an empire like that of the Ottomans. Great architecture is likely a fundamental way in which information about political realities is conveyed. Architectural monuments use recognizable and conventionalized symbols and iconography to communicate

the power and political objectives of the patron. Moreover, it can be the primary means by which the political structure of the state is publically described. The enshrining of particular historic events and the commemoration of specific religious ideologies or sects can serve to announce the state's domestic and foreign policy.

The period of Sultan Süleyman which lasted for 46 years between 1520 and 1566 is distinguished by the expansion of the Empire. The period is also marked by internal social unrest, in particular the beginning of the uprisings in Anatolia, known in Ottoman history as the Celali İsyânları (1). A serious external threat was posed by Safavid Iran along the eastern frontiers of Ottoman Empire. Also, Shah Tahmasp directly and indirectly aided the rebels in Anatolia in an attempt to further Iranian territorial expansion at the expense of the Ottomans. Architecturally, the period is one of intense activity, despite the fact that the economic climate displayed signs of decline (2). Indeed, after Süleyman there is an obvious deterioration in wealth and political management.

Fortunately for us the reign of Sultan Süleyman is rich in literary and historical works. Various activities of social life at court and political events are documented by historians and chroniclers, some contemporary to the Sultan. Some aspects of the great architectural enterprises are also described. Ottoman historians raise few, if any, interpretive questions concerning the nature of events. We lack any critical record of the motivations behind patronage in architecture. Instead, we are provided with meticulous statistics concerning dates, expenditures, inventories and some correspondence that occurred during the course of building (3). However, this together with what is known about the monuments themselves, and about their patron enable us to place them in a political context.

As we might expect, Sultan Süleyman was the foremost patron of architecture during his reign. Most of the work he supported was dedicated to religious, charitable or educational institutions.

(1) M. Akdağ, *Türk Halkının Dirlik ve Düzenlik Davası; Celali İsyânları*, Ankara: Bilgi Yayınları, 1975; in passim.

(2) M. Akdağ, *Türkiye'nin İktisadi ve İctimai Tarihi*, Cilt II, İstanbul: Cem Yayınevi (Kültür Dizisi), 1974, pp. 424-28.

(3) Ö. L. Barkan, *Süleymaniye Camii ve İmareti İnşaatı (1550-57)*, Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınlarından, VI. Seri, sa. 10, 1972; p. 1ff.

In looking at these there is little reason to question either his personal piety or interest in the well-being of his subjects. Nevertheless, we cannot ignore the political implications of the work he undertook. In particular, the Süleymaniye complex is an interesting and informative case in point. The mosque and its dependencies clearly symbolize the power and wealth of the Ottoman Empire centralized in the person of Sultan Süleyman, and announce the paramount importance of the city of Istanbul. Süleyman was the representative of the caliphate, Padishah of Islam to his subjects and the head of a far-flung centralized bureaucracy which governed numerous nations and thousands of ethnic groups. He was also a statesman who was directly involved in the affairs of the world. The *külliyeye* of Sultan Süleyman is a translation of this autocratic power into architectural terms. The Külliye with its magnificent mosque in the center, is of grandiose dimensions and of an orderly layout. The Süleymaniye is commented upon by almost every Ottoman historian of the 16th or 17th centuries. Western travellers to Istanbul admired its magnificent architectural design, and favorably compared it with Aya Sofya in the same city, or with buildings in Europe (4). The mosque of Sultan Süleyman, more than any other mosque of the Ottomans, advertised not only the power of the sultan through architectural symbols of power, rank and unity but also the fact that this power was legitimate.

On June 13, 1550 (27 cemaziye evvel 965) the foundation stone of the mihrab (5) was put in by Shaykh al-Islam Ebu Su'ud Efendi, one of the most influential Ottoman ulema of all times. Clearly, Sultan Süleyman by appointing Ebu Su'ud Efendi as the inaugurator of his own building allowed him to share in the glory of establishing the Külliye, and in the sanctification of the mosque.

This respect and deference shown to the Shaykh al-Islam of the period is an overt sign of the growing importance and strength of the ulema and of the orthodox of sunni Islam in general. At the

(4) For example, John Sanderson, who was in Istanbul between 1578 and 1580 praised the Süleymaniye in these words: «A wourke which meriteth to be matched with the seven ounders of the wourld», The Hakluyt Society, *The Travels of John Sanderson*, Second Series, no LXVII, London: 1930; p. 71.

(5) Barkan, *Süleymaniye Cami*, p. 48.

same time, one might suppose the emphasis laid upon the ulema signaled to the rest of the Islamic world, particularly to the followers of heretical orders in Antolia, that the seat of Islamic learning is thereby situated in Istanbul with Shaykh al-Islam pe rsiding over it.

For Süleyman the Magnificent, Sinan, the greatest Ottoman architect of all times, designed and built the royal mosque together with its dependencies on one of the hills of Istanbul that commands a view of the Goldern Horn, and of the harbor. The four hundred domes covering the various spaces within the eighteen buildings of the külliye cascade from the peak of the mosque down almost to the edge of the water. Yet, the dependencies are organized very tightly around the mass of the mosque while being contained at their perimeters by the city itself. Besides the mosque, an imaret, a tabhane, a hospital, a school of medicine, a bathhouse, dar'ul-kurra, a school for young children, four medreses, a cemerty which contains the mausoleums of the Sultan Süleyman and his wife Hurrem, a house for caretakers, the humble mausoleum of the architect himself, and various shops (6) make up the extensive külliye.

Records concerning the building of the Süleymaniye were meticulously kept (7). The cost of construction and the embellishment of the mosque amounted to 380 sacks of akçe (aspers), or more than 700,000 gold ducats, together with the income from the silk trade (8). This was a forbidding amount of expense to be spent on one building. The 1550's were hard times for the state treasury of the Ottomans, following long years of wars, especially those carried out against Shah Tahmasp of Iran. As modern historians agree (9), the decline of the Ottoman Empire, at least in monetary economic matters, started about this time. The emer-

(6) An excellent discussion of the Süleymaniye Complex is by G. Goodwin, in *A History of Ottoman Architecture*, Baltimore: The Johns Hopkins University Press, 1971; pp. 215-239.

(7) Ö. L. Barkan has made available to the art historian documents on the building of the Süleymaniye. See Barkan, *op. cit.* and «Türk Yapı ve Yapı Malzemesi için Kaynaklar», *İstanbul Üniversitesi İktisat Fakültesi Mecmuası*, 1960, XVII; 3-26.

(8) H. Inalcık, *The Ottoman Empire, The Classical Age, 1300-1600*, New York & Washington, D.C.: Praeger Publishers, 1973, p. 125.

(9) Akdağ, *İktisadi ve İçtimai Tarih*, II, pp. 395 ff.

gence of powerful and united Iran in competition with Ottomans as a market place and manufacturer of similar goods such as textiles and carpets cost the government of Istanbul dearly. The supply of raw silk for the mills of Bursa, which until then came from Iran was interrupted or declined because of monetary inflation and particularly of the wars between the two countries (10). Higher taxes were being levied on the subjects, and in addition an oppressive policy was being directed to the Alevi or Kızılbaş population in central and eastern Anatolia. Dissatisfaction with mounting taxes, the problem of inflation and internal unrest led by the Kalender, put the Ottoman state in a precarious situation. The campaigns carried out against Iran by Sultan Süleyman in 1534-35, and 1548-49, and again in 1552 that lasted until 1555 were partially to display the strength of the population of Ottomans to Anatolia, and to prevent aid from Iran reaching the Kızılbaş rebels, as well as to establish a peaceful frontier in the East along the Persian border. The question that inevitably comes to mind is why so much effort was committed to architecture. In addition to the immense Külliye of the Ruler, about the same time Sinan had undertaken the building of various structures for the members of the Ottoman house, and the administration. Almost the total sum of the money for the expenses for the Süleymaniye was paid from the personal treasury of Sultan Süleyman (11).

A possible answer can be suggested: the power of the state, and more importantly, he who rules it, depends on the ability to collect taxes and maintain both internal order and territorial integrity. The building of the enormous Süleymaniye complex may have served these functions in a direct way. It may have enhanced, or have hoped to enhance the authority of the patron. The authority of the ruler, like that of an institution, is as important as real power when it comes to collecting taxes and administering. Very often a display of power and commitment, if credible, is more important than the actual ability to coerce by the use of force. Potential rivals for power, for example such as the army or regional and foreign interests, may be influenced by public display.

(10) M. Çizakça, «Reflection of the European Price Revolution in the 16th Century Ottoman Silk Industry», paper read at the Middle East Studies Association Meetings, Los Angeles, November, 1976.

(11) Barkan, *Süleymaniye Camii*, p. 14.

If we review the descriptions of the official «opening day» of the mosque complex and catch the details of the «gala», the reasons for the monumental undertaking, and for the often-expressed impatience of Sultan Süleyman can be better understood. The mosque was opened on 20 Zilhicce 964 (10 October 1557) when the Sultan was handed the golden key (12) to unlock the door of the Mosque, who in turn graciously handed the key to the architect, to the creator of the architectural marvel. The audience who witnessed this memorable event contained the ulema, civil servants of the Otoman state as well as foreigners. The opening of Süleymaniye was meant to be a magnificent display; a symbol of the pre-eminence of the orthodox Islam, and an occasion to gather the representatives of Islamic lands in Istanbul. Even Iran could not afford to ignore the fact. An ambassador sent by Shah Tahmasp arrived in the Otoman capital bearing gifts to the mosque of Süleyman. All Ottoman provinces dispatched their important men to the capital to witness the occasion. It mattered little that some of the details were still unfinished (13). We can picture the pomp and processions that must have taken place on that day in Istanbul. The gifts presented by the Persian ambassador must have counted more than their intrinsic value: rare copies of the Koran to Sultan Süleyman from Shah Tahmasp, and expensive articles from the Shahzade of Iran to the Grand Vezir (14), from the sister of the Shah Māhin Bānū, to the wife of Sultan Süleyman, Hurrem Sultan. In an accompanying letter the princess of Iran wrote to Hurrem Sultan that she would like to be remembered in the prayers of the people worshipping in the magnificent mosque, therefore she desired to adorn the mosque with carpets and asked the dimensions of the building (15).

We see the impact of the Süleymaniye Küliye reflected in the historical works. The history of the Kurdish Şeref Han, whose father once had sided with Shah Tahmasp against Sultan Süleyman praised the beauty of the mosque (16). The history of the

(12) *Ibid.*, p. 59.

(13) *Ibid.*, pp. 65, 92.

(14) M. Tayyib Gökbilgin, «Süleyman I.» in: *İslâm Ansiklopedisi*, İstanbul: 1970.

(15) I am grateful to His Excellency Hossein Davoudi who informed me of the contents of this letter.

(16) Şeref Han, *Şerefname, Osmanlı - İran Tarihi*, vol. II, translated from

Ottomans written in the 17th century by Voiwode Demetrius Cantemir compares the Süleymaniye with the structures of the Christian world, and recounts the merits of the mosque (17). Sultan Süleyman had succeeded in expressing his might and proclaiming the city of Istanbul as the political capital of the Islamic world. He had received recognition from all, and renewed tokens of reconciliation from Shah Tahmasp. It took at least one more year to complete the Külliye, but then, the work could proceed at a normal speed once one of its functions had been fulfilled.

Sultan Süleyman took his title, «The Caliph on Earth quite seriously» (18). He sought to cripple the Safavid Iran, and to punish the Kızılbaş communities in Anatolia. His patronage in architectural activities paralleled his policy against the Alevi and the Shi'ites. The buildings he sponsored in important Sunni centers attest to his desire to create testimonials to his status as the Caliph. Following his successful campaign over the Safavids and taking of Baghdad in 1535 Sultan Süleyman visited Kerbela. He immediately ordered the construction of a *kubbah* or a mausoleum over the tomb of Imam-i Azam Abu Hanifa, and a mosque and an Dar al-Ziyaf in the same precinct. For this undertaking honoring the Imam of the Sunnis, 11,450,000 akces were spent (19).

For the renovation and decoration of Mecca he carefully obtained a *fetva* from the Shaykh al-Islam. The Ka'aba was painstakingly repaired, and medreses were built for the ulema of the hanefi, shafi'i, malikite and hanbeli schools in the holy city (20). A *kubbah* was constructed over the tomb of Hadija. Expenses of all institutions, and salaries of all connected staff were increased with the enriched waqfs (21).

Sultan Süleyman repaired the Dome of the Rock in Jerusalem, donated the tile panelling to the building. By the time this news

Arabic into Turkish by M.E. Bozarslan, İstanbul: Ant Yayınları, 1971; pp. 229-30.

(17) D. Cantemir, *The History of the Growth and Decay of the Othman Empire ,part I: 1300-1683*, trans. N. Tindal, London: 1734; pp. 214-15n.

(18) İnalçik, *op. cit.*, p. 182.

(19) «Süleyman I», *İslâm Ansiklopedisi*.

(20) İbrahim Peçevi, *Peçevi Tarihi*, trans. Murat Uraz, İstanbul: Neşriyat Yurdu, 1968; p. 227.

(21) *Idem*.

reached Bitlis, it had gained considerable embellishment, and was recorded by Seref Han in his *History of the Ottomans and the Iranians*, «and Sultan Süleyman erected a magnificent *qubbah* over the Holy Rock in al-Kudus...» (22). This type of distortion of an event would have pleased Sultan Süleyman.

Probably in order to secure the continuing loyalty of important and mostly urban orders of Islam, Sultan Süleyman used his patronage to establish structures acknowledging the legitimacy of such orders in the Otoman Empire, orders which had influential followers among the military organizations, ulema, and the urban populations. For the Qadiri order, the Sultan donated the money necessary to rebuild the tomb of Shaykh 'Abd al-Qādir al-Ghilāni in Baghdad. Adjoining the tomb of Mevlana Jalāl-al-Dīn Rūmi in Konya, a mosque, an imaret, a *semahane* and cells for the dervishes were built under the royal patronage. The Bektashis, whose followers included the powerful *Yeniçeri* corps, were granted a large *tekke*, mosque, medrese and an imaret near the mausoleum of Sayyid Battal Ghazi in central Anatolia (23). At a period of sectarian struggles in the Islamic world, Sultan Suleyman asserted and confirmed his position by architectural patronage to favored religious orders.

The ruler did not hesitate to reinstate the abolished custom of building zaviyes for shaykhs and dervishes when the necessity for doing so arose. In the early years of the Ottoman state, many zaviyes formed the nucleus for future Muslim towns especially in western Anatolia. Naturally, in these towns power centered around the zaviye whose members were nearly always of the heterodox *tariqats*, presumably to the displeasure of the ulema. Once the administration of the Ottoman Empire became centered in Istanbul, the ulema and the so-called high Islam were used as the unifying force. Accordingly, the right to found a zaviye was suspended. However, during the reigns of Sultans Selim I and Süleyman, the oppression of the Kızılbaş, and the wars with the Safavids had caused some cities and villages to be abandoned by their inhabitants who emigrated to Iran. Towns, particularly those to the east of Erzurum had become desolate areas. Süleyman

(22) *Şerefname*, II, pp. 204-05.

(23) *Peçevi Tarihi*, p. 227.

issued an edict for that region reinstating the building of zaviyes, and most probably he personally provided the necessary funds (24).

Here we have briefly reviewed architecture of the period of Süleyman within its political context. Several points emerge from this simplified overview of the architectural patronage of Sultan Süleyman. Sponsoring monumental architecture has an important impact of the redistribution of resources in a pre-industrial society. Architecture comes about as a result of drawing on the communications with near and distant provinces of the Ottoman Empire (25), and thereby it influences large-scale patterns of political integration. The creating of waqf in order to provide revenues for the maintenance of a building, bringing together and the employing of large groups and laborers all can contribute to strengthening the political integration of the society. Also, once the building is erected, it may be the locus for regular visitations from various regions of that country or neighbors and thus be politically important. All this is obvious and necessary part of any social understanding of architecture. However, it is possible to go beyond this.

The monumental architecture undertaken by Sultan Süleyman when viewed as imperial patronage in the 16th century tells us much about the period at several levels. The Süleymaniye Külliye, for example, can be seen both as a symbol and as an advertisement of the great centralization and concentration of power in single locus. A külliye of similar dimensions would never be attempted in the provinces (26). The pyramidal mass of the mosque and the horizontal and nonobtrusive dependencies of the Süleymaniye clearly express the relationship between the sultan and his subjects in architectural lines.

The extensive medrese structures in the Süleymaniye complex are public announcements of the increased political role of the ulema hierarchy. The dominance of this group is pointed to and centralized in the person of the Shaykh al-Islam. The cooperation of the ulema, and their indirect or symbolic participation in state affairs were essential during this period when Sunni Ottoman Empire was engaged in a political and economic struggle against

(24) İnalçik, *op. cit.*, p. 150.

(25) Barkan gives the provinces of workers whenever so listed in the defters, in: *Süleymaniye Camii*, passim.

(26) The exception is the Selimiye Complex at Edirne built by Selim II (1566-1574).

the Shi'ite Safavid Empire. Conversely, the power of the heterodox tariqats was severely curbed as limitations put on zaviye building indicate. Urban-based, highly widespread orders which had followers among the military or administrative class, found protection from Sultan Süleyman. He became patron of numerous structures on sites venerable to these orders.

Monumental architecture also served as a means of advertising the wealth and power of the Ottoman Empire to foreign heads of state, as well as to the elite of provinces and non-Turkish Muslim subjects. The ceremonies involving the inauguration of the Süleymaniye mosque, the ostentatious maintenance of buildings at sites holy to Islam can be seen as a response to severe competition in political, religious and economic sphere with Iran.

KOÇAŞ KÖYÜ CAMİİ

Yıldız DEMİRİZ

Koçaş, Konya ilinin Akşehir ilçesinin güney-doğusunda, Doğanhisar bucağına bağlı, pek çok haritada yeri bile olmayan bir köydür. Bu yazıda etraflıca incelemeye çalışacağımız camiinden başka H.1274 - M.1858 tarihli kitabesi bulunan, dersiam hocalarından Ahmed Reşid Efendi tarafından yaptırılmış bir de çeşmesi vardır (Resim: 1 - 2) (1).

Tarihi belli olmayan cami, mimarisi ve yapıda kullanılan Roma ve Bizans devrine ait devşirme malzeme bakımından incelenmeye değer bir eser olduğu gibi, çevresindeki mezartaşları bakımından da ilginçtir. Eski Cami'nin haziresinde Yunus Emre adına bir mezartaşının bulunuşu, köyün uzak bir köşesindeki yazısız ve tarihsiz mezarın Tapduk Emre'nin olduğu geleneğini yansıtmıştır (Resim: 3).

Koçaş Camiini 1969 ve 1976 yıllarında olmak üzere iki defa inceledik (2). Bu iki tarih arasında büyük bir tamir geçiren yapıda önemli bazı değişiklikler olmuştur. Bunları yeri geldikçe belirtmeye çalışacağız.

A. Caminin mimarisi:

Koçaş camii, tamamen devşirme malzeme ile inşa edilmiş taş bir yapıdır. Duvarları, kullanılan taşların eşit boy ve biçimde ol-

- (1) İ. H. Konyalı, *Nasreddin Hocanın Şehri Akşehir*, İstanbul 1945, s. 584 de kitabenin kopyası verilmiştir.
- (2) İncelemelerimde bana yardımcı olan ve caminin plânını çizen meslekdaşım Dr. Ara Altun'a teşekkür ederim.

mayışı yüzünden düzensiz bir görünüştedir. Gerek malzeme ve işçiliği ile, gerekse basit ve biraz düzensiz planı ile tam bir taşra eseridir (3).

Yapı kubbeli bir ana mekân ile kapalı bir son cemaat yerinden ibarettir. Caminin tek girişi cephedeki kemerli, oldukça büyük açıklıktır. Bu kemeri taşıyan sütunlar ve başlıkları Bizanstan devşirmedir. 1969 yılında ilk incelediğimizde bu açıklığın üst kısmı pencere, alt kısmı ise ağaç kapı olarak teşkilâtlandırılmıştı. Sütunlar ve başlıkları kısmen sonradan örülen duvar, ahşap hatıl vs. yüzünden görünmüyordu. Girişin bu durumunun pek eski zamana dayanmadığı, İ. H. Konyalı'nın fotoğraflarından anlaşılıyor. Başarılı sayılabilecek son tamirle giriş kısmı eski haline getirilmiştir. Bu sırada, kemerin üstündeki yükü hafifleten ahşap hatılın yerine bir taş hatıl atılmıştır. Resimlerin karşılaştırılmasından, tamir sırasında sütun başlıkları hizasından yukarıdaki kısmın da eski malzeme ile yeniden örüldüğü, ancak bu sırada taşların yer ve yönlerinin de çok değiştiği anlaşılmaktadır.

Son cemaat yeri dışarıya ve cami mekânına açıldığı birer kapı dışında tamamen kapalı bir mekândır. Orta bölümü aynalı tonozla, yanları birer beşik tonozla örtülüdür. Bu tonozlar tamir sırasında cephe ile birlikte yenilenmiştir (Resim: 7). 1969 yılında buradaki ahşap tavan yüzünden örtü sistemi görüleliyordu (Resim: 8). Ancak daha önce de tonozlu olduğu Konyalı'nın tarifinden anlaşılmaktadır.

Asıl cami mekânı ufak düzensizliklerle kare şeklindedir. Boyutlardaki küçük farklar tamirlerde sıva kalınlıklarıyla meydana gelmiş olabilecek kadar küçüktür. Duvar kalınlıklarındaki farklar ise kullanılan spolie malzemeye bağlı olabilir. Camiyi örten kubbe oldukça yayvandır ve kasnaksız olarak köseli tromplara oturmaktadır (Resim: 10). Duvarlarda hiç bir açıklık yoktur. Mazgal şeklindeki küçük üç pencere, kubbeye geçiş elemanlarından daha yukarıda bulunmaktadır. Bu loş mekânın alçak oluşu da ağır bir etki bırakmaktadır. Ancak bu basıklık aldatıcıdır. Bugünkü döşeme orijinal döşemeye göre hayli yükseltilmiş ve proporsiyonları böylece değişmiştir. Mihrabın (Resim: 10) ve girişin (Resim: 9) durumundan, döşemenin ne kadar yükseltildiği anlaşılabilir.

(3) Konyalı, av. esr. s. 580-581, bu cami hakkında tesbit edebildiğimiz tek yayındır.

Caminin orijinal süslemesinden fazla bir şey kalmamıştır. Mukarnaslı mihrabın orijinal olması ihtimali varsa da, defalarca boyanarak malzemesi bile anlaşılamiyacak hale gelmiştir (Resim: 11). Ancak, yapının öteki kısımları gibi taş olabilir. Ağaç minber, yapıdan çok daha geç devre, belki 19. yy.a ait olabilir. Mahalli işçiliğin oldukça başarılı bir eseridir. Caminin içinde, duvar ve örtü sisteminde son yıllara ait şablonla yazılmış yazılar, yazı resimler, buketler ve dekoratif bordürler vardır. Bunları halk sanatı ürünleri olarak kabul edebiliriz.

Yapıda Türk devrine ait en ilginç süsleme yekpare ağaçtan kapısında yer alır. Yukarı kısmındaki yazıda Yeğen Tura bin Halil tarafından yenilediği belirtilmiştir. Buna göre hayli eski olmalarına rağmen kapı kanatları da camiden sonraki bir tarihte yapılmıştır. Her iki kanadın ortalarında düz satırlı oyma ile 10 kollu birer yıldız ile çevrelerindeki 5 kollu yıldızlardan oluşan birer yuvarlak madalyon işlenmiştir. Madalyonun yukarısında ve aşağısında üçgen salbekler vardır. Oyma aşağı inildikçe silikleşmektedir. Maden kabaralar ise orijinal değildir.

B. Devşirme malzeme:

Koçaş Camiinin yapımında kullanılan taşların birbirine benzemeyen boy, biçim ve cinslerden olduğu daha ilk bakışta dikkati çeker (Resim: 4-6). Bunların tümü geç Roma ve Bizans devrinden kalma devşirme (spolie) malzemedir. Basit kesme taşlar yanısıra bezemeli ve yazılı olanları da hayli çoktur. Bu tür taşlardan bir kısmı da cami çevresinde dağınık halde bulunmaktadır. Spolie'lerin teker teker incelenmesi bu yazının ölçülerini aşacağından bazı ilginç örnekler üzerinde durmakla yetineceğiz (4).

Roma devrinden kalma hayli çok mezartaşının bulunması, civardaki bir nekropolü hatıra getirir. Mezar yazıtlarından ikisini okumak ve değerlendirmek mümkün oldu (5).

-
- (4) Spolie'ler hakkında genel bilgi için bk. G. Öney, «Anadolu Selçuk mimarisinde antik devir malzemesi», *Anadolu (Anatolia)*, XII, 1968, s. 17-26; Eylül 1971'de Aix en Provence'deki IV. Milletlerarası Türk Sanatı Kongresine verdiğimiz tebliğin bugüne kadar basılmış olması gerekirse de bu hususta maalesef bugüne kadar bilgimiz yoktur.
 - (5) Grekçe kitabeleri okuyan ve tarihlendiren Sayın Prof. Dr. Z. Taşlıkhoğluna teşekkür ederim.

Mezar anıtı : M.S.3.yüzyıl ortalarından olabilir, Roma eseridir. Duvar inşasında kullanılmıştır. Sunak taşı biçiminde olup yalnız bir yüzü görülebilmektedir. Burada, ortada bir çelenk ve grekçe yazılar vardır. Dosos Egnios oğlu Anteros Agathopos'un bu mezarı hatıra olsun diye yaptırdığı belirtilmiştir (Resim: 12).

Mezar kitabesi : M.S. 3.yy. ikinci yarısına veya 4.yy. başına ait Roma eseridir. Duvar inşasında kullanılan taşın kıvrık dal ve spiralli süsleme, bunun altında grekçe yazı ve en altta çok tahrip olmuş bir insan figürü yer alır. Bütün kenarlar az veya çok kırıktır. Yazıda Asklepiades oğlu Asklepiades tarafından, oğlu Papios oğlu Pantaleon ve karısı Hermogenes ile kızı Avelia ve iki torunu için bu mezar anıtının yaptırıldığı belirtilmiştir (Resim: 13).

Bunlardan başka cami duvarında kullanılmış, üzerlerinde grekçe yazılar bulunan mezartaşı fragmanları ve avludaki küçük mezar anıtları da yine aynı devirlerden olmalıdır. (Resim: 14-15). Ayrıca kasetli bir tavan parçası, bir konsol (Resim: 22-23), ilginç girlandlı bir friz (Resim: 16) ve üst kısmı kırık bir taştaki vazo kabartması da geç Roma eseridir (Resim: 17). Cami kapısında kullanılan söveler ile lento da yine bu devirden olmalıdır (Resim: 8-9).

Bizanstan devşirilen parçalar, süslemeleri bakımından daha ilginçtir. Gerek işçilik, gerekse desen bakımından çevredeki Bizans taş eserlerinden çok farklı üslûpta, mahallî bir atölyenin eserleri oldukları daha ilk bakışta dikkati çeker.

İlk göze çarpan Bizans malzemesi, caminin dış kapısının kemerini taşıyan sütunların, birbirinin hemen hemen eşi olan başlıklarıdır (Resim: 18-19). Kesik piramit formundaki başlıkların üst köşelerinde birer volut vardır. Birer yüzleri duvara gömülü olan başlıkların karşılıklı yüzlerinin birbirinin eşi olduğu kabul edilebilir. Stilize ağaç (hayat ağacı?) diye adlandırılabilir iki ayrı şekil, alçak kabartma olarak işlenmiştir. Bunlardan biri daha çok palmiyeyi andırır. Diğerinde ise ortadaki rozet hakim motiftir. Volutun altındaki bölümde kaba bir akanthus yaprağı yüzleri birbirinden ayırır. Bunlardan başka, ufak bir sütunçe başlığı son cemaat yeri çatısının bir köşesine yerleştirilmiştir (Resim: 20). Dört iri rozet ile bunları bağlayan düğümler başlıca süslemesidir. Dağınık taşlar arasında cami avlusunda duran bir paye başlığı da anılmaya değer. Kare prizma şeklindeki taşın her cephesi

üçer kemere bölünmüş ve bunların herbirinin içine serbest elle çizilmiş hissi veren birbirinden farklı örgü motifleri, bitkiyi andıran şekiller, çift yivli alçak kabartma olarak işlenmiştir (Resim: 21).

Buna benzer üslûpta bir korniş veya friz parçası, yapının giriş cephesinde kullanılmıştır. Burada da tarifi zor bazı örgülü motifler ardarda sıralanmıştır (Resim: 22-23). Cephedeki en ilginç Bizans parçası bir korkuluk levhasıdır. Şimdi yatık duran levhanın aslında dik olduğu süslemesinden anlaşılmaktadır. Dikdörtgen şeklindeki levhanın bir köşesi kırık olup aynı cephede kullanılmış iken son tamirde yerinden alınmıştır (Resim: 22-23). Basit örgülü bordürün çerçevelediği dikdörtgen alan iki bölümdür. Altta olması gereken bölümde bir daire içindeki eşkenar dörtgeni yılankavi şeritler dolandır ve girift bir motif meydana getirirler. Bu motifin iki yanında çok stilize birer ağaç vardır. Yukarı bölümde ise dörtlü yonca içine alınmış çok süslü bir haç yer alır.

Caminin iç kapısının eşliğinde kullanılan üç Bizans korkuluk levhasından solda sadece bir kısmı görüleni, cephedeki bu levhanın eşidir. Bir başkasında, birbirine düğümlü şeritlerle bağlanmış irili ufaklı daire madalyonlardan oluşan süsleme görülür. Kullanıldığı yer dolayısı ile çok aşınmıştır (Resim: 24).

Yukarıda bahsi geçen Bizans kabartma eserlerinin hepsinde, gerek işçilik, gerekse motiflerin seçilmesi ve tanzimi, başkente yakın çevrelerinkinden, hatta Akşehir, Çay, Kadınhanı, Konya gibi yakın çevrelerde tesbit edebildiğimiz çoğu yayınlanmamış örneklerden farklı, mahalli bir zevke ve ustalara işaret eder. Çok yakın bir yerde, Ilgın'ın Tekke Köyü civarındaki Dediği Dede Tekkesindeki devşirme malzeme bile farklı karakterdedir (6). Atabey'deki bazı devşirme parçalarda ise benzerlikler bulabiliyoruz (7). Koçaş'daki Bizans parçalarında rölief çok yüzeyde, kabarık kısımlar

-
- (6) Bizans mimari plastiği hakkında genel bilgi için bk. A. Grabar, *Sculptures byzantines de Constantinople*, Paris 1963; İzmirdeki örnekler için bk. A. K. Orlandos, «Khristianika glypta tou Mouseio Smyrnes», *Arch. ton Byz. Mnem.*, 3, 1957, s. 128-152; Dediği Dede Tekkesindeki Bizans plastiği için bk. Ö. Bakırer - S. Faroqhi, «Dediği Dede ve Tekkeleri», *Bellekten*, XXXIX, 1975, Res. 9-10, S. 447 vd.
- (7) Kşr. Y. Demiriz, «Atabey'deki Ertokuş Medresesinde Bizans devrine ait devşirme malzeme», *Sanat Tarihi Yıllığı*, IV, 1970-71, s. 87-100.

adeta bir düzlemin üzerinde ince ipliklerin dolaştığı hissini verecek gibidir.

Yapıdaki Bizans işlerinin tarihi için kesin ipuçları ve tarihleri belli benzer örnekler yoktur. İki sütun başlığı, ikonoklazmadan sonra ortaya çıktığı kabul edilen ve daha sonra da devam eden tiplerdendir (8). Akşehir ve çevresi haçlı seferlerinin yolları üzerinde idi. Ayrıca uzun süre Selçuklu-Bizans sınır bölgesinde kalmıştı ve bu yüzden sık sık el değiştiren, yağmaya uğrayan bir yerleşme yeri idi. Bu bakımdan klasik başkent ve batı Anadolu örneklerine benzerlikleri daha çok olan Akşehir'deki Bizans kabartmalarını daha eski, haçlılarda önceki yıllara ait (8-10.yy.), Koçaş'dakileri ise daha sonraki karışık dönemlerin, mahalli ustalarca yapılmış eserleri kabul edebiliriz (11.-12.yy.).

Yukarıda incelenenlerden başka pencere payesi, friz parçası gibi işlenmiş Bizans taşları da yapının çeşitli yerlerinde kullanılmıştır. Son tamirde giriş cephesindeki duvarın belirli bir yükseklikten, aşağı yukarı kemer ayağı hizasından itibaren yeniden örüldüğünü eski ve yeni resimlerin karşılaştırılmasıyla tesbit edebiliriz (Resim: 4-5,22-23). Bu arada bazı kitabeli taşlar ortaya çıkmış, baş aşağı duran konsol düzeltilerek konmuştur. Burada ilginç olan bir husus, duvarcı ustalarımızın Selçuklu geleneğini günümüzde de sürdürerek işlenmiş malzemeyi değerlendirmeleridir.

Koçaş Camiindeki bütün bu Roma ve Bizans devri malzemesinin nereden geldiğini kesinlikle tesbit bugün için zordur. Akşehir'in eski Philomelion olduğu kabul edilmektedir. Koçaş'a en yakın yerleşme yeri ise, Ramsay'ın haritalarına göre Thymbrion (daha sonraki adı Hadrianopolis) olmaktadır (9). Çevre gerek Roma, gerekse Bizans devrinde hayli yoğun bir yerleşme yeri idi ve büyük yollar buradan geçmekteydi. Bu bakımdan el altında bulunan zengin malzemenin değerlendirilmiş olması doğaldır.

C. H a z i r e d e k i v e c a m i ç e v r e s i n d e k i T ü r k m e z a r t a ş l a r ı :

Koçaş Köyü Camiinin çevresindeki mezartaşlarından en önem-

(8) Başlıkların tarihlendirilmesi için bk. R. Kautzsch, *Kapitellstudien*, Berlin - Leipzig 1936, s. 208, benzer örnekler ay. yerde No. 712, 713 a-b, 715, 719, 731.

(9) W. M. Ramsay, Çev. M. Pektaş, *Anadolunun tarihî coğrafyası*, İstanbul, 1960, s. 151.

lisi tarihsiz bir baş taşıdır. Üst kısmı kırık taştaki yazı çeşitli şekillerde okunabilmektedir. İsim, İ. H. Konyalı'ya göre Yunus Emîr, Doç. Dr. A. Alpaslan'a göre Yunus Emre, A. Gölpınarlı'ya göre ise Emîr Yunus'dur. Bu son şekli, he harfinin bulunmayışı da desteklemektedir. Bu okuyuşa göre taştaki ibare şöyledir: «..... es-said eş-şehir Emîr Yunus» (Resim: 25). İ. H. Konyalı ayrıca aynı mezara ait ayak taşında H. Recep 807 / M. Ocak 1405 tarihini tesbit etmişti (11). Ancak aradan geçen süre içinde kaybolan bu taşın aynı mezara ait olup olmadığını bugün kesinlikle söylemiyor ve tarihin doğruluğunu da kontrol edemiyoruz. 1405 tarihini doğru ve bu mezara ait kabul edersek büyük imtimalle Yunus Emre ile isim benzerliğinden başka ilgisi yoktur. Düşünülecek bir başka olasılık ise Yunus Emre'nin hatırasına sonradan yazıldığı, yani bir makam mezar olduğudur. Fakat bu durumda bile ölüm tarihinin Yunus Emre'ninki olması gerekirdi. Bu yüzden şimdilik, 1405 yılında ölen Emîr Yunus'un mezartaşı kabul edebiliriz (12). Bizim için önemli olan husus, cami için bir en geç tarih (terminus ante quem) vermesidir.

Bundan başka haziredeki H.817 / M.1414 tarihli Bayram kızı Şeker Hatun (Resim: 26), H.876 / M.1471-72 tarihli anonim (Resim: 27), H.886 / M.1481 tarihli Muhammed b. Fazıl (Resim: 28-29) mezartaşları da anılmaya değer.

D. Caminin tarihlendirilmesi ve sanat tarihindeki yeri:

Koçaş Camiinin tarihi hakkında kesin ipuçlarına sahip değiliz. Basit görünen plâni ve üst yapısının değerlendirilmesi ile devrini tesbite çalışacağız.

-
- (10) Mezartaşlarının okunması için Sayın Doç. Dr. Ali Alpaslan'a ve Sayın Abdülbaki Gölpınarlı'ya teşekkür ederim.
 - (11) Konyalı, ay. esr. s. 583.
 - (12) Yunus Emre'nin hayatı, kişiliği ve çeşitli yerlerdeki makam mezarları hakkında bk. A. Gölpınarlı, *Yunus Emre, hayatı ve bütün şiirleri*, İstanbul, 1971; Akbank, *Uluslararası Yunus Emre Semineri: Bildiriler*, İstanbul, 1971; T. S. Halman, *The humanist poetry of Yunus Emre*, İstanbul, ts. (1971'den sonra, burada Yunus Emre ile ilgili yayınların geniş bibliyografyası da vardır. Bu konuda ayrıca bk. F. Erden, «Yunus Emre, mezarları, makamları veya başka Yunuslar», *Türk Yurdu* (Yunus Emre özel sayısı), Sayı 319, Ocak 1966, s. 183-187.

Tek kubbeli kare bir mekân ile bir ön holden ibaret cami ve mescitler Anadolu Türk mimarisinde çeşitli devir ve bölgelerde karşımıza çıkmaktadır. Ancak bu ön holün çok defa son cemaat veri fonksiyonundan uzak, bir giriş, bir toplantı yeri veya türbe özelliği taşıdığı da gözden kaçmamalıdır (13). M. Katoğlu, 13.yy. Selçuklu cami ve mescitlerindeki ön hollerin hepsini son cemaat yeri kabul ederken yapıya göre yönlerinin ne olduğunu dikkate almamıştır (14). Oysa ki incelediği örneklerin pek çoğunda (Hacı Ferruh Mescidi, Aksinne Dibekli Mescidi, Sırçalı Mescit, Akşehir Taş Medrese Mescidi, Beyhekim Mescidi, Tahir ve Zühre Mescidi) ön holün mihrap eksenine dikey eksen üzerinde olduğu ve bu yüzden namaza uygun olmadığı görülür. Bu örnekleri arttırmak mümkündür. Konya'da Bulgur Tekkesi (15), hatta Osmanlılarda, İznik'te Hacı Özbek Camii ve Nilüfer Hatun İmaretinde de durum aynıdır (16). Buna göre bütün bu ön holleri son cemaat yeri olarak adlandırmak yanlış olacaktır.

Koçaş Camiinde ise bir ön hol değil, son cemaat yeri söz konusudur. Mihrap eksenini üzerinde yer alan mekânın klasik son cemaat yerinden farkları, mihrabının bulunmayışı ve çok kapalı bir hacim oluşudur. Bursa'nın tek kubbeli 14. ve 15.yy. mescitlerinde bile son cemaat yeri olduğu su götürmeyen bölümlerin yanlarının kapalı olduğu göz önünde tutulursa ve Koçaş Camiinin esas hacminin de çok kapalı olduğu düşünülürse bu fark önemini kaybeder. Koçaş Camiinin son cemaat yerini, bu mimarî elemanın Anadolu'daki gelişmesinin bir ara safhası olarak kabul edebiliriz. Koçaş camiine plan bakımından en yakın benzerliği Ilgın'ın Tekke köyündeki Dediği Dede Tekkesinde buluyoruz (17).

-
- (13) Selçuklu camilerindeki bütün ön hollerin son cemaat yeri olmadığı hakkında bk. S. Dilaver, «Anadolu'daki tek kubbeli mescitlerin mimarlık tarihi yönünden önemi», *Sanat Tarihi Yıllığı*, IV, 1970-71, s. 17 vd.
- (14) Kşr. M. Katoğlu, «13. yüzyıl Konyasında bir cami grubunun plân tipi ve son cemaat yeri», *Türk Etnografya Dergisi*, IX, 1966, s. 81 vd.
- (15) Bk. A. Altun, «Konya'da Bulgur Tekkesi», *Sanat Tarihi Yıllığı*, IV, 1970-71, s. 50-60.
- (16) E. H. Ayverdi, *Osmanlı Mimarisinin ilk devri*, İstanbul 1966, R. 222 (Hacı Özbek Camii planı), R. 496 (Nilüfer Hatun İmareti plânı).
- (17) Ö. Bakırer - S. Faroqhi, Not 6 daki yerde, Şekil 1; Bu plânda tekkenin tek kubbeli ve kapalı son cemaat yerli mescit kısmının daha önce yapıldığı ve diğer kısımların sonradan eklendiği aşikârdır.

Camiyi örten kubbeye, Anadoludaki Selçuklu ve Beylikler devri kubbelerinde hayli çok görülen bir şekilde, sivri tromplarla geçilmektedir. Kubbenin açıklığı ise küçümsenemeyecek kadar geniştir. Küçük bir taşra yapısında böyle bir kubbeyi başarılı şekilde uygulayabilecek kadar usta kimselerin çalışması dikkate değer. Böylece camiye ilkel görünüşünü sadece kullanılan devşirme malzemenin verdiği söylemek mümkün olmaktadır.

Camide Roma ve Bizans mimarî plastiğinin, orijinal fonksiyonları pek de dikkate alınmadan kullanıldığı dikkati çeker. Örnek olarak bir girlandlı friz ile bir konsolun baş aşağı ve duvarın rastgele yerinde bulunduğunu (Resim: 16,22), Bizans korkuluk levhalarının eşik taşı görevi yaptığını (Resim: 24) hatırlattım. Selçuklularda devşirme, çok sevilen bir yöntem idi. Ancak bu devirde spolie parçaları orijinal fonksiyonlarıyla benzerlik gösteren yer ve şekillerde kullanmaya gayret edilirdi (18). Koçaş Camiinde bu dikkatin azalmasını, mimarisindeki gelişmiş özelliklerle birleştirdiğimizde ya Selçuklu devrinin sonlarına veya Karmanoğulları devrine ait olabileceğini söyleyebiliriz.

Caminin yapıldığı en erken tarih için elimizde kesin bir dayanak bulunmamasına karşılık, en geç tarih için kuvvetli bir ipucu vardır. Hazirede 15.y.y.ın ilk yıllarından birkaç mezartaşı bulunması yapıyı en geç 14.yy. sonlarına tarihlendirmemizi sağlar. En erken tarih ise bizce 14.yy. başı olabilir ve bu erken tahmine yakın bir tarihlendirmeyi tercih etmek taraftarıyız. Bu yıllarda Akşehir ve çevresinin savaflara sahne olması, sık sık el değiştirmesi, yapının usta ellerden çıkmasına rağmen itinasız ve düzensiz bir işçilik göstermesine sebep olmuştur kanısındayız.

(18) Spolie'lerin orijinal fonksiyonlarına uygun kullanılışı hakkında bk. Y. Demiriz, Not 7 deki yerde, s. 93.

DIE MOSCHEE VON KOÇAŞ

(Auszug)

Yıldız DEMİRİZ

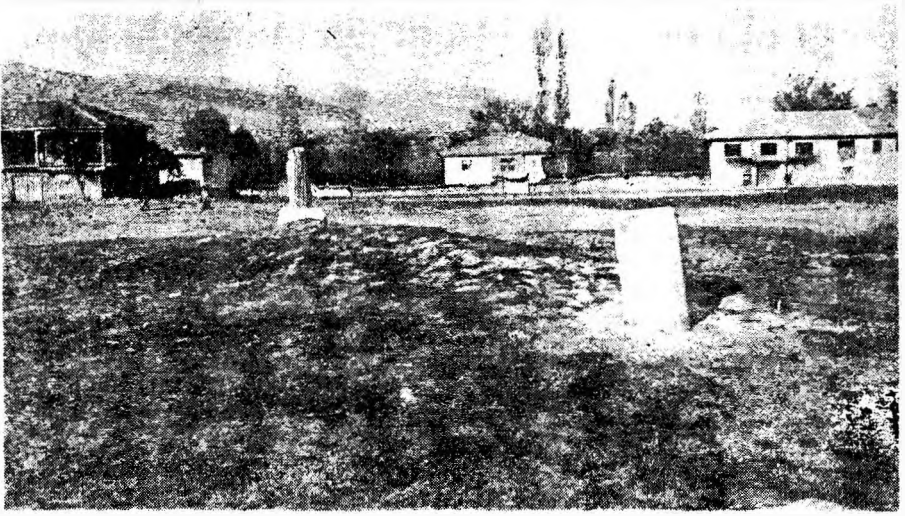
Die Moschee im Dorfe Koçaş bei Akşehir, ist ein undatierter Bau mit kuppelbedektem Gebetsraum und tonnengewölbter geschlossener Vorhalle. Als Bausteine sind fast ausschliesslich römische und byzantinische Spolien verwendet. Unter diesen spolien sind mehrere mit reliefs dekorierte spätrömische Grabsäulen und byzantinische Kapitelle und Chorschranken in einem interessanten provinziellen Stil. Um der Moschee befinden sich ausserdem mehrere türkische Grabseine aus dem Anfang des 15. Jahrhunderts, darunter ein Grabsein mit dem Namen «Yunus Emre». Diese helfen zu einem terminus ante quem. Die Vorhalle ist anders als bei vielen seldschukischen und frühosmanischen Bauten eine richtige Gebetsvorhalle. Die Kuppel wird von Trompen gestützt und ist im verhältniss zur Moschee ziemlich gross. Diese Kuppel deutet auf eine ziemlich späte Bauzeit. Die Moschee kann aus spätseldschukischer oder Karamanidischer Zeit stammen und Ist unserer Meinung nach inst 14. Jahrhundert detierbar.

Resim: 1 — Koçaş Köyündeki çeşme.

Resim: 2 — Çeşmenin kitabesi.

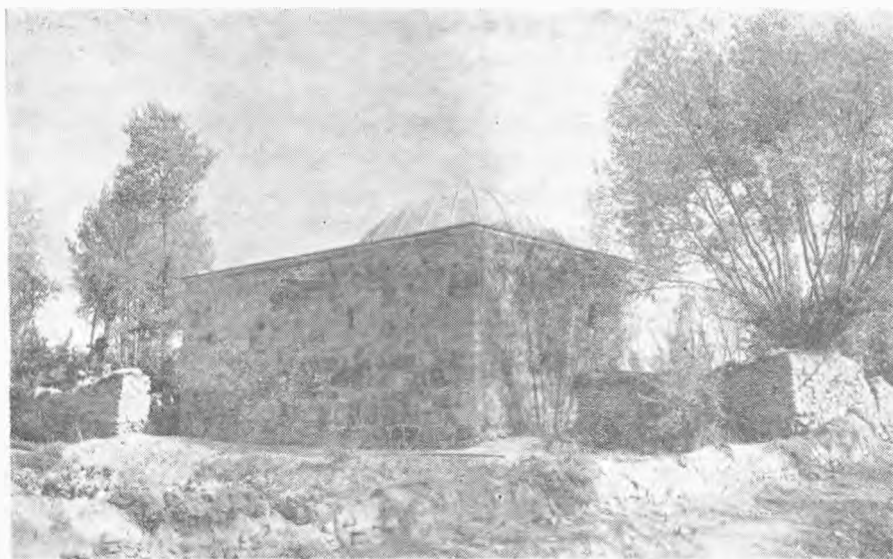
Resim: 3 — Tapduk Emre'ye ait olduğu söylenen mezar.

Resim: 4 — Koçaş Camiinin giriş cephesi (1969 daki durumu).

Resim: 5 — Caminin 1976 daki durumu.

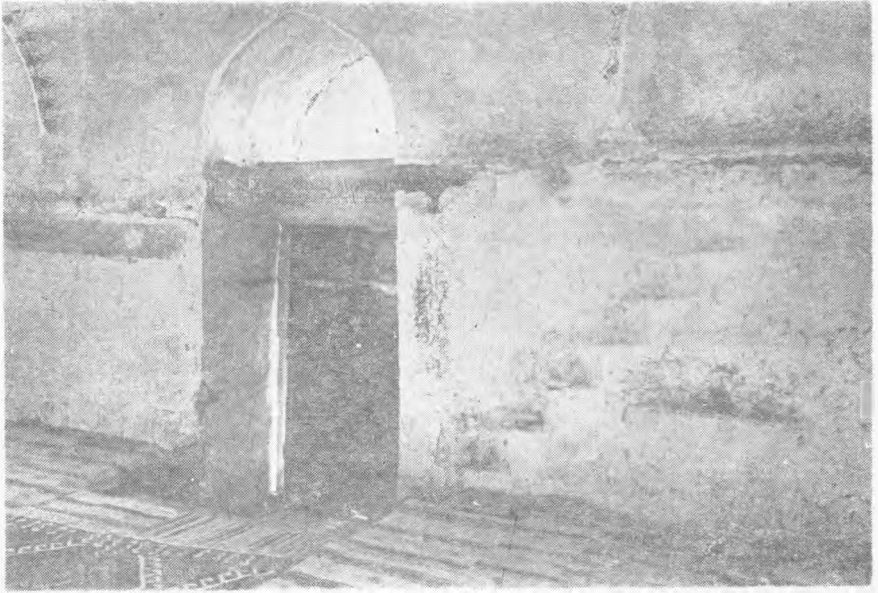
Resim: 6 — Camiin güney-doğudan görünüşü.

Resim: 7 — Son cemaat yerinin örtü sistemi (1976)

Resim: 8 — Caminin iç kapısı ve son cemaat yerindeki ahşap tavan (1969).

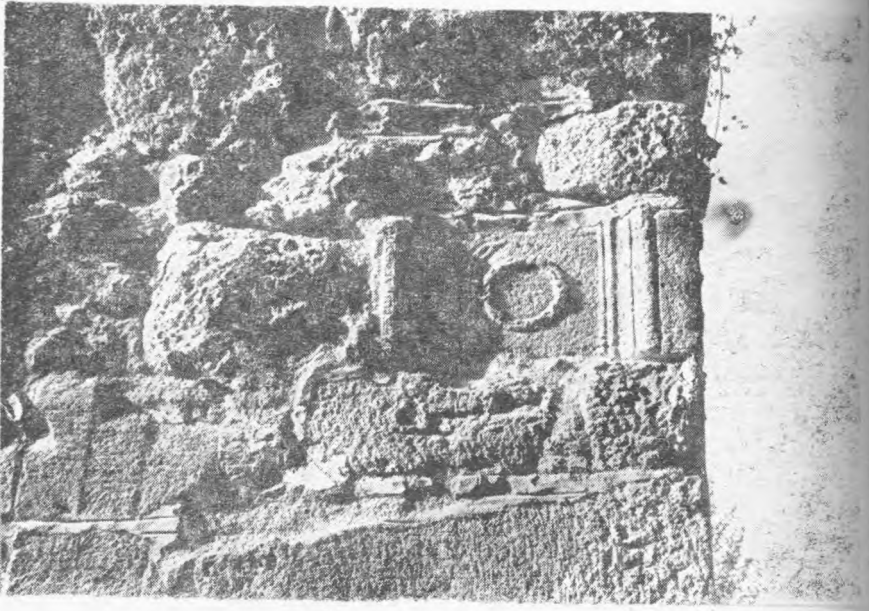
Resim: 9 — Giriş duvarının caminin içinden görünüşü.

Resim: 10 — Kible tarafının içerden görünüşü.

Resim: 11 — Kubbeye geçiş bilgisi ve minaretler

Resim: 12 — Camii Hünyerli'den Hatay ve Latakya

Resim: 13 — Roma mezar anıtlarından bir başka örnek.

Resim: 14 — Cami avlusunda sünak şeklindeki bir mezar anıtı.

Resim: 15 — Cami avlusundaki bir Roma mezar anıtı.

Resim: 16 — Girland bezemeli devşirme friz.

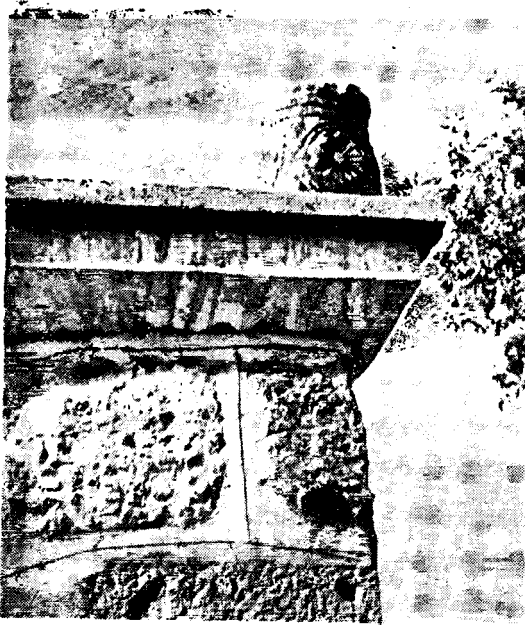
Resim: 17 — Avludaki vazo kabartmalı taş.

Resim: 18 — Giriş cephesindeki sütun başlıklarından biri (1969).

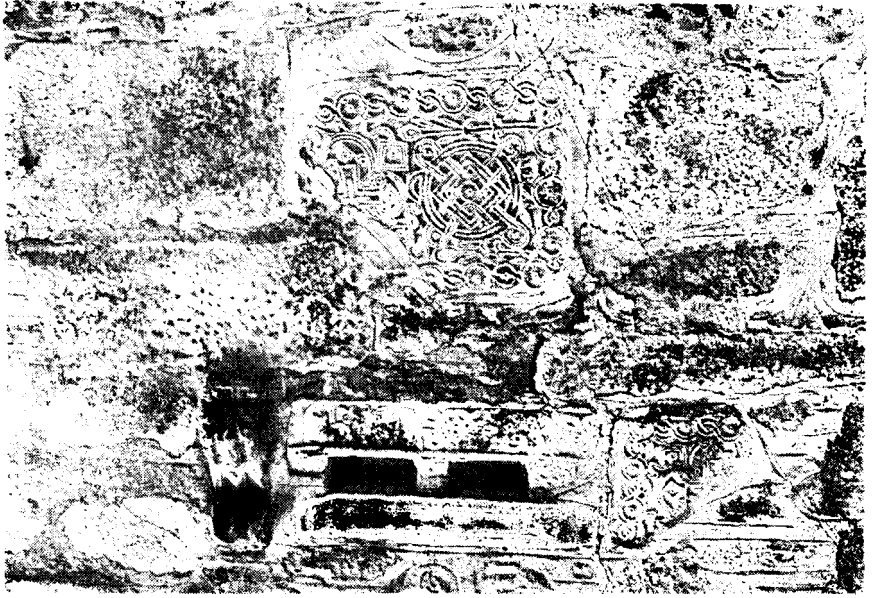
Resim: 19 — Aynı sütun başlığının 1976 daki durumu.

Resim. 20 — Cami kornişinin 1976 daki durumu ve Bizans sütunçe başlığı

Resim: 21 — Bizans paye başlığı.

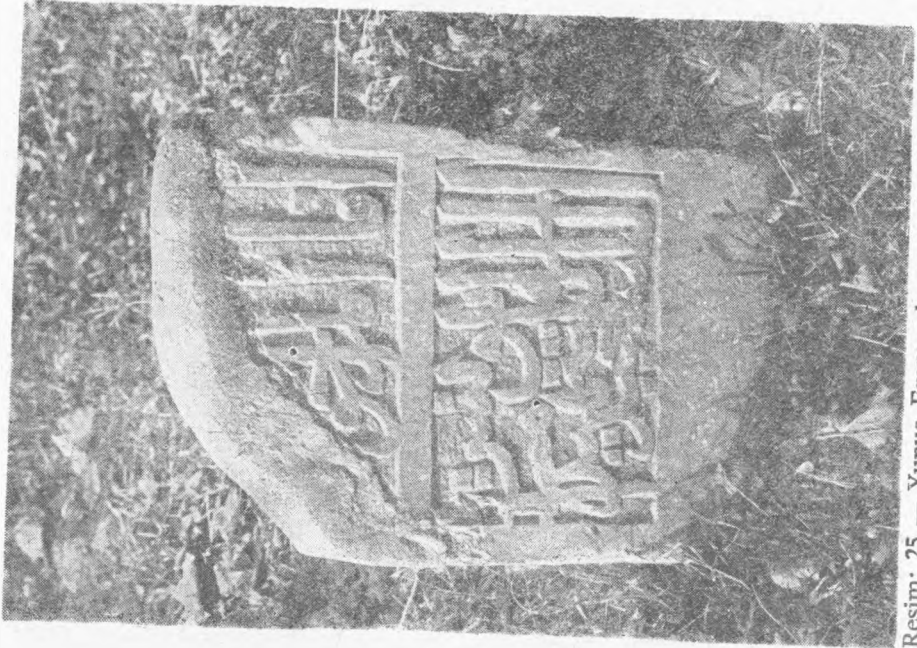
Resim: 22 — Giriş cephesinden detay: Korkuluk levhası, friz ve konsol (1969).

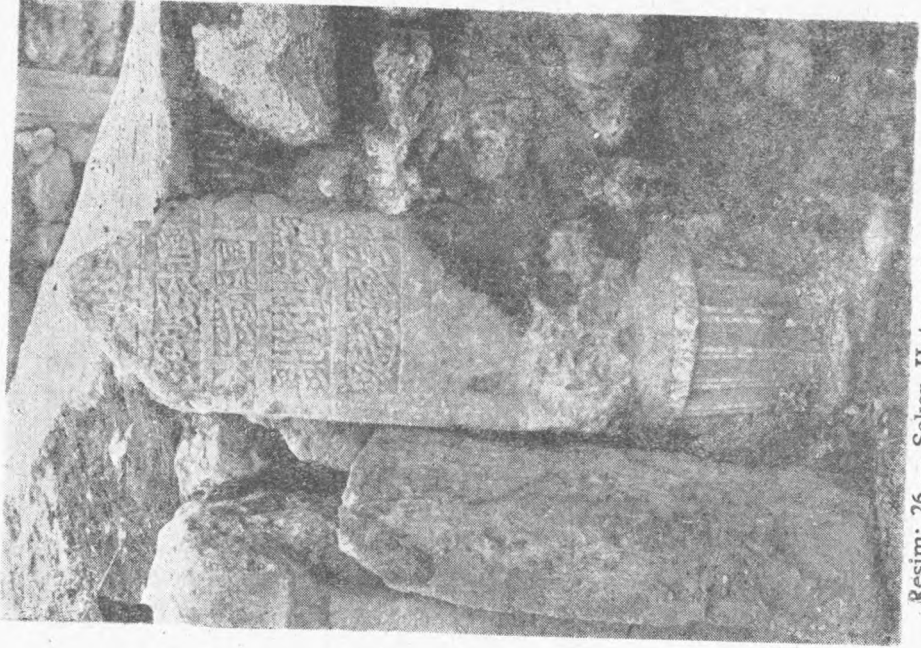
Resim: 23 — Giriş cephesinden detay: Konsol, friz ve kitabeli levha. 1976 daki farklı durum.

Resim: 24 — Cami eşiğindeki devşirme levhalar.

Resim: 25 — Yunus Emre adının yazılı olduğu mezar taşı.

Resim: 26 — Şeker Hatun mezar taşı.

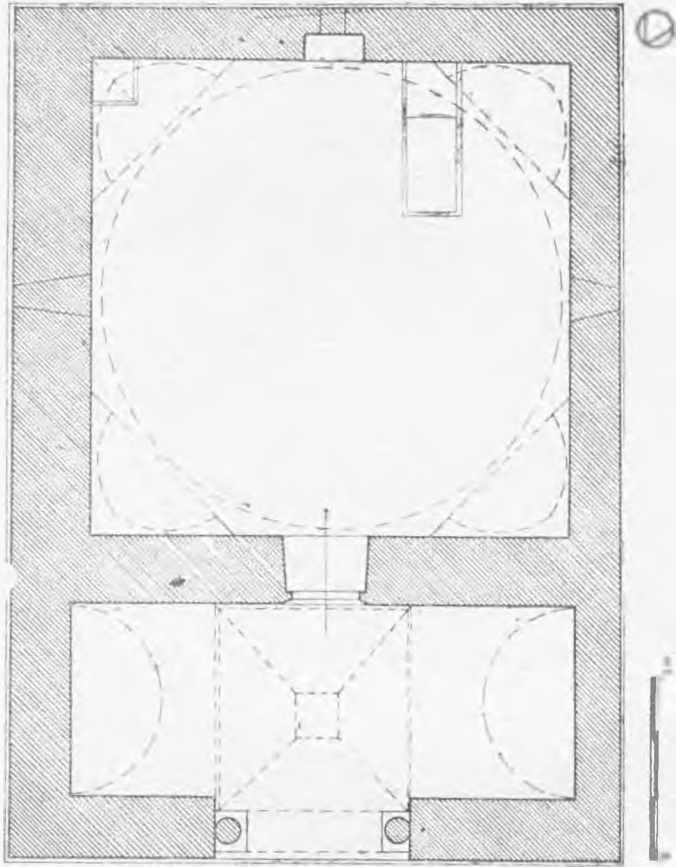
Resim: 27 — H.876 - M.1471 - 72 tarihli anonim mezar taşı.

Resim: 28 — Muhammed b. Fazıl mezar taşı.

Resim: 29 — Aynı mezarın H.886 - M.1481 tarihli ayak taşı.

Şekil 1 — Koçaş Köyü Camii Planı

A. Gabriel Hâtıra Kitâbına katkı.

İTHÂF

E. ESİN

Gabriel, bir konuşma sırasında, şöyle demişdi : «Türkiyeye bigâne olarak gelmişdim. Türk mimârîsinin câzibesine kapıldım ve Türkiyenin âşinâsı oldum». Gabriel'in bu meyli, mimârî târîhimiz çalışmaları bakımından, çok mutlu bir dönüş noktası teşkil etmişdi. Bu meyl sâiki ile, Gabriel, Türk mimârîsi hakkında ilmî araştırmalara başlayacak ve her biri bu konuda birer temel taşı olan eserlerini yazacaktı. Bu gün ise, Gabriel'in eserlerini açdıkca, her Türk ona minnet duymaktadır.

Gabriel, bu satırları yazanın da hayâtına yön verenlerden olmuşdu. Kendisini 1944 den itibaren İstanbulda Fransız Arkeoloji Enstitüsü müdürü bulunduğu devirde ve daha sonra Fransada rastlamak fırsatını buluyordum. Konferanslarını ve derslerini takibe gayret ederdim. Paris'de Ecole des Beaux-arts'da bir müddet mimârî çalışdığım için, beni Selçuklu mimârîsini tedkik etmeğe teşvik ediyordu. Fakat 1953'de zevcim Moskova sefâretine tayini ile bana Türkistan kapıları açılacaktı. İlk kitabım, **Türkistan Seyâhatnâmesi**'nin müsveddesini, Gabriel'e arz ederek, bir önsöz yazmasını ricâyâ mucâseret etmişdim. Türk minâresinin menşei hakkındaki bu yazıyı, Gabriel'in azîz ve muhterem hâtırasına ithâf ediyorum.

TÜRK MINÂRESİNİN ORTA ASYADAKİ ÖNCÜLERİ HAKKINDA

Türk minâresinin öncüsü olan üstüvânî, veya çok köşeli (prismatik), veya yivli göğdeli Türkistan ve Horâsân minâresi, dört köşe kesitli Arab minâresinden ayrı bir târihe sâhibdir. Türkistan ve Horâsân minâresinin menşei hakkında sanat târihcileri muhtelif nazariyeler ileri sürmüşler, fakat bu nazariyeler nâdiren Türk mîmârî ve kültür târihi çerçevesinde yer almıştır. Yabancı araştırmacılar arasında Türk sanatına en çok alâka gösterenlerden olan E. Diez (1) bile, «Hâkânî Türk» adını taşıyan (modern târihcilerin Kara-hanlı dediği) sülâlenin eserlerinden, meselâ Buhârâ'daki «Uluğ-minâr»'dan, İran başlığı altında bahseder. Bu yanlışlıkların sebebi Diez'in devrinde Türkistan minâresi târihinin, etrâflı şekilde yazılmamış bulunması keyfiyeti olsa gerek. Bugün Türkistan minâresi üzerinde araştırmalar çoğalmıştır (2). Kendi mütevâzı ölçümde, Türk minâresinin menşei meselesine mükerreren değinmiş (3) olmakla beraber, ileri sürdüğüm fikirleri, daha mufassal ve müdellel şekilde arz etmek fırsatını ancak şimdi bulmakdayım.

1 — Milâddan önceki binyılda İç Asya Türklerinin atalarının yaşadıkları bölgelerdeki kuleler:

Diez'in (4) Türkistan ve Horâsân minâresinin aslı hakkındaki temel görüşleri, bugün de kabûle şâyândır : Türkistan ve Horâsân minâresi, o bölgelerde eskiden mevcûd kule minârisi geleneklerinin devamı olacaktı. Diez, gözetleme kuleleri ve Aşoka'nın zafer sûtûnları üzerinde durmakta idi. Biz de bu konulara değineceğiz.

(1) Diez, «Minâre», 327-28.

(2) Bkz. aşâğ. not 142,146,149,154,159'da Bernştam, Yaralov, Pugaçenkova-Rempel' ve Şişkin'in eserleri.

(3) Bkz. Esin, «Hâra-hanlıların...», 124-25; *id.*, «Genesis...», 171-74; *id.*, «Muyanlık», 96-8; *id.*, «Minâre».

(4) Diez, «Minâre», 321.

Fakat İç Asyada, bunlardan hem daha eski, hem de Türklerin atalarının yaşadıkları bölgelerde de kule mimârîsi gelenekleri vardı. Eberhard'ın (5) proto-Türk olarak tasnif ettiği İç Asyalı kadını «Chou» ların (M.Ö. 1050-249), daha henüz Çinlilerin tamâmen işgâl etmediği bugünkü Kuzey Çinde devlet kurdukları devrede de, kuleler yapılıyordu (6). «Chou» geleneğine göre bir surlu şehir veya kale inşâ edilirken, dört yönün tam olarak tayin maksadı ile, müstakbel surlu mahallin dört köşesine dört direkt dikilirdi. Surlar inşâ olunca, köşelere kuleler yapılırdı. Köşe kuleleri dağ timsâli idi ve böylece, belki dünyânın dört yönünde bulunduğu sanılan dört büyük dağı (7) tasvîr ediyordu (Chou imperatoru, dünyâ hükümdârı sayıldığı için, hükümdâr şehri bir kosmogram idi. yer-yüzüne atf edilen planda binâ ediliyordu) (8). Surlu Chou şehrinin güneydeki baş kapısının iki yanında kuleler bulunuyordu.

Franke (9) Chou devri hükümdârlarının, dünyâ nizâmını kuran alemşümûl devlet mefhûmunu temsilen, başkentlerinde, veya kutlu bir dağ tepesinde, üç ayrı isim taşıyan yapılar inşâ ettiklerini kaydeder. Bu yapıların birbirlerinden farkları pek vazih olmamakla beraber, üçünün de kosmografik mâhiyette, kâinât timsâli birer binâ olduğu ve bunlardan birinin (**ling t'ai**) muhakkak müstakil bir kule şeklinde bulunduğu anlaşılır. **Ling-t'ai** adı verilen kulenin tepesinden «rûhlar seyr edilir» ve astrolojik müşâhedelerde bulunuluyordu (10). Hükümdârlık timsâli üç yapıdan en eskisi olan **pi-yung** (11) ise, çince olmayan bir ad taşıyordu ve Franke'nin tahmînine göre, Chou'ların da dâhil bulunduğu, Çinli olmayan milletlerin kültür malı idi. **Pi-yung**, askerî mâhiyette, etrâfında su hendeği bulunan bir kule olabilirdi. **Pi-yung**'un da dîni vechesi vardı ve alplik mefhûmunu tebcil eden ve belki kam âyîn-

(5) W. Eberhard, **Çin Târîhi** (A. 1947), 19,33.

(6) Biot, II, 554-64. Granet, 250-51.

(7) Biot, II, 263-77. Wheatley, 438.

(8) **Ibid.**, II, 554-56; I,431; II/2. Yine bkz. Granet, 231-34. Wheatley, 411-38. Esin, «Ordug», 137-38. **Id.**, «Muyanlık», 76-78. **Id.**, «Genesis », 152-53.

(9) Franke, indeks, **pi-yung**, **ming-t'ang**, **ling-t'ai**.

(10) Franke, I, 303; III, 161.

(11) Franke, I, 74, 304.

leri de icrâ eden bir İç Asya dîni ile alâkası olabilirdi. **Pi-yung**'un etrâfını saran su hendeği, kule şeklindeki **ling-t'ai**'da ve devlet dîni mefhûmunu ifâde eden üçüncü, kosmografik tapınak olan **ming-t'ang**'da (12) da mevcûd idi. **Ming-t'ang** dahi çok katlı olabilmekle beraber, dokuz mütevâzın hücreden (13) müteşekkil bulunduğu göre, kule mâhiyetinde değil idi.

Chou devrine âid rivâyetlerin kaydedildiği Han sülâlesi zamanından eserlerde, sûrlu yapıların kapısının iki yanına inşâ edilen, veya müstakil bulunan kulelerin şekli görülmektedir. Kapı yanındaki kuleler (14) dört köşe kesitli olup, yukarı doğru incelmekte ve iki şerefeli idi. Şerife kısımlarının üstü dam ile örtülüyordu. Müstakil kuleler (15) de dört-köşe kesitli, ekserî üç katlı ve dam ile örtülü idi.

Tolstov (16), Chou devri Çindeki köşelerinde temsîlî köşe kuleleri bulunan sûrlu şehir geleneğinin, M.Ö.IV.-II.yüzyıllarda, Doğudan Batıya, Aral gölü güneyine kadar gelmiş olduğuna işâret etmişti. Misal olarak, Tolstov, Babiş Molla I kalesini göstermişti. Babiş Molla I çevresinde Mongoloid iskeletler kalıntıları da olduğuna göre (17), Chou geleneğini bu Mongoloidler Batıya getirmiş olmalı idi. Tolstov Doğulu Mongoloidlerin o bölgedeki Saka'lar ile karışarak Peçenek Türklerinin ecdâdı olduklarını sanıyordu. Babiş Molla I yapısının köşelerindeki kulelerin, âdetâ sü-tûna benzer şekilde ince ve içi dolu olup, hiç bir takviye vazifeleri de bulunmaması, Tolstov'a göre, bu kulelerin ancak dîni bir mânâsı olabileceğini gösteriyordu. Ancak, Babiş Molla I kalesinin köşesindeki kuleler, Çin tarzında, dört-köşe kesitli değil, üstüvânî

(12) Franke, I, 119, 146; II, 416, 422.

(13) Granet, 117.

(14) Boyd, lev. 4.

(15) Boyd, lev. 5,6.

(16) Tolstov, «Les Scythes», res. 7 (Babiş Molla I) hakk. mülâhazalar. **Id.**, **Del'ta**, res. 89. Babiş Molla bölgesinde bulunan Mongoloid iskeletlerin, M.Ö.IV.-V.yüzyıllarda Doğudan göç edenlere âid olduğu sanılır. Bu Doğuluların Babiş-Molla bölgesinde yaşayan Saka'lar ile karışması neticesinde Türk Peçenek boylarının vücûda geldiği sanılır.

(17) S. P. Tolstov - M. A. İtina, «Saki nizov'ev Sır-darı (po materialam Tagiskena)», **SA** (1966/2).

göğdelidir. Üstüvânî göğdeli, sütûna benzeyecek kadar ince ve bazen içi dolu olan kulelerin, köşelerde, veya yan-yana dizili olarak sûrlar boyunca yer alması ise, Orta Asya mimârîsinin kadîm ve belirli bir husûsiyeti idi (18).

Böylece, İç-Asyanın Türkler ile alâkalı bölgelerinde, Milâddan önceki bin yılda, iki cins kule tesbît etmiş bulunuyoruz: Çin sınırlarında, dört-köşe kesitli, Orta Asyada, ince, üstüvânî kuleler. Müstakil duran kaleler Cinde yapılmakta, fakat, İç Asya muhîtinde, Milâddan önceki binyılda Mevcûd gözükmemektedir.

2 — Buddhist kuleler:

Hind hükümdârı Asoka M.Ö. 250-248 sıralarında Buddhismi kabûl edince, Burkanı tebcîl için, âbidevî taş sütunlar üzerine, Burkanın timsâllerinden çark ile lotus çiçeği şekilleri ve arslan heykelleri diktirtmişti (19). Lat denen ve kimisi 12-15 bu âbidelerden, M.Ö.243'de Nepal'da dikilen sütûn hâlâ ayakdadır (20). Diez'in dediği gibi, hakikaten minâreye benzeyen bu üstüvânî sütûnlar Buddhist mimârînin bir husûsiyeti olarak gelişecekti. İç Asyalı gçbedelerden Kuşân boyunun M. II. yüzyıl sıralarında, Orta Asyanın güney bölgeleri ile bugünkü Hindistanın kuzeyinde devlet kurduğu devirden, Mathurâ Buddhist külliyesinde, iki kule arasında bir **stûpa** (Buddhist türbe) tasvîr eden eser (lev.I/a), âdetâ meşid ve minâre külliyesini hatırlatır (21). Buddhist sütûn-kulelerinin, Türk sülâlelerinin hükmettiği iller üzerinden (lev.I/b), Türk merkezlerine de yayıldığını göreceğiz (lev.III).

Türk minâresinin uzak mâzîdeki öncülerinden biri de, çok katlı, bir kule-tapınak olan Çin pagoda'sı (çince t'a) idi (22). **Pagoda** yapısının hangi Buddhist ilde başladığı münâkaşalıdır. Kuşân devrinden Amaravâti Buddhist külliyesinde **pagoda** ya benzer çok köşeli bir yapının tasvîri bulunması, **pagoda**'nın da Kuşân çevresinde geliştiği intibâmı uyandırmaktadır. Fakat **pagoda**'lar, bilhassa Kuzey Çinde gelişti ve bu gelişme, dil kalıntılarından türkçe ko-

(18) Lavrov, 21,30.

(19) Rowland, 39-42.

(20) Rowland, lev. 8,9.

(21) Combaz, I, 181, res. 8 (Mathurâ).

(22) Combaz, I, 186, 257-72; Boyd, 125-27. Amaravâti tasvîri: Combaz, I, 186, res. 11.

nuşdukları bilinen (23) Tabgaç sülâlesi (M.386-556) devrinde (24) oldu. Tabgaz'ların dili türkçe olduğuna göre, artık kule-tapınakların türkçe adı olan «idiz ev» (yüksek tapınak) (25) tabirini kullanacağız. Tabgaç «idiz ev» kalıntıları, veya tasvîrlerinden (lev. II/a) anlaşıldığına göre, bu yapılar, ilk devirde, bir Çin gözetleme kulesinin tepesine, türkçe «linnua orun» denen açılmış lotus çiçeği şeklinde bir taht üzerine oturtulmuş, bir **stûpa**'dan müteşkil bulunuyordu (26). Gözetleme kulesi de, diğer âlemşumûl devlet timsâlleri gibi, Çinde Konfüçianist bir veçhe almasına rağmen, belki Çinli olmayan Chou sülâlesinin (M.Ö.1050-249) bir geleneği olarak, Hun (27) ve Tabgaç (28) hükümdârları tarafından da benimsenmişti. Hun ve Tabgaç beyleri de devlet timsâli olarak hükümdâr şehri ve kule yapıdırıyordu. Hunların aslı bilinmese bile, Milâddan sonraki yüzyıllarda yaşayan Hunların (29) ve Tabgaçların (30) da türkçe konuştuğu muhakkak sayıldığına göre, artık türkçe tâbirleri kullanabiliriz. Hükümdâr ordugâhı veya şehri mânâsına «ordu» (ordoo: çince muharref şekli **pu**) esâsen Hun dilinde idi (31). Gözetlemek ve haber vermek için üzerinde ateş yakılan askerî kulelere de türkçe «karğun» (3) veya «karğuy», veya «karğu» deniyordu.

Pagoda veya türkçe adı ile «idiz ev» kulesinin ilk devirde bir «kargu» ve **stûpa**'dan ibâret olduğunu kaydetmişdik (33). **Stûpa** (34) veya dagoba, veya **caitya**, türkçe «stup» veya «estüp» (35) denen Buddhist âbide, yakılmış bulunan bir azîzin kemik, diş, seç

-
- (23) L. Bazin, «Les parlers des T'opa-Wei», **T'oun-pao**, XXXIX (1950). Eberhard, Toba, 362.
- (24) Boyd, 125-27; Soper, 58.
- (25) Müller, 38.
- (26) Combaz, I, 265, res. 47.
- (27) Franke, II, 65.
- (28) Franke, II, 210.
- (29) Klyaştorniy, 108.
- (30) Bkz. yuk. not 23.
- (31) Franke, III, 236-37 (Pelliot'nun **T'oung-pao** XXVII deki makalesinde 208-10'a atf).
- (32) Clauson, «Kargu».
- (33) Bkz. yuk. not 26.
- (34) S. Beal, **Catena**, 128-29; Getty, 185; Combaz, III, 104, 49-52.
- (35) Caferoğlu, «stup».

gibi kalıntılarını veya dinî metinleri sağlamağa mahsûs bir yapı idi. Burkan ve Buddhist azîzler birer ruhânî hükümdâr sayıldığından, stûpa da İç Âsyada, dünyâ sultanı türbelerine mahsus şekilde, kâinât timsâli idi (bkz. lev. II/a'da, tepede). **Stûpa**'nın altını teşkil eden, dört-köşe üç kademe, toprak (yer-yüzü) ve su gibi dünyevî unsurların (türkçe «yer-sub») remzi (36), kademelerin üstündeki kubbe ise, gök remzi sayılıyordu. Kademeler ile kubbenin arasına dikilen direk (sanskritçe **yûpa**), dünyânın mihverini tasvîr ediyordu. **Yûpa**, veya türkçe adları ile «tirgük», yahud «nomlug tug» (37) (bu direğe Burkanın veya azîzlerin bayrağı asılırdı), kubbenin dışına kadar yükseliyordu. Kubbenin zirvesinde **harmika** (38) denen küçük köşk, Burkanın makamı sayılıyordu. Bu makamın göğün zirvesinde bulunduğu tasavvur edilen semâvî ateş veya eşir (ether) bölgesinde olduğu kabûl ediliyordu. Bu mefhûmların türkçe mukabili «kalık» idi ve «kalık» kelimesi hem göğün zirvesine, hem de yüksekdeki bir köşke delâlet etmekte idi. Köşk şeklinin tepesinde, mihver teşkil eden direğe geçirilmiş bulunan hükümdâr şemsiyesi tasvîrleri, birden dokuza kadar, üst-üste ve git-tikçe küçülerek diziliyor ve hepsi birden bir mahrûtî künbed teşkil ediyorlardı. Hükümdâr şemsiyelerine, sanskrit **kşattra**'dan muharref olarak, türkçe Buddhist metinlerde, «küsetri» (40), veya «küzetri» deniyordu. Alemler altın suyuna batırılmış bakırdan idi. **Alemi** teşkil eden şekillerden, sanskrit **trisula** (41) denen üç çatal lı yaba'ya türkçe «yalın-tag drzl (**trisula**)» veya «Drzl badruk» adı verilmekte idi. Güneş topu ve hilâlden müteşekkil olup içtimâ (conjectio: türkçe «körüşmek») hâlinde güneş ve ayı tasvîr eden, parlaklık timsâli alemler de **stûpa**'nın tepesine rezk edilmekte ve bu remze türkçe «kün-ay» (42) denmekte idi.

İlk «idiz ev» ler ahşab idi (43). Dinî yapılar çından ağacın-

(36) Bkz. Orkun, II,64.

(37) Arat, 206 (tirgük). A. von Gabain, «Die uigurische Hüent-sang Biographie», **EDTE** I, (Leipzig 1972), satır 1910 (nomlug tug).

(38) Combaz, I, 194-200.

(39) Bkz. **Slovar**'

(40) A. von Gabain, **Maitrisimit**, II, (Berlin 1961), 19.

(41) Esin, «Kün-ay», 335, not 101.

(42) Esin, «Kün-ay», 315.

(43) Bkz. yuk. not 21.

dan, (44), ekserî al renkte (ateş rengi) (45) boyanıyordu. Çinde ahşab tapınaklara **ch'i (rus vernicifera)** (46) denen al aşu tozu renginde cilâ sürülürdü. Tabgaçların, kagnı ile taşınabilen ve her halde ahşab olan, beş katlı hükümdâr kulesi yaptıkları rivâyet edilir (47). Tuğladan ve taşdan «idiz ev» ler Tabgaç devrinde gelişti (48). Tabgaç mimârları çatıları sırlı keramik ile kaplamakda idiler. Bir Tabgaç tapınağında onbeş «idiz ev» yan-yana dizilmişdi.

«İdiz ev»'in «kargu» ve **stûpa**'dan muhtelit olarak Tabgaç muhîtindeki ilk şekli, (lev.II/a), gittikçe unutulurak, insicamlı ve bazen dokuz kata kadar yükselen bir kule-tapınak yapısı gelişti. Tabgaç çevresinde de, «idiz ev»lerin göğdesi artık yalnız dört-köşe kesitli değil (50), sekiz-köşeli, veya on-iki köşeli, adetâ üstüvâni olmakda idi (51). Sekiz-köşeli poligon da yer-yüzü timsâli idi (52). «İdiz-ev»'in tepesindeki **stûpa**'nın kubbesi ehemmiyetini kaybetmekde, buna karşılık şeref şemsiyelerinden müteşekkil mahrûti künbed büyümeğe idi. Böylece «idiz-ev» çok köşeli ve külâhlı bir kule olmakda idi (53).

3 — **Kök-Türk (M. 545-745) ve Koço Uygur (M. 850-1212) kağanlıkları devrinde kuleler :**

Kök-Türk Kaganı Taspar (M.572-80) Buddhismi Tabgaçların ahfâdından olan sülâlelerin saraylarından gelen râhiblerin (54) te-

(44) Soothill-Hodous, 212/a.

(45) Eberhard, **Sternkunde**, 58. Burkan makamı göğün ateşin zirvesinde sayılıyordu : Beal, **Catena**, 128-29. Türklerde ise renk mertebeleri, aşağıdan yukarıya, şöyle idi: yağız yer; ay hâlesi renginde su; alev renginde ateş; mor renkte yel (hava); «kök (gök) kalık»: W. Bang - A. von Gabain, «Türkische Turfantexte» V, **EDTF**, II, 324.

(46) Boyd, 24; C. A. S. Williams, **Encyclopaedia of Chinese symbolism** (N.Y. 1960), «Lacquer».

(47) Eberhard, **Toba**, 358.

(48) Boyd, 127. Sırlı keramik: Soper, 58.

(49) Boyd, 127.

(50) Boyd, lev. 20; Combaz, I, res. 47.

(51) Boyd, 127 ve lev. 23.

(52) Biot, I, 343.

(53) Combaz, I, res. 48.

(54) Liu, 43.

sîri altında, devlet dîni olarak, kabûl etmişdi (55). Taspar Kagan nerede olduğu bilinmeyen bir sañghârâma (Buddhist külliye) yaptırmışdı ve bu külliyyede bulunduğu anlaşılan bir «idiz ev» ve burkan heykeli etrâfında, dönerek, ibâdet ederdi (56).

Türklerin askerî gözetleme kulesi olarak yaptırdıkları ve ha berleşmek maksadı ile tepesinde ateş yakılan «kargu» ların ise, çok sayıda olduğu Kök-Türk kitâbelerinden bilinmektedir. Tonyukuk şöyle diyordu :

«Arkuy, karguğ ulğartdım oğ»

(Tonyukuk II, Doğu 3: «Siper kaleleri ve gözetleme kulelerini hep çoğalttım»).

Selenge ve Kem ırmakları kıyılarında da «kargu» lar bulunduğu kitâbelerde anlatılır (57). «Kargu»ların şekli, Türkistandaki Kök-Türk devrinden kalıntılardan bilinmektedir (bunlardan Miran'daki kulelerin birinde, Kök-Türk yazısı ile türkçe askerî vesikalar bulunduğundan, «kargu»nun Türklere âid olduğunda şüphe yoktur) (58). Türk «kargu»ları da, Çin gözetleme kuleleri gibi, bir bölük kadar asker barındıran yapılar idi. Bunların, üstüvânî, veya çok köşeli Türk minâresinin öncüleri arasında sayılması imkânı, ancak, dînî mâhiyeti olan, veya devlet timsâli sayılan «kargu» lar için söz konusudur. Diğerleri, sağlam, fakat basit yapılı askerî kuleler idi. «Kargu» lar, dört-köşe planda ve tepesi kesik birer mahrût şeklinde idiler.

Kök-Türk ve Uygur devrinden Türk «ordu-balık» (59) veya «ordu-örgin»lerinin (hükümdâr şehirleri) harâbelerinde kulelerin çokluğu dikkati çeker (60). Uygur Kaganına Çin elçisi olarak M.

(55) Bkz. Klyaştorniy-Livşitz.

(56) Liu, 43.

(57) Clauson, «kargu» da verilen kaynaklar.

(58) Stein, I, res. 120 (Miran gözetleme kulesi). Miran kulelerinin birinde Kök-Türk yazısı ile askerî evrâk bulunmuşdur: Orkun, II, 63-7.

(59) Ordu tabîrinin eskiden manâsı: Esin, «Ordug», 147.

(60) Esin, «Ordug», lev.III/a (Atbaş); VI/c (Ak-tepe); VIII (Talu-barzu); XIII/b,c (Koço); XII/a (Beş-balık) Le Coq, lev. 68/h (Koço).

982'de «Koço»ya ve Kaganın yazlık başkenti Beş-balık'a giden Wang-yen-tê dahi, Uygur ilinde pek çok kuleler olduğunu kaydetmişti (61). Hârâbeleri mevcûd bulunan kulelerin kimisi açıkça askerî (62), diğerleri «idiz ev» mâhiyetindedir. Fakat bunların dışında olup, mâhiyeti anlaşılmayan kulelerin Chou-Hun-Tabgaç geleneği ile ilgili hükümdürlük timsâli olduğu da hatıra gelir. Türk Kaganı, Chou-Hun-Tabgaç hükümdâr şehri geleneğini (63) Hun dilindeki «ordu» adı altında muhâfaza ettiği gibi, yine Hun ve Tabgaçların Chou'lardan aldığı kule (64) şeklindeki hükümdârlık timsâlini de tevâriis etmiş olabilirdi (65). Sûrlu şehirlerin ve tapınakların köşelerinde yer alan ve bir kısmı eski İç Asya tarzında, içi dolu olup, ancak temsîli mâhiyeti bulunan üstüvani, veya çok - köşeli sütün - kulelerin (lev.VI/a) de mânası (66), ancak geleneğe sadâkat ile anlaşılabilir. Uygur Buddhist metinlerinde bir «han» mertebesinde gözüken yer-altı ve «tamug» (cehennem) mabûdlarından Erklig Kan'ın (67) «balık»ı (şehri)ni tasvîr eden bir Uygur resminde de (lev.VI/a) (68) surların köşelerindeki kuleler de içi dolu, ve böylece temsîli mâhiyette, gözükmektedir. Resimde görülen çok köşeli temsîli mâhiyetteki kuleler (lev.VI/a), Koço surlarının köşe kuleleri (69) gibi, gök renginde sırlı tuğlalar ile süslenmiştir. Gök rengi Türklerde «kök kalık»a (göğün zirvesine) işaret eden semavî bir remz idi (70).

-
- (61) S. Julien, «Les Oigours», *Journal Asiatique* (P. Ocak 1847), 57.
- (62) Esin, «Ordug», lev.IX (Bayan Çor Kaganın Kem kıyılarında inşa ettirdiği ordu-balık).
- (63) Bkz. yuk. not 6-8,27,28.
- (64) Bkz. yuk. not 10-14.
- (65) Bkz. yuk. not 16-18.
- (66) Üstüvânî köşe kuleleri : Esin, «Ordug», lev.III/6 (Koçgarbaşı) Çok köşeli kuleleri : Esin, «Genesis», res. 17, 18 (Le Coq, lev. 47/e ve Grünwedel, «Idikut», lev.IX'daki resimlerden alınmıştır.)
- (67) S.Çagatay, *Altun-yaruk'tan iki parça* (A.1945) 44 (12/10-15).
- (68) Staatliche Museen Preussischer Kulturbesitz, Turfan Sammlung, resim III 4535.
- (69) Grünwedel, «Idikut», 8 (not).
- (70) Bkz. yuk. not 45.

Yine Chou-Hun-Tabgaç geleneğinde (71) olarak bazı kulelerin gök dini veya astroloji ile ilgisi olabildi. Ananevî şekilde, temsîlî ve mukaddes bir mâhiyeti olan kuleler Buddhist «idiz ev» lerinde görüldüğü gibi, başka dînlere de tahsîs ediliyordu. Uygur Kaganının mensûb olduğu Mani dinine aid yazmaların bazısı Koço sûrlarının köşe kulelerinde muhâfaza ediliyordu (72). Bir misâl daha: Ural bölgesinde bulunan bir gümüş tabak üstünde, ellerinde tuğlar ve bayrak tutan ata binmiş ve zırh giymiş alpler, içinde dînî bir âyîn icrâ edilen bir «kargu» nun etrâfında tasvîr edilmişdi. Marşak ve Darkeviç'in (73) tefsîrine göre, bu eser, Karlukların Hıristiyan olduğu M.VIII.yüzyılda, onların muhitinde, belki başkentlerinden Taraz'da, bir Hıristiyan âyîni tasvîr etmekte idi.

Mâhiyeti bilinmeyen kulelerden ikisi, Koço'da, «Han-Tura» denen (Grünwedel, yapı E) Kagan sarayı harâbelerinde bulunmaktadır (74). Bunlardan çift-kule harâbesi, yıkılmış bile olduğu devirde, 1902 yıllarında, yerden itibâren yirmibeş metre yükselmekte idi. Daha çok yüksek olup boyu ölçülemeyen bir kuleyi (âbide D) Grünwedel **Obelisk**'e benzetmişdi.

Koço'da ve diğer Uygur şehirlerinde en çok bulunan kuleler Buddhist «idiz ev» leri idi. Bunlar her sûrlu külliye'nin dört köşesinde, giriş kapısının iki yanında, ve külliye'nin içinde, mihverde veya merkezde dikilmiş bulunuyordu (75) (lev.II/b) (76). Bazı külliyeler ancak «idiz ev» lerde müteşekkil idi (77). Merkezî kuleler, ekseriyet ile, en eski Tabgaç geleneğinde, dört-köşe planda yükseliyor (78) ve tepelerinde bir küçük **stûpa** bulunuyordu (79). Bunla-

(71) Bkz. yuk. not 10.

(72) Grünwedel, «Idikut», 12.

(73) B. I. Marşak - V. P. Darkeviç, «O tak nazıvaemom Siriskoy blyude iz Permskoy oblasti» **SA** (1974/2).

(74) Grünwedel, «Idikut», 16-19).

(75) Le Coq, lev.70/g ve Grünwedel, **Kultst.**, res. 481'e göre rekonstitüsyon yapıldı.

(76) Bkz. Grünwedel, «Idikut», 73, 75, tapınak Beta'nın rekonstitüsyonu: Esin, **BMTS**, lev. XI.

(77) Grünwedel, «Idikut», 15 (külliye B) ve 31-33 (külliye P). Grünwedel, **Kultst.**, res. 481.

(78) Bkz. yuk. not 26.

(79) Grünwedel, «Idikut», 40 (tapınak W) ve 49 (tapınak Y.)

rın dört yöne bakan cebhelerindeki, sıra-sıra hücrelerde, her yönün hâmesi sayılan yön burkanlarının heykelleri dizilmişdi. Planı baklava şeklinde ve girintili-çıkıntılı olup (lev.IX/b), yivli bir göğde ile tebâruz eden Uygur **stûpa**'ları da (80), Nalanda, ve Amara-vâti, Taxila gibi güney bölgeleri (81) ile Doğu Türkistanda Kâvak' da (82) mevcûd prototiplere nazaran, daha çok kuleye benzemekde idi (lev.IX/a). Yivli «idiz ev» ler Uygur şehirlerinde çok binâ ediliyordu (83).

Üstüvânî göğdeli sütun-kuleler de Koço'da mebzûl idi (lev.III). Uygur sütûn-kuleleri, şekil itibârı ile, Orta Asyanın güney bölgelerindekilere (84) benziyordu. Fakat Uygur sütûn-kulelerinin tepelerinde görüldüğü şekilde (85), bir küçük **stûpa** bulunuyordu (lev. III). Bu husûs hem kalıntılar ve resimlerden, hem de metinlerden anlaşılır (86). Uygur eserlerinde, tepesinde arslan heykeli, veya çark bulunan kule resmine hiç rastlamadım. Bir Uygur Buddhist metni, yüksek kulelerin tepesine **stûpa** oturtulmasının sebebini aydınlatmaktadır. «İdiz ev» in tepesinde, muhâfaza edilen dînî yazmaların tozu veya gölgesinin düştüğü yerlerde bulunanlar, Burkanın himâyesinde sayılıyordu :

Bu darnını petikte bitidip, tug uçınta orkuluğ ol. Azu idiz tağta erser, azu idiz evte erser, azu stupnung içinte orguluğ ol..... Kimler bir ök tug uçınta ormişig anı körser, azu aṅga yakın tursar, angmıntın aning köligesi tegser, azu anıṅg toozı-toprağı, yiil üzre, tokıdılp tegser ime... xorğınç ayınc bolmaz». (Bu dînî yazıyı şiir şekline sokup, tuğ tepesine yerleşdirmelidir. Veya yüksek dağ, veya «idiz ev», veya **stûpa** içine yerleşdirmelidir..... Onu tuğ tepesinde yerleşmiş görenler, veya ona yakın duranlar, hatta üzerlerine onun gölgesi değenler, veya yel ile onun tozu-toprağı gelip üstlerine değmiş olanlar... korku ve endişeye düşmez. (Müller, 38-9).

-
- (80) Esin, «Qubbah», lev.V. (muhtelif Uygur merkezlerinde). Grünwedel, «Idikut», 53-5 (Koço'da tapınak Z.).
- (81) Nalanda: Franz, res. 10. Amara-vâti: bkz. yuk. not 22.
- (82) Taxile ve Ravak: **Ancient Buddhist arts**, res. 157, 156.
- (83) Esin, «Qubbah», lev.V.
- (84) Lkz. yuk. not 19,20,21.
- (85) Bkz. yuk. not 26.
- (86) Müller, 38-9.

Koço'da, Grünwedel'in tapınak P adını verdiği külliye (87), üstüvânî göğdeli «idiz ev» den müteşekkil bulunuyordu (lev.III, IV). Bunlar, haçvarî şekilde, üst-üste iki sed üzerine dizilmişdi. (lev.IV/b). Grünwedel'in tahmînlerine göre, merkezî kulelerin boyları daha uzun (20 m. kadar), diğerlerinin boyu daha kısa idi (16 - 18 m. kadar). Külliye P'deki dört-köşe kesitli «idiz ev»lerin kaideleri, üç kademe olarak, 6 m. yükseliyordu. Alt kaidenin sathı 3,7×3,7 m. kadar idi. Kaidelerden daha yukarıda, kulenin üstüvânî göğdesi, 12 - 14 metre yüksekliğinde bir sütûn teşkil ediyordu. Yukarıda söylendiği gibi, kulenin en tepesinde, küçük bir stûpa bulunduğu anlaşılmaktadır.

Böylece, bundan önceki ve bu bölümde, Türk minâresinin prototipleri arasında, Buddhism'in mukaddes kuleleri olan «idiz ev» lere işâret etmiş bulunuyoruz. Türk minâresi prototipi olarak, söz konusu olan «idiz ev» cinsleri çok köşeli(88) veya yivli (89), veya üstüvânî (90) göğdeli olanlardır.

4 — İlk Horâsân ve Türkistân minâreleri:

a) Horâsân:

Horâsân illeri Türkistandan önce Müslüman olduğu için, İslâmı ilk kabul eden ve böylece belki minâre inşâ eden Horâsânlı Türkler olmuş olsa gerek. Kök-Türk Kaganlığı devrinde M.VI-VIII. yüzyıllarda, Türkler İç Asya ve Türkistan sınırlarını her yönden aşarak, Horâsân'a da yayılmışlardı. Belh, Kâbul, Ghûr, Gazne, Seistân, hatta Dihistân'da (Hazer denizinin güney-doğusu) Türk boyları yaşamakta ve Türk sülâleleri hüküm sürmekte idi (91).

Oğuz oldukları sanılan, Müslüman müelliflerin verdiği muharref şekildeki isim ile, «Şûl» (Çöl? Çur?) sülâlesi idâresindeki Türkler (92), M.V.yüzyıldan beri Hazer denizinin güney-doğu kıyıların-

(87) Grünwedel, «Idikut», 31-33 ve Esin, «Minâre, 206-207.

(88) Bkz. yuk. not 51.

(89) Bkz. yuk. not 79.

(90) Bkz. yuk. not 84-87.

(91) Belh ve Kunduz: Esin, «Butân-i Halaç», 44-48. Kâbul, Gazne, Seistân: aşağı. not 107-127. Dihistân: aşağı. not 92-102.

(92) Tabarî, II,1317-20.

da, Dihistân ve Curcân'da bulunuyorlardı (93). Marquart (94), M. V.yüzyılda Sâsânîlere karşı savaşılan «Türk Hakanı»nın Kionitleri ve «Şûl» Türklerini idâre eden bir bey olduğunu sanıyordu. Mîlâdî V.yüzyıldaki Turan-İran savaşları netîcesinde, gâlib gelen Bahrâm Gûr V (M.420-38), Turan ile İrani ayırân sınır işâreti olarak Amuderyâ kıyılarına, târihlerde «minâre» diye tavsîf edilen bir kule dikmişti (95). Sınıra dikilmiş bu «minâre»nin, haber vermek için ateş yakılan bir gözetleme kulesi, yanî türkçe adı ile «kargu» olduğu anlaşılmaktadır. Askerî mâhiyette bu tarz bir kule, üstüvânî göğdeli Türk minâresinin prototipleri arasında sayılamaz.

Fakat İslâmı ilk kabûl eden Dihistân ve Curcân'deki «Şûl» Türkleri olacaktı. Arablar rivâyete göre H.18/639'da bu bölgeye ilk gelince, «Şûl» Türklerinin beyi, o târihde hem Dihistân, hem Curcân'a hâkim bulunan «Rzbân» oğlu «Rzbân»ı (okunuş tarzı bilinmemektedir) cizyeye bağlamışlardı (96). Cizye verilmeyince, H.98/716'da Arablar Curcân ve Dihistânı aldılar ve o devirde «Şûl» beyi olan «Tigin» kendi isteği ile, Peygamberin kabri huzûrunda, İslâmı kabul etti. Hicrî V. / M. XI. yüzyılda yazılan Curcân târihinden anlaşıldığına göre, aralarında «Şûl» Tigin'in pek tanınmış ahfâdî olan «Şûlî» soyundan kimseler başda olmak üzere, Curcân şehrinde, H.II. / M.VIII.yüzyıldan itibâren, Müslüman Türkler de mevcûd idi (97). İslâmı kabûl etmeyen Türkler ise Dihistândaki seddin kuzeyinde bulunuyorlardı. Kudâma'nın (98) M.X.yüzyılda kayd ettiğine göre, Curcânın etrâfındaki bozkır, İslâm illeri ile gayr-i Müslim Türk bölgeleri arasındaki muhtelif «Türk sınırlarından» biri idi. «Dihistân ribât»ı denen gayr-i Muslim Türklere karşı yapılmış kale ve dînî külliye'nin asgarî H.298/910'dan beri mevcûdiyeti bilinmektedir (99). Türk neslinden Horâsân vâîleri sülâ-

(93) Marquart 72-73; Minorsky, **Hudûd**, 311,193,386,60.

(94) Marquart, 51-52,72-73.

(95) Marquart, 51-52; Tabarî, I, 863-67.

(96) Sahmî, 5,6 (H.18'de «Rzbân Şûl» ile sulh). Tabarî, II, 1317-20; Curcân, 9 («Şûl» Türkleri ilinin alınışı ve mescidler binâ edilişi).

(97) Sahmî, adlar fihristinde «Şûl» adı ile Sancar gibi türkçe adlara bkz. «Şûlî» soyundan tanınmış kâtib, vezîr, şair gibi şahsiyetlerin adları tarihlerde çok geçer.

(98) Kudâma, 261-62.

(99) Sahmî, 441.

lesi Simcûrî'lerin H.311/923'de ve Selçuklu'ların H.441/1049'dan önce Curcân ve Dihistânı aldıklarını anlatan târîhlerde, bu bölgede yaşayan bir çok kısmen yeni Müslüman olmuş Türk boyları ve emîrlerinin adları geçer.

Böylece, Türk minârelerinin ilk prototiplerini H.98/716'dan beri Türklerin İslâma girdiği ve Müslümân âbidelerinin inşâ olduğu, bugünkü Türkmenistandaki Dihistân ile bugünkü İran'ın Türkler ile meskûn illerinden Curcân (Gurgân) çevresinde aramak gerekir. Ancak, Dihistan «ribât»ının kalıntıları olduğu Minorsky tarafından tahmîn olunan Türkmenistandaki «Meşhed-i Mişriyân» gibi harâbelerde en eski yapılardan bir şey kalmamıştır. Ancak Selçuklu ve Hvarizmşahlar devrinden, gelişmiş şekilde, Türk üstüvânî minâreleri görülmektedir (101). Bugünkü İran sınırlarındaki Curcân bölgesinde ise, İranlı Emîr Şams ul-Ma'âlî'nin H. 377/987 de defn olduğu kitâbesinde yazılı bulunan Gunbaz-i Kâbûs, hem minâreye, hem de Mathurâ tasvîrinden bildiğimiz prizmatik göğdeli Buddhist kule (104) ile (lev./a, **stûpa**'nın solundaki kule) Uygur mimârisinden tanınan yivli **stûpa**'ya (lev.IX/a,b) benzemektedir. Yivli göğdeli kule şeklinin Curcân'a kadar yayılmasını Gâzne ve Peşâver'deki büyük Buddhist merkezlerin tesîrlerine atf etmek temâyülündeyiz. Nitekim, bu Buddhist merkezlerde M.XI-XII.yüzyılda yapılacak olan Gazne minâreleri ve diğeri bir Buddhist merkezde bulunan Tirmiz'deki 1107 târihli Car-kurgan (lev.IX/c) minâresi de çok-köşeli, veya yivli göğdeleri ile temâyüz edeceklerdi. Diez'in üstüvânî minârenin prototipi saydığı Çakarî-minâr da

(100) Bkz. E. G. Brown, **Muhammad b. al-Hasan b. Isfendiyâr's History of Tabaristân** (London 1905), 208, 213, 215, 226, 250, 251 ve Sayyid Zâhiruddîn Mar'âşî, **Târîh-i Tabaristân** (Tehran 1966), 19,80,111,112. Minorsky, **Hudûd**, 53,102,133, 134,312.

(101) Bkz. Minorsky, «Maşhed-i Mişriyân». Pugaçenkova, **Türkmenistân**, 260-68.

(102) Diez, **Churasanische Baudenkmaler**, 40 ve lev.4/1,5. Gazne minâreleri: Dier, «Minâre» 327. Cem minâresi: bkz. A. Maricq - G. Wiet, «Le minaret de Djam», **MDAFA XVI** (P. 1959).

(103) Bkz. yuk. not 79,80.

(104) Bkz. yuk. not 21.

Kâbul'da bulunuyordu (lev.I/b) (105). Ayrıca, Hsüan-tsang, M.630 sıralarında Peşâver'i ziyâret ettiği zaman, orada 15 katlı bir ahşab Buddhist kule de görmüşdü (106). Peşâver'deki 13 katlı kule Cinden gelen Tabgoç tesirlerine atf edilir.

Kâbul, Peşâver ve Gazne Buddhist merkezleri, M.VII-IX.yüzyıllarda bir Türk sülâlesi idaresinde bulunuyordu. Kâbul'u M.644'de gören Hsüan-tsang (107), orada, Kök-Türk neslinden bir Buddhist olarak tavsîf ettiği bir hükümdâra rastlamışdı. Harmatta'nın (108) göstermiş olduğu gibi, bu Türk sülâlesi M.658'de bütün Kapisa (Kâbul ili) ve belki Gandhâra'ya (Peşâver ili) hüküm ediyordu. Hueich'ao'nun (109) M.726'da ve Wu-kung'un (110) M.739'daki ifâdelerine ve ayrıca Müslüman kaynaklarına (111) göre, Türk olan bu sülâle, iki kola ayrılmışdı. Kâbul ve Peşâver illerine hâkim bulunan sülâle kolu «Tigin-şâh», «Horâsân meliği» ve (Bîrûnî'ye göre) Türkşahî unvânlarını taşıyorlardı (112). Türk sülâlesinin Gazne ili ve Seistânı idâre eden kolu ise İlteber (çince Hie-li-fa, arabca Rutbîl) unvânına sâhib idiler (113). Sülâlenin her iki kolu da Buddhist idi ve hem kendileri, hem maiyetlerindeki Türk beyleri, pek çok âbide yaptırmakda idiler (114). Tohi vâdisinde çıkan Baktria harfleri ile yazılardan, bu sülâlenin, M. 739'da iddia ettikleri gibi, Yel-Tigin («Ni-li» Kagan) (115) dan inip, Kök-Türk Kagan sülâlesine men-

(105) Bkz. yuk. not 22.

(106) Bkz. yuk. not 85.

(107) Chavannes, 197,147. Esin, «Butân-i Halaç», 49-54.

(108) Harmatta, 404 (M.658'de Kapisa kralının adı türkçe Kargılçı idi).

(109) Fuchs, 444-45. Esin, «Butân-i Halaç», 49-60.

(110) Bkz. Levi-Chavannes, Esin. «Butân-i Halaç» 49-60.

(111) Tabarî, I, 2705-2706; II, 1037,1042,1132 ve Marquart, 252'de verilen kaynaklar. Esin, «Butan-i Halaç», 49-60.

(112) Humbach, 18.

(113) Rutbîl'in İlteber karşılığı olduğuna ve Arab kaynaklarındaki «Türk Rutbîl»e Çin kaynakları, İlteber'in muharref şekli olan «Hie-li-fa» dediklerine (Chavannes, 161,not) Prof. Bombacı lutfen dikkatimi çekti. Humbach, 61'da da İlteber = Hie-li-fa'nın Baktria dilinde karşılığının «Htivira» olduğuna işâret etmektedir.

(114) Fuchs, 444-45 ve Lévi-Chavannes.

(115) Gumilev, 465, kagan no 20.

sûb buldukları ve «Uluğ» gibi türkçe unvânları da olduğu anlaşılmalıdır (116). «Türk-şahî» ve «Rutbîl», buldukları illerin İrânî halkı yanında, kalabalık Türk boylarını da, bilhassa Kök-Türk, Halaç ve Oğuzları idâre etmekte idiler. Türk-şahî» ve «Rütbîl» VII.-IX. yüzyıllar boyunca İslâm ordularına karşı mücâdele etmişdiler (118). Ya'qûb İbn al-Laîş adlı İrânî Müslüman H.267/880 sıralarında «Türk şahî» ve «Rutbîl»in illerini Türk ve Halaçlardan almış ve bir müddet ele geçirmişdi (119). Ya'qûb İbn al-Laîş'in merkezlerinden biri, Rutbîl'in başkenti Zaranc idi (120). Seistanlıların ekseriyetle ateşperest olduğu, fakat Zaranc harâbelerindeki kulelerin pek çoğunun İslâmdan önce de yanî Zaranc'ın Rutbîl'in başkenti bulunduğu devirde mevcûd bulunduğu arkeolojik araştırmalardan anlaşılmalıdır (121). Zaranc harâbelerinde başlıca iki cins kule görülür: Orta Asyanın kadîm geleneğinde (122), yapıların köşesinde bulunan ince üstüvânî kuleler (123) ile belki gözetleme kulesi olan müstakil, dört-köşe kaideli kuleler (124). Bunlardan bazılarının İslâmî devirden oldukları veya sonradan İslâma adanmışları, Mil-i Zâhidân denen içi merdivenli kulenin üstündeki Kûfî yazıdan bilinmektedir (125). Makdisî (126)'nin rivâyetine göre, Zaranc kalesinin içinde bulunan câmi-mescidin iki minâresi vardı. Bunlardan biri eski idi. Ne zaman yapıldığı bilinmeyen ve Seistan târîhi müellifinin (127) «köhne» diye tavsîf ettiği eski minâre, Rüt-

(116) Humbach, 63,104.

(117) Chavannes, 161 (Gaznede Kök-Türkler); Mas'ûdî, III, 138 (Oğuz ve Halaçlar). Kâbul ırmağı kıyıları ve Gûr ili Halaç memleketi sayılırdı. İştâhrî, 145. Esin, «Butân-i Halaç», 49-60.

(118) Marquart, 248-49, 251, 253, 290, 292-93, 300, 301'de verilen İslâmî kaynaklar.

(119) **Târîh-i Seistân**, 210,215-16. Bu eserde Rutbîl yerine Zunbîl denir.

(120) Ya'qûbî, **Al-buldân**, 89.

(121) Hackin, «Seistân», 26, (Sâsânî devri) tabîri kullanılmışdır).

(122) Bkz. yuk. not 16,18.

(123) Hackin, 26'daki plan.

(124) Hackin, 27'deki rekonstitüsyon ve lev. 89. Fischer' 137-51.

(125) Tate, 171.

(126) Makdisî, 305.

(127) **Târîh-i Seistân**, 267.

bil devrinden bir kule olabileceği gibi, erken bir İslâmî yapı da olabilirdi. Yeni minâreyi ise Ya'qûb İbn ul-Laiş yaptırmışdı. Zaranc'deki kule kalıntılarından görüldüğü üzere, Rutbîl devri kuleler ile İslâmî minâreler arasında, uslûb bakımından, fark yokdu.

b) Türkistan:

Narşahî'den (129) öğrenildiği gibi, Sâ mânî devrinde (M.982-992) Mâverâunnehr adı verilen Türkistânın batısındaki İslâmî bölgede, âbidevî minâreler henüz yapılmıyordu. Ancak, Narşahî'nin **ser-minâr** (minâre başı) dediği ve ahşab olduğunu tasrîh ettiği yapılar mevcûd idi. **Ser-minâr**, arabca **savma'a** (130) (riyâzet hücre-si) denen ve müezzini veya itikâfa çekileni kötü hava şartlarından korumağa mahsûs, mescid dıvarlarının üstüne dikilen künbedli hücrelere mümâsil bir yapı olmuş olsa gerek. Schacht İslâmın en eski minâre şeklinin **savma'a** olduğuna dikkati çeker. Belki Arab memleketlerindeki mümâsil şekilde, Mâverâunnehr'de de, ahşab **savma'a**'lar, eski Orta Aşya geleneğinde (131), binâların köşesinde bulunan, üstüvânî veya çok köşeli, ince kuleler üzerinde yer alıyordu.

İlk Türk minâreleri hakkında rivâyetler, gayr-i Müslim Türklerin illerinden biri olan Mâverâunnehr'in kuzey-doğu sınırındaki Fergâne'den gelmektedir. Fergâne'de de Türkler tadrîcen İslâmî kabûl etmekte idiler. Fergâne'de Üzkend şehri H.III/M.IX.yüzyılda Çur Tigin unvânlı bir Müslüman Türk beyi idâresinde bulunuyordu (132). Üzkend'in az doğusunda Oş şehrinde gayr-i Müslim Türklerin bir gözetleme kulesinden İbn Hâvkal bahseder (133).. İşte bu bölgedeki İslâm merkezlerinden birinde, Naşr adlı oğlu için bir hükümdârın yaptırdığı Naşr-âbâd şehrinde, nehir kenarındaki bir mescidde, M.X.yüzyılda, Makdisî bir küçük minâre görmüşdü (134). Naşr-âbâd minâresinin Oş'daki Türk gözetleme kulesine benzeyip benzemediğini bilmemekdeyiz, fakat Oş'deki Türk

(128) Bkz. yuk. not 126.

(129) Narşahî, 49.

(130) Bkz. Schacht.

(131) Bkz. 'Âsım, s.v.

(132) Barthold, **Turkestan** 157 (İbn Hurdâzbidh, 30 ve Kudâma, 208-209'a atf).

(133) İbn Hâvkal, 420.

(134) Maqdisî, 271.

gözetleme kulesinin daha ziyâde «kargu» (135) yapısında, dört köşe kesitli ve askerî birliklerin barındığı bir kule olduğunu sanmakdayız.

Fergâne'deki askerî kulenin doğusunda M. 926'dan önce henüz gayr-i Müslim olan «Hâkânî Türk» (136) sülâlesinin (840-1220) hâkim bulunduğu Kâşgar gibi büyük Buddhist merkezler sıralanıyordu. Kâşgar'ın da doğusunda, Uygur başkenti Koço'da müstakil duran, âbidevî çapda, üstüvânî kule-sütûnlar şeklinde «idiz ev» ler yapıldığını nakl etmişdik (lev.III,IV,V). İşte âbidevî Türk minâresi, bu üstüvânî kule-sütûnlar şeklinde «idiz ev»lerin minâreye teşmîlinden doğmuş gözükmeğdedir. Buddhist Doğu Türkistanın sütûn-kule inşâsındaki tecrübe ve bilgisinin İslâmî Mâverâunnehr'e aktarılması için iki bölge arasındaki savaş hâlinin sona ermesi ve kültür cereyânlarının başlaması gerekiyordu. «Hâkânî Türk» sülâlesinin Kâşgar'ı idâre eden kolunun İslâmı kabûlu bu netîceyi sağladı. Buddhist sanatının İslâm âlemine tesîrleri yalnız âbidevî minâre inşâsına münhasır kalmadı. Doğu Türkistan Buddhist merkezlerinde bilinip İslâm dünyâsında meçhul kalan, veya unutulmuş bulunan, minâre tezyînat teknikleri de vardı. Bunlar, mimarî kaplamalarda, zirveye ermiş bulunan **terracotta** tekniği ve sırlı keramik idi. Tabgaç damlarında (139) ve Uygur başkenti Koço'daki kulelerde (140) gök renginde sırlı keramik kullanıldığını yukarıda kayd etmişdik. Kâşgar bölgesindeki Buddhist âbidelerinde ise, yeşilimtrak renkte, sırlı keramik kaplamalar revâcda idi (141). «Hâkânî Türk»'lerinin İslâmîyeti kabûlünden sonra, bu sırlı kaplamalar Üzkend'de aynı yeşil renkte, Buhârâ'da ise gök-yeşil renkte, İslâm mimârîsine de teşmîl edildi (142).

(135) Bkz. yuk. not 58.

(136) Bkz. Pritsak.

(137) Bkz. yuk. not 86,87.

(138) Bkz. yuk. not 136.

(139) Bkz. yuk. not 48.

(140) Bkz. yuk. not 69,70.

(141) Hambis, II, 108-109.

(142) M.XI.-XII.yüzyıllardan Üzkend türbelerinde oymalı ve yeşil sırlı keramik: Bernştam, **MIA** 26,260. Üzkend türbeleri ve Buhârâda Ulug-minâr'da ilk olarak görülen teknikler (yeşil-gök renginde sırlı keramik ve kırmızı cilâ: Rempel', 160

Sırlı ve pişmiş oymalı keramik yanında, «Hâkânî Türk»'lerinin yine Doğudan getirdikleri anlaşılın bir yapı usûlü de, pişmiş oymalı keramik ve tuğla kaplamalara sürülen al renkde bir cilâ idi (Çin cilâsı?). Minârelerin tezyînâtı böylece muhtelif çeşidli usûller ile zenginleşti. «Hâkânî Türk» minâreleri, Kûfî yazılı kitâbeler ile de kuşaklardı (lev.VIII/b,IX/c).

«Hâkânî Türk» devrinde minâre yapısının gelişmesi şu safhalarda olmuştu: İlk safhada, M.X.-XI.yüzyıldan en eski «Hâkânî» Türk İslâmî yapılarında, Kâşgar bölgesinde, Tumsuk'daki «Mezar» da (144) ve Taraz'daki İdrîs Peygamber (145) türbesinde, henüz minâreler tıpkı eski Orta Asya ve Uygur sûrlarındaki gibi (lev. VI/a), yapıların köşelerinde bulunmakta idi.

Az sonra, ikinci safhada M.XI.yüzyılda, köşe minâreleri yükselmektedir. Bu keyfiyeti Taraz'da Ayşe Bibi türbesinin boğumlu köşe minârelerinde (146) (lev. VII) ve bilhassa, «Hâkânî Türk» hükümdârı Çu Tigin Naşr b. İbrâhim Şems ul-Mülk'ün M. 1079'da Buhârâ yanında Harçang'da yaptırdığı Ribât-i Melik'in (147) dış sûrlarının üstüvânî göğdeli ulu minârelerinde (lev. VI/a) görmekteyiz. İç-içe iki kaleden müteşekkil, kadim Türk «ordu-balık» (148) yapısında olan Ribât-ı Melik'in, hükümdâra mahsus «ordu» (iç kale) kısmının köşelerinde, dört-köşe kesitli ve tepeye doğru incelen kuleler (149) Türk «kargu»'su (150) (gözetleme kulesi) şeklinde idi. Pugaçenkova ve Rempel «kargu» şeklindeki bu kuleleri de minâre saymaktadırlar. Bu karguların tepelerindeki pişmiş oyma-

Cilâlî keramik Batı-Türk ve Karluk devrinde, M.VI.-VIII. yüzyıllarda, Argu'daki Türk merkezlerinde mevcûd bile idi: Bernştam, **MIA** 14,78.

(143) Bkz. yuk. not 142.

(144) Hambis, I, res. 5; Esin, «Genesis», res. 20.

(145) Kibirov, res. 25; Esin, «Genesis», res. 19. **Id.**, «Karahanlı», res. 1.

(146) Yaralov, res. 25,28; Esin, «Genesis» res. 23.

(147) Esin, «Genesis», res. 34-38. **Id.**, «Muyanlık» lev. XVb/b. (Nil'sen, res. 19'dan).

(148) Bkz. yuk. not 59.

(149) Esin, «Genesis», 172 (Pugaçenkova-Rempel' 194-95, 200-201'den).

(150) Bkz. yuk. not 58.

lı tuğladan başlıklar fener şekline benziyor imiş. Pugaçenkova ve Rempel' diğer «Hâkânî» minârelerin de başlıklarının fener şekline benzediğine dikkati çekerler. Bu müelliflerin kanâatine göre, «Hâkânî» minârelerin başlığı arabca **manara** (fener) kelimesinin timsâli olabilirdi. Zulmette bulunanlara bu fenerler îmân nûru sağlamakda idi. Nitekim Kâşgarî (151) de türkçe «kargu» kelimesini arabcaya şöyle tercüme eder: dağların tepelerine binâ edilen, **manara**» (fener)'ya benzer şey. Düşman gelince, hazırlıklı olunsun diye, üzerinde ateş yanar. Pugaçenkova ve Rempel'in tefsiri kabûle şâyan görünmekle beraber, eskiden mevcûd olan tahtadan, **savma** (künbedli hücre) şeklinde ser-minâr (152) şekillerinin de âbidevî minârelerin tepesinde pişmiş topraktan taklîd edilmiş olması imkânı hatıra gelir.

«Hâkânî Türk» minâresinin üçüncü safhası M.XI.yüzyılda yer aldı ve artık müstakil kule şeklinde minâreler yapıldı. Bu pek yüksek olmayan minâreler, sekiz-köşeli bir kaide üzerinde, üstüvânî göğdeli olmakda idiler. Nisbeten küçük çapda olmakla beraber, klasik, üstüvânî göğdeli, müstakil Türk minâresinin uslûbu teşekkül etmişdi. Bu safhaya misâl olarak, eski bir Türk «ordu-balık» (hükümdâr şehri) olan Burana'da (153) (minârenin Kırgız lehçesinde adı), Tirmiz'deki H.424/M.1031 târihli, bugün yıkılmış bulunan minare (lev.' VIII/b) ve Uzkend de, «Hâkânî Türk» hükümdârlarının türbeleri bulunan külliyedeki (155) minâre (lev.VIII/a) hatıra gelir. Bu nisbeten bodur minâre tarzı Etil Bulgarı (156) ve Baku (157) ile Saltuk-oğulları devrinde Erzurum'a kadar yayılacaktı (Tepsi-minâre) (158).

«Hâkânî Türk» minârelerinin dördüncü safhâsı fakat istisnâî bir cinsini M.1107 târihli, sekiz-köşeli kaide üzerine yivli göğdesi

(151) Kâşgarî, varak 214.

(152) Bkz. yuk. not 124.

(153) Esin, «Genesis», res. 32; **id.**, «Muyanlık», lev. XVIIA/e.

(154) Bkz. Staviskiy.

(155) Esin, «Genesis», res. 53. **Id.**, «Muyanlık», lev.XVIB/a (yanlıklıkla resim lev. XVIB/b olarak derc edilmiştir.)

(156) Esin, «Minâre», 211 (Egerev'den).

(157) Esin, «Minâre», 212 (Bakû'da Selçuklu devrinden M. 1078 târihli Sınık-kale minâresi: Bretanitzkiy, 523, res. 23).

(158) Esin, «Muyanlık», lev.XVIB/d.

olan Car-kurgan (159) minâresi (lev. IX/c) temsil etmektedir. Uygur Buddhist «idiz ev» lerinin yivli cinsine (160) (lev. IX/a,b) bağlandığını kaydettiğimiz yivli minârelerin daha ziyâde Hôrâsân'da, Curcân ve Gaznede geliştiğine işâret etmişdik (161). Dihlî'deki Türk Sultanları devrinden Kutb-minar ve Konya'daki İnce-minâre gibi Selçuklu minâreleri de yivli cinsdendir.

«Hâkânî Türk» minâre mimârisinin âbidevî eserleri Arslan Hanın Buḥârâ'da 1127'de yaptırdığı Uluḡ Minâr (lev. X/a) ile 1196 târihli Vabkend minâresi olacakdı (lev. X/b). Buḥâra Uluḡ Minâr'ine nazaran, yüksek olan Vâbkend minâresinin nisbetleri, daha az güzeldir. «Hâkânî Türk» mimârisinin bu zirveye nasıl eriştiği Narşahî'nin (162) rivâyetinden anlaşılır :

«Arslan Han b. Muḥammad b. Süleymân ... şehir içinde öyle bir minâre yaptırdı ki emsâli hiç bir yerde görülmemişdi. Güzellik ve itinâ'nın zirvesine varılmış bulunuluyordu. (Minâre) tamam olunca, başlığı takılmış ve bitmesine az kalmışdı. (Fakat) nazar değdi ve minâre devrildi... Arslan Han minârenin yeniden ve dayanıklı olarak yapılmasına itinâ edilmesini emretti. Minarenin başlığı pişmiş topraktan yapıldı ve bütün bunlar Arslan Hanın öz ve helâl malı ile ikmâl edildi. Ve Arslan Hanın bu mescidi (ve minâresi) H.515/1121 yılında inşâ oldu».

Arslan Hanın Buḥârâ da yaptırdığı «Uluḡ minâr», Türkistan-da İslâmiyetin ve Türk uslûbunda minârenin âbidevî nişânesi olarak, nice istilalar ve yangınlara rağmen, günümüze kadar durmaktadır.

(159) Bkz. Şişkin.

(160) Bkz. yuk. not 80.

(161) Bkz. not 102.

(162) Narşahî, 49-50.

HOMMAGE A ALBERT GABRIEL

par Emel Esin

J'avais entendu Gabriel dire: «J'étais venu en Turquie en indifférent, mais attiré par l'architecture turque, je devins un familier». Cet intérêt ressenti par Gabriel constitua une source de richesses pour l'art turc. Gabriel s'engagea dans la voie des recherches méthodiques et écrivit les œuvres qui établirent les fondements de nos études dans ce domaine. Tout Turc qui consulte les ouvrages de Gabriel ne peut être que pénétré de sentiments de profonde gratitude.

Celle qui écrit ces lignes eut aussi l'honneur d'être influencée par la personnalité d'Albert Gabriel. Je l'avais connu vers 1944 et eus dès lors l'occasion de le rencontrer, soit en Turquie, dans les années où il fut directeur de l'Institut français d'archéologie, soit en France. Je faisais de mon mieux pour ne pas manquer ses conférences et ses cours. Sachant que j'avais fréquenté pendant quelques années un atelier d'architecture de l'École des Beaux-arts à Paris, Gabriel me recommandait d'étudier les monuments seldjoukides. Mais la nomination de mon mari à l'ambassade de Turquie à Moscou devait ouvrir devant moi les portes du Turkestan. Je soumis donc à Gabriel le manuscrit de mon premier livre intitulé «Türkistan seyâhatnâmesi» (Voyage au Turkestan), en le priant de bien vouloir en écrire la préface.

Je dédie ce travail sur les origines du minaret turc, en souvenir de reconnaissance et en hommage à Albert Gabriel.

**RESUMÉ EN FRANÇAIS DE L'ARTICLE D'E.ESİN,
«DES ORIGINES DU MINARET TURC EN ASIE CENTRALE»**

L'article se divise en quatre parties: il s'agit tout d'abord des tours contruites au premier millénaire pré-chrétien, dans les régions d'Asie où vécurent les ancêtres des Turcs: a) en Chine du Nord où la tour constituait un insigne de puissance, de même qu'un symbole cosmographique, l'on construisait à l'époque des Han, des tours da guêt et des tours solitaires, en pylones quadrangulaires, b) En Asie Centrale, les tours de forme cylindrique, se plaçaient aux coins des murailles. Ces tours, quelquefois pleines, semblent avoir eu une raison d'être symbolique, plutôt qu'une fonction pratique.

1) La seconde partie de l'article est consacrée aux monuments bouddhiques en forme de tour, tels que les colonnes d'Açoka, qui en Inde se perpétuèrent à l'époques des Kuşan, et les tours - pagodes composées à l'origine, En Chine, d'une tour de guêt, surmontée par un **stûpa** de dimensions réduites.

2) En troisième lieu, il est question de l'adoption par les Kök-Türk et les Uyğurs des formes chinoises de tours de guêt (**karğu** en turc) et de tours bouddhiques (**idiz ev** en turc). Parmi les diverses formes de tours bouddhiques turques, les colonnes à tronc cylindrique, surmontées de **stûpa**, et les **idiz ev** à tronc cannelé, sont considérés comme prototypes du minaret turc.

3) La quatrième et dernière partie de l'article traite des premiers minarets dans les régions du Ḥorâsân (Dihistân, Seistân, Kâbul) où vécurent les Turcs aux VII - IXe siècles, et au Turkestan, à l'époque de la dynastie turque Ḥâkânide (Ḳara-ḥanîde).

BIBLIOGRAFIA VE KISALTMALAR LİSTESİ

A:Ankara,

Ancient Buddhist arts in Central Asia (Kyoto 1962)

R. Arat,

Eski Türk şiiri (A.1965).

Âşim,

Kâmûs-i Muhit tercemesi (I. H. 1272).

B:Berlin,

W. Barthold,

Turkestan down to the Mongol invasion (London 1928).

S. Beal,

A catena of Buddhist scriptures (London 1871).

A.N.Bernştam,

1) **MIA**, 14: «Trudi Semireçenskoy arxeologičeskoy ekspeditsi Çuskaya dolına», **MIA** 14 (M. 1950).

2) **MIA** 26: «Istoriko arxeologičeskie oçerki Tsentral'nogo Tyan'şanya i pamiro-Alaya», **MIA** 26 (M. 1952).

E. Biot,

Le Tcheou-li (P. 1851).

A. Boyd,

Chinese architecture (London 1962).

L.S.Bretanitzkiy,

Zodçestvo Azerbaycana XII-XV v. v. (M. 1966)

A.Caferoğlu,

Uygur sözlüğü (I. 1938).

G.Clauson,

An ethymological dictionary of pre-Thirteenth century Turkish (Oxford 1972).

E.Chavannes,

Documents sur les Turcs Occidentaux et Notes additionelles (St Petersburg. 1905).

G.Combaz,

L'évolution du stûpa en Chine I,II,III (Bruxelles, 1933, 1935, 1937).

E.Diez,

1) **Churasanische Baudenkmäler (B. 1918).**

2) «Minâre», **Islam Ansiklopedisi, (İstanbul 1960).**

W.Eberhard,

1) **Sternkunde und Weltbild in alten China (Taipei 1976)**

2) **Das Toba Reich Nord Chinas (Deyden 1949).**

EDTF : Ergebnisse der Deutschen Turhan Forschung (Leipsiz 1972).

V.V.Egerev,

«Arxitektura goroda Bulgar», **MIA 61.**

E. Esin,

1) «Butân-i Halaç», **Türkiyât Mecmuası, XVII (I. 1972).**

2) «The genesis of the Turkish mosque and madrasa complex», **Annali dell' Istituto Orientale di Napoli 32, N.S. XXII (1972).**

3) «**Çara-hanlıların İslâmî âbideleri, VI. Türk Târih kongresi, bildiriler (A. 1967).**

4) «**Kün-ay VIII. Türk Târih Kongresi bildirileri (A. 1973).**

5) «**Minâre, Türk Ansiklopedisi, fasikül 188 (I. 1976).**

6) «Muyanlık», **Türk Târih Kurumu Malazgird armağanı** (A. 1972).

7) «Orduğ», **Ankara Üniv. D.T.C. Fakültesi Târih araştırmaları dergisi**, II/10-11 (A. 1972).

8) «Al-Qubbah al-Turkiyyah», **Atti del III Congresso di studi arabi i islamici** (Napoli 1967).

Kl. Fischer,

«Archaeological field surveys in Afghan Seistan, 1960-70», **South Asia Archaeology** (London 1973).

W.Fuchs,

«Huei-ch'aos Pilgerreise durch Nordwest-Indien und Zentralasien um 726», **Sitzungber der Deutschen Akad. d. Wiss.** (B. 1938).

O.Franke,

Geschichte des chinesischen Reiches (B. 1925).

H.G.Franz,

«Pagoda, Stûpa, Turmtempel», **Kunst des Orients**, III.

A.Getty,

The gods of Northern Buddhism (Tokyo 1962).

M.Granet,

Danses et légendes de la Chine ancienne (P. 1959).

A.Grünwedel,

1) «Idikut»: «Berichte über archaeologische Arbeiten in Idikut-shahri in 1902-1903», **Abhandl. d. Bayer. Akad. d. Wiss.** XXIV/2 (München 1909).

2) **Kultst: Altbuddhistische Kultstätten in chinesisches Turkestan** (B. 1912).

J.Hackin,

«Recherches archéologiques dans la partie afghane du Seistan», **Diverses recherches archéologiques en Afghanistan**, MDAFA, VII (P. 1959).

L.Hambis,

Toumchouq I,II,III (P. 1961,1964,1968).

J.Harmatta,

«Late Bactrian inscriptions», **Acta Antiqua Academiae Scientiarum Hungaricae**, XVII (Budapest 1969).

H.Humbach,

Die Baktrische Sprachdenkmäler, (W. 1966).

İ: İstanbul

İbn Havnkal,

Kitâb-u şûrat il-arz (târîhsiz Beyrut bask.)

İbn Hurdâzba,

Al-mamâlik va'l-masâlik (Leiden 1889).

Iştahri,

Al-mamâlik va'l-masâlik (K. 1969).

K: Kâhire

Kâşğarî (Maḥmud),

Al-dîvân ul-luġât it-Turk (B. Atalay bask.) (A. 1941-43).

A.K.Kibirov,

«Arxologičeskie pamyatniki Gatkala», **Trudi Kirgizskoy arxeologoetnografičeskoj ekspeditsi II**, (M. 1959).

Ḳudâma,

Kitâb ul-ḥarac (Leiden 1889).

S.G.Klyaştorniy,

Drevneturskie runičeskie pamyatniki (M. 1964).

S.G.Klyaştorniy - V.A.Livşitz,

«Sogdiskaya nadpis' iz Buguta», **Strani i narodi Vostoka**, X (Moskova 1971).

V.A. Lavrov,

Gradostroitel'naya kultura Sredney Azii (M. 1950).

S.Lévi - E.Chavannes,

«L'itinéraire d'Ou-k'ong», **Journal Asiatique** (Eylül - Ekim 1895).

A.von Le Coq,

Chotscho (Berlin 1913).

Liu Mau-Tsai,

Die Chinesischen Nachrichten zur Geschichte der Ost-Türken (W. 1958).

M: Moskova

Mağdisî,

Ahsan ul-tağâsim fî ma'rifat il-ağâlim (Leiden 1906).

J.Marquart,

Eranşahr (B. 1901).

Mas'ûdî,

Murûc uz-zahab (K. H. 1377).

MDAFA: Mémoires de la délégation française d'archéologie.

MIA: Materiali i issledovaniya po arxeologii SSSR.

V. Minorsky,

1) **Hudûd ul-alam** (London 1937).

2) «Meşhed-i Misriyân», **İslâm Ansiklopedisi** (I. 1960).

F.W.K. Müller,

«Uigurica» II, **Abhandl. d. Preuss. Ak. d. Wiss.** (B. 1911).

Narşahî,

Târîh-i Buhâra, C. Schefer bask. (P. 1892).

A. Nil'sen,

Monumental' naya arxitektura Buxarskago oasisa (Taşkent, 1950).

N.Orkun,

Eski Türk yazıtları (I. 1936-1941).

O.Pritsak,

«Kara-hanlılar», **İslâm Ansiklopedisi** (İstanbul 1955).

G.A.Pugaçenkova,

Puti razvitiya arxitekturi yujnogo Turkmenistana (M. 1958).

- G.A. Pugaçenkova - L.I. Rempel',
Istoriya iskusstv Uzbekistana (M. 1965).
- L.I.Rempel',
Arxitekturniy ornament Uzbekistana (I. 1961).
- B.Rowland,
The art and architecture of India (Middlesex, 1959).
- As-Sahmî (Hamza b. Yûsuf),
Târih-i Curcân (Haydar-âbâd, H.1369).
- J.Schacht,
«Ein archaischer Minaret-typ in Aegypten und Anatolien»,
Ars Islamica, V/I (Michigan 1938).
- Slovar': Drevneturskiy Slovar'** (Moskova 1968).
- W.E.Soothill-Hodous,
A dictionary of Chinese Buddhist terms (Taipeh 1968)
- A.C.Soper,
Literary evidence for early Buddhist art in China (Ascona 1966).
- B.Ya. Staviskiy,
«Ameologičeskie raboti Muzeya v Sredney Azii», **Gosudarstvenniy Muzei iskusstva narodov Vostoka** (M. 1969).
- A.Stein,
Innermost Asia (Oxford 1928).
- V.Şişkin,
«Minaret v Car-kurgane», **Materiiali po arxologii i etnografi Uzbekistana II.** (Taşkent, 1950).
- Tabarî,
Annales (Leiden 1890).
- Târih-i Seistân** (Tehran, H. 1314).
- G.P.Tate,
Seistan (Calcutta 1912).

S.P.Tolstov,

1) **Del'ta: Po drevnim deltam Oksa i Yaksarta** (Moskova 1962).

2) «L Scythes de l'Aral et le Khorezm», **Iranica Antique**, I.

P.Wheatley,

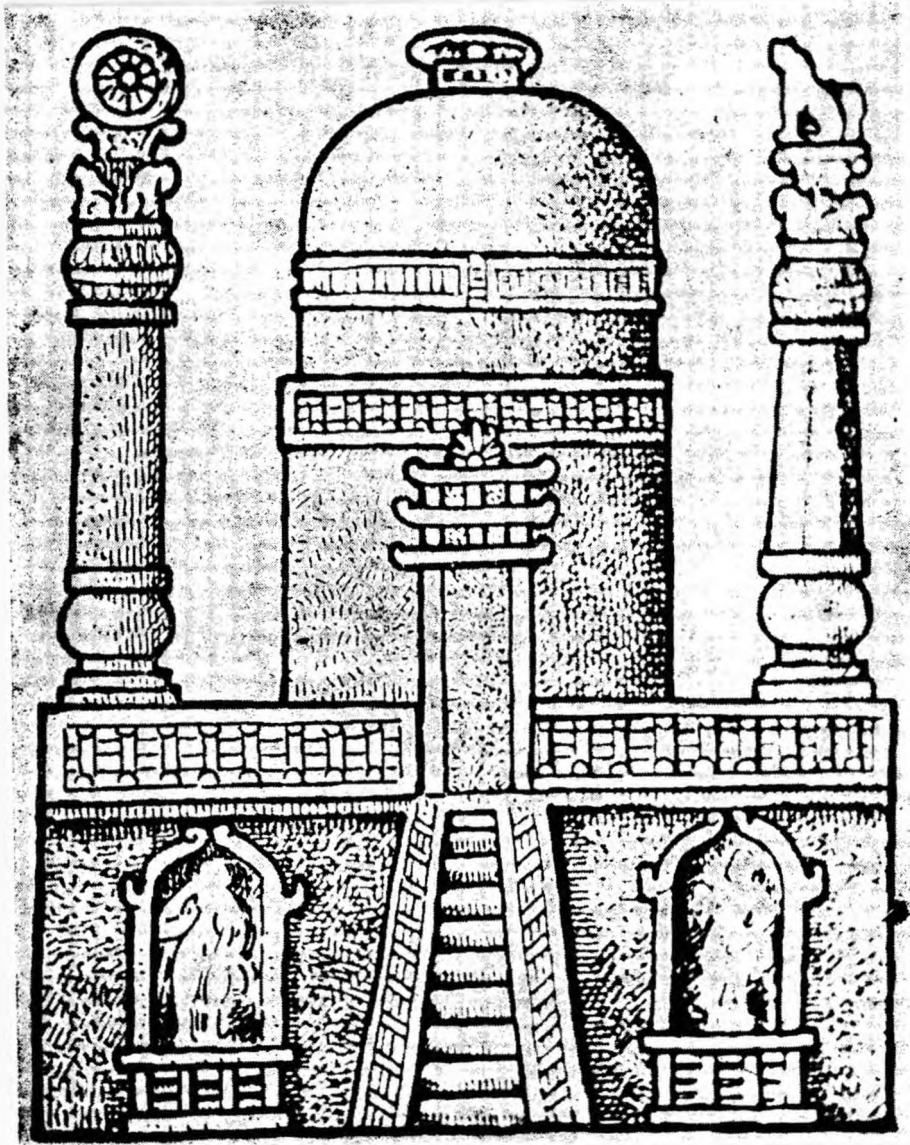
The pivot of the four quarters (Edinburgh 1971).

Yâḳûbî,

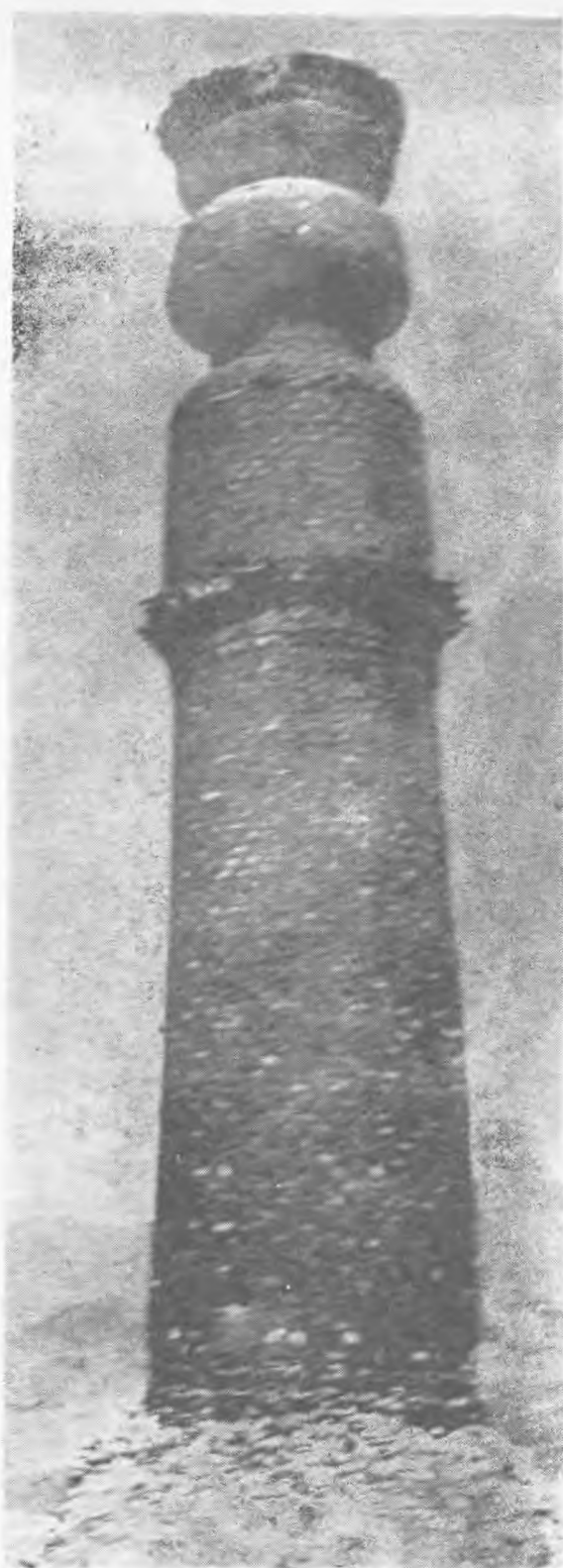
Kitâb ul-buldân, G. Wiet terc. (Kahire 1937).

Y.Yaralov,

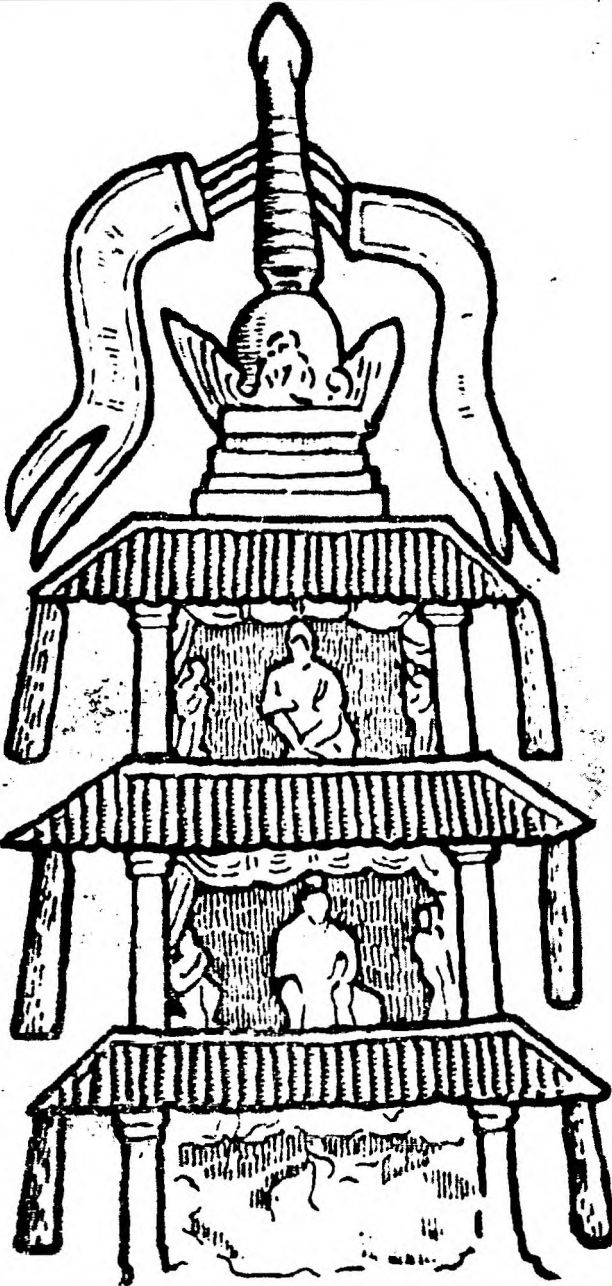
«Architectural monuments in Middle Asia», **Acts of the First congress of Turkish art** (Ankara 1961).

Levha: 1 — a) Kuşân devrinde (M. II. yüzyıl) Mathûrâ Buddhist eserlerinde, iki kule arasında stûpa tasvîri. Bkz. not 21. Combaz, I, res. 8.

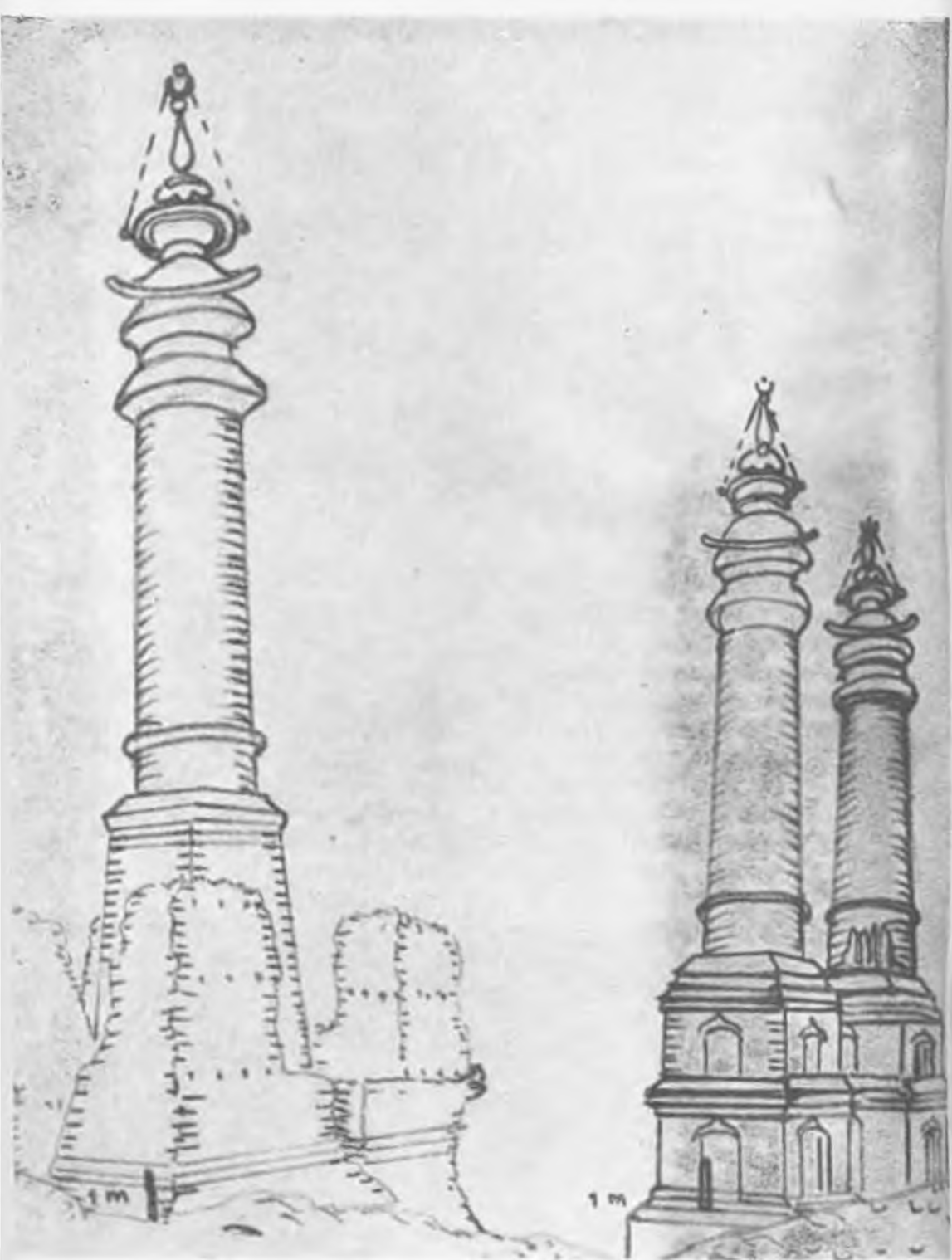
Levha : I — b) Kâbul yanında târihi bilinmiyen Çakaî-mir denen Buddhist kule.

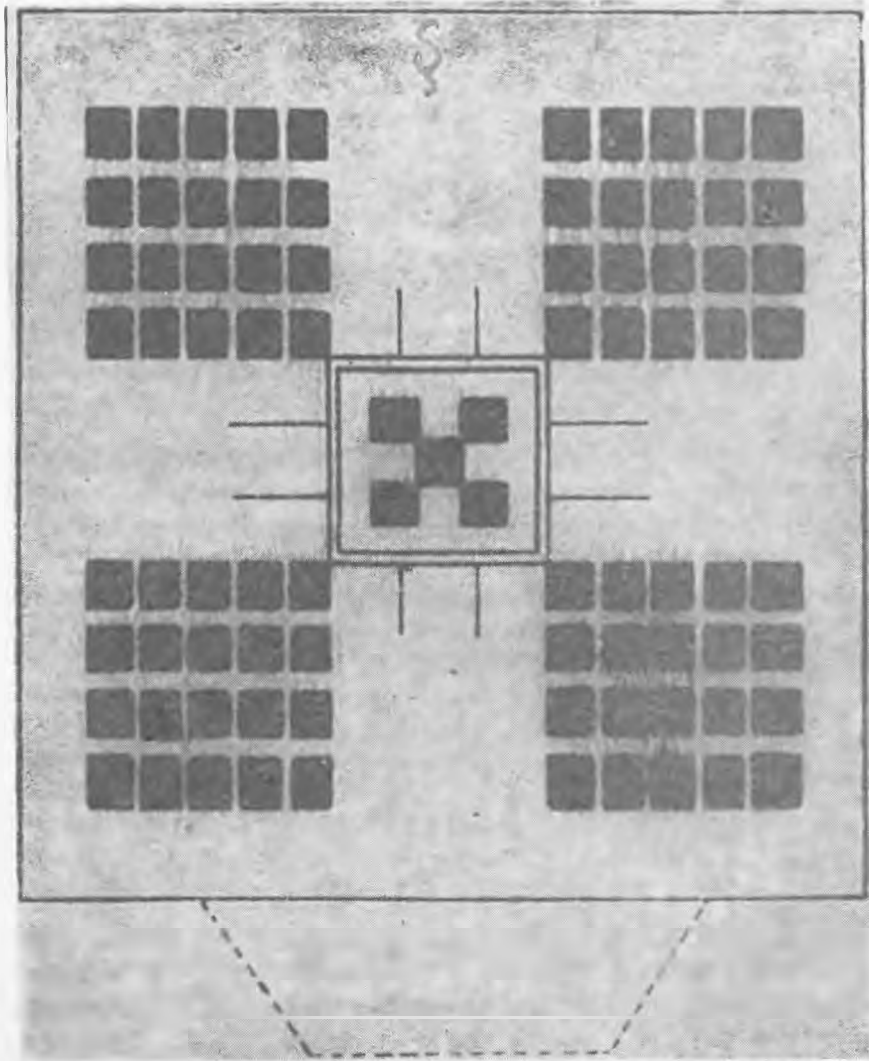
Levha: II — a) Tabgaç (M.386-556) devrinden bir Buddhist kule-
tapınak tasvîri. Bkz. not 26. Combaz, I, res. 47.

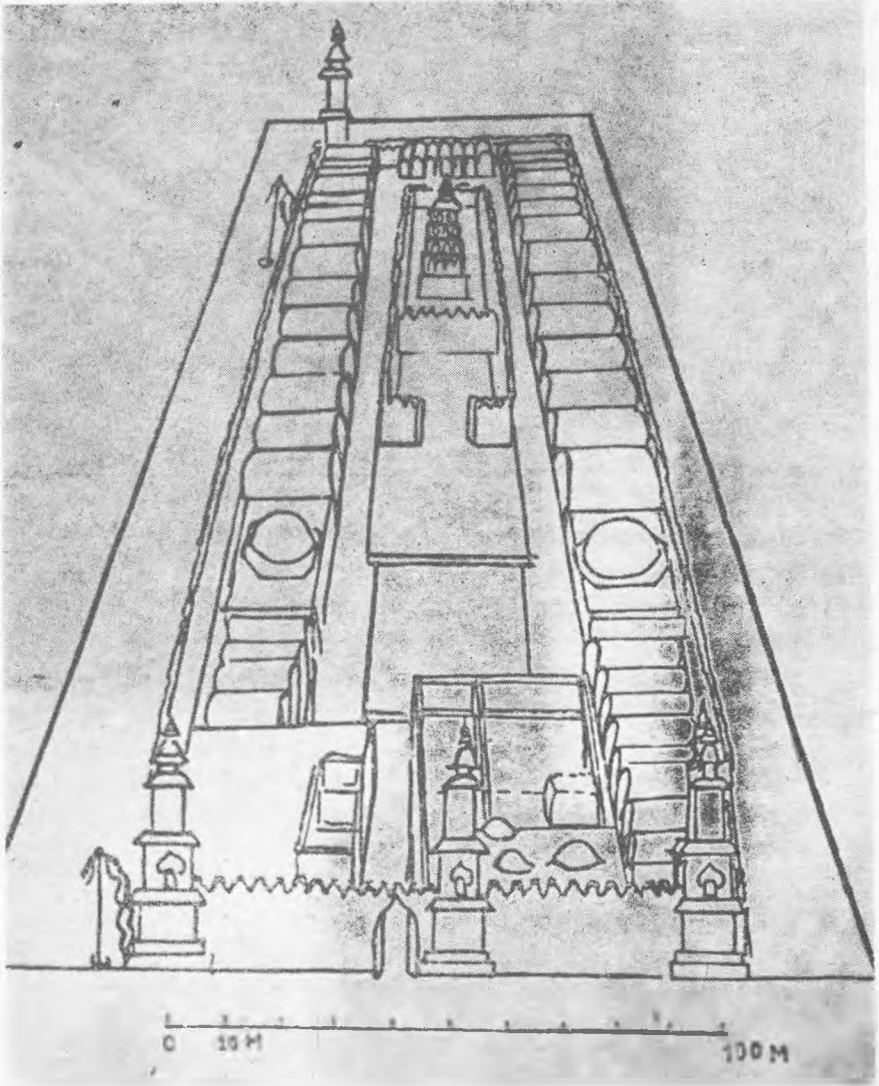
Levha: II — b) Uygur Kaganlığı (M.850-1212) başkenti Koço'da tapınak Gamma'da bir Buddhist «idiz ev» «kule-tapınak). Bkz. not 25 ve 75. Le Coq., lev. 70/g.

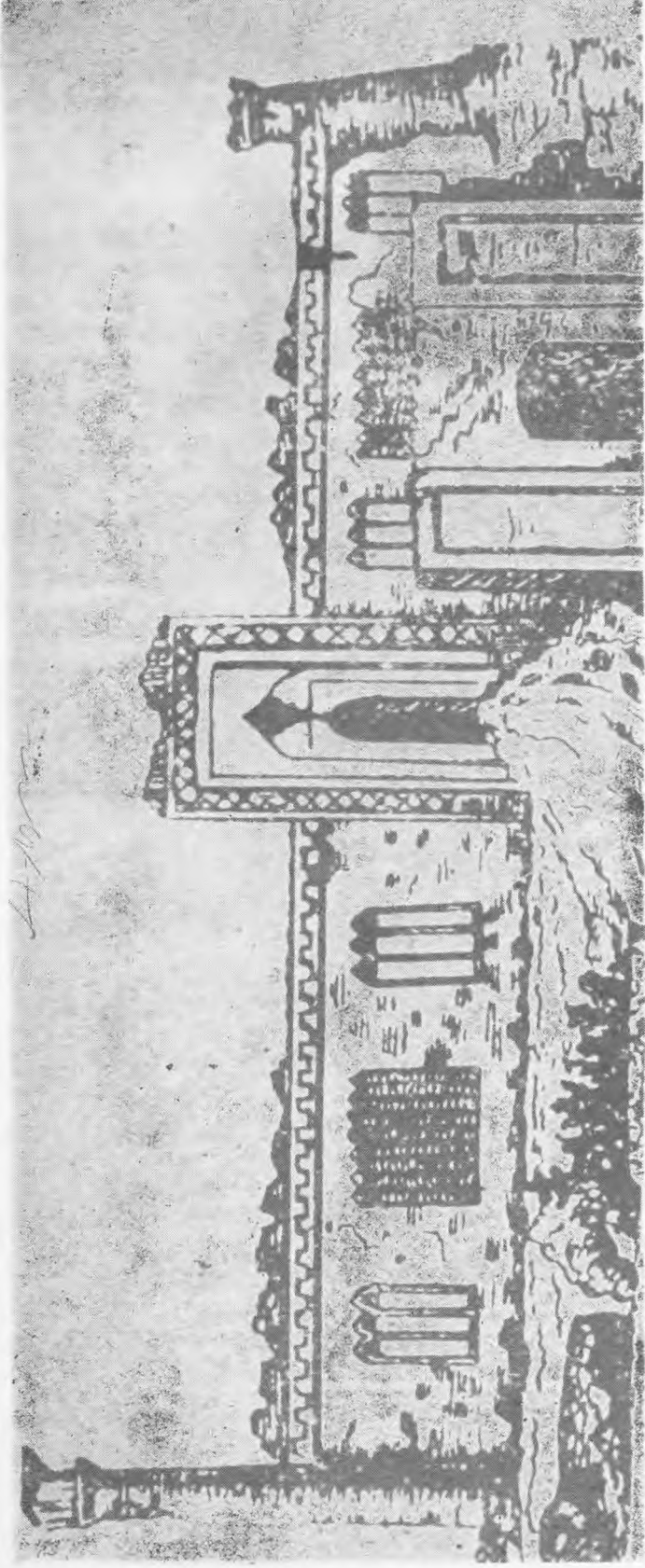
Şah: III — a) Turfan ilinde Uygur Kaganlığı (M.850-1212) başkenti Koço'da 85
liz ev» den müteşekkil tapınak P'den bir kaç «idiz ev» in, «Grünwedel, Idikut» ta
rilen ölçülere göre, E. Esin tarafından rekonstitüsünu. Bkz. not 86.

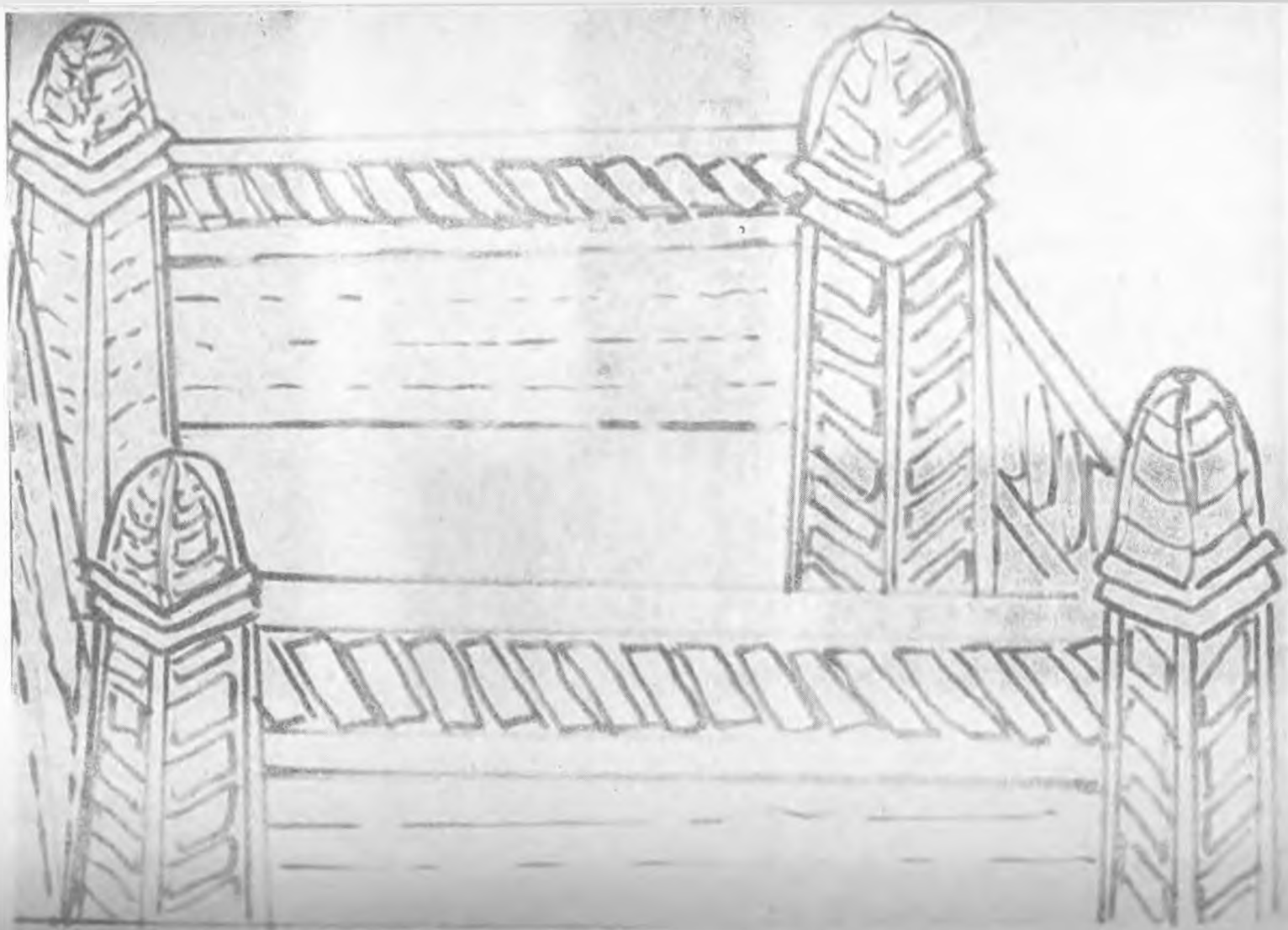
Levha: IV — a,b) Turfan ilinde Uygur Kaganlığı (M.850-1212) başkenti Koço'da 85 «idiz ev» den müteşekkil Tapınak P nin uzakdan görünüşü (Le Coq, lev. 68/h) ve plânı (Grünwedel, «İdikut», res. 25). Bkz. not 86.

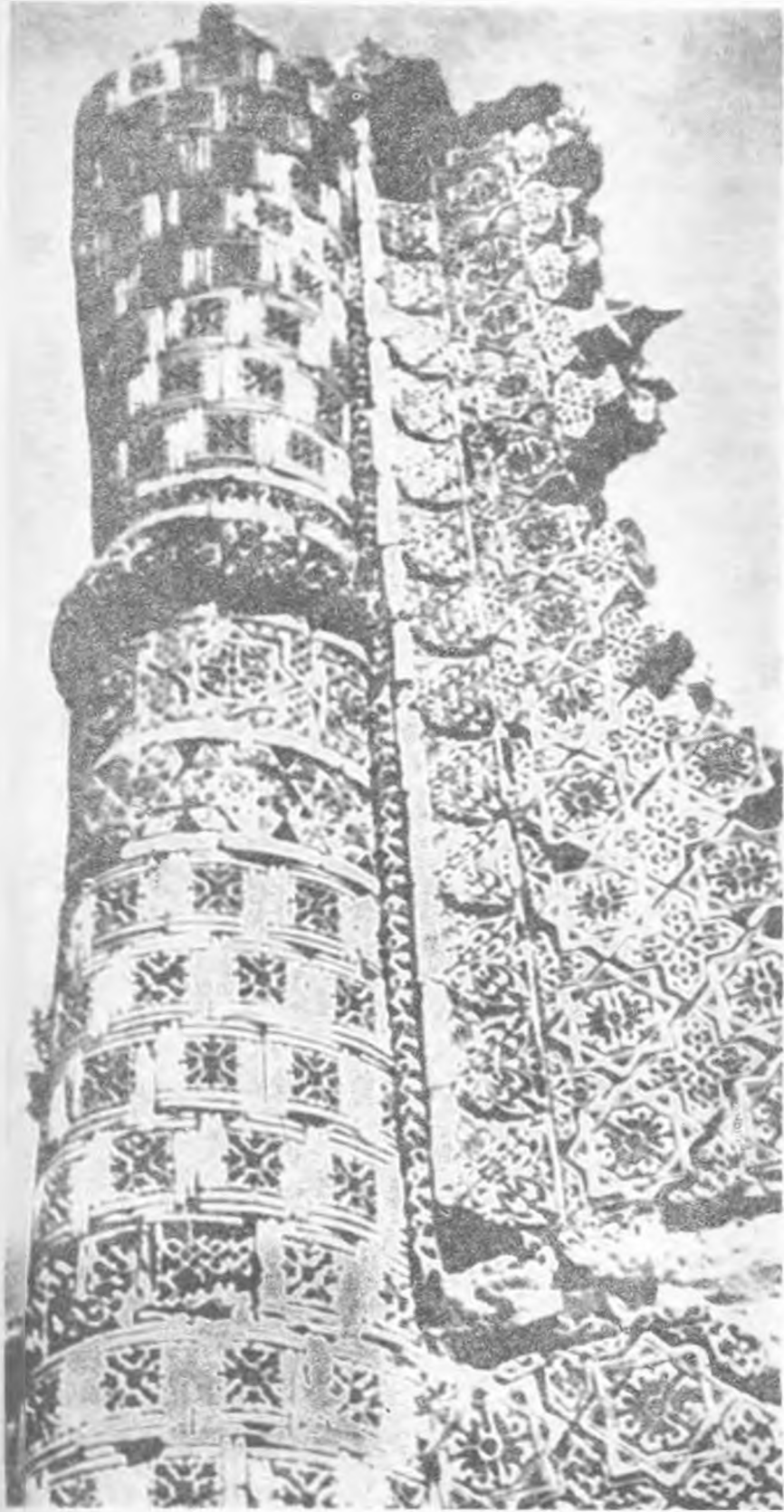
Levha: V — Turfan ilinde Uygur Kaganlığı (M.850-1212) başkenti Koço'da Beta tapınağının, Grünwedel «Idikut» ta verilen ölçülere göre, E. Esin tarafından rekonstitüsyonu. Bkz. not 75.

Levha: VI — a) Staatliche Museen Preussischer Kulturbesitz, Dahlem, Turfan eserleri III 4535, kâğıd üzerine cehennem ile ilgili bir resimde, gök rengi keramik ile müzeyyen ve köşe kuleleri olan sûrlu mahal tasvîri. Bkz. not 68-70.

Levha: VI — b) «İlâkani Türk» hükümdarı Çu Tigin Naşr b. İbrahim Şems ul-Mülk'ün M. 1079» da, Buhârâ yanında Harçang'da yaptırdığı «Ribat-i Melik» in XIX. yüzyıl sonunda bir resmi. Bkz. not 147

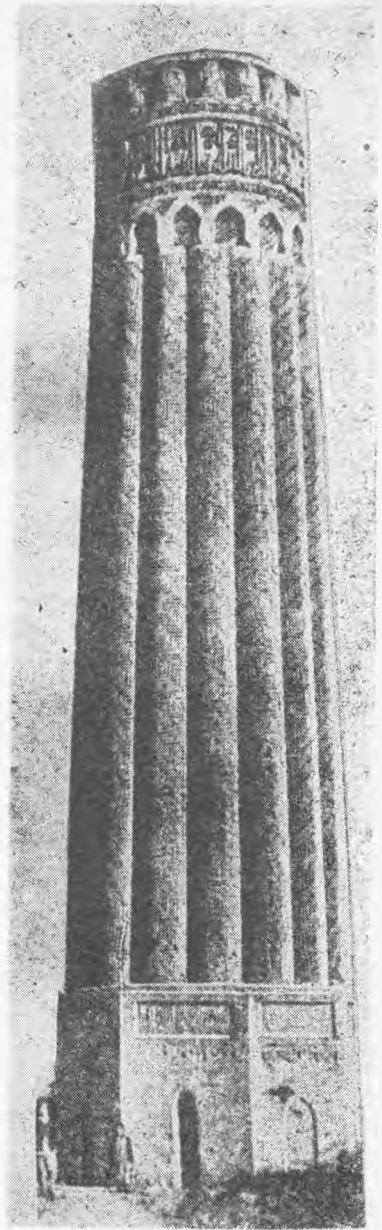
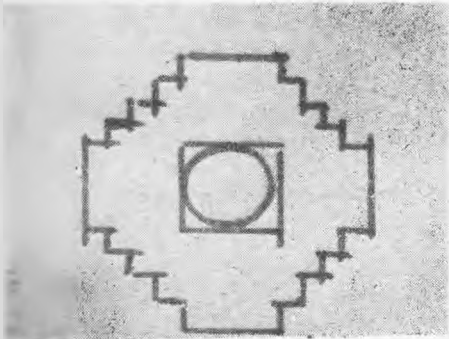
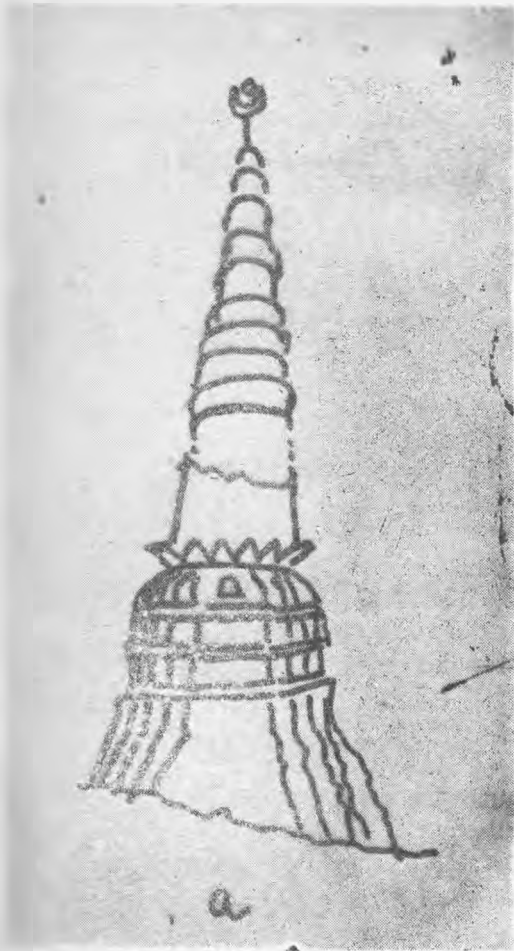

Levha: VII — «Ulakani Turk» sülalesinin M.X.-X.yüzyılda başkentlerinden Taraz'da Ayşe bibi türbesinin köşe minarelerinden biri. Bkz. not 146. Yaralov'dan.

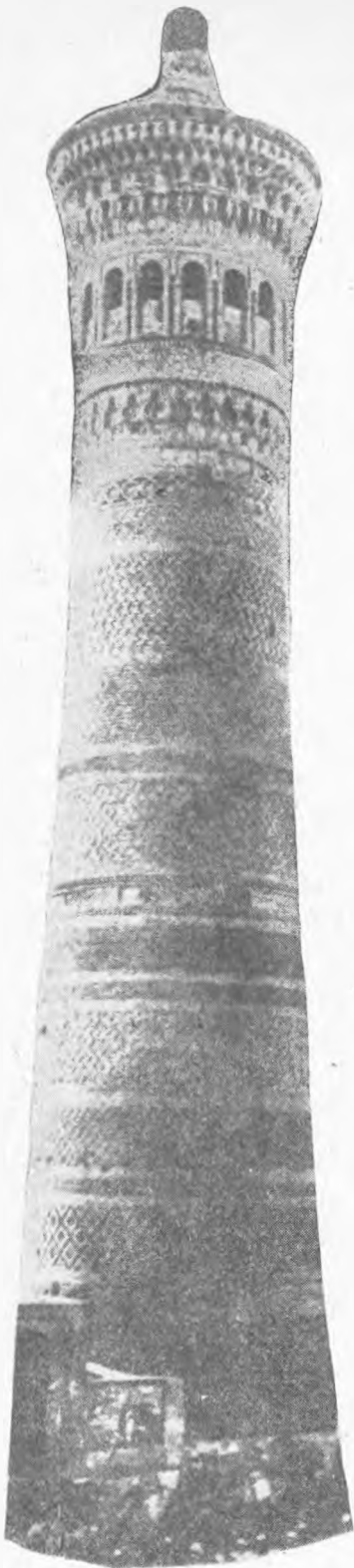
Levha: VIII — a) «Hâkânî Türk» hükümdârlarının başkentlerinden Üzkend'de, sülâlenin türbeleri bulunan külliyyede M.XI.yüzyıldan minâre. Bkz. not 155.

Levha: VIII — b) Tirmiz'de, bugün yıkılmış bulunan H.424/1031 tarihli minâre. Bkz. not 154. Staviskiy'den.

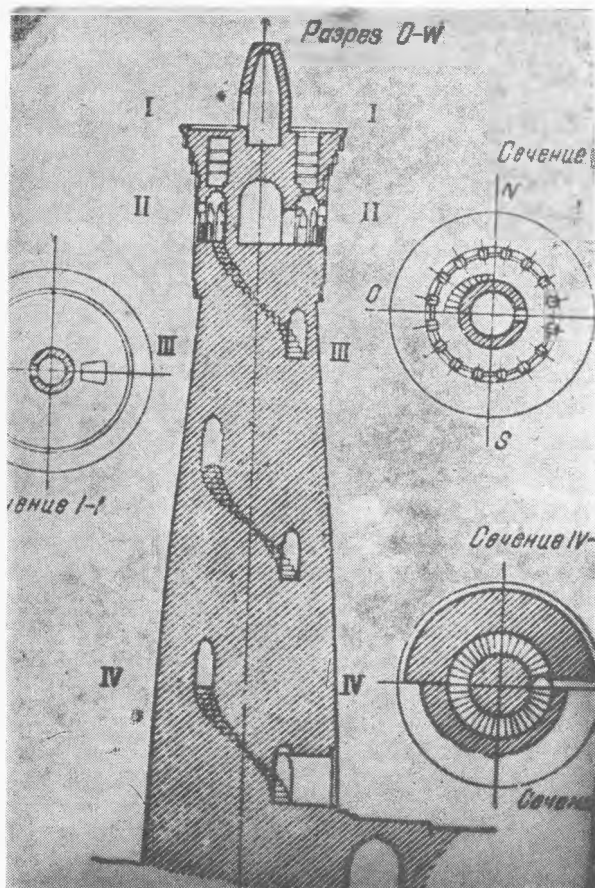

Levha: IX — a) Turfan ilinde Uygur Kaganlığı (M.850-1212) başkenti Koço ve yanında bulunan yivli «idiz ev»lerden birinin, Grünwedel, res. 151'deki ölçülere göre E. Esin tarafından rekonstrüksiyonu. Bkz. not 80.

Levha: IX — b) Tirmiz yanında M.1107 târihli Car-kurgan minâresi. Bkz. not 158.

Levha: X — a,b) «Hâkânî Türk» hükümdârı Arslan Han'ın M.1127'de yaptırdığı Ulug-minâr ve Nil'sen tarafından kesiti. Bkz. not 162.

Levha: X — c) Mîlâdi 1192 târihli Vabkend minâresi.

KAPU AĞASI HÜSEYİN AĞA'NIN

VAKIFLARI (*)

Prof. Dr. Semavi EYİCE

(İstanbul)

Osmanlı devri Türk sanatı hakkındaki araştırmalarımızda, bazı ileri gelenlerin İmparatorluğun çeşitli köşelerinde meydana getirdikleri eserleri toplamağa çalışmış, böylece vakıf sahipleri ve kurdukları eserler hakkında monografyalar ortaya koymağı düşünmüştük. Bu surette Osmanlı İmparatorluğunun yayılma devrindeki imarın ne kadar geniş çerçeveli olduğu daha belirli bir durum kazanmış olacaktı. Bu yoldaki araştırmalarımız elimizdeki malzeme biriktikçe daha da doyurucu bir zenginlik kazanıyordu. Şimdiye kadar yaptığımız incelemeler ile çeşitli yerlere serpiştirilmiş olan vakıf eserlerden, onları yaptıran hayır sahiplerinin ad-

(*) Bu yazımızı hazırlarken Amasya'dan bazı fotoğraflar sağlayan Asistan Yük.Müh.Min. Dr. Yılmaz Önge'ye, plân ve krokileri çizen Mim. Birol Alpay'a, resimlerin büyük bir kısmını çeken Bayan Nedret Bayraktar ile Engin Uludağ'a, Küçük Ayasofya camii'nin kapı kanatlarının ahşap oymalarından desenler çıkaran, eski öğrencilerimden Nur Tavil'e teşekkürü bir borç bilirim. Küçük Ayasofya camii ve türbesindeki çalışmalarımız sırasında kendilerinden büyük kolaylıklar gördüğüm, Kayyum Mehmet Korkut ile türbe bakıcısı Mustafa Deneç'e de, yardımlarından dolayı şükranlarımı ifade etmek isterim. Yazımızın hazırlanışında kitabelerin okunması ve transkripsiyonlarında bütün zahmeti üzerine alan dostum Prof. Dr. Nihat Çetin'in gösterdiği yakın ilgi ve itina sayesinde ki bu çalışmamız tamamlanabilmiştir. Kendisine burada teşekkürlerimi tekrarlamayı bir borç bilirim.

ları altında topladığımız birkaçını yayınladık (1). Türk sanatı hakkındaki yayınları ile büyük hizmetler yapmış olan Prof. Albert Gabriel (1883-1972) için basılacak bir anma kitabına bizden bir yazı istendiğinde, bu çeşit çalışmalarımızdan bir tanesini derlemeği uygun bulduk. Bu kararımızda bize ilham veren ise yine Prof. Gabriel'in **Monuments turcs d'Anatolie**'sindeki bazı bölümler oldu. Gerçekten Prof. Gabriel, bu büyük eserinin Amasya'dan bahseden cildinde bu eski Türk şehri ve sanat merkezindeki anıtlar arasında yer alan muhteşem Kapu Ağası medresesinden bahsederek, bu güzel mimari anıtın, usta ve sanatkâr kalemi ile bir restitüsyon resmini yayınlamıştı (2). Ayrıca bu kitabında Kapı Ağasının Amasya'daki başka bir eseri olan buradaki bedestenden de kısaca bahsetmişti (3). Nihayet Kapu Ağası Hüseyin Ağa'nın Amasya'nın köylerinden Sonisa'daki hayratını da birkaç kelime ile anmıştır (4). Bu yazımızla Hüseyin Ağa'nın bunlar ve diğer eserleri hakkında toplu bilgi vermeğe çalışacağız.

-
- (1) Bu çeşit araştırmalarımızın başlıcaları olarak şu yazılarımızı gösterebiliriz : *Atik Ali Paşa camii'nin Türk Mimari tarihindeki yeri*, «*Tarih Dergisi*» sayı 19 (1964) s. 99-114; lev.I-VIII; devamı için bkz. *Elçi Hanı*, «*Tarih Dergisi*» sayı 24 (1970) s. 93-130 ve 16. lev.; *Svilengrad'da Mustafa Paşa Köprüsü (Cisri Mustafa Paşa)*, «*Bulleten*» XXVIII, sayı 112 (1964), s. 729-751; *Hanköyünde Husrev Paşa camii* «*Tarih Dergisi*» sayı 23 (1969) s. 179-204; *Trakya'da İncecik'de bir Tabhaneli cami*, «*Tarih Enstitüsü Dergisi*» sayı I (1970) s. 171-196, 16 lev.; *Sincanlı'da Sinan Paşa İmareti*, «*Vakıflar Dergisi*», X (1973) s. 303-336, ayrıca 75 resim ve 4 vakfiye faksimilesi.
 - (2) A. Gabriel, *Monuments turcs d'Anatolie, II-Amasya-Tokat-Sivas*, Paris, 1934, s. 53-56, res. 35-36.
 - (3) G. Gabriel, *ay.esr. II*, s. 65.
 - (4) A. Gabriel, *ay.esr. II*, s. 118.

G İ R İ Ő

II. Bayazıd (1481-1512) devrinde Kapu Ağası olan Hüseyn Ağa'nın şahsiyet ve hayatı hakkında yeterli bir bilgiye sahip bulunmuyoruz. Bu Padişah zamanında ikbali parladığına göre, onun yakınlarından olduğu bellidir. Eserlerinin bir kısmını Amasya'nın içinde, bir tanesini de bu Şehrin kuzey-doğu istikametinde biraz uzağındaki Sonisa'da yaptırmış olması onun bu bölge ile yakından ilgili bulunduğunu ve büyük ihtimal ile Bayazıd'ın Őahzadeliliđi zamanında Amasya'daki sarayında yanında olanlardan birisi olduğunu gösterir. Hatta belki de aslında Sonisa'lıdır. Fakat Şu var ki, Hüseyin Ağa, Őahzadeliliđinde Amasya valisi olan Bayazıd ile birlikte burada bulunmuş ve 1481'de Osmanlı tahtına geçtiğinde onunla birlikte İstanbul'a gitmiştir. Kitabelerde adı Hüseyin bin Abd-el-Mu'ın olarak, vakfiyesinde ise Hüseyin Ağa bin Abdl-Hay Şeklinde yazılmıştır ki, bu da onun devşirme olduğunu gösterir (5). Babssa'ade ağası olduğuna göre Saray hizmetindeki Ak ağalardan olduğu da anlaşılıyor.

Mehmet Süreyya Bey'in Osmanlı devri için hazırladığı biyografya kitabında Hüseyin Ağa'dan çok kısa hatta yetersiz Şekilde bahsedilmiŐ olması, onun hakkında kaynaklardan fazla bir bilgi edinemediğini gösterir : **«Hüseyin Ağa, Bb's-sa'ade ağası olup asrı Sultan Bayezid Han-ı snide vefat eyledi. Küçük Ayasofya camiini kiliseden camii Şerife tahvil eyledi. Burada mekteb yaptı. Orada türbesinde medfundur.»** Bu satırlardan ibaret olan bilgi, M. Süreyya Bey'in bunu **Hadikatü'l-cevami'**den derlediğini göstermekte-

(5) DevŐirmelerde babasının adını hıristiyan adı ile göstermemek için, Abdl ile başlayan baba adları yazmak ötedenberi Osmanlı devrinde bilinen bir hususdur.

dir (6). Yoksa hiç değilse Amasya'daki evkafından da bahsetmesi gerekirdi.

Şimdiki halde bildiğimiz kadarı ile Hüseyin Ağa'nın yaptırttığı başlıca eserler İstanbul, Amasya (7) ve Sonisa'da olmak üzere üç yerdedir: Bunların kuruluşları tarih sırasına göre önce Amasya, sonra Sonisa ve nihayet İstanbul'dakiler olmak üzere sıralanabilir. Herhalde bu şahıs ile ilgili vesikalar bir gün bulunacaktır. Bu vesile ile İstanbul Belediye (İnkılâp) Kütüphanesinde Muallim M. Cevdet kitapları arasındaki bir **Defter**'de adı geçen Kapu Ağası Hüseyin Ağa'nın onunla avnı olduğunu sandığımızı burada belirtebiliriz (8).

Hüseyin Ağa'nın tarihi şahsiyeti hakkında şimdiki halde elimizde bir bilgi yoktur. Amasya ve Sonisa'da vakıfları olduğuna göre II. Bayazıd'ın şahzadelğinde onunla birlikte olanlardan biridir. Bayazıd'ın 1481 de Osmanlı tahtına geçmesiyle eserlerini önce Amasya ve Sonisa'da sonra da İstanbul'da yaptırtmış ve son eseri 1503'de inşa olunmuştur. İstanbul'daki eserlerinin vakfiyesi ise 1507/08 tarihlidir. **Hadikatü'l-cevâmi'de** «maktulen» öldüğü bildirildiğine (9) ve İstanbul'daki mahalli söylentide kendisine Kesikbaş denildiğine ve idam edildiği hakkında bir hikâye anlatıldığına göre, eceliyle olmasa bile bu tarihler arasında vefat etmiş olmalıdır (10).

(6) Mehmed Süreyya, *Sicill-i Osmani*, İstanbul 1311, II. s. 182.

(7) Amasya'lı Abdizâde Hüseyin Hüsameddin Bey'in eserinin esas adı *Es sefînet er-râsiyye fi tarih Amasiyye* olmakla beraber, kısaca *Amasya tarihi* olarak tanınmıştır. Hüsameddin Bey, İstanbul'da Evkaf idaresinde «kuyudatı kadime» Arapça mütercimi olarak görevli bulduğundan, Vakıflar arşivinde çalışma kolaylığına erişmiş ve *Amasya tarihi*'ni, bu arşivde derlediği malzeme ile meydana getirmiştir. Kapu Ağasının, Amasya'daki eserleri hakkında bkz. *Amasya tarihi*, İstanbul 1328-1330, I, s. 278-280.

(8) ayyib Gökbilgin, *XV-XVI. Asırlarda Edirne ve Paşa Livası*, İstanbul 1952, s. 416-417, not 655.

(9) Ayvansaraylı Hafız Hüseyin Efendi, *Hadikatü'l-cevami*, İstanbul 1281, I, s. 188.

(10) Halk arasında İstanbul'daki türbesi «Keşikbaş» Hüseyin Ağa türbesi olarak adlandırılır. Bu da nun idam edilerek öldüğünün hâlâ süren bir söylentisi sayılabilir. 1976 yılı sonlarında görüştüğümüz Küçük Ayasofya camii Kayyumu Mehmet Korkut, Hüseyin Ağa'nın idamı ile ilgili bir halk efsanesini anlattı: «Küçük Ayasofya dolaylarında yapılan bir camiin temel toprağını denize atmak üzere kendisinden izin istenen Hüseyin Ağa, Küçük Ayasofya'nın hemen yakının-

Hüseyin Ağa'nın Osmanlı sarayında çok önemli bir mevkide bulunduğu da anlaşılıyor. Zaten bazı kitabelerde adı ile değil sadece ünvanı ile gösterilmesi de buna işarettir. İsmail Hakkı Uzunçarşılıoğlu, Osmanlı teşkilâtı hakkındaki eserinde bu makamın görevlerini şöylece özetlemiştir : «Kapu ağası onaltıncı asrın sonlarına kadar harem-i hümayun kısmı da dahil olmak üzere bütün sarayın en büyük şefi bulunuyordu; Dar-üs-Saâde ağalığı da ilâve olarak bu Kapu ağasının üzerinde idi...». «Kapu ağası hükümdara mâruzatta bulunabilecek arz ağalarından idi..... fakat Kanun-nâmede ekseriyetle en büyük olan Kapu ağasının arzemesi emrolunmuştur. Kızlar ağasının ayrılması H. 995 (=1587)'de olmuştur. Bâb-üs-saâde veya Kapu ağaları seferde ve hazerde, camiye çıkışlarda Padişahla beraber bulunurlar ve yalnız Padişahın göçte ve avda bulunduğu zaman sarayda kalırdı...» (11).

Çağatay Uluçay da Harem hakkındaki kitabında Bâbüssaâde ağalığının görevini şöylece belirtirken, Kızlar ağalığının ayrılması hususunda bir kaç yıl farklı bir tarih verir: «Bâb'üs-saâde'yi bekleyen ak hadım ağalarının âmirine Bâb-üs-saâde veya Kapu Ağası adı verilir. İlk zamanlarda, sarayın ve haremın en büyük memuru Kapu ağası idi. III. Murad, 1582 yılında haremın idaresini zenci

daki Çatladıkapı'da bir gedik veya bir kapıyı gösterir. Buradan toprak dökülür. Ancak bazı kimseler, aynı geçitten geceleri, denizden gelen casusların içeri alındığını Padişaha duyururlar. Bunun üzerine Kapu Ağasının cezalandırılması kararlaştır. Ağa'nın son sözü «O mahallede dedikodu çok olsun. fakat yangın olmasın» şeklindedir. Boynu vurulan Hüseyin Ağa, kesikbaşı ile türbesinin olduğu yere kadar gelir ve burada ruhunu teslim eder. Halk bu durumu görünce onun kerametine inanırlar. Bu, Padişah'ın kulağına gider. Bunun üzerine dedikoduların idamını emreder.» Bu efsanenin doğruluk derecesini bilmiyoruz. Belki içinde bir dereceye kadar doğruluk pâyı vardır. Yalnız şu noktaya işaret edelim ki, İstanbul'da büyük inşaatta, çıkan temel toprağının Marmara kıyılarında denize döküldüğü doğrudur. Ayrıca 1956-57'de sahil yolu yapıncaya kadar Küçük Ayasofya camii hizasında sur duvarlarının temelleri denize iniyordu. Hatta tam buradaki bir kapıdan doğrudan doğruya suya inmek mümkündü. Küçük Ayasofya camii ile Marmara surlarındaki Çatladıkapı'nın ve yine burada surlarda açılmış bir gediğin ilişkisi şu eserdeki eski bir fotoda gayet iyi görülebilmektedir, bkz. A. van Millingen, *Byzantine Constantinople, The Walls of the City and the Adjoining Historical Sites*, London 1899, s. 262-263 arasındaki levha.

- (11) İsmail Hakkı Uzunçarşılı, *Osmanlı devletinin Saray teşkilâtı* (Türk Tarih Kurumu yayını, VIII. seri, no. 15) Ankara 1945, s. 354-357.

Kızlar ağasına bırakınca, kapu ağaları eski durumlarını kaybetti-ler... Bâb'üs-saâde'yi bekleyen ak ağaların en önemli görevi Padişahın mabeyn daireleri ile harem dairesini korumaktı.» (12).

Bu duruma göre Hüseyin Ağa'nın, II. Bayazıd devrinin kudretli Saray görevlilerinden biri olduğu anlaşılmaktadır (13). Şimdiki halde Hüseyin Ağa hakkında söyleyebileceklerimiz bu kadardır.

KAPU AĞASI HÜSEYİN AĞA NIN YAPTIRTIĞI ESERLER

A. Amasya'daki eserleri :

Hüseyin Ağa'nın Amasya'daki eserleri Bedesten, Büyük Kapu Ağası medresesi, ve Kapu Ağası çeşmesinden ibarettir. Bugün bunların üçü de büyük tehlikeler atlattıktan sonra kurtulmuş ve kalmıştır.

Bedesten (Res. 1-9 b) :

Hüseyin Ağa'nın Amasya'daki en erken tarihli eseri, şehrin alış-veriş bölgesinde kurduğu büyük çarşı ile bedestendir (14). Bu yapı kompleksinin onun eseri olduğu bedestenin bir kapısı üstünde olan beş satırlık kitabesinden açıkça anlaşılmaktadır (15).

قد بنى هذا البناء صاحب الخيرات
باني مبان المرات
حسين آغا ابن

- (12) Çağatay Uluçay, *Harem II* (Türk Tarih Kurumu yayını, VII. seri, sayı 56) Ankara 1971, s. 127.
- (13) Kapu Ağalığı hakkında Mehmed Zeki Pakalan, *Osmanlı Tarih deyimleri ve Terimleri sözlüğü*, İstanbul 1946, I, s. 142'deki bilgi çok kısa bir nottan ibarettir.
- (14) Amasya bedesteni hakkında geniş bilgi Osmanlı devri bedestenleri hakkında hazırlamakta olduğumuz çalışmada verilecektir. Buradan Gabriel birkaç satırla bahseder, bkz. A. Gabriel, *Monuments*, II, s. 65; Hüseyin Hüsameddin, *Amasya Tarihi*, I. s. 279.
- (15) Kitabe, İsmail Hakkı Uzunçarşılı, *Anadolu Türk Tarihi Vesikalarından: Kitabeler I*, İstanbul 1927, s. 123'da yayınlanmıştır. [Sabih Erken], *Türkiye'de Vakıf Abideler ve eski eserler*, I, Ankara 1972, s. 280-283, bedestenin bir krokisi ile.

2 عبد المعين النهرى في العنة العلة لاطان
المرن و حاقان

3 البحرين السلطان ابن السلطان بايزيد بن محمد حار
ابن محمد خان خلد الله

4 سبحانه ملكه و سلطانه في أيام دولته من قرأه
جوده و احسانه

5 تعبد الله تعالى بعدائه في تاريخ سنة ثمان
في ثمان و ثمانمائة

1. Kad benā hāze'l-binā' šāhibü'l-hayrāt banī mebanī'l-meber-rāt Huseyn Ağa ibn
2. °Abdi'l-Mu°in eş-şehir bi-Kapu Ağası fi'l-°atabeti'l-°aliyye li-Sultāni'l-berreyn ve Hākāni'l-
3. Bahreyn es-Sultān ibni's-Sultān es-Sultān Bāyezīd bin Muhammed Hān halled Allāhu
4. Subhānehu mülkehu ve sultānehu min eyyāmi devletini min kurāzati cūdihi ve ihsānihi
5. tegammedehu'llahu Te°ālā bi-ğufrānihi fi tārīh sene şemānin ve şemānine ve şemānimie

[888]

Medrese kitabesi ile metin bakımından aynı olan bu kitabe de şu surette çevrilebilir: «İki kara parçasının Sultanı ve iki denizin Hakanı Sultanın oğlu Sultan, Allah saltanatını ve buyruğunu devamlı kılsın, Muhammed Han oğlu Bayazıd Han zamanında Kapu Ağası diye şöhret bulan ve hayrat yaptırmış olan Abdü'l-Muin oğlu Hüseyin Ağa cömertliğinin ve ihsanının bir bedeli olarak 888

yılında bu binayı yaptırdı. Allah onu yargılama denizine gark etsin».

Bu kitabeye göre bedesten H. 888 (=1483)'de Hüseyin Ağa tarafından yaptırılmıştır. Herhalde Hüseyin Ağa'nın Amasya'daki hayratına gelir sağlamak üzere yapılan Bedesten ve çarşı Evliya Çelebi tarafından: «Çoğu çarşıları Bursa pazarı gibi kâgir ve kavidir, kale gibi kubbelere süslü, dört demir kapılı bedestanı, Bayezid Han camii tarafındadır» cümleleri ile tarif edilmiştir (16). Çarşının çekirdeğini teşkil eden bedesten, Osmanlı şehirciliğinin belli başlı bütün merkezlerde meydana getirdiği sistemin bir tekrarıdır. Amasya bedesteni son yüzyıl içinde onu yok etmeği tasarlayan projeler yüzünden talihsiz bir yapı olmuş ve ilk olarak 1863-1865 yıllarında Amasya'da mutasarrıf olarak bulunan şair Ziya Bey (sonra Paşa)'in gazabına uğrayarak büyük ölçüde tahrib edilmiştir. Ziya Bey (1825-1880) Amasya'da birşeyler yapmak gayreti ile köhne bulduğu bazı eski eserleri yıktırırken, bedestenin de kubelerini yıktırıp üstünü açtırmış hatta rivayete göre taş, kiremit ve kurşunlarını satmış ve halkın şikâyetleri üzerine yıkımı durdurmak zorunda kalmıştır. Şikâyetlerin İstanbul'a Sadrâzam'a kadar ulaşması üzerine de Ziya Bey görevinden alınarak, hakkında Divan-ı Âli soruşturması açılmıştır (17). Ziya Bey (Paşa)'in ne derecede haklı olduğu ve onun şairlik değerinin takdiri konumuz dışındadır. Ortada açık olan husus, Ziya Bey'in değerli bir tarihî eseri perişan edecek surette tahrib ettirmiş olduğudur (18).

(16) Evliya Çelebi, *Seyahatnâme*, II, s. 189; yeni harfli baskısı, *Evliya Çelebi Seyahatnâmesi* (ya. Zuhurî Danışman), İstanbul 1970, III, s. 187.

(17) Kenan Akyüz, *Ziya Paşa'nın Amasya mutasarrıflığı sırasındaki olaylar* (A.Ü. Dil ve Tarih-Coğrafya Fakültesi, Türk Dili ve Edebiyatı Araştırmaları Enstitüsü yayını: 2) Ankara 1964, s. 14,75. Ziya Paşa'nın Amasya'da yaptığı işler ile ilgili olarak ayrıca bkz. Kaya Bilgegil, *Ziya Paşa üzerinde bir araştırma*, (Atatürk Üniv. Yayınları, no. 100), Erzurum 1970, s. 45 vd. Bedestenin yıktırılmasından hiç bahsedilmemiştir.

(18) Ziya Paşa'nın Amasya'nın içinde ve çevresinde bazı eserler meydana getirdiği göz önünde tutulacak olursa,

Diyar-ı küfrü gezdim beldeler kâşâneler gördüm

Dolaştım mülk-ü İslâmı bütün viraneler gördüm,

beytinin sahibi olan şair-idarecinin, Amasya bedestenini «viran» bulunduğu için yıktırıtığına ihtimal verilebilir. Bu da onun suçunu bir dereceye kadar hafifletebilir. Yakın tarihlerde de bazı bedestenler ortadan kaldırılmıştır. Bunlardan biri Konya bir diğeri ise Gelibolu bedestenidir. Beyşehir bedesteni ise perişan bir harabe halindedir.

Amasya bedesteni belki bu sırada belki de daha yakın tarihlerde bir tarafındaki bir kısmını veya buradaki arastasını kaybetmişti. 1957 yılında Vakıflar Genel Müdürlüğü, bedestenin kalan kısmının da yıktırılarak tamamen ortadan kaldırılmasını ve elde edilecek arsanın yerine inşaat yapılarak gelir sağlanmasını teklif etmiş ve teklif Anıtlar Yüksek Kurulunca da uygun karşılanmıştır. Fakat karar hemen yerine getirilemediğinden, eski eserin bir kısmı kurtulmuştur (19). Ancak 1965'de yıkık kısım inşaata açılarak burada çok derine inen, böylece bedestenin duvar kalıntılarını ortadan kaldıran bir temel kazısı yapılarak, aynı yere modern bir işhanı inşa edilmiştir. Esas bedesten yapısının hemen yıkımına geçilmemiş olması, bu değerli eski eserin kurtarılmasını mümkün kılmış ve ısrarlı müdahalelerimiz sonunda önceki karardan dönülerek bedestenin ortadan kaldırılması önlediği gibi, 1970'den sonra bu güzel yapının yeniden ve kubbeli olarak yapılmasına geçilerek ihya edilmesine girişilmiştir (20). Bugün Amasya bedesteni artık kurtarılmıştır.

Amasya bedesteni günümüze kadar gelen biçimi ile kare plânlı, ortada büyük bir ayak bulunan ve çok geniş dört kemer ile dört bölüme ayrılmış bir yapıdır. Bu bölümlerin herbirinin üstünü evvelce birer kubbe örtüyordu (21). 1865'de yıktırılan bu kub-

(19) Bu hususdaki bütün yazışmalar ve kararlar, Gayrimenkul Eski Eserler ve Anıtlar Yüksek Kurul'undaki dosyada bulunmaktadır. İsteği-miz üzerine Vakıflar Genel Müdürlüğü, Amasya bedesteninin restorasyon projelerinden bir takım ozalit kopyayı 05A0-312 sayılı yazının eki olarak bize vermiştir. S. Yılmaz tarafından alınan ölçülere göre, Erol Yurdakul tarafından çizilen bu projeler için Vakıflar Genel Müdürlüğüne teşekkürü bir borç bilirim.

(20) Ahmet Demiray, *Resimli Amasya*, Ankara 1954, s. 84'de «Birinci derecede kıymetlidir ve muhafazası lâzımdır» denilmesine rağmen, Bedestenin yıktırılması 1959'da kararlaştırmıştı. Bu eserin önce tamamen yıktırılmasını önlemek sonra da ihyasını sağlamak için hayli ısrarlı teşebbüslerimiz olduğunu burada belirtmek lüzumunu duyuyoruz.

(21) Amasya bedesteni şimdiki biçimi ile bedestenlerin en küçüğü olan, tek payeli dört kubbeli şeklin bir temsilcisi olarak belirlemektedir. Bu tipin bir başka örneği Vezirköprü bedestenidir. Dört kubbeli olan Zile Büyük caminin de aslında bedesten olarak yapıldığı bilinmektedir. H.900 (=1494/95)'e doğru Tacettin Paşa tarafından Bedesten olarak kurulan bu bina da aslında iki payeli ve altı kubbeli idi. Sonraları bilinmeyen bir sebepten iki bölümünü ve iki kubbesini kaybederek şimdiki biçimini almış ve cami haline getirilmiştir. Bir tarafı kible duvarından dışarı taşan ikinci payenin cami içinde kalan yü-

belerin yerine ahşap bir çatı çekilmiş, bunun da çökmesi üzerine uzun yıllar açık duran binanın 1971 tamirinde ise kubbeleri yeniden yapılmıştır. Bedestenin dört cephesinde de birer kapısı vardır. Bunlardan iki tanesi karşılıklı olarak ortada, iki yanlardakiler ise cephenin kenarındadır. Yukarıda bahsi geçen kitabe de bu kapılardan batıya bakan taraftakinin üstündedir. Böylece bedestenin ilk yapılışında da bu cephenin açık olduğu ve esas girişin burası olarak düşünüldüğü anlaşılır. Fakat aslında kenarda gibi görünen kapıların, binanın tam ortasında açılmış oldukları ve bedestenin ırmak istikametinde iki göz daha uzandığı izlerden ve kapıların durumundan açıkça anlaşılmaktadır. Bedesten moloz taşlardan ve bunları çerçeveleyen çifte sıralı tuğlalardan yapılmıştır. Bu teknik dış cephelerin hareketli ve renkli olmasını sağlamaktadır. Yalnız kitabeli kapının çerçevesi renkli taşlardan yapıldığı gibi, kitabeyi taşıyan alınlık da muntazam kesme taştan işlenmiştir. Bedestenin aslında ortada tek paye ile dört bölümlü olmayıp, dikdörtgen plânlı olduğu, böylece iki paye yardımıyla altı bölüme ayrılmış olduğu kalan izlerden görülebiliyor. Herhalde Ziya Bey'in tahribi sırasında bedestenin ırmağa bakan cephesi de indirilmiş ve buradan iki bölüm kaldırılarak büyük kemerlerin araları duvarla kapatılmak suretiyle kare bir biçim elde edilmiştir. Burada duvarlar arasında kalan ikinci paye, zaten içi boş olduğundan kapı geçidi şekline sokulmuş, ilk paye de tamamen ortadan kaldırılarak yerine bir şadırvan yapılmıştır. Bu içleri boş ve kare seksiyonlu payelerin aslında içlerinde, kubbelerin üstlerine çıkışı sağlayan birer merdivanın bulunduğunu kesinlikle iddia etmek mümkündür. Irmak tarafındaki iki bölümün arsası üzerine 1965'de bugün görülen modern işhanı yapılmış olduğundan bu kısmın restorasyonu mümkün olmamış, bedesten sadece tek payeli ve dört kubbeli olarak ihya edilebilmiştir. Bedestenin ırmak istikametinde aslında devam ettiğini göstermek üzere bu cephedeki duvar izleri öylece bırakılmıştır.

Amasya bedesteni Hüseyin Ağa tarafından yaptırıldığı şekli ile dikdörtgen biçimde, ortasında içleri boş iki paye olan altı kub-

züne mihrab nişi oyulmuştur. Zile bedesteni hakkında 1976'da Ankara'da toplanan Türk Tarih Kongresinde okunan bir bildiri yayınlanacaktır. Zile bedesteni gibi Amasya bedesteni de suni olarak dört kubbeli tipe girmiş bulunuyor. Her ikisinin de ikişer bölümleri ortadan kalktığından bunlar kısalmış yapılarıdır.

beli ve dört kapılı bir yapı idi. Duvarları payelere bağlayan kemerler arasına geniş beşik tonozlar da atıldığından, bedesten normal altı kubbeli bedestenlerden daha büyük ölçüde olmuş ve 6 kubbeli ile 15 kubbeliler arasında bir çeşitleme (**variation**) durumu almıştır. Böylece Tekirdağ, Gelibolu bedestenleri gibi altı kubbelilerden büyük, fakat İstanbul-Büyük (veya İç) bedesten gibi onbeş kubbeliden de ufaktır.

1970'de burada yaptığımız incelemeler sırasında iki uzun taraf kapılarının meşe üzerine dövme demir kaplama orijinal kapı kanatlarının hâlâ durduğunu görmüştük. Ayrıca içeride dökülmüş geç devir sıvalarının altından derz taklidi bir duvar süslemesinin varlığı da görüliyordu. Tamirde bunların ne derecede korunduklarını bilmiyoruz. Bedestenin her bölümünün yüksekte açılmış, sivri kemerli ikişer pencereden ışık aldığı da anlaşılmaktadır.

Bedestenlerin hemen hepsinde de olduğu gibi Amasya'dakininde de dış cephelere bitişik dükkânlar ve çarşı (arasta) vardı. Kitabeli cephede alçak bir sıra dükkânın izleri duvarda 1970'de görülebiliyordu. Irmak cephesi yok olduğundan buradaki orijinal durumu bilemiyoruz. Şehre bakan diğer uzun cephede ise çok değiştirilmiş bir arastanın varlığı elân görülebilmektedir. Burada tuğladan yapılmış üzeri beşik tonozlu ve yer yer sivri kemerlere sahip bir orta yola açılan iki sıra dükkân vardır. Fakat bu kemerlerin içlerine Türk yapı sanatında başka bir benzerine raslanmayan ve göze de pek hoş gelmeyen bir sıra kemer atılmıştır. Bunların duvarların üst kısımlarının kubbe baskıları ile dışarı açılmalarını önlemek gayesiyle yapıldıklarına ihtimal verilebilir. Bu kemerli yolun iki tarafındaki dükkânlar bizim gördüğümüzde intizamsız bir mimariye sahipti. Yalnız bedestenin kapalı çarşı yani arastaya açılan kapısı önündeki dehliz, aynalı tonozunu korumuştur.

Büyük Kapu Ağası medresesi (Res. 10 - 25) :

Hüseyin Ağa'nın bu çok gösterişli eseri A. Gabriel'in çizdiği plân ve restitüsyon resmi ile geniş çapta tanınmıştır (22). Şehrin merkezinin biraz uzağında ve Yeşilırmağın batı tarafındaki bir düzlükte yapılmış olan bu medreseye Büyük denilmesinin sebebi aynı şehirdeki yapıcı daha ufak başka bir medreseden ayırt etmek

(22) A. Gabriel, *Monuments*, II, s. 53-56.

içindir (23). Kapu Ağası medresesinin Hüseyin Ağa tarafından yaptırılmış olduğu evvelce esas kapısı üstünde olan kitabesinden kesin olarak anlaşılmaktadır. Beş satır halinde sülüs hatla yazılmış olan bu kitabede medresenin H.894 (=1489) yılında Hüseyin Ağa bin Abdü'l-Mu'in tarafından yaptırıldığı bildirilmektedir. Ne yazık ki medrese 1940'dan sonra terk edilip yıkılmağa bırakıldığında, bu kitabe de yerinden çıkarılmış, ve pek çok parçaya ayrılmış bir halde Amasya müzesine alınmıştır: Birkaç yıl önce kitabe küçük parçalara ayrılmış bir halde müze deposunda bulunuyordu (24). Ancak İsmail Hakkı Uzunçarşılıoğlu bu kitabenin henüz sağlam ve eksiksiz bir halde iken kopyasını almış olduğundan, noksan parçaları tamamlamak mümkün olmaktadır (25).

-
- (23) Amasya'da üzerinde kitabe bulunmayan bir de Küçük Kapı Ağası medresesi vardır. Burada küçük kelimesinin binaya mı yoksa Kapu Ağasına mı âit olduğu hususunda şüphe uyanmaktadır. Hüsameddin Bey, burasının H.900 (=1494/95)'de yaptırıldığını bildirir (bkz. *Amasya Tarihi*, I, s. 149 ve 306; «Küçük Kapu Ağası demekle maruf Ayas Ağa tarafından 900'da bina ve vakfı tanzim edilmiştir». Sonraları Amasya tarihine dair yazılan kitaplarda da aynı bilgi tekrarlanmıştır (bkz. Necip Güngör Kısaparmak, *Millî Eğitim Cephesiyle Amasya*, (baskı yeri yok) 1966, s. 22, no. 30). Bu medresenin Kapu Ağası Ayas Ağa tarafından yaptırıldığı ve vakfiyesinin olduğu da yazılmıştır. A. Demiray, *ay.eser.*, s. 86'da Danişmendoğlu Melik Gazi'nin Şamlar camii'nin yerine Kapu Ağası Ayas Ağa'nın yeni bir cami ile önündeki medreseyi yaptırttığını yazmaktadır. 1494'lerde Hüseyin Ağa Kapu Ağası olduğuna göre, Ayas Ağa'nın da aynı makamda bulunmasına imkân yoktur. Ancak daha aşağı bir mertebede bulunabilir. Gabriel tarafından bir plânı yayınlanan bu medrese (bkz. *Monuments*, II, s. 56-57) Osmanlı devri medreselerinin klâsik şemasına uygun olmakla beraber, bazı garip hususlar da vardır. Uzun yıllar harap ve bakımsız olan bu medrese yakın tarihlerde restore edilerek kurtarılmıştır. Bu sırada üstü, dışarıdan kubbeleri belirtmeyecek surette avluya tek meyilli çatılar ile örtülerek üstü kiremit ile kaplanmıştır. Bu medrese hakkında ayrıca bkz. [Sabih Erken], *ay.esr.*, s. 248-250, Câhid Baltacı, *XV-XVI. Asırlar Osmanlı medreseleri, Teşkilât-Tarih*, İstanbul 1976, s. 84'de Küçük Ağa medresesi, evkafı ve müderrisleri hakkında bilgi vardır. Buna karşılık Büyük Ağa medresesinden hiç bahis yoktur.
- (24) O sırada Amasya Müzesi müdürü olan, eski öğrencimiz Hikmet Takaz, isteğimiz üzerine 024-143 sayılı ve 6 Haziran 1973 tarihli yazısı ile, bize bu kitabenin bir fotoğrafını göndermiştir. Kendisine burada teşekkürlerimi tekrarlarım.
- (25) İ. Hakkı Uzunçarşılı, *Kitabeler*, I, s. 123.

1. قد بنى هذا الساء صاحب الخيرات بانى المبررات
حسين آغا ابن

2. عند المعين الشهير بقبو آغاسى فى العتبة العلية
لسطان الترم و خافان

3. البحرين لسلطان بر السلطان السلطان بايزيد حار

4. سبحانه ملكه و سلطانه فى ايام
دولته من قرصة حوده و احسانه

5. تعهد الله تعالى نعمانه فى تاريخ سنة اربع
تسعين و ثمانمائة

1. Kad benā hāze'l-binā' šāhibu'l-hayrāt bāni'l- meberrāt Hu-
seyñ Ağa ibn
2. 'Abdi'l-Mu'īn eş-şehīr bi-Kapu Ağası fi'l- 'atabeti'l- 'aliyye
li-Sultāni'l-berreyn
3. ve Hākāni'l-bahreyn es-Sultān ibni's-Sultān es-Sultān
Bāyezīd bin Muhammed Hān halled Allāhu
4. Subhānehu mülkehu fī eyyāmi devletihi min kurāzti cūdihi
5. ve ihsānihi teğammed Allāhu Te'ālā bi-ğufrānihi fī tāriḫ
sene erba'a ve tis'i ve şemāni-mie

ammed Han oğlu Bayezid Han zamanında Kapu Ağası diye Őohret bulan ve hayrat yaptırtmış olan Abd'ul-Muın oğlu Huseyin Ağa cömertliğinin ve ihsanının bedeli olarak 894 yılında bu medreseyi yaptırdı. Allah onu yargılama denizine gark etsin».

Kitabe metin bakımından az bir farkla bedesten kitabesinin benzeridir.

Bu güzel ve Türk sanat tarihi bakımından son derecede değerli mimari eserin, 1960'dan önce tamirine giriŐilmiŐ ve bunun için bir çok kısımları indirilmiş, fakat sonraki yıllarda buraya para ayrılmadığından işler durdurulmuŐ ve medrese son derecede harap bir halde bırakılmıştır.

Kapu Ağası medresesi Türk sanatında pek nadir raslanır bir mimari düzende, büyük bir sekizgen biçiminde inşa edilmiştir. Sekizgenin bir kenarında iki yanında yarım kubbelerle örtülü birer küçük mekân olan kubbeli bir derslane-mescid bulunur (26). Medresenin ana kitlesinden daha yüksek olan bu mescid dışarı bir çıkıntı teşkil etmekte revakın onun önüne isabet eden kısmı daha süslü bir Şekilde yapılmış bulunmaktadır. Adeta başlıbaşına bir soncemaat yeri teşkil eden üç bölümlü bu revakın orta bölümü bilhassa itina ile yapılmış ve üstü bir aynalı tonozla örtülü olan bu bölümün geçişi çok zengin bir mukarnas sistemi ile sağlanmıştır. Derslane-mescidin kapısı da mihrap biçiminde bir çerçeve içinde açılmıŐtı. Ayrıca bu cephenin sıvalarında malakârî bir süslemenin de varlığı dikkati çekiyordu. Bunlar arasında bilhassa kemer başlangıçlarının altında «Bursa kemeri» biçiminde Şekillerden meydana gelmiş bir friz Şeridi kayda değer. 1942'deki Amasya depreminde büyük çatlaklarla zedelenen derslane kubbesinin dökülen sıvalarında da malakârî süsleme izleri vardı. Kubbe eteğinde kabartma bir tomurcuk (**fleurons**) dizisinin fırdolayı dolağtığı görülüyordu. Fakat 1965'den sonra derslanenin kubbesi tamamen yıkıldıktan başka, öndeki soncemaat yeri revakı da hemen hemen tamamen ortadan kalkmış, orijinal mukarnaslı tonoz hiçbir iz kalmamacasına yıkılmış sadece iki sütun ile, bunların taşıdığı kemerler görülmekte idi. Böylece bu güzel eser perişan bir harabe haline gelmiŐti.

(26) Bu, herhalde Evliya Çelebi'nin Büyük Ağa mescidi olarak andığı yapı olmalıdır, kşl. *Seyahatname* (II, s. 187; yeni baskı, III, s. 185.

Kapu Ağası medresesi taş ve tuğla şeritleri halinde inşa olunmuş ve derslane-mescidin kubbesi 1964'e kadar kiremit ile örtülmüştü. Gabriel, burayı incelediği yıllarda yalnız derslane-mescidin üstünün kurşun, diğer kısımların ise kiremit örtülü olduklarını fakat herhalde aslında bütün binanın üstünün kurşun kaplı olabileceğini yazar (27). Esas kapı, yapının ekseninde değil, şehrin ana caddesi yan taraftan geçtiğinden, sekizgenin sağ alt kenarlarından birinde açılmıştır. Bu bakımdan medrese, çok uzak bir çevredeki, yine sekizgen plânlı bir yapıyı hatırlatır. İtalya'da Ravenna'da VI.yüzyılda yapılan San Vitale kilisesi de sekizgen plânlı olup, orada da şehrin topoğrafyası gerektirdiğinden esas giriş, eksenin yanına kaydırılmıştır. Medresenin hepsi de kubbeli ve ocaklı yirmi höcesi vardır. Eş büyüklükteki bu höcrelerin avluya bakan taraflarında kubbeli bir revak uzanmaktadır. Fakat bakımsız kaldığı uzun yıllar içinde bu revak derslane-mescid önündeki sütunlar istisna edilirse tamamen yıkılmıştır. Revak kubbelerinin hafifçe oval oldukları evvelce tesbit olunmuştur. Buradaki sütunların sekizgen gövdeli oldukları, başlıklarının ise bilinen tiplerden değişik, köşeleri kademeli olarak profillendirilmiş bir biçimde oldukları, kalan bir kaç örnekten anlaşılmaktadır. Medresenin sekizgen biçimli iç avlusunun ortasında evvelce bir şadırvan bulunduğunu da kesinlikle iddia etmek mümkündür. Fakat uzun ihmal ve tahrip yıllarında bu şadırvan ortadan kalkmış ve hiçbir izi kalmamıştır (28).

Osmanlı devri Türk medreseleri arasında sekizgen plâni ile değişik bir karakter gösteren bu eserin benzerlerine İran'da bazı kervansaraylarda raslanması, Gabriel'in bu eserinde İranlı ve Iraklı bir «yabancı» mimarın eseri olabileceği hipotezini ileri sürmesine yol açmıştır (29). Ancak şu var ki, İran'daki bu sekizgen plânlı kervansarayların tarihleri bilinmemektedir. Bu kervansaraylardan biri İsfahan ile Şiraz arasında Aminabad'dadır. Bura-

(27) Gabriel, *Monuments*, II, s. 53-56, Aynı plân, G. Goodwin, *A history of Ottoman Architecture*, London 1971, s. 152, res. 140 da tekrarlanmıştır; [Sabih Erken], *ay.esr.*, s. 261-264.

(28) Bu medrese hakkında ayrıca bkz. Hüsameddin Bey, *Amasya Tarihi*, I, s. 278-280; medrese o sırada da harap bir halde idi. Hüsameddin Bey, burada s. 279'da bu medresede müderrislik etmiş olanların adlarını ve görev tarihlerini vermektedir. Bu bilgiyi herhalde arşivden derlemiş olmalıdır.

(29) Gabriel, *Monuments*, II, s. 56.

larda böyle üç kervansaray daha görülmüştür. Gabriel, Dehid kervansarayının da aynı plânda olduğunu hatırlatmaktadır. Bu vesile ile Türk sanatında aynı plânda bir eserin daha varlığına burada işaret etmemiz yerinde olacaktır. Mimar Sinan'ın İstanbul'da Sadrâzam Rüstem Paşa için yaptığı medrese de aynı tipin bir temsilcisidir. İran'daki sekizgen plânlı kervansaraylardan yalnız Aminabad'dakinin planını tanıyoruz. Çapı 58 m.yi bulan bu yapı 6 m. 50 yüksekliğindeki duvarlarının köşelerinde kulelere sahiptir. Giriş ise İran'daki binalarda görüldüğü üzere iki katlı sivri kemerli bir kapı blokunda açılmıştır. Höcrelerin tertibi de bir kervansaray şartlarına uygun olarak yapılmıştır (30). Kısacası Aminabad kervansarayı ile Amasya'da Kapu Ağası medresesi arasındaki tek benzerlik plânın sekizgen biçiminde oluşundan ibarettir. Üst yapının karakteri tamamen değişik ve Amasya medresesi her şeyi ile Osmanlı mimarisi üslubundadır. Bu bakımdan onun Gabriel'in ileri sürdüğü gibi İranlı veya Iraklı bir mimarın eseri olabileceğine ihtimal verilemez. Zaten bu iki memleketten Irak'ı da silmek gerekir. Çünkü Irak kervansarayları hakkında bir çalışma yapan K. Müller, «Irak'da böyle bir plâna sahip hiçbir bina tanımadığını (=Aus dem Irak ist mir überhaupt keine derartige Grundrissform bekannt) demektedir (31). Mimar Sinan'ın İstanbul'da yaptığı Rüstem Paşa medresesi ise kapısı üstündeki kitabeye göre H.957 (=1550) yılında inşa olunmuştur (39). Burada da büyük kubbeli

(30) P. Coste, *Monuments modernes de la Perse*, Paris 1867, lev.66; K.Müller, *Die Krawanseraï im Vorderen Orient* (Dissertation) Berlin 1920, s. 27, res. 24. Dih-i Bâd (Dehid) kervansarayı hakkında bkz. Ch. Texier, *Description de l'Armenie, de la Perse et de la Mesopotamie*, Paris 18, 42-52, I, lev.LXXXVII ve II, s.211 (bu yayın görülemedi); aynı kervansaray için bkz. A.Ü. Pope, *A Survey of Persian Art*, Oxford 1939, II, s. 1247, res. 444. Burada kervansaray'ın Tebriz güneyinde olduğu ve ona Çelebi Han kervansarayı da denildiği bildirilir. Dih-i Bâd kervansaray'ın plân bakımından Aminâbâd'dakinin aynen benzeridir. Pope'un eserinde bunun Şah Abbas (1581-1628/29) tarafından yaptırıldığı yazılmıştır. Bu duruma göre İran'daki kervansaraylar Amasya'daki medreseden en az yüz yıl sonra yapılmıştır. Şah I. Abbas'ın İran şehirlerarası yollarında pek çok kervansaray yaptırmış olduğu İran tarihine dair bütün kitaplarda yer almaktadır, bkz. R. Furon, *La Perse*, Paris 1938, s. 135.

(31) K. Müller, *ay.esr.*, s. 27.

(32) [İbrahim Hakkı Konvalı], *İstanbul Abideleri*, İstanbul tz. (1940), s. 94; Semavi Eyice, *İstanbul, petit guide à travers les monuments byzantins et turcs*, İstanbul 1953, s. 24, no. 24, E. Egli, *Sinan, Der Baumeister osmanischer Glanzzeit* Erlenbach-Zürich-Stuttgart 1954,

dershane-mescidi dışarı taşmakta, iç avluyu yirmi iki hücre çevirmektedir. Amasya'daki Kapu Ağası medresesinden farklı olarak Rüstem Paşa medresesi dıştan tam bir kareye tamamlanmıştır. Kare dış çerçeve ile, medrese hücrelerinin sekizgen esase göre sıralanan düzeni arasında kalan üçgen biçimli aralıklar Sinan tarafından büyük bir ustalıkla, kullanılır hale getirilmiştir. Bunlardan birine helâlar, diğerine hamam yerleştirilmiştir. Dershanenin iki tarafındakiler ise harikulade bir buluşla, avlu revakına açılan birer eyvanla başlanan üçer hücre ile doldurularak değerlendirilmiştir. Böylece Rüstem Paşa medresesi, Amasya'dakini ana şeması bakımından andırmakla beraber ondan mimarlık sanatı bakımından çok daha gelişmiş bir örnek halinde Türk sanatına girmiştir. İstanbul'daki Rüstem Paşa medresesinin sekizgen biçimli avlusunun ortasını da zarif bir şadırvan süsler. Kitabesinde de sekiz köşeli olduğu belirtilen bu medreseyi yaparken Sinan'ın Amasya'daki Kapu Ağası medresesinden ilham aldığı muhakkaktır (33). Ancak Amasya'dakinin mimarının kim olduğunu ve bu plâna nasıl ulaştığını şimdiki halde bilmiyoruz (34).

s. 115-116; Oktay Aslanapa, *Turkish Art and Architecture*, London 1971, s. 227 ve metin içi res. 51'de plânı.

- (33) Bir amatör olarak Sinan hakkında kalın bir kitap yazan A. Stratton, *Sinan*, London 1972, s. 173-174'de bu medreseden bahsederken garip görüşler ortaya atar. Ona göre Sinan Sadrâzam Rüstem Paşa'yı çok tarafı kompleks ve karışık bir insan olarak gördüğünden medresesini böyle bir plânda yapmış olmalıdır. «O ne bir daire gibi sâde, ne de kare gibi düzgün idi». Gine Stratton'a göre sekiz, bektâşiliğin kutsal sayısı olduğundan ve Sinan da Bektaşî olduğu için sekiz köşeyi tercih etmiştir!!! Bu acayip görüşlerin arkasından, Sinan'ın bu medresede yeni bir plân tipi kullandığını ve «ilham kaynağı herhalde Lâdik yakınındaki Hagios Philippos martvriyonu olmalıdır» demektedir. Stratton'a göre Sinan bu Hıristiyan yapısını görmüş ve ölçülerini almış ve bunları İstanbul'daki medresede uygulamış olmalıdır. Sanat tarihine tamamen yabancı bir vazarın kaleminden çıkan bu satırlardaki yanlışları burada düzeltmeğe çalışmak boşunadır. Yalnız şu kadarını belirtelim ki, Bektaşîliğin kutsal sayısı sekiz değil yedidir (bu hususda bkz. aşağıda not 34). Stratton'un kitabı basıldığı memlekette de sert tenkide uğramıştır, bkz. *Maker of Mosques*, «*Times-Literary Supplement*», no. TLS, 1389, 17 Nov. 1972.

- (34) Osmanlı devri Türk sanatında, herhalde II. Bayazid veya I. Selim devrinde yapılmış yedi köşeli bir Bektaşî tekkesi vardır. Bugün harap bir halde olan bu eser Bulgaristan'da Varna ile Balçık arasındadır. Bu hususda bkz. *Semavi Eyice*, *Varna ile Balçık arasında Ak-yazılı Sultan tekkesi*, «*Belleten*» XXXI, sayı 124 (1967) s. 551-060 ve

Kapu Ağası çeşmesi (Res. 26) :

Büyük Kapu Ağası medresesinin önünde, cadde kenarında klâsik usulda küçük bir çeşme vardır. Kemeri üstünde mermerden bir levha bulunmakla beraber bunun yüzü boştur. Herhalde bir kitabe işlenmek üzere konulmuş, fakat yazı taşı ustası tarafından kazanmadığından öylece kalmıştır. Muntazam yontulmuş iri küfeki taşlarından yapılan bu tek yüzlü çeşmenin önünde yekpare taştan oyulmuş bir yalak vardır. Tek kemeri kırmızı taşların ve beyaz mermerlerin alternatif surette sıralanması ile örülmüştür. Çeşme çok iddiasız ve sâdedir. Hatta o kadar ki, bu tip çeşmelerde hemen daima görülen, lüle etrafındaki çerçeve süslemesi dahi burada yoktur. Bu çeşmenin de medrese ile birlikte Hüseyin Ağa'nın bir hayratı olarak yapılmış olabileceğini ileri sürmek yanlış olmasa gerektir.

B. Sonisa'daki eserleri :

Hüseyin Ağa'nın Amasya'nın kuzey doğusunda, Sonisa veya Sunasa köyünde de bir camii olduğunu Gabriel kitabında kısa bir not halinde bildirmişti. Sonisa adı yurdumuzda bütün yer adları gibi son yıllarda değiştirilerek Uluköy'e çevrilmiştir. Burası 1970 de üç bin nüfuslu bir kasaba idi. Hüseyin Ağa'nın burada bir camii ve bir medresesi olduğu kesinlikle bilinmekte, başka iki eserin onunla ilgili olabileceği zayıf bir ihtimal de olsa hatıra gelmektedir.

Kurşunlu cami (Res. 27) :

Sonisa (Uluköv)'daki en önemli ve büyük cami Kapu Ağası Hüseyin Ağa camii idi. Kurşunlu cami de denilen bu eser, 1942 depreminde tamamen yıkılmış ve ortadan kalkmıştır. 1970'de verinde yaptığımız incelemede sadece avlu kısmına ait iki tarafda bazı duvar kalıntıları görebildik. Yerde ise parçalanmış sütunlar vardı. Minarenin de kürsü kısmının yerden bir metre kadar yükselen bir parçası duruyordu. Gerek Gabriel'in notuna gerek halkın anlattığına göre cami, enine uzanan bir yapı imiş ve üstünü altı kubbe örtüyormuş (35). Bu duruma göre, Sonisa'daki Hüseyin Ağa camisinin İstanbul'da Edirnekapı yolu kenarında olan Atik Ali Paşa camisinin bir benzeri olduğu sanılabilir (36). Sağ tarafda gö-

30 res. Altı köşeli plân ise Edirne'de II. Bayazıt manzumesinin Da rüşşifasında uygulanmıştır.

(35) Gabriel, *Monuments*, II, s. 118.

(36) Enine uzanan mekânı, herbirinin üstü birer kubbe ile örtülü altı bö

rülen bazı kalıntılardan anlaşıldığına göre, cami herhalde kaba taşlar ile aralarına atılmış tuğla hatıllardan yapılmış idi.

Hüseyin Ağa'nın bu camiinin de kapısı üstünde bir kitabesi olduğu bilinmektedir. Evvelce İsmail Hakkı Uzunçarşılıoğlu tarafından kopyası alınarak yayınlanan bu kitabe (37), depremde cami yıkıldıktan sonra yerinden çıkarılmış ve Çarşı camiinin kapısının sağ tarafına duvara yapıştırılmıştır. Burada da camiin H.892 (=1487) de Hüseyin Ağa tarafından yaptırıldığı bildirilmektedir:

1 [فدبنى هذا البناء] صاحب الحيرات باني مباني المبرات
حسين آغا ابن عبد

2 [المعين الشهير] بقىو آغاسى فى العتبة العلية
لسلطان البرس وخان الحرمين

3 [ابن] السلطان السلطان بايزيد بن محمد خان
حد الله سبحانه

4 املكه وسلطانه فى أيام دولته من قرأصة
جوده وإحسانه فى تاريخ سنة ١٩٢

1. [Kad benā hāze'l-bina] šāhibu'l-ḥayrāt bāni'l-meberrāt
Hüseyn Ağa ibn 'Abdi
2. [l'mu'cin eş-şehîr] bi-Kapu Ağası fi'l-atabeti'l-aliyye li-
Sultāni'l-berreyn ve Ḥāni'l-bahreyn
3. İ[bni]'s-Sultān es-Sultān Bāyezîd bin Muḥammed Ḥān
ḥalled Allāhu Subḥānehu
4. [mülkehu ve Sultā] nehu fî eyyāmi devletihi min ḡurāzati
cūdihi ve iḥsānihi fî târiḫi sene 892

lüme ayrılan camiler hakkında bkz. R. Anhegger, *Beitraege zur Frühosmanischer Baugeschichte I-Vielkuppelige Stützenhallenmoscheen*, Zeki Velîdi Armağanı, İstanbul 1953, s.

(37) İsmail Hakkı Uzunçarşılı, *Kitabeler*, I, s. 82.

Bu kitabe dilimize şöylece çevrilebilir :

Bu binayı, denizler ve karalar Hakanı Sultan oğlu Sultan Barezid bin Muhammed Han'ın, Allah mülkünü ebedî kılsın, yüce kapısında Kapu Ağası diye meşhur, hayırlı eserler sahibi Hüseyin Ağa bin Abdülmuîn cömertlik ve ihsanının bir eseri olarak, Sultanın devrinde, 892 yılında yaptırdı, Allah onu mağfiretine garketsin.

Sonisa'da Hüseyin Ağa camii ve medresesinin evvelce tamiri ile ilgili bazı kayıtlar da bulunmuştur. H.1133 (=1721) yılının Safer, Şevval ve Zilhicce aylarına ait üç ayrı vesikada bu küçük külliye'nin tamirinden bahsedilmektedir (38). Bunlardan ilkinde Amasya'da Hüseyin Ağa evkafının mütevellisi Elhac İbrahim'e «... hüküm ki... Hüseyin Ağa evkafının Sunisa'da vaki cami-i şerif ve medresesi mârifetin ile tamir ve termim olunmak üzere...» denilmektedir. İkinci vesikada harap cami'in mimar tarafından keşfi istenmiştir : «Elhac İbrahim'e hüküm ki, hâlâ mütevellisi olduğun merhum Hüseyin Ağa'nın kasaba-ı Sunisa'da bina ve ihya eylediği cami-i şerifi mururı ezmine ile harabe müşrif olup ta'mir ve termime muhtaç olduğu vukufı tamı olan mimaran haber vermele-riyle... keşif ve tamiri umuruna...». Üçüncü yazıda ise, bu işlerin kaça çıkacağı ve hesabın nasıl görüleceği hakkındadır: «Hüseyin Ağa evkafından Sonisa'da vaki cami mururı eyyam ile ekser mevazii bilkülliye harabe müşrif ve tamire muhtaç olmakla bundan akdem cami-i merkumun tamir ve termim ve umur hususları... keşfolundukta tamir ve termimi sekiz yüz kuruş ile ancak husulpezir olup noksan olmaz deyu mimaranın ihbarlarıyla sair müsliminin ittifak ve ittihadları...». Ne yazık ki, bugün Hüseyin Ağa camiinden toprak üstünde hemen hemen bir şey kalmadığından, binanın esas mimarisi ve 1721 tamirinde ne gibi değişikliklere uğradığını tesbit imkânı yoktur.

Medrese :

Orada bize, bu cami'in yanında bir de medrese bulunduğu söylendi. Zaten bazı vesikalar da bu hususu doğrulamaktadır (39).

(38) Muzaffer Erdoğan, *Osmanlı devrinde Anadolu camilerinde Restorasyon faaliyetleri*, «Vakıflar Dergisi» VII (1968) s. 188-189, no. 76; s. 190-191, no. 82; s. 191, no. 83.

(39) M. Erdoğan, *ay.yazı*, s. 188-189, no. 76:

Cami arsasının yakın çevresinde herhangi bir medrese harabesine raslamadık. Fakat camiin avlusunun etrafının, İstanbul'daki bazı örneklerde olduğu gibi medrese hücreleri ile çevrili bulunduğu ve bunların da cami ile birlikte yıkıldığı düşünülebilir.

Buradaki iki eserin daha Kapu Ağası ile ilgisi olup olmadığını aydınlığa çıkarmak mümkün olamamıştır. Bunlardan biri Erbaa yolunda, Yeşilirmak üzerinde olan 80 m. uzunluğunda üç ayaklı ve dört gözlü, yıkık haldeki bir köprüdür. Bu köprünün Hüseyin Ağanın bir hayratı olup olmadığını öğrenemedik. İkinci yapı ise Sonisa (Uluköy)'de Çarşı camii ile Kurşunlu cami arasında 1942 depreminden büyük ölçüde zarar görmüş bir halde duran hamamdır. Sonisa ile ilgili bir de Sinan Paşa olduğundan, bu hamamın onun mu yoksa Hüseyin Ağa'nın mı evkafından olduğu öğrenilememiştir (40). Hamamın dış cepheleri poligonal kara taştan ve tuğla hatıllar yardımıyla yapılmıştır. Soyunma yerinin evvelce tromplu ve sekizgen kasnaklı bir kubbe ile örtülü olduğu, kalıntılardan anlaşılıyor. Soyunma yerine, dışarıdan geçişi sağlayan kapının alınlığında ise tuğladan yapılmış **Meander** motifi biçiminde bir süsleme görülür. Bunun üstünde bir kitabe boşluğu varsa da içinde kitabe bulunmamaktadır. Bu kapı hamamın ana aksı üzerinde değil, yan cephededir. Kubbesi, ufak bir tromp kalıntısı ve dış kasnak istisna edilecek olursa tamamen çökmüş olan soyunma yerinin çok itinalı bir şekilde yapılmış olduğu görülmektedir. Ortadaki şadırvan ve göbeğinin işlenmiş taşları henüz durmaktadır. Soğukluk kısmında mihrab biçiminde stalâkitle büyük bir niş görülür. Sıcaklık kısmı ise dört eyvanlı ve köşeleri halvet höcreli tiptedir. Yalnız bu hücrelerin köşeleri, genellikle usulden olduğu gibi pahlı yapılmamıştır.

C. İstanbul'daki eserleri :

Hüseyin Ağa'nın İstanbul'da da bir kaç eseri olduğu ve bu arada türbesinin de burada bulunduğu bilinir. Bunların arasında kilseden çevrilmiş bir cami, bir zaviye ve mektep, bir mescid ve bir hamam bulunmakta, ayrıca bir de kervansarayın varlığından söz edilmektedir.

(40) Bu hamam hakkında bkz. Semavi Eyice, *Sincanlı'da Sinan Paşa İmareti*, «*Vakıflar Dergisi*» X 1973) s. 309, 312, res. 62.

Küçük Ayasofya camii (Res. 28 - 60) :

İstanbul'un Fethinin hemen arkasından bizzat Fatih Sultan II. Mehmed tarafından usulden olduğu gibi şehrin en büyük kilisesi olan Ayasofya, camie çevrilmiş ve ilk ihtiyaçları karşılamak üzere birkaç büyük manastır medrese ve zaviye yapılmış, kiliseleri de cami olmuştur (Zeyrek, Eski İmaret, Kalenderhane). Bu arada Fethe katılmış askerlerden veya Fetih şehidi oldukları sanılan bazı kimseler adına da küçük harap bazı kilise kalıntıları mescid haline getirilmiştir (Sekbanbaşı İbrahim Ağa, Toklu İbrahim Dede, Manastır mescidi, Sancaktar mescidi). İstanbul'un geri kalan belli başlı kiliselerinin cami haline getirilmesi daha çok II. Bayazıd devrine raslar. Velî olarak şöhret bulacak kadar eski Türk tasavvufuna bağlı olan Bayazıd devrinde bütün Devlet ileri gelenleri boşalmış kilise ve manastırları, «şenlendirmek» için cami haline getirmekte adeta yarışmışlardır. İmrahor (veya Emir Ahur-Mirahur) İlyas Bey, Studios manastırı kilisesini, Fenârizade Alâeddün Efendi Lips manastırı kilisesini, Sadrâzam Koca Mustafa Paşa, Hagios Andreas manastırını ve adı meçhul (belki Hagia Thekla?) başka bir kiliseyi, Mesih Paşa, Myralaion manastırı kilisesini, Sadrâzam Atik Ali Paşa, Khora manastırı kilisesini kendi adlarına cami haline getirmişlerdir (41). Bu sırada Darüssâade ağası, Hüseyin Ağa da, şehrin en önemli yapılarından biri olan Sergios Bakkhos kilisesini zâviye ve cami haline getirerek kendi eseri olarak vakfetmiştir. Sergios Bakkhos kilisesi böylece Küçük Ayasofya camii olarak İstanbul tarihine girmiştir.

Küçük Ayasofya, İstanbul'un güney tarafında, Marmara surlarının hemen içinde, denize çok yakın bir yerdedir. Bizans İmparatorlarının Büyük sarayına komşu olan bu kilisenin İmparator İustinianos (527-565) tarafından, tahta çıkışının hemen arkasından yaptırıldığı bilinir. Söylentiye göre, amcası aleyhine bir ayaklanma işine bulaşan İustinianos, bu suçundan dolayı ağır surette cezalandırılacakken, azizlerden Sergios ve Bakkhos'un amca İustinianos'un rüyasına girerek onun lehine şهادette bulunmaları üzerine cezadan kurtulmuş ve İmparator olunca da şükran borcunu ödemek üzere bu azizler adına bu kiliseyi yaptırtmıştır (42). Bir

(41) Semavi Eyice, *Fetih'den sonra İstanbul'daki kiliselerin durumu*, «Türk Yurdu» sayı 307, (Ocak 1965) s. 33-34; *İstanbul (Tarihî eserler)* mad. «İslâm Ansiklopedisi», V2 (1967) s. 1214/75.

(42) Bu kilise hakkında bkz. A. G. Paspafis, *Byzantınai Meletai* (rumca)

saray kilisesi olarak (43) Bizans devrinde hareketli bir tarihi olan yapı, II. Bayazıd devrinde Hüseyin Ağa tarafından cami haline getirildiğinde üzerinde bazı değişiklikler ve ilâveler yapılmıştır. Ayrıca avlusunun etrafına zâviye hücreleri eklendikten başka, kuzey tarafına da kurucu Hüseyin Ağanın türbesi inşa edilmiştir.

H.953 (=1546) tarihli *İstanbul Vakıflar Defteri*nde Küçük Ayasofya camii'nin H.913 (=1507/08) tarihli ve Mehmed bin Mustafa inzalı vakfiyesinin özeti bulunmaktadır (44). Buna göre, camii'nin geliri şu evkafıla sağlanmaktadır: yılda 42 500 akçe getiren yanındaki hamamdan başka Ayasofya yakınında biri 35 diğer 14 hücreli iki han, 27 dükkân, çeşitli dükkân, hücre, başhane, bozahane, ev, yahudi hücreleri, Galata'da dükkânlar, evler, İstanbul dışında Yenice, Murad Fakih, Lazarı (?) ve Sırma karyeleri (köyleri), İznik'de Pamucak ve Gündüz karyeleri, Edirne'de Halil Paşa hanı denilen hanın 11 hissesi, birçok dükkânlar. Bu gelirlerden

İstanbul 1977, s. 332-334 ve taş basması gravür; D. Pulgher, *Les anciennies eglises byzantines de Constantinoble*, Vienne 1878, s. 15-18, ve lev.II-III; A. van Millingen, *Byzantine Churches in Constantinople*, London 1912, s. 62-84, lev.XI-XV; J. Ebersolt ve A. Thiers, *Les eglises byzantines de Constantinople*, Paris 1913; s. 21-51; lev.V-XI; C. Gurlitt, *Die Baukunst Konstantinopels*, Berlin 1909-1912, s. 18, lev.7a, 7b, 7c; A. M. Schneider, *Byzanz, Vorarbeiten zur Topographie und Archaeologie der Stadt*, Berlin 1936, s. 71-72; S. Eyice, *İstanbul*, İstanbul 1953, s. 35-36, no. 39; R. Janin, *Eglises et monasteres*, Paris 1953, s. 4661470; P. Sanpaolesi, *La chiesa dei Ss. Sergio e Bacco a Costantinopoli*, «*Rivista dell'İstituto Nazionale d'Archeologia e Storia dell'Arte*», Nuova Serie, X (Roma 1961) s. 116-180; F. W. Deichmann, *Studien zur Architektur Konstantinopels*, Baden-Baden 1956, s. 72-76; Th. F. Mathews, *The Early Churches of Constantinople, Architecture and Liturgy*, London 1971, s. 42-51.

- (43) Küçük Ayasofya'nın çok yakınında Bizans'ın Büyük Sarayının kıyıdaki bir pavyonu bulunmaktadır. II. Theodosius sarayı, İustinianos'un evi veya Hormisdas sarayı olarak adlandırılan bu yapı ile Sergios ve Bakkhos kilisesi arasında bir bağlantı olduğuna ihtimal verilebilir. Bu yapı hakkında bkz. A. Zanotti, *Autour des murs de Constantinople, I-Tchatladi-Capou*, Paris 1911; Thö Wiegand - E. Mamboury, *Die Kaiserpalaeste von Konstantinopel*, Berlin 1934, s. ...; D. Talbot-Rice, *The Great Palace of the Byzantine Emperors*, II, Edinburg 1958, s. 168-193. Sergios-Bakkhos kilisesinden bahsetmeksizin, onun benzeri yapıları İmparator «kültüne» mahsus özel saray kiliseleri olduğunu ileri süren bir hipotez için bkz. Lars-İvar Ringbom, *Gratempel und Paradies*, Stokholm 1951, bilhassa s. 140 vd.
- (44) *İstanbul Vakıfları Tahrir Defteri*, 953 (1546) tarihli yay. Ömer Lütfi Barkan ve Ekrem Hakkı Ayverdi, İstanbul 1970, s. 16-18, no. 7.

pek kalabalık olan cami personelinden başka Zaviye şeyhine, Sibyan mektebi hafızlarına, türbedarlara ve imaret-aşhane personele, belirli gündelik tahsis olunmuş, ayrıca gelirin nasıl harcanacağı da belirtilmiştir. Ayrıca Defter'in yazıldığı tarihe kadar sekiz kişi de camie ek vakıflarda bulunmuşlardır. İstanbul camileri hakkında en başta gelen kaynaklardan olan *Hadikatü'l-cevami'*de ise Küçük Ayasofya camii ile ilgili olarak şu satırlar bulunmaktadır: «Kiliseden munkalıptır. Vâkıfı Babüssaâde Ağası Hüseyin Ağadır ki Sultan Bayazıd (Velî) eyyamında maktulen anda medfundur. Mustakil türbesi vardır. Duvarına bu beyt yazılmıştır:

Saat-i vahidedir ömrü cihân

Saati taata sarf eyle hemân

Ve bir camii dahi Esir pazarı kurbinde yazılmıştır. Bu Ayasofya camiinin pişgâhında bir zâviye olup otuz altı höcre ve avlusunun üç adet kapısı vardır. Höcrelerin on üçü cemiyethane ve on ikisi dahi mektibi semtinde ve on biri zaviyenin şeyhi efendilerin dairesidir. Şadırvan ve mektebini müceddeden Sadrîâzam Ahmed Paşa bina ve ihya eylemiştir. 1153, ve minaresini dahi Sadrı sâbık Mustafa Paşa müceddeden ihya eylemiştir. (Minaresi) cami-i şerife muttasıl değildir. Bu cami-i şerifin derununda kıraat olunmak üzere Ramazan-i şerifte aşır hân ve mevlîd-i şerîf mevsiminde meclis-i ta'zim mevlud-i lâtif-i nebevi A.S. akdolunmak üzere vazaif tayin ve vakfeden Şehrî Mehmed Efendi hâcegândan olup Şhremini iken vefat etmiştir 1163. Bazı eşarı vardır. Lâkin sahib-i divan (maruf) Şehrîlerden değildir. Şehrîzâde Mehmed Sait Efendi dahi camiin kâdim ve muattal kapısını küşad ve tathir edüp hâlâ istimal olunmağa sebep olmuştur. Karibinde olan duvara bir musluk vaz edüp âbkeş tayini ile icra eylemiştir. Bu vakfın kadîmden imareti olup (tahririmiz eyyâmında) kaht-i adî sebebiyle (halen) muattal ve terk olunmuştur. Kurbinde bir darülhadîs vardır ki bâniyesi Emine Hatundur. Kurbinde olan Çardaklı hamam bu vakfın musakkafatındandır. Camiin derununda hilve-i şerîf vardır, bazı ihya geceleri ziyaret olunur. Mahallesi vardır.» (45).

(45) Ayvansaraylı Hafız Hüseyin Efendi, *Hadikatü'l-cevami*, İstanbul 1281, I, s. 188; baskı nüshadaki kayıt, Süleymaniye Ktp. Esad Efendi yazmaları, no. 2248'deki nüsha (var. 52/B) ile aynıdır. Topkapı Sarayı, Hazine yazmaları, no. 1568 (var.74-74/B) deki nüshada ise sadece bir kaç kelime farkı vardır.

Ayvansaraylı Hafız Hüseyin Efendi'nin 1768-1779 yılları arasında yazdığı eserdeki bu bilgilere göre,

1. Babüssaâde ağası Hüseyin Ağa «maktulen» yâni idam edilmek suretiyle ölmüş ve Küçük Ayasofya camii yanındaki türbesine gömülmüştür.

2. Çarşıkapı'da Esir pazarı yakınındaki ikinci Hüseyin Ağa camii (bk. aşağıda s. 198) de onun hayır eserlerindedir.

3. Küçük Ayasofya camiinin önünde otuzaltı höcreli ve avlusuna üç kapıdan girilen bir zâviye vardır.

4. camiin şadırvan ve mektebi H.1153 (=1740/41)'de Sadrâzam Ahmed Paşa tarafından yeniden yaptırılmıştır.

5. Camie bitişik olmayan minaresini sâbık Sadrâzamlardan Mustafa Paşa yeniden yaptırmıştır.

6. Camide aşir duası ve mevlit okunmak üzere H.1163 (=1749/50) de ölen Şehrî Mehmed Efendi vakıflar bağışlamıştır.

7. Şehrîzâde Mehmed Sait Efendi eski (kadim) ve kullanılmayan kapısını yeniden açtırmış ve kapı yakınında duvara bir de musluk koydurmuştur.

8. Camiin esasında bir imareti de varsa da, bu son yüzyılda terk edilmiş ve harap bir halde bulunmaktadır.

9. Camiin yakınında Emine Hatun tarafından vakfedilmiş bir darülhadîs de vardır.

Topkapı Sarayı Arşivindeki D.9567 sayılı vesikadan H. 6 Cemazi-yülahır 1058 (=1648) tarihinde olan büyük depremde, Küçük Ayasofya camiinin şu zararlara uğradığı öğrenilir: «... kebîr kubbesinde bazı sıvalar dökülmüş ve kubbenin etrafında olan camları gerek sağda, gerek solda kırılmıştır, tamir ile vücude gelir ve fıkaranın sâkin oldukları hücerâtta bazı çatlaklar zuhur ve ocaklar bazısı bütün hedm ve bazısı nısfına değin münhedim olup ve gerek türbede ve gerek memşalar tarafında bir miktar duvar yıkılmıştır...» (46). Başka bir arşiv vesikasından ise, İstanbul'da çok büyük zararlara yol açan 1763 depreminin arkasından da Küçük

(46) Mustafa Cezar, *Osmanlı devrinde İstanbul yapılarında tahribat yapan yangınlar ve tabii âfetler*, «Güzel Sanatlar Akad. Türk Sanatı Tarihi Araştırma ve İncelemeleri» I, (1963) s. 386.

Ayasofya camiinin tamiri için Hassa Başmimarı Ahmed'in yapılacak işlerin keşfiyle Hassa mimarlarından Mehmed ve Yusuf'u görevlendirdiği öğrenilir (47). Cami herhalde XIX. yüzyıl içinde de tamirler görmüş olmalıdır. Genç bir meraklı olarak, 1938 yılı başlarında burada inceleme yaptığımız sırada, imamı da geçen yüzyılın sonlarında yapının dış duvarlarının tamir görmüş olduklarını bildirmişti. Eski fotoğraflarda görülen sıvalar, ve pencere etraflarındaki beyaz şeritler herhalde bu son tamirden kalmış olmalıdır. Küçük Ayasofya camii ve manzumesine en büyük zarar veren husus, 1860'larda, cami ile zaten çok yakın olan surlar ve deniz kıyısı arasındaki pek dar kıyı şeridinden Avrupa tren yolunun geçirilmesidir (48). Bu tren yolu yarım yüzyıl sonra çift hata genişletilmiş, yolun yüksekte olması gerektiğinden, tarihî eser iyice çukurda kalmıştır. Şehir topoğrafyasının burada değişmesi, kuzey-güney istikametinde cami avlusunun bir sokak gibi kullanılmasına da yol açmış ve neticede Belediye bu oldu-bittiyi, avlunun bu kesimine parke taş döşemek suretiyle pekleştirmiştir. Bugün cami avlusunu tamamlayan zaviye-medreseden ayrı kalmış durumdadır. 1940'lara karar havuzu duren şadırvan eğer bir gün ihya edilecek olursa o da camiden sokak aşırı uzakta kalmış olacaktır.

Küçük Ayasofya camiinin avlusunu üç tarafından çeviren, hörelere meydana gelen yapının aslında bir zaviye olduğu vakfiye ve *Hadika*'daki kayıtlardan anlaşılmaktadır. Sonraları burası medrese olmuş ve böylece kullanılmıştır (49). Üç tarafa açılan kapı

-
- (47) Zarif Orgun, *Hassa mimarları*, «*Arkitekt*» VIII. yıl (1939) s. 335 (ayrılışım, İstanbul 1939, s. 5) vesika H.1176 (=1763) tarihlidir. H.1120 (=1708/09)'de Hassa mimarı Osman bin Abdullah'dan Küçük Ayasofya vakfı mütevellisinin yaptığı harcamaların keşfi istenmiştir. Zarif Orgun, *ay.esr.*, s. 339.
- (48) Tam önünden bir tren geçerken alınmış eski bir resmi için bkz. «*Serveti Fünun*» I, (1319=189) sayı 19, s. 219; 1912 yılından sonra tren yolu çift hat haline getirildiğinde burada durum daha sıkışık olmuştur. Yolun ikileştirilmesinin eski eserlere vereceği zarar üzerine bkz. A. Zanotti, *Autour des murailles de Constantinople*, Paris 1911, s. 208. Bu tren yolunun yarattığı zarar ve çirkinlikleri Refik Halid Karay, *Küçük Ayasofya* başlıklı fıkrasında bir daha dile getirmiştir; bkz. «*Akşam*» gazetesi, 5 Temmuz 1946; «Dünyanın nice eski eserleri, tabii güzellikleri hiçe sayılarak en zevksizce, cahilce, hoyratça yapılmış tren yolu Sirkeci hattı olsa gerektir».
- (49) Buranın eskiden medrese olmadığı, J. von Hammer'in *Tezkire*'lerinden derleyerek düzenlediği İstanbul medreseleri listesinde bulunmamasından anlaşılıyor, kşl. J. de Hammer, *Histoire de l'Empire Ottoman*

lardan geçilen bu binanın höcre sayısını *Hadika* otuz altı höcreli olarak vermektedir. Halbuki bu binanın sadece 22 höcresi vardır. Minareye komşu olan ucunda ise höcrelerden daha büyük bir bölüm vardır ki, bunun bir sıbyan mektebi olduğu bilinmektedir. Eski fotoğraflarda bu mektebin bir üst katının olduğu ve bunun ahşap malzemedan yapıldığı görülür (50). Avlu ortasında yükselen şadırvan ile bu mektebin H.1153 (=1740/41)'de Sadrâzam Ahmed Paşa tarafından yeniden yaptırıldığı *Hadika* dan öğreniliyor. Mektep ve şadırvanı 1740'da yeniden yaptıran şahsın 1740-1742 yılları arasında 1 yıl 10 ay kadar Sadrâzamlıkta bulunan nişancı Ahmet Paşa olduğu tahmin edilebilir (51). Mermerden sekizgen biçimde bir havuzu ve göbeği olan bu şadırvan 1938'e kadar harap bir halde duruyordu (52). Bundan sonra şadırvan en ufak bir izi kalmamacasına ortadan kaldırılmıştır. Eski bazı fotoğraflarda bu mermer havuz görülebildiği gibi, biz de bunu 3 Ocak 1938 günü tesbit ederek, resmini çekmiştik. Geçen yüzyıl içinde alınan bir fotoğraftan şadırvan havuzunun üstünde, ağaç direklere oturan kiremit örtülü, ahşap bir sundurma çatı olduğu öğrenilmektedir (53). 1922 yılında Pervititch tarafından çizilen Sigorta plânın-

(çev. J.J. Hellert) XVIII, Paris 1841, s. 110-136; bkz. S. Eyice, *İstanbul (Tarihi eserleri)* mad. *İslâm Ansiklopedisi*, V₂ (1967) s. 1214/103-104

- (50) Bu mektep, bu tür yapılar hakkındaki bir doktora tezinde yoktur, bkz. Özgönül Aksoy, *Osmanlı devri İstanbul Sıbyan Mektepleri üzerine bir inceleme*, (İ.T.Ü. Mimarlık Fakültesi - Doktora tezi - 1967) İstanbul 1968. Mektebin eski ve çok karanlık bir resmi Ebersolt-Thiers, *Eglises de Constantinople*, s. 23, res. 6'da görülmektedir. Küçük Ayasofya camiinin doğu tarafında, az ileride bir Kapu Ağası mektebi varsa da (bkz. Özgönül Aksoy, *ay-esr.*, s. 74, no. 4) bugün çok harap durumdaki bu mektep Sinan Ağa camiine komşudur (kşl. *Hadika*, I, s. 120) ve Kapu Ağası Mahmud Ağa'nın eseridir.
- (51) Osmanzâde Tâib Ahmed, *Hadikatü'l-vüzera*, İstanbul 1271. *Dilâver Ağazâde Ömer Efendi zeyli*, s. 6871; İsmail Hami Danişmend, *İzahlı Osmanlı Tarihi Kronolojisi*, İstanbul 1955, IV, s. 478, no. 149.
- (52) Şadırvanın mermer havuzunun bir fotosu Halil Ethem [Eldem], *Camilerimiz*, İstanbul 1933, (içinde 1932), s. 96 daki res. 94'de görülür. H.1128 (=1712) tarihli bir vesikada şadırvan ile su yolunun Mustafa Halife ile mimar Ali Bey tarafından yenilendiği öğrenilmektedir, bk, Zarif Orgun, *ay.yazı*, s. 339.
- (53) N Kondakof, *Vizantiskiy Tserkvi i Pamyatniki Konstantinopola*, Odessa 1887. Bildiğimiz kadarı ile bu kitabın İstanbul Alman Arkeoloji Enstitüsünde bir nüshası vardır o da resimsizdir. Resimli nüshayı Almanya'da bir kütüphanede görebildik.

da da şadırvan üstündeki sundurması ile işaretlenmiştir (54).

Camiin bir özelliği, minaresinin güney-batı köşesinde, esas yapıdan ayrı yapılmış olmasıdır. Bu özelliği *Hadika* da belirtmiştir. Aynı yerdeki kayıttan bu minarenin sâbık Sadrâzamlardan Mustafa Paşa tarafından yaptırıldığı öğrenilmektedir. Minarede çok açık surette Barok üslûbun işaretleri görüldüğüne göre, bu da 1750'lerden sonra yapılmış olmalıdır. Bu sıralarda Sadrâzamlık makamına geçen Köse Bâhir Mustafa Paşa ile *Hadika*'nın bahsettiği Mustafa Paşa'nın aynı olduğunu sanıyoruz. 1752-1755, 1756-1757 ve 1763-1765 yılları arasında üç defa Sadrâzam olan Bâhir Mustafa Paşa, 1765'de Midilliye sürülerek orada idam edilmiştir (55). Şu halde minare bu vezirin ikbalde olduğu yıllarda 1752-1765 yılları arasında yapılmış olmalıdır (56). İlk minarenin nasıl olduğunu ve XVIII.yüzyılda bunun yenilenmesine niçin lüzum görüldüğünü bilmiyoruz. Tamamen kesme taştan olan minare, camiin bünyesinden ayrı olarak güney-batı köşese yükseliyordu. Kürsü kısmı sekizgen biçimde olup köşeler, sütunçeler şeklinde yontulmuş ve bunların üstlerine Barok profilli kemerler oturtulmuştu (57). Uzun bir pabuç kısmından sonra yükselen gövde, yukarıda bir bilezikle şerefeye bağlanıyordu. Şerefe çıkması tamamen barok bir süsleme ile bezenmiş, dışarı taşkın volütler bu çıkmanın altından uzanan şeritlerle gövdeye bağlanmıştı. Şerefe korkuluğu da düz levhalardan meydana gelmekle beraber bunların aralarında, her volütün üstünde bir sütunçe vardı (58). Minare kurşun kaplı klâ-

(54) Pedvititch, *Stamboul - Plan cadastral d'asurances - Secteur Kutchuk-Aghia Sofia*, İstanbul 1924, 1:500, lev.10. Çizim 1922-23 yıllarında yapılmıştır.

(55) Osmanzâde Tâib Ahmed, *Hadikatü'l vüzerâ*, İstanbul 1271, Ahmed Cavid zeyli, s. 10-12; İsmail Hami Danişmend, *İzahlı Osmanlı Tarihi Kronolojisi*, IV, s. 480, no. 155; 481, no. 160; 482, no. 163.

(56) Semavi Eyice, *İstanbul minareleri I*, «*Güzel Sanatlar Akademisi - Türk Sanatı Tarihi Araştırma ve İncelemeleri*» I (1963) s. 70, ve res. 116.

(57) Minare, güzel bir klâsik üslûpda olan Koca Mustafa Paşa camii minaresinin bk. Semavi Eyice, *İstanbul minareleri*, s. 42, res. 17-18; ay.yz. *İstanbul'da Koca Mustafa Paşa camii ve onun Türk Sanat Tarihindeki yeri*, «*Tarih Dergisi*» sayı 8 (1953) s. 153 vd. Barok üslûpda yapılmış tamamen bir benzeridir.

(58) Minarenin önceki biçimini gösteren fotolar eski yayınlarda görülebilir. Yıkıtılmadan önce külâhın soğan biçiminde olduğu bu resimlerden anlaşılmaktadır. Minare sanıldığı ve bazen yazıldığı gibi meşhur 1940-1941, minare «katliâmı» sırasında yıkıtılmamıştır. Bu iş daha önce 1935-1936'da olmuş ve 1938 de resmini çektiğimizde sadece kür-

sik bir külâhla sona eriyordu. Bu minare anlaşılmaz bir sebeple, 1938 yılı başında imamından öğrendiğimize göre 1936'ya doğru kürsüsüne kadar yıktırılmış ve taşları dibine saçılmış olarak öylece kalmıştır. O yıl çektiğimiz bir resimde minare yıkık hali ile görülebilir. 1955'de bu haysiyet kırıcı duruma son verilmesi için yapılan uharılar üzerine, minare şimdiki şekli ile yeniden yapılmıştır. Bu restorasyon sırasında eski resimler araştırılmadığından, şerefe orijinal biçimine benzer olmamıştır.

Küçük Ayasofya camininin avlusunu batı tarafından zâviye höcreleri sarmaktadır. Bu yapıdan aşağıda ayrıca bahsedilecektir. Avluya üç taraftan açılan kapılardan geçilmektedir. Bu kapılardan kuzeye açılanın üzerinde bir kitabe vardır. Kesme taştan olan bu kapının kemeri üstüne yerleştirilen üç satırlık kitabe mermer üzerine işlenmiştir. Fakat bu bir inşa tarihi kitabesi olmayıp, sadece arapça bir dinî metin, bir Hadîs'tir :

1 قال النبي صلى الله عليه وسلم : من اغتسل ثم أتى الجمعة فصلى ما قدر له
2 ثم أنصب حقه يفرغ من خطبه ثم يصلي معه
3 ثم له ما بينه وبين الجمعة الأخرى وفصل ثلاثة أيام

1. Kâle'n-Nebî Salla'allâhu ve selleme : Meni'ğtesele şümme eta'l-cum'ate fe-sallâ
2. mā kuddire lehu şümme enşata hattâ yefruğa min hutbetihi şümme yuşalliye ma'ahu ğufire lehu
3. mā beynehu ve beyne'l-cum'ati'l-uhrâ ve fazla şelâşeti eyyam

sü kısmı duruyordu. Minaresinin tekrar yapılmasını, o yıllarda Vakıflar Genel Müdürlüğü Yapı İşleri Şubesi Müdürü Yük. Mim. Âli Sâim Ülgen'e hatırlatmış hatta beraber ve ödenek sağlamak düşüncesiyle eski eserlere çok meraklı olan Milletvekili Dr. Burhanettin Onat'ı da yanımıza alarak Küçük Ayasofya'ya gitmiştik. Kayyum Mehmet Korkut'un ifadesine göre ise, minarenin yeniden yapılması halktan toplanan yardımlarla olmuştur.

Eski kilise cami haline getirildiğinde, narteksin kuzeye bakan yan duvarında mevcut bir kapı veya bir pencere muntazam kesme taş ile kaplanarak klâsik Türk üslubunda güzel bir giriş halinde şekillendirilmiştir. Burada yayvan kemerli kapı açıklığı sivri kemerli bir çerçeve içine alınmıştır. İki kemer arasında bulunan alınlığına ise, üç satır halinde bir kitabe daha yerleştirilmiştir. Bu da bir inşa kitabesi olmayıp avlu kapısı üstündeki gibi, dinî bir metin, bir Hadîs-i kudsîdir (kşr. Buharî, *Sahih*, Bed'ü'l-ḥalk, bâb, 8) :

1 قال النبي صلى الله عليه وسلم : [قال الله تعالى .]

2 أعدت لعماري

2 للصالحين ما لا عين رأت ولا أذن سمعت

3 ولا خطر على قلب بشر ، صدق رسول الله

1. Kâle'n-Nebî şalla'llahu ʿaleyhi ve sellem : [Kâle'llāhu Teʿālā:]
2. Aʿdettü li-ʿibâdiye's-şâlihîne mâ lâ ʿayne reʿet ve lâ üzne semiʿat
3. ve lâ ḥaṭara ʿalâ kalbi beşerin, şadaқа Resûlu'llāh

Ahşap bir saçağın koruduğu bu girişin güzel nisbetleri ile beraber belirli bir sanat değerine sahip olmasına gayret edilmiş ve böylece kapı kanatları da XVI. yüzyıl başlarının ağaç işçiliğinin değerli bir örneği olacak surette yapılmıştır. Bu geçmeli kanatların her bir parçasının satırlarında da oymalar halinde zengin bir süsleme bulunmaktadır. Kanatların üzerlerindeki madenî kıyımların da aynı derecede itinalı oldukları dikkati çeker. Ne yazık ki, bu çok değerli ve gerçekten güzel kapı kanatları son yıllarda korunmadığı gibi, eşikten itibaren alt kısmı çimento ile doldurularak bir değer bilmezlik örneği ortaya konulmuştur.

Hüseyin Ağa, bu eski kiliseyi camie çevirdiğinde, binanın batı cephesine tamamen klâsik Türk mimarisi prensiplerine uygun gü-

zel bir soncemaat yeri revakı yaptırtmıştır. Sivri kemerleri altı sütuna dayanan bu revak muntazam kesme taştan yapılmış ve beş bölüme ayrılmıştır. Her bölümün üstü bir kubbe ile örtülmüş, yalnız ortada olan bölüm cephede yükseltilerek, hem cephe monotonluğu giderilmiş hem de esas girişe işaret edilmiştir. Bu güzel mimarili soncemaat yeri, değerli bir Bizans eserine yapılan ilâvenin esas yapının sanat değerinden daha aşağıda değildir. Ayrıca avludan bakıldığında, bu hıristiyan yapısını «türkleştirmiş» ve «islâmlaştırmıştır». Binanın bünyesindeki bazı aksaklıklar yüzünden revak kemerleri aynı açıklıkta olmayıp, güneydekiler, kuzeydekilerden daha geniştir. Sütun gövdeleri herhalde eski devşirme malzemedir. Bunların mermer kaideleri üstünde tunç bilezikler vardır. Mermerden işlenmiş başlıkları ise bir istisna ile sâde tipde, baklavalıdır. Bu başlıklar son tamirde yenilenmiştir.

Sonsemaat yerinden içeriye açılan kapı da Bizans devri girişi ile aynı yerde olmakla beraber ona da Türk mimari karakteri verilmiştir. Kapının üstünde bir taç bulunmakta ve bunu bir tomurcuk (**fleuron**) dizisi süslemektedir. Kapı kemeri üstünde iki ayrı kitabe vardır. Bunlardan ortadaki beş satır halindedir. Maalesef bütün çabalarımıza ve arapça metinlerin okunmasında uzman meslekdaş ve arkadaşlarımızın gayretlerine rağmen, bu kitabenin tamamını okumak mümkün olmamıştır. Hayli girift bir hatla yazılmış bulunan bu uzun kitabe metninin, yapının bânisinin adını ve cami olma tarihi verdiğini sanıyoruz. Harflerin aralarını dolduran ve okumayı zorlaştıran birkaç kat halindeki boyalar ve yüzyılların biriktirdiği tozlar dikkatle temizlendiği takdirde bu arapça metni çözümlmek mümkün olacaktır. Fakültemiz öğretim üyelerinden Prof. M. Hamidullah, ricamız üzerine fotoğraftan bu kitabenin bazı kısımlarını okuyabilmiştir. Kendisine burada teşekkür ederken bir çok yerleri eksik olmasına rağmen bu okunuşu da buraya geçiriyoruz. En sondaki tarihin bir kısmı tis'i-mie yâni 900 olarak çözümlenmiş ise de tarihin diğer rakkamları anlaşılammıştır. Hamamın tarihi olan 909 ile vakfiye tarihi olan 913 arasında bir tarih olmalıdır.

١٠٩٠ السنة ١٠٩٠ نوروز علی من یشاع من عاده و الصلوة الطاهرة من السنة ١٠٩٠

٢٠٩٠ السنة ١٠٩٠ نوروز علی من یشاع من عاده و الصلوة الطاهرة من السنة ١٠٩٠

3 ﴿ الحاد الصالحين ﴾

4 ﴿ ان الساجد به وكرما اذ حله فيما بالعدو والآصال ﴾

5 ﴿ الجاح سنة الامور وتسعها ﴾

1. El - Hamdu li'llāhi mütimmün nūrahu 'alā men yeşāu min 'ibādihi ve'şalātu 'alā ḥayri beriyyetihi Muḥammedin ve ālihi
2. felemmā benā ... Seyyid ... eddīn ... esed ... erkān ... el izām ... ve 'amede ... el - kirām
3. el - 'ibād es - şālīḥīn
4. inne'l-mesācide li'llāhi ... ve edḥalehu fihā bi'l-ğuduvvi vel - āşāli
5. ve küllü ... el - cāmi '... teğammedehu ... senete ihdā ve ... ve tis'imie

Tam ortada olan bu kitabenin yanında, daha ufak ve dört satır halindeki ikinci bir kitabe daha yerleştirilmiştir ki, bunun belki de zaviyenin avluya açılan orta kapısı üstünden buraya getirilmiş olabileceğine de ihtimal verilir. Bu da bir Hadis'tir (kşr. Muslim, *Sahih*(İman, bâb, 205) :

1 قال النبي صلى الله عليه وسلم : اذا أحسن أحدكم

الإسلامه فكل حسنة يعملها تكتب بعشر أمثالها

3 الى سبعمائة ضعف وكل سيئة يعملها تكتب

4 حتى يلتقى الله ، صدق رسول الله صلها

1. Kāle'n-Nebī şalla'llāhu 'āleyhi ve sellem : İzā aḥsene aḥaduküm
2. islāmeḥu fe-kullü ḥasenetin ya 'melühā tüktebü bi-ʿaşri emşālihā
3. ilā seb'î mi'eti zi 'fin ve küllü seyyietin ya 'melühā tüktebü bi-mişlihā
4. ḥattā yelka'llāhu, şadaқа Resūlu'llāh

Hadika'nın bahsettiği ve uzun süre «muattal» duran ve ancak XVIII. yüzyılda Şehrîzâde Mehmed Sait Efendi tarafından yeniden kullanılır hâle getirilen kapı herhalde burası olmalıdır. *Hadika* bir de musluktan bahsetmektedir. Camiin duvarında böyle bir şey yoktur. Fakat kuzey tarafında, türbenin hizasında mermerden kabaca yontulmuş bir şadırvan teknesi bulunmaktadır. Geniş cephesinde iki musluk yeri bulunan bu tekne Bizans devrine ait iki sütun başlığı üstüne oturtulmuştur (59). Bu teknenin Şehrî Mehmed Efendi tarafından yaptırılan musluk olmasına ihtimal verilebilir.

Camiin dış cepheleri Türk devrinde gerekli olduğu yerlerde tamir görmüş ve bir çok yerlerde Türk mimari prensiplerine uygun biçimde irili, ufaklı pencereler açılmış, bazı pencereler de örülmüştür. Camiin Türk devrinde dış cephelerinin sıvalı ve badanalı oldukları bilinmektedir. Nitekim Küçük Ayasofya'nın eski fotoğlarında bu sıvalar görülmekte, duvarların köşeleri ile pencere kenarlarında beyaz renkte şeritler çekilmiş olduğu da farkedilmektedir (60). 1930'lardan sonra çok ihmal edilerek kubbesinde ağaçlar

(59) 1938'de avluda pek çok işlenmiş Bizans devri parçaları görülüyordu Hatta bunların arasında üzerinde İOAN harfleri yazılı kırık bir kitabe parçası da görmüştük. Bunlardan başka bugün de avluda bir iki işlenmiş Bizans eseri kalıntısı vardır. İstanbul Arkeoloji Müzesine 1900 yılı Haziran ayında, buradan getirilmiş, üzeri haçlı bir koruluk levhası girmiştir. kşl. G. Mendel, *Catalogue des sculptures grecques, romaines et byzantines*, İstanbul 1912, II. s. 524, no. 726 (116); Mamboury-Wiegand, *Kaiserpalaeste*, s.23, no.5, lev.XXXXVIII.

(60) Küçük Ayasofya'nın eski görüntüsünü ve şeritli badanasını gösteren bir fotoğrafı Sebah-Joallier fotoğrafhanesinin resimlerinde vardır-kşl. *Catalogue Général des collections des vues-photographiques d'İstanbul...*, İstanbul [tz.] s. 23, no. 96, bunlar bazı kitaplarda da yayımlanmıştır, bkz. H. Barth, *Konstantinople*, (Berühmte Kunststaetten, II) Leipzig-Berlin 1901, s.67, res.22; ay.yz. *Constantinople* (Les villes d'art célèbres) Paris 1906, s.53. Bu fotoda minarenin eski biçimi de görü-

çıkacak kadar iyice harap duruma giren cami, 1955'den itibaren büyük ölçüde bir tamirden geçerek, dış cepheleri bütün taş ve tuğla örgülerini meydana koyacak surette çıplak bırakılmış, sadece kubbe kasnağı sıvanarak, kırmızı bir renk verilmiştir. Ancak bu tamir tamamlanmadığı gibi bilhassa iç kısımlarda hiç birşey yapılmadığından bugün İstanbul'un bu en önemli tarihî eseri çok bakımsız ve harap bir durum göstermektedir.

Eski kilisenin narteks kısmı iki katlıdır. Türk devrinde bu bölümün kuzey tarafına bir yan kapı açılmış veya mevcut bir kapı Türk uslubunda bir kemerle süslenerek yeniden şekillendirilmiştir. Narteksin güney tarafında ise galeriye çıkışı sağlayan merdiven yapılmıştır. Bunun esasında Bizans devrine ait olmakla beraber Türk devrinde yenilediği, yan tarafındaki küçük nişlerin biçimlerinden anlaşılmaktadır (61). Bu merdivenin başlangıcındaki kapının tacı ise, eski kilisenin kiborion'un bir parçasıdır. Kabartma bir süsleme ile mermerden işlenmiş olan bu unsur, burada tekrar kullanılmak suretiyle korunmuştur. Açıklığa göre çapı biraz ufak olan bu kemer taşının orijinal yerinde olmadığı, Türk devrinde merdiven yenilenirken, ustalıklı bir şekilde buraya uydurulduğu, kemer başlangıcına ona göre profil verildiği de görülür. Narteksten esas mekâna geçilen kapının sol tarafında ise mermer müezzin mahfelinin kapısı bulunmaktadır. Bu doğrudan doğruya XVI.yüzyıl, klâsik Türk üslûbunda olarak işlenmiş bir kemer ve taca sahip bulunmaktadır.

Erken Hıristiyan devri merkezî plânlı ve çevre dehlizli galerili yapılarının (62) en güzellerinden biri olan Sergios Bakkhos kili-

lür. Sender Fotoğrafhanesinin de Küçük Ayasofya'nın bir çok resimlerini çekmiş olduğu ve bunları albumler halinde derleyerek yabancı müesseselere sattığı da bilinmektedir (Album 29, res. 62-79). Uzun yıllar devlet işlerinde kendisinden faydalanılan bu müessese her nedense bu albumleri Türk Kültür müesseselerine vermemiş veya satmamıştır.

(61) Bu merdivenin bir röiövesi, Ebersolt - Thiers, *Eglises de Constantinople*, s. 23, res. 6'da bulunmaktadır.

(62) Sergios ve Bakkhos kilisesinin benzeri sayuan başlıca yapılar İtalya'da Ravenna'da San Vitale, Almanya'da Aachen'de Pfazkapelle Kudüs'de Erken İslâm devri eserlerinden Kubbet-üs Sahra ve Suriye'de Bosra'da katedraldir. Bunlar ile İstanbul'daki yapı arasında bazı büyük ve önemli farklar da vardır.

sesi Hüseyin Ağa tarafından cami haline getirilirken ana mekân-
da o çağın Türk sanat üslûbunda elemanlar ile bezenmiştir (63).
Bunlardan mimarî bünyeye ait olanlar, yeni açılan pencereler, ye-
niden biçimlendirilen kapılar, alt katın ve galerinin döşemesin-
deki altıgen tuğlalar ile kubbeyi taşıyan büyük payelerin köşe-
lerindeki «kum saatli» sütunçelerdir. Kilisenin orijinal döşemesinin
yerine döşenen tuğlalarda pek bol olarak damgalara rastlanır. Bu
damgalar bir madalyon halinde, yuvarlak bir çerçeve içine alın-
mış altı dilimli rozaslar biçimindedir. Herhalde Fetih yıllarında
esas döşemeler çok harap durumda olmalıydı ki, bütün binanın
içi bu tuğlalar ile yeniden kaplanmıştı. Büyük sekiz payenin ga-
leri hizasındaki bütün keskin kenarları da, buralar 3/4 sütunçeler
biçiminde yontularak süslenmiştir. Bu sütunçelerin gövdeleri bazı
yerlerde uzunlamasına yivli olup, hepsinin üst ve alt uçlarına da
biri «kum saati» işlenmiştir. Böylece bu eski yapıyı camie çevir-
me işini yapan Türk mimarın, bir taraftan bu ağır payeleri daha
hafifletmek diğer taraftan mabedin içine daha Türk bir görünüş
kazandırmak düşüncesinde olduğu da açıkça görülür.

Herhalde Sergios ve Bakkhos kilisesinin duvarları benzerleri-
nin hepsinde olduğu gibi Bizans çağında mozaikler ile kaplıydı.
Bugün böyle bir süslemenin varlığını gösterecek hiç bir iz yoktur.
Belki duvarlardaki sıva ve badanaların altında duvar resimlerinin
hepsi olmasa bile bazılarının kalıntıları durmaktadır. Bugün iç du-
varlar, kemer ve tonozlar ile büyük kubbede Türk kalem işi na-
kışlar vardır. Soncemaat yeri orta kubbesinde, dökülen nakışların
altında belki de XVI.yüzyıla ait, daha eski nakışlar fark edilir.
İçeride ana kubbedeki nakışlar geç devre aittir. Mihrap bölümün-
deki duvarlarda görülenler de aynı yılların olmalıdır. Ancak, bu
bölümde bir şerit halinde uzanan yazının eski olması mümkündür.
Bu âyet şeridi, gerek hat sanatı gerek içindeki süsleme bakımından
klâsik karakterdedir. Kur'ân'dan Esrâ sûresinin birinci ayetini tek-
rarlayan bu yazı şeridi, gerek hat sanatı gerek içindeki süslemesi

-
- (63) Hüseyin Ağa, eski kiliseyi cami haline getirttiğinde, burada sanat de-
ğerine sahip kapı kanatları, minber yaptırttığı gibi, aynı derecede
itinalı nakışlar, yazılar da yaptırtmış olmalı idi. Herhalde cami de-
ğerli hahırlar ile de döşenmişti. Nitekim C. Gurlitt, *Die Baukunst
Konstantinopel*, lev. 7b; E. Diez ve H. Glück, *Alt Konstantinopel*,
München-Pasing 1920, res.35'deki fotoğraflarda camiin içinin güzel ve
büyük hahırlarla kaplı olduğu görülür. Bugün camiin eski eşyasından
sadece mihrap yanındaki şamdanlar durmaktadır.

bakımından değerli bir sanat eseri tesiri bırakmaktadır. Yazı şu âyet ile başlamaktadır :

Bismi'llâhi'r-Rahmâni'r-Rahîm Subhâne'llezi esrâ bi-'abdihi
leylen mine'l-Mescidi'l-harâmi ile 'l-Mescidi 'l-akşa'llezi bâreknâ
havlehu li-nuriyehû min âyâtinâ...

Küçük Ayasofya camiinde, burası İslâm mabedi haline getirildiğinde, içine gerekli bazı ekler de yapılmıştır. İyi ve sanat değerine sahip bir işçilikle meydana getirilen bu ekler mihrap, minber ve müezzin mahfilidir. Mihrap damarlı mermerden yapılmış olmakla beraber sâde bir biçimdedir. Üzerinde kapı kemerindeki Kelime-i Tevhid'den başka hiç bir süsleme yoktur. Sadece en yukarı kenarında klâsik üslûpda güzel ve zarif bir taç işlenmiştir. Ortada bir tam, yanlarda iki yarım büyük tomurcuğun aralarında iki kısa tomurcuk yer almıştır. Minber de tamamen mermerden yapılmış ve güzel bir XVI. yüzyıl başı eseridir. Burada da sâdelik hâkimdir. Alt kapının tacı zarif bir şekilde biçimlendirilmiş, merdivenin altındaki kemerler klâsik Türk kemerleri şeklinde açılmıştır. Bunlardan tam minber köşkünün altında bulunan kemer biçimi ve ortasında tersine aşağı sarkan tomurcuğu ile bilhassa dikkate değer. Minber köşkünün iki yanına konulan mermerden «**ajour**» lu olarak işlenmiş iki korkuluk levhası ise Bizans işidir ve yapının VI.yüzyıldaki süslemesine aittir. Bunlar, narteks'deki merdiven kapısı kemerinde olduğu gibi, büyük bir el emeğini takdir eden bir duyguyla güzel bir sanat eserini korumak için, camiin itibarlı bir yerinde tekrar kullanılarak korunmuştur. Minberin köşkü üzerini de sivri bir külâh örter. Bunun da ucunda güzel bir alem vardır. Müezzin mahfeli de mermerden ve sâde klâsik üslûpda yapılmıştır. İnce sütunlara dayanan «Bursa kemerleri» üstünde düz korkuluklu mahfil balkonu bulunmaktadır. Mahfilin tavanı ise tahta kaplı olup, çıtalı olarak yapılmıştır.

Küçük Ayasofya camiinin Türk devrine ait diğer bir unsuru da kubbesini süsleyen büyük alemidir. İçeriye geceleri aydınlat-

mak için yakılan kandilleri taşıyan avizeler ise, armut biçiminde olarak demirden yapılmıştır.

Küçük Ayasofya camii, esası bir kilise olmakla beraber Kapu Ağası Hüseyin Ağa tarafından cami haline getirildiğinde, binanın bünyesine aykırı düşmeyen, tersine onu zenginleştiren Türk sanatı bakımından değerli unsurlar eklenerek süslenmiştir. Bu arada payelerin köşelerinin 3/4 sütunçeler biçiminde yontulması ve başlıbaşına bir varlık olarak beliren abidevî görünüşlü soncemaat yeri ile de bu «Türkleştirme» daha açık bir durum almıştır. Esas kapı ile yan kapının değerli birer sanat eseri olan kanatları ve minber, yapılan eklemelerin üstün kalitede olmasına itina gösterildiğinin işaretleridir. Nihayet burada, Bizans devrinin güzel bulunan bazı parçalarının ustalıklı şekilde yeniden fonksiyon verilerek kullanılması da, eski devrin sanat eserlerinin güzelliğine kayıtsız kalmadığını da gösterir. Kısacası Küçük Ayasofya'da da olduğu gibi Bizans sanatı bakımından esas yapı, değerli olduğu derecede Türk devri ekleri ile de değerli olmuştur (64).

Kapu Ağası türbesi (Res. 61 - 67) :

Amasya, Sonisa ve İstanbul'daki eserleri vakfeden Kapu Ağası Hüseyin Ağa'nın türbesi, Küçük Ayasofya camiinin kuzey tarafındaki hazirede bulunmaktadır. *Hadika* onun «maktulen» yani ece-liyle olmaksızın, büyük ihtimalle idam edilerek öldüğünü bildirmektedir. Bu ölümün gerçek sebebini ve tam tarihini öğrenmemiz mümkün olmadı. Buradaki söylentiye göre de kurucu «Kesikbaş

(64) Halil Edhem [Eldem], *Camilerimiz*, İstanbul 1933 (içinde 1932) s 101; bu esere Küçük Ayasofya denilmesini, Büyük Ayasofya ile hiçbir benzerlik olmadığı gerekçesiyle manasız bulmaktadır. Evliya Çelebi, *Seyahatname*, İstanbul 1314, I, s. 136-137; Z. Danişman baskısı, İstanbul 1969, I, s. 140'da Küçük Ayasofya'yı anlatırken onun yanlış olarak Fatih'in bir vakfı olarak gösterir ve aslında Konstantin'in anası Helena tarafından yaptırıldığını yine yanlış bir bilgi olarak yazar; ayrıca şunları da ekler: «...Ayasofya tarzında bir cami olduğunuz Küçük Ayasofya derler...» Aynı hususları J. von Hammer, *Constantinopolis und der Bosphorus*, Pesth 1822, I, s. 375-378'de tekrarlamaktadır. Hammer bu camiin, yabancılar tarafından, fermanla izin verilen camilerden olmadığı için, pek görülmediğine de işaret eder. İki yapı arasında plân anlayışı ve bünye bakımından büyük farklar olmakla beraber, içde payeler ve bunların aralarında sütunlar ve bilhassa içleri sütunlu eksedralar bakımından büyük bir benzerlik vardır. Herhalde bu bakımdan bizce burası Küçük Ayasofya olarak adlandırılması olmalıdır.

Hüseyin Ağa» olarak adlandırılmaktadır. Ayrıca *Hadika* nın verdiği bilgiye göre, türbenin duvarında şu beyit yazılı imiş :

Saat-i vâhidedir ömr-i cihân
Saati taata sarf eyle hemân

«Dünya yüzündeki hayat tek bir saatten ibarettir, onun için hemen saatini taate harca» yolundaki bu beyit islâm mistisizmasının bir ifadesidir. Bugün türbede bu yazıdan bir iz yoktur.

Türbe sekiz köşeli, taş ve tuğladan yapılmış klâsik üslupda olmakla beraber, gösterişsiz ve sâde bir yapıdır. Bir cephesinde, muntazam kesme taş kaplamalı bir kemer yapılmıştır. Bunun yukarısında mermerden üç konsolun varlığı, bu açıklığın üstünde eskiden ahşap bir saçak olduğunu gösterir. Bu, esas giriş olmayıp «hacet penceresi» olarak düşünülmüştür. Esas giriş ise bunun yanındaki cephede açılmıştır ve mermerden söveler ile geçmeli bir kemere sahiptir.

Türbenin, iki sıra tuğla ve bir sıra moloz taşından örülen fakat evvelce sıvalı oldukları anlaşılan duvarlarında altta tuğladan sivri hafifletme kemerleri içine pencereler açılmıştır. Bunlar mermer çerçevesi ve lokma demir parmaklıdır. Yukarı sırada ise her cephede bir tane olmak üzere birer üst pencere daha bulunmaktadır. Yalnız hâcet penceresinin olduğu cephede üst pencere yoktur. Pervititch'in 1922-23'de çizilen krokisinde türbenin önünde, dışarı taşkın bir giriş sundurması gösterilmiştir. Bugün böyle bir unsur yoktur. Zaten türbe son yıllarda cami ile birlikte bir tamir görmüş, cepheler elden geçirildiği gibi, üst pencerelerin de alçı «filgözü» dışlıkları yenilenmiştir. Bu küçük yapının saçak silmesi dört kademeli bir korniş halindedir. Üst örtüsü ise alaturka kiremit kaplı sekiz dilimli bir çatı halindedir. Çatının tepesinde ise boynuz biçiminde tunç bir alem vardır. İçeriden türbenin üstü ahşap bir tavanla kaplıdır. Böylece türbenin kâgir bir kubbesi olmadığı görülüyor. Bu hususta şu fikirler öne sürülebilir :

1. Türbe bitmemiş bir yapıdır. Kubbesi tamamlanmadan bırakılmış ve üstü ahşap bir çatı ile örtülmüştür.

2. Türbe esasında kubbeli olarak yapılmışken, sonraları bir depremde belki kubbesi çöktüğünden, bu kısım yeniden yapılmayarak ahşap olarak örtülmüştür (65).

(65) Mustafa Cezer, *ay.yazı*, s. 386'da yayımlanan vesikada (Topkapı S. arşivi D/9567/ 1648 depreminde duvarların yıkıldığı bildirilmektedir.

Türbenin içinde yan yana iki sanduka bulunmaktadır. Bunlardan biri Hüseyin Ağa'nın diğeri ise Şeyh Hacı Kâmil Efendi'nindir. *Hadika*'da bahsi geçen beyti gösteren levha ortada yoktur. Buna karşılık Hüseyin Ağa'nın sandukasına dayalı çok yeni bir levha bulunmaktadır :

1. Küçük Ayasofya câmi[i]
2. minâresi bânîsi Kesikbaş
3. Hüseyin Efendinin kabridir

1475

Recep (Hattat imzası)

Oldukca usta bir hattatın kaleminden çıkan bu yazı başarılı olmakla beraber en azından üç hatalı bilgi vermektedir. Bunların birincisi Küçük Ayasofya camiinin minaresi Hüseyin Ağa'nın değildir. Burada minaresinin bânîsi değil camiin bânîsi denilmesi daha doğru olurdu. İkincisi Hüseyin Efendi değil, Ağa'dır. Üçüncü önemli hata ise levhanın altındaki tarihtir. Arap rakkamları ile yazılan 1475, milâdi bir tarih olmalıdır. Halbuki yukarıda da belirtildiği gibi, Hüseyin Ağa bu tarihte ölmüş değildir. Bunun neyin tarihi olduğu anlaşılmaz. Hüseyin Ağa en azından II. Bayazıd (1481-1512) devrinde yaşamış, camiin komşusu olan hamamı 1503/04'de yaptırttığına göre bu tarihte henüz sağdır. Ömrünün, vakfiyesi tarihi olan H.913 (-1507/68)'e kadar uzadığına ihtimal verilebilir.

İkinci sandukanın önüne dayalı duran levhada ise burada gömülü olan ve Halvetiyye tarikatının Şabaniyye kolundan Şeyh Hacı Kâmil Efendi'nin H.28 Muharrem 1330 (=1912) de vefat ettiği bildirilmektedir. Vasıfları övülerek Kâmil Efendi'nin Küçük Ayasofya medresesinde «hücrenişin» olarak yalnız yaşadığına da işaret edilmektedir. Altındaki yedi beyitlik manzum yazıda ise Mecdî mahlaslı şair, onun yüz yıl yaşadığını da bildirmektedir (66).

Tarikat-ı aliyye-i Halvetiyye ve eâzım-ı ricâl-i Şa'bâniyyeden kudvetü'l-ulemâi'l-muhakkıkîn kutbu'l-vâsılîn gavsu'l-ârifîn Küçük

(66) Buradaki şairin kim olduğunu bilmiyoruz. Sadece Mecdî mahlasının, Abdülaziz Mecdî Efendi'yi hatıra getirdiğine bir ihtimal olarak burada işaret olunabilir, bu şair hakkında bkz. İbnülemin Mahmut Kemal İnal, *Son asır Türk şairleri*, İstanbul 1959, s. 915 - 917.

Ayasofya Medresesi'nde hücre-nişin-i takvâ güzîn câmiü'l-kemâlât zâhirü'l-keâmât müstecâbü'd-daavât eş-Şeyh el -Hâc Kâmil Efendi hazretlerinin kabri münevverleridir ki rûh-ı kudsîleri 1330 sene-i hicriyye -alâ sâhibihâ ekmelü't-tahiyye-muharremü'l-harâmının 28 inci pençüşenbih gecesi tâir-i âlem-i lâhut olmuştur, kaddesa'llâ hu sırrahu bivahdâniyyetihi ve nefeanâ bifuyûzâti ruhâniyyetihi âmin.

Kutb u âli-i zaman mürşid-i irfândır bu
Merd-i meydân-ı Hudâ kâmil-i devrândır bu
Nûr-i seyyâli akar Kuşadalı feyzinden
Mehdi irfânda iken çeşme-i ihsândır bu
Bosnavî Hacı Muhammed o velî-i eşher
Remz ile der idi bu hazrete insândır bu
Mazhar-ı sırrı idi hazreti Yâkub Hânın
Masdar-ı feyz-i Hudâ kible-i ihvândır bu
İnzivâ-hâne-i âlemde mücerred yaşadı
Zâhir u bâtın için âlem-i zîşândır bu
Etmedi mevl-i cihân vüz senelik ömründe
Hörmet et merkadine ravza-i Rıdvândır bu
Kameti oldu nihân fevtine gufrân târih
Çıktı «Mecdî» ne güzel mâye-i gufrândır bu

Küçük Ayasofya camiinin kuzeyinde ve doğusunda oldukça geniş bir hazire bulunmaktadır. Eskiden çok sayıda ağaçların gölgelediği bu hazirenin ağaçları son yıllarda azalmış ve hatta doğuda hemen hemen hiç birşey kalmamıştır. Bu geniş hazirede çeşitli devirlere ait çok sayıda mezar taşı görülür. Bunların arasında sanat değerine sahip olanlar hiç de az değildir. Bu bakımdan Küçük Ayasofya haziresi zengin bir mezartaşları koleksiyonuna sahiptir denilebilir. Aralarında çeşitli tiplerde kavuklar, kadın taşları görüldüğü gibi, Sultan II. Mahmud vıllarının feslerine de raslanır.

Cami ile avlusunu çevreleyen sonraları medrese olan zâvive

hocreleri arasındaki avluda da yaşlı bir ağacın dibinde etrafı demir parmaklık ile çevrili tek bir mezar bulunmaktadır.

Kapı Ağası zaviyesi (sonra medresesi) (Res. 68 - 69) :

Küçük Ayasofya camiinin avlusunun etrafı H.953 (=1546) tarihli vakıf defteri (67) ve *Hadika*'nın notundan öğrenildiğine göre esasında 36 hocreli zaviye olarak yapılmıştır (68). Buraya bir Şeyh tayin edilmiş ve hatta onun kullanması için 12 hocreli bir daire de tahsis edilmiştir. Yukarıda da işaret edildiği gibi, bugün burada en fazla 22 hocre sayılabilir. Osmanlı devri içinde bu bina zâviyelikten çıkarılarak medrese haline getirilmiş ve medreseler kapatılıncaya kadar öylece kullanılmıştır. Ortadaki kubbeli kapı ile batıdaki **Medrese sokağı** arasında kalan adanın da evvelce bu vakfa ait olduğunu tahmin ediyoruz. Pervititeh plânında yarısına kadar boş arsa halinde olan ve arta kalan kısmında küçük, harap ahşap evler Lulunan bu yerin, zâviyenin bir kısmının arsası olduğu düşünülebilir. Belki de Şeyhe tahsis olunan hocreler burada idi. Bugün, zâviyenin kubbeli girişinin tam karşısına isabet eden yerde, Medrese sokağına açılan taş bir kapının bir kenarı ve bir konsol kalıntısı görülmektedir. Böylece burada önemlice bir girişin olduğu anlaşılmaktadır. 1875'e doğru çizilen İstanbul haritasında burada bir bina işaretlenmediğine göre buradaki yapı daha önceleri ortadan kalkmış olmalıdır (69). Fakat Küçük Ayasofya camiinin batı tarafında ve zâviye-medresenin dışındaki parselin, bu binanın bütün genişliğince, ona ait olduğu ve onunla bir bütün teşkil ettiği, 1918 yılında yayınlanan İstanbul Şehremaneti haritasında da gayet açık olarak görülmektedir. Bugün büyük ölçüde arsa halinde olan bu geniş parsel İlk Dünya savaşı yıllarında çizilen bu resmî haritada medresenin bir parçası olarak taranmıştır (70). *Hadika*'da bahsedilen ve daha o vakit bile uzun yıllardır kul-

(67) *İstanbul Vakıf Defteri*, s. 17.

(68) *Hadika*, I, s. 188; Semavi Eyice, *İlk Osmanlı Devrinin Dini - İçtimai bir müessesesi : Zaviyeler ve zaviyeli camiler*, «İ.Ü. İktisat Fakültesi Mecmuası» XXIII, 1-2 (1963) s. 27; av-yazar, *İstanbul (Tarihî eserler) mad. İslâm Ansiklopedisi*, V₂ (1967) s. 1214/63.

(69) *19. Asırda İstanbul Haritası* (yay. Ekrem Hakkı Eyverdi), İstanbul 1958, pafta B₁.

(70) *Şehremaneti, İstanbul Rehberi* (yay. Mühendis Necib Bey), İstanbul 1340 (indeks fasikülünde 1918-1334 tarihi vardır) *Pafta I (Haliç ciheti)*.

lanılmaz ve harap durumdaki aşhane-imaretin de bu adamın bir köşesinde olduğuna ihtimal verilebilir.

Küçük Ayasofya camiinin şadırvan avlusunu üç taraftan çeviren zâviye taş ve tuğladan yapılmış bir binadır. Batı cephesi ortasında, üstü kubbeli bir giriş dehlizi bulunmaktadır. Bu girişin kapı kemeri üstünde bugün içi boş bir kitabe yeri görülür. Burada evvelce ne gibi bir metne sahip bir yazının durduğunu öğrenemedik. Höcrelerin üstleri boydan boya beşik tonozlar ile örtülüdür. Medreseler kapandıktan sonra aileler tarafından işgal edilerek gündün güne yıkılan ve perişan bir mahalle halini alan yapı, son yıllarda Vakıflar idaresince yeniden yapılrçasına tamir edilmiş, eksik ve yıkık kısımlar tamamlanmış, kapı ve pencereler yeni olarak yapılmış ve arkasından eskisi gibi tekrar işgale uğramıştır. Henüz mükemmel surette ayağa kaldırılarak üzerinden bir kaç yıl geçen zâviye-medrese bugün içinde oturanlar tarafından önceki duruma sokulmuş bir haldedir. Pervititch plânından anlaşıldığına göre höcrelerin önünde bir revak dolaşıyordu (71). Topoğraf bu revakı plânında fransızca **marquise** kelimesi ile de ayrıca belirtmiştir. Herhalde ahşap bir sundurma halinde olan bu revaktan bugün hiçbir iz kalmadığı gibi, son restorasyonda da bu kısım yapılmamıştır.

Küçük Ayasofya camii ile bir bütün teşkil eden ve avlusunu çevrelediğine göre de bu önemli sanat ve tarih eserinin batıdan görünüşünü tamamlayan zâviye bugün maalesef kuzey-güney kapıları arasından geçirilen bir sokak yüzünden esas binasından da ayrılmıştır. Bu tarihi abideye her bakımdan zarar veren bu sokağın kaldırılması her halde gereklidir.

Çardaklı hamam (Res. 70 - 74) :

Küçük Ayasofya camiinin evkafı arasında adı geçen Çardaklı hamam da Hüseyin Ağa tarafından yaptırılmıştır. H.953 (=1546) tarihli *İstanbul Vakıfları Tahrir Defteri*'nde, H.913 Cemaziülahır (=1507)'de yazılan vakfiyeye göre 42 500 akçe tutarındaki yıllık geliri camie ayrılan hamam, bu hayır eserinin yakınında bulunmaktadır. **Hamam-ı çifte der-nezd-i câmi-i mezbûr** (72). Sonraları

(71) Pervititch, *Stamboul - Plan cadastral d'assurances : Secteur Kutchuk - Aghia Sofia*, İstanbul 1924, pafta 10.

(72) *İstanbul Vakıfları Defteri*, s. 16.

Çardaklı Hamam adıyla tanınan Küçük Ayasofya veya Hüseyin Ağa hamamı kapısı üstünde bulunan çok girift bir hatla yazılmış ve gerçekten bir sanat eseri olan üç satırlık arapça kitabesine göre Kapu Ağası Hüseyin Bey tarafından H.909 (=1503/04) tarihinde yaptırılmıştır :

قد ترواح الأرواح وأبدا الأشباح تمهيد بيان حداء الناء
وتمشيد أركان ذلك البهاء المنيع الأمير الكبير الخطير الظهير
الشهير بقابو آغاسي عند الذاكم والناسي وذلك سنة
تسع وتسعمائة

1. kad terrevvah'l-ervāha ve ebre'e'l- - eşbāhe bi-temhīdi bünyāni hāzal 'l-bini'i r-rafi^c
2. ve teşyidi erkāni zālike'l-behāi'lmenī^c el-Emīru l-kebīrū^c l-hatīr Huseyn Bek
3. eş-şehīr bi-Kapu Ağası 'inde'zākiri ve 'l-nāsi ve zālike senete tis^cin ve tis'imietin

[909]

Bu kitabe dilimize şu surette çevrilebilir :

«Hatırlayan ve unutanın katında, Kapu Ağası diye meşhur, ulu, şanlı, yardımlarını esirgemiyen Hüseyin Bey'in bu yüce binayı yaptırmayı, bu azametli ve aşılmaz eserin temellerini sağlamlaştırması ruhlara ferahlık, vücutlara sağlık verdi, bu 909 yılında oldu».

Bazı kayıtlardan da, H.979 (=1571/72)'de ve H.983 (=1575/76) da Hüseyin Ağa vakfından Küçük Ayasofya'daki hamamın keşfinin ve tamirinin mimar Ömer bin Veli'ye yaptırıldığı, H.1009 (=1600/01)'de aynı hamamın tekrar tamirinin Mehmed bin Üveys'e havale edildiği bilinmektedir (73). 1918'de işler vaziyette

(73) Zarfif Orgun, *Hassa mimarları*, s. 339 (979 ve 983 tamiri keşifleri); s. 338 (1009 tamiri keşfi).

olan hamam, özel mülkiyete geçirilmiş ve son sahibi tarafından da 1935-1940 yılları arasında önce depo, sonra atölye haline getirilerek, mermer döşemeleri ile kurnaları sökülerek satılmıştır (74). Perviçiç (Pervititch) tarafından vaktiyle çizilen sigorta haritalarında bu hamamın yarısının soyunma yeri harabe (**ruines**) olarak işaretlenmiştir. Çardaklı hamam bugün yarısı yıkık, perişan bir harabe halindedir (75).

Avusturyalı sanat tarihçisi H. Glück (1889-1930) bu hamamı 1916-17 yıllarında incelediği sıralarda, hamamın yakınındaki evlerden oturan Rumlar burasını İmparator Konstantin ile ilgili (!) göstermişlerdi (76). Böyle bir iddia veya söylentinin hiçbir sağlam dayanağı olmadığı açıkça bellidir. Ancak bu çeşit bir söylentinin doğmasını mümkün kılan, veya ona zemin hazırlayan bir husus, hamamın itibarlı bir yerinde kapı alınlığı içine, ve kitabenin altına büyük ve güzel bir Bizans levhasının yerleştirilmiş olmasıdır. Ötedenberi Türk mimari eserlerinde, eski devirlerin işlenmiş parçalarının devşirme malzeme olarak kullanıldıkları ve bunların böylece korundukları bilinir. Çardaklı hamamda da İstanbul'un o çevresinden bulunmuş olan ve sathı düğümlü geçmeler arasında haç biçiminde süsler ve aralarında istiridye kabuğunu andıran palmetler ile bezenmiş büyük bir levha devşirme malzeme olarak kapısı üstünde kullanılmıştır. Bu taşı tarihleme çok güçtür. Bir ihtimal

(74) Reşad Ekrem Koçu, *Çardaklı Hamam* mad. *İstanbul Ansiklopedisi*, VII (1965) s. 3750-3751; bu makalede hamamı yaptırandan ve kitâbeden hiç bahsedilmez, sadece Mustafa Galib Bey'in *Rehümüâ-yı Zâbita* (1918) adlı kitabından hamamın o tarihte işler vaziyette olduğunun öğrenildiğini yazmaktadır ve çok kısa madde şu acı cümle ile bitmektedir: «Bir memleketin kendi halkı tarafından ecdâdının bıraktığı büyüklü küçüklü tarihî eserlerin kendi hasis çıkarları yolunda yok edilmesi hâlen yurdumuzda, aydın bir hakikattir ki vahşet krizi halindedir; yakın gelecekte torunlarımız neslimizi tel'in etmekte yerden göğe haklı olacaktır.»

(75) Çardaklı hamam 1976 kışında içine girilmez ve bütün bölümleri incelenemez bir halde idi. Sadece bir bakraç atölyesinin bulunduğu büyük kubbeli soyunma yerinin içine girmek mümkündü. Ayrıca hamamın kitabeli esas kapısının önü de briket bir duvarla kapatılmış idi. Bugünkü durumu ile bu eski eserin iyi ve doğru bir rölövesini çıkarmak imkânı kalmamıştır.

(76) H. Glück *Probleme des Wölbunsbaues I-Die Baeder. Konstantinopels*, Wien 1921, s. 102-106, no. 14, res. 9(?), 61-64 ve 113, ayrıca s. 169 (kitabının almanca tercümesi); Kemal Ahmet Anı, *Türk Hamamları Etüdü*, İstanbul 1949, s. 70-71, res. 61-64.

olarak XIII.-XIV. yüzyıllar teklif olunmuştur. Bu levhanın hamamın yerindeki veya hemen yakınındaki bir Bizans devri kalıntısından kaldığına ihtimal verilir (77). Sonraları hamamın bir kısmı yıkılırken bunun aynen benzeri ikinci bir levha daha bulunarak Ayasofya müzesine getirilmiş ve dış nartekste duvara yapıştırılmıştır (78). Bu ikinci levha bugün orada görülebilir. Bu iki levhadan anlaşıldığına göre hamam yapılırken oldukça itinalı işçiliğe sahip bir Bizans harabesinin kalıntularından faydalanılmıştır.

Bu levhaların ait olduğu Bizans yapısı hakkında bir bilgi yoktur. Fakat Küçük Ayasofya veya Çardaklı hamamın yerinde bir Bizans kalıntısının bulunduğu ve hamamın yapımı sırasında bundan bir dereceye kadar faydalanıldığına da ihtimal verilebilir. Bu görüşün dayanağı, bu çifte hamamın halvet bölümlerinde görülen özelliklerdir. Bu bölümlerden biri Türk hamamlarında hiç rastlanmayan bir plâna sahip olup, dört kolu eşit bir «yunan haçı» biçimindedir. Erkekler tarafının halvet kısmının böyle olmasına karşılık kadınlar kısmının halveti, binanın ekseninde olmayıp, erkekler kısmına doğru kaymıştır. Ayrıca bu bölüm, bir merkez etrafında yıldızvâri düzenlenen yedi nişden meydana gelmiştir. Bu tip halvetler Türk hamamlarında görülmekle beraber daha çok kaplıcalarda raslanır ve mimari öncüleri bakımından Antik sanata bağlanır. Türk hamam mimarisinin halvet bölümü için kullandığı plân eski Türk yapı geleneğine bağlı olan dört eyvan-dört köşe höcreli sistemidir (79). Çardaklı hamamda iki kısmın halvet bölümleri, yabancı bir yapının kalıntularından istifade edildiğini bir dereceye kadar gösterir gibidir.

Yapımına başlandığında büyük ihtimal ile tek hamam olarak plânlanan, fakat az sonra güney tarafına, kadınlar kısmı kanadı

-
- (77) Bu taşın ufak bir resmi Glück, *ay-esr.*, res. 113'de bulunmaktadır. Aynı taş iyi bir şekilde şu yayında tanıtılmıştır, E. Mamboury - Th. Wiegand, *Die Kaiserpalaeste von Konstantinopel zwischen Hippodrom und Marmara - Meer*, Berlin-Leipzig 1934, s. 24, no. 9, lev.LI.
- (78) Ayasofya müzesi, inv. no. 305, taş 2.35 m. uzunluğunda, 0.83 m genişliğindedir. Ord. Prof. Dr. Fabrettin Kerim Gökay tarafından 24 Mayıs 1944'de müzeye verilmiştir.
- (79) Osmanlı devri Türk hamamlarının halvet bölümüne göre sınıflandırılması için bkz. Semavi Eyice, *İznik'te «Büyük Hamam» ve Osmanlı devri hamamları hakkında bir deneme*, «Tarih Dergisi» XI (1960) s. 99-120.

nın eklenmesi ile çifte hamam haline getirilen bu eser (80), duvarlarının bir çok kısmında muntazam kesme taştan bir örgüye sahiptir. Yalnız doğudaki halvet kısımlarında tuğla örgüler dikkati çeker. İlk yapılan ve biraz da daha büyük ve gösterişli olan kuzeydeki erkekler kısmının, batıya açılan kapısı üstünde, yukarıda bahsi geçen Bizans levhası ile yapının tarihini veren kitabesi bulunmaktadır. Bu vesile ile şunu belirtelim ki, H.Glück'ün çizdiği plân hatalı ve eksiktir. Nitekim kitabeli kapıyı, güneydeki kadınlar kısmı kapısı olarak göstermiş, hatta kitabenin burada oluşunun garip bir özellik olduğuna da metinde işaret etmiştir. Halbuki kitabe ve Bizans levhası kuzey bölümün kapısı üstündedir. Hamamın her iki kısmının da batıya aynı sokağa açılması da Türk hamamları için alışılmamış bir şeydir. Kadınlar kısmını yapan usta, Türk töresine aykırı düşen bu durumu bir dereceye kadar örtmek için, bu kısmın cephesini biraz içeri çekmek gereğini duymuştur.

Kadınlar kısmının kuzey tarafında bulunan ve daha büyük olan erkekler kısmının soyunma yeri (camekân) bugün de büyük bir kubbe ile örtülüdür. Glück'ün kesitinden bu mekânın ortasında bir şadırvan havuzunun bulunduğu anlaşılmaktadır. Duvar dipplerinde ise sekiler vardır. Bu kısmı örten, ortası fenerli kubbenin geçişi Türk üçgenleri ile sağlanmıştır. Üç bölümlü ılıklik kısmından halvete geçit veren kapının iki yanında kubbeli birer kapalı mekân vardır. Normal olarak Türk hamamlarında, burada böyle kapalı mekânların olmaması gerekir. Fakat daha garip olan husus, bu kapının kuzeyindeki duvar kalınlığı içine inşa edilmiş olan merdivendir. Bu küçük merdiven, haç biçimindeki halvetin, batı kolu üzerinde bulunan bir balkona (çardağa) çıkışı sağlamaktadır. Başka hiç bir Türk hamamında görülmeyen bu merdiven ile balkon, Küçük Ayasofya hamamına **Çardaklı hamam** denilmesii-

(80) Bu yazımızı hazırlarken 1976 yılı kışında Çardaklı hamamı bir daha incelediğimizde güney taraftaki daha ufak ve bugün üstü açık olan soyunma yerinin ki, burası kadınlar kısmı olmalıdır, sonradan eklendiğine işaret eden izler gördük. Bunların en başında, erkekler kısmı soyunma yerinin güney cephesinde örülmüş pencerelerin varlığı gelmektedir. Bu cephede aslında pencereler olduğuna göre, aynı cepheye bitişik kadınlar kısmı soyunma yeri sonradan yapılmış olmalıdır. Bu duruma göre, Çardaklı hamam esasında tek hamam olarak yapılmış ve kadınlar kısmı sonradan ilâve olunmuştur. Fakat bu ekleme hamamın inşasından fazla geçmeden yapılmış olmalıdır. Çünkü, 1546 tarihli Vakıflar Defterinde burası açık olarak çifte hamam olarak kayıtlıdır.

nin sebebi olmalıdır. Babüssaâde Ağası Hüseyin Ağa'nın İstanbul'daki hayır eserlerine gelir getirmek üzere yaptırmış olduğu Küçük Ayasofya hamamı plânındaki özellikleri bakımından şehrin üzerinde dikkatle durulması ve esasında korunması gerekli tarihi eserlerindendir.

Erkekler kısmının güneyinde bulunan kadınlar kısmının, öteki ile aynı anda yapılmadığını tahmin etmekteyiz. Bu düşüncenin doğmasına yol açan en önemli husus da, erkekler kısmının güney cephesinde pencerelerin bulunmasıdır. Bu cepheye bitişik olarak kadınlar kısmı yapılırken bu pencereler örülerek kapatılmıştır. Bugün dökülen sıvanın altında bu durumu açık olarak görmek mümkündür. Bu işin ne zaman yapıldığını öğrenmek mümkün olmamaktadır. Bu ekleme geç bir tarihe ait olabileceği gibi, bunun erkekler kısmının yapımının bitmesinden hemen sonra yapılması da mümkündür. Kadınlar kısmı soyunma yerinin üstü bugün açıktır. Pervitich'in 1923'de çizdiği krokide de burası harabe olarak gösterilmiştir. Bu kısım eğer aslında kubbeliyse de, bunu daha önceleri kaybetmiş olmalıdır. Kullanıldığı son yıllarda bu kısmın üstü ahşap çatı ile örtülü olmalıdır. Soyunma yerini takip eden ılıklik kısmı, intizamsız bir biçimde bölünmüştür. Bunun arkasında yer alan biri tonozlu, ikisi kubbeli bölümler de bir Türk hamamı plânına aykırı düşmektedir. Bunlardan ortadakinden eğri olarak açılmış bir kapının geçit verdiği, merkezi plânlı halvet ise, bir merkez etrafında ortaya doğru açılan yedi nişten meydana gelmiştir. Bu geçidin organik bir bağlantı teşkil etmemesi, halvetin yana kaymış durumu, hamamın bünyesinde, daha eskiye ait bir takım yapı kalıntılarının kullanılmış olabileceğine delil sayılabilir. Bu yuvarlak halvet kısmının güneyinde de ufak bir kapı ile geçilen kubbeli ve bir kısmı yarım kubbeli küçük bir mekân vardır ki, bu da Türk hamam mimarisi geleneğine aykırıdır. Zaten bu gibi değişik tarafları yüzünden H. Glück, Çardaklı hamamı, «En ilgi çekici ve en fazla kendisine has özellikleri olan eserlerden biri» (Es ist eine der interessantesten und eigentümlichsten Anlagen) olarak tarif etmiştir (81). Ne yazık ki bu değerli sanat ve tarih

(81) Glück, *ay.esr.*, s. 102. A. Süheyl Ünver, *Türk hamamları*, «Tarih Dün-yası» I, sayı 5 (1950) s. 202'de Glück'ün plânı ile birlikte «... ufak bir kısmı Bizanslılardan kalan...» bir hamam olarak gösterir. Reşat Ekrem Koçu da önce bir gazetede çıkan bir yazısında burasını İstanbul'un hamam mimarisindeki şaheserlerinden biri olarak anar ve üzüntüsünü belirtir: «Kadirga'da Çardaklı hamam, bir şaheser, imalât-

eserini bugün iyi ve tamam bir şekilde incelemek ve doğruluğuna güvenilecek bir rölövesini çıkarmak mümkün değildir.

Çardaklı hamamın, kuzey-batı köşesinde, klâsik üslupda bir çeşme bitştirilmiş olduğu da görülmektedir. Fakat kitabesindeki tarihten öğrenildiğine göre H.957 (=1550)'de veya tarih mısraına göre H.962 (=1554/55)'de Sadrâzam Rüstem Paşa tarafından inşa ettirilen bu çeşme Kapı Ağasının vakıflarından değildir (82). Bu bakımdan konumuz dışında kalmaktadır. Hamamın yapılışından yarım yüzyıl sonra inşa edilmiş olmasına rağmen, bu küçük anıt İstanbul'un kitabeli en eski çeşmelerinden olduğu için özel bir değere sahip bulunduğunu da burada belirtmek yerinde olacaktır.

Hüseyin Ağa mescidi (Res.75 - 77) :

Hüseyin Ağa'nın İstanbul içinde, Küçük Ayasofya'dan başka bir mescid de yaptırtmış olduğunu biliyoruz. Ancak H.953 (=1546) tarihli *İstanbul Vakıfları Deteri'*nde bu cami (veya mescidin) adının bulunmayışı şaşırtıcıdır. Şimdiki halde bunun sebebini çözmek mümkün değildir. Halbuki II. Bayazıd (1481-1512) devrinde yapıldığına göre bu mescidin bu Defterde kesin surette yer alması gerekirdi. Ayvansaraylı Hafız Hüseyin Efendi'nin meşhur kitabında, bu mescid: «**Hüseyin Ağa mescidi der kurb-i Esir Pazarı. Bânisi Küçük Ayasofya'nın vâkıfıdır ki kabri dahi andadır. Mahallinde tafsil olunur. Mahallesi vardır.**» cümleleri ile kısaca tanımlanmıştır (83). Aynı kitabın Topkapı Sarayı kütüphanesindeki yazma nüshasında (Hazine, no. 1568, var. 36) da baskıdaki cümleler aynen tekrarlanmıştır. Halbuki başka bir yazma nüshada (Süleymaniye Ktp. - Esad Efendi kitapları, yazma no. 2248, var. 26) bu mescid hakkında daha geniş bilgi verilmektedir: «Câmiin bânisi Küçük Ayasofya'nın vâkıfıdır ki, kabri dahi andadır. Mahallinde tafsil olunur. Muhterik oldukta Kapı Ağası Seyyid Salih Ağa müceddeden binâ eylediğine Pertev Efendi merhumun bu tarihinden fehmi olunur:

İmâm al-müslimîn Sultân-ı zîşân şeh Selim Hân'ın
Zamân-ı devletinde olmada her bir mahal ihyâ

hane olmuştur. İçi bir köstebek yuvası gibi oyulmuş, sökülüştür.»
bkz. *Çarşı hamamlarımız*, «Türkiye Turing ve Otomobil Kurumu Belleteni» sayı 155 1954) s. 12.

(82) İbrahim Hilmi Tanışık, *İstanbul Çeşmeleri*, I, İstanbul 1943, s.8, no.8.

(83) Ayvansaraylı Hafız Hüseyin Efendi, *Hadikatü'l-cevami*, I, s. 87.

Ez ân cümle harâb olmuşdu ihrâk ile bu câmi
Hüseyn Ağa-yi bâb-ı saltanat etmiş idi inşâ
Cenâb-ı hazret-i Sâlih Ağa ol Seyyidü's-sâdât
Ağa-yi hazret-i bâbü'l-aliyye ol kerem-bahşâ
Nezâretle binâ emrinde oldu vâkîf-ı sâni
Hüseyn'in ahsen etti câmiin tecdid ile hakkâ
Hesâb-ı cevherin târihin etsün böylece ihsâ
Bu mısra'dır ki itmâm-ı binânın sâli târihi
Hüseyn Ağa'nın oldu câmii evvelkiden zîbâ

[1217]

İşbu sâhib-i tarih Pertev Efendi Edirne'de Sezâî Efendi türbesinde medfundur. Cami-i mezkûrun mahallesi vardır.»

Böylece bu nüshadan Esir Pazarındaki mescidin bir yangın ile harap olduktan sonra III. Selim devrinde (1789-1807) Kapu Ağası Seyyid Salih Ağa tarafından H. 1217 (=1802/03)'de ihya ettirildiği ve yeniden namaza açıldığı öğrenilmektedir (84). Bu yenilemenin tarihi ise Pertev Efendi (—Paşa) tarafından yazılmıştır (85). Fakat aynı mescidin daha önce de 6 cemaziyülahır 1058 (Haziran 1648) depreminden büyük zarar gördüğü Topkapı Sarayı arşivindeki bir vesikadan (E.8219) öğrenilmektedir. Bu kayıttan anlaşıldığına göre Hüseyin Ağa mescidinin tavanı, duvarları ve minaresi şerefesine kadar harap olduğundan tamamen yıktırılması uygun görülmüştür: «Cami-i şerif merhum Ağa-i Babüssaâde-i sâbık Hü-

(84) Bu herhalde H.1218 Rebiulahir (Temmuz 1803) yangını olmalıdır. Parmakkapıda çıkan bu yangında pek çok han yanmıştır, bkz. Mustafa Cezar, *ay.yazı*, s. 366.

(85) Bu tarih manzumesi Muvakkitzâde Mehmed Pertev Efendi'nindir. Vakanüvisliği de olan Pertev Efendi ordu ile gittiği Edirne'de H. 122 (=1807)'de ölmüştür. kşl. Bursalı Mehmet Tahir, *Osmanlı müellifleri*, İstanbul 1343, III. s.33, yeni baskısı (yay. İsmail Özen) İstanbul 1975, III, s.118; Osman Nuri Peremeci, *Edirne Tarihi*, İstanbul 1939, s. 277-278; F. Babinger, *Die Geschichtsschreiber der Osmanen und ihre Werke*, Leipzig 1927, s. 338; şiirlerini topladığı divanı, *Divanı Pertev*, Bulak 1253 (=1837) basılmıştır. Fakat bu manzume divanında bulunamamıştır.

seyin Ağa der nezd-i Tavuk Pazarı der İslâmbol - Ba emri Hüda cami-i şerifin tavanı ve gerek duvarları ve minaresi şerefeye değin bilküllüye harab olup ve baki kalan mahalleri dahi muhatara olmağ- la İstanbul Kadısı Efendiye ve Mimar Ağa'ya hitaben hedm keşfi için emr-i Humâyûn sâdır olmağla hedm olunmuştur.» (86). Şehrin en hareketli bir bölgesinde olan Hüseyin Ağa mescidi sık sık yangın ve depremlerden zarar görmüştür. Başka bir tamiri için de H.1194 (=1780)'de Hassa Başmimarı Tahir'in görevlendirildiği bilinir (87). Böylece 1648 depreminden sonra yeniden yaptırılan mescidin, 1780'de tekrar tamiri gerektirecek durumda bulunduğu anlaşılıyor. Ancak bu yapı da III. Selim devrinde yandığından, 1803'de bir daha ihya edilmiştir. Bu mescid, Divanyolu ile Kapalı çarşı arasında kalan sahada, eski Tavukpazarı semtinde ve Nuruosmâni ile Çarşı arasında olduğu bilinir. Esir pazarına komşu bir yerdedir. Uzunca bir süre kadro harici kalıp harap bir hale geldikten sonra son yıllarda kötü bir tamirden geçirilerek yeniden namaza açılmıştır. Çirkin bir sundurma halinde giriş cephesi önüne bitiştirilen soncemaat yerinin yeni olarak yapılan mermer çerçevesinin başına bir bilgisizlik örneği olarak lâtin harfleriyle «Ebüssüade Hüseyin Ağa Camii» yazısı yazılmıştır ki, hem gülünç hem hazindir.

Hüseyin Ağa mescidi, dikdörtgen plânlı, üstü kiremit örtülü basit bir yapıdır. Duvarlar kısmen kesme taştan, kısmen moloz taşlardan yapılmış her cephesine iki sıra pencere açılmıştır. Topkapı Sarayı arşivindeki vesikaya göre 1648 depreminde tamamen yıkıldığına göre, bu bina Hüseyin Ağa'nın yaptırdığı değildir. Her halde 1648 depreminden sonra XVII. yüzyıl içinde veya daha sonra yapılmış olmalıdır. III. Selim devrindeki yangının ise sadece ahşap aksamını yok ettiğine ihtimal verilir. Sağ tarafda yükselen minaresi aslında tamamen kesme taştan yapılmış idi. Bugün bu minarenin sadece kürsü ve pabuç kısımları durmaktadır; gövde başlangıcından yukarısı yoktur. Taşları yangınla çok ufalanmış ol-

(86) Mustafa Cezar, ay. yazı, s. 386.

(87) Zarif Orgun, ay.yazı, s. 340. Hassa Başmimarı Tahir Ağa, aralıklarla H.18 Ramazan 1198 (=1784)'e kadar bu görevde kalmıştır, bkz. Muzaffer Erdoğan, *Onsekizinci asır sonlarında bir Türk sanatkârı Hassa Başmimarı Mehmed Tahir Ağa hayatı ve meslekî faaliyetleri*, «Tarih Dergisi», VII, sayı 10 (1954) ve devamı. Tamamen arşiv vesikalarının yardımı ile hazırlanan bu çok etraflı ve çok önemli yazıda, nedense Kapu Ağası mescidi tamirinden bahsedilmemiştir.

makla beraber, pabuç kısmında köşelerde, üst uçları volüt şeklinde dönen dört çıkıntının bulunması bu minarenin de Barok devirde yapılmış olduğunu belli eder. Bu duruma göre Babüssaâde Ağası Hüseyin Ağa mescidinde bugün yapıldığı devre ait hiç bir iz yoktur. Bugünkü yapı sadece tarihî bir adı yaşatmaktadır.

Kapu Ağası kervansarayları :

Vakıf defterinde bahsi geçen ve Hüseyin Ağa tarafından Küçük Ayasofya camiinin evkafından oldukları bildirilen kervansarayların yerleri bulunamamıştır (88). Halbuki bunlardan birinin H.1006 (=1597/98)'da tamiri için keşfinin yapıldığı bilinir (89).

D. Edirne'deki hanı :

Hüseyin Ağa'nın Edirne'de de bir hanı bulunduğunu gerek Vakıf defterinden ,gerek başka kaynaklardan öğrenmekteyiz (90). Hatta H.959 (=1551/52)'da Ali bin İlyas ile Mustafa bin Davud, H.985 (=1577/78)'de Alaeddin, nihayet H.1088 (=1677/78)'de Mimar Ali Halife'nin Küçük Ayasofya evkafından olan bu hanı tamir ettikleri de bilinir (91). Edirne'de Hüseyin Ağa'nın sahip olduğu hanı kendisinin yaptırmadığı tahmin edilir. Han, Halil Paşa'nın adıyla tanındığına göre onun tarafından yapılmış ve sonra mülkiyeti kısmen Kapu Ağasına geçmiştir. Han'ın ilk sahibinin Çandarlı Halil Paşa olduğu da tesbit olunmaktadır. Bu handan bugün hiçbir iz kalmamıştır. Osman Nuri Peremeci, Halil Paşa hanının Üç Şerefeli camiinin kible tarafında olduğunu, üzeri kurşun örtülü kâgir büyük bir han olduğunu yazdıktan sonra şu bilgiyi vermektedir : «..... Elimdeki bir vesikadan bu hanın üç seneliği, 1018 (=1609/10) senesinde 83.000 akça kira ile mütevellisi tarafından kiraya verildiğini öğreniyorum. Lâkin bu han da 1165 (=1751) zelzelesinde yıkılmış, bir daha yapılmamış. 1897'de yandığı, eskiden Çöplüce hanı denen ve bir aralık menzilhane, daha sonra Gümrük hanı olan han ile beraber, iki de kaldırılarak yerlerine Müşir dairesi yapılmıştır. Şimdi bunun bir kısmında Umumî Müfettişlik bulunmaktadır (92). Böylece Kapu Ağa

(88) *İstanbul Vakıfları Defteri*, s. 16.

(89) Zarif Orgun, *ay.yazı*, s. 338.

(90) *İstanbul Vakıfları Defteri*, s. 17.

(94) Zarif Orgun, *ay.yazı*, s. 335.

(92) Osman Nuri Peremeci, *Edirne Tarihi*, İstanbul 1939, s.93, no.18; Ha-

sı Hüseyin Ağa'nın Edirne'deki evkafından Halil Paşa hanının Üç Şerefeli ile Eski Cami arasındaki sahada olduğu ve bugün hiçbir izinin kalmadığı anlaşılmaktadır. Herhalde eskiden çekilmiş foto-su olmalıdır. Fakat bizim elimize geçmedi.

S o n s ö z

Bu küçük araştırmamızla, II. Bayazıt (1481-1512) yıllarının Saray ileri gelenlerinden olduğu bilinen, Kapu Ağası Hüseyin Ağa'nın Osmanlı tarihinin yükseliş devrinde, XV. yüzyıl sonları ile XVI. yüzyılın ilk yıllarında İmparatorluğun çeşitli yerlerinde kurmuş olduğu vakıf eserlerini bir arada toplamış bulunuyoruz. Belki Vakıflar Genel Müdürlüğü arşivinde yapılacak etraflı bir araştırma ile bunlar ve belki de bizim bilmediğimiz daha başkaları hakkında da daha geniş bilgi edinmek mümkün olacaktır. Şimdiki halde bu yazımız, XV.yüzyıl sonlarında yaşamış bir Osmanlı ileri geleninin, memleketin değişik yerlerinde bıraktığı hayır eserlerinin ve o yerlerin imarına yardımcı olan tesislerin neler olduğunu göstermektedir. Ne yazık ki II. Bayazıt'ın saltanat yıllarında önemlice bir kimse olduğu anlaşılan Hüseyin Ağa'nın hayatı, şahsiyeti ve menşei hakkında yeteri kadar bilgiye sahip bulunmuyoruz veya var ise de biz bulamadık. Aslında devşirme de olsa Hüseyin Ağa'nın inanmış bir müslüman olduğu yaptırttığı eserlerden anlaşıldığı gibi, yapılarına koydurduğu kitabeler de bu hususu destekler. Ayrıca İstanbul'da kiliseden çevirdiği Küçük Ayasofya camininin dört yerine yerleştirilen kitabelerin hepsinin de dinî metinlerden ibaret oluşu da bu görüşü daha da kuvvetlendirmektedir.

Halil Paşa hanı yerine yapılan Müfettişlik binası için bkz. s.348 ve res. 52. Burada Müşirlik binasının yapımına 1314 (=1896/97)'de başlanarak 1316 (=1898/99) da büyük törenlerle açıldığı bildirilmektedir. Bu açılışı bizzat gören Aşıcıdede Halil İbrahim Efendi, Rumi 1315 yılı Ağustosunun 19 uncu Perşembe günü ve Padişahın cülûs günü açılış töreninin yapıldığını bildirir, bkz. Aşıcıdede Halil İbrahim, *Geçen asrı aydınlatan kıymetli vesikalardan bir eser: Hatıralar* (yay. Reşat Ekrem Koçu), İstanbul 1960, s. 104. 1925'denberi İstanbul Üniversitesi kütüphanesinde muhafaza olunan bu elyazma eser hakkında ayrıca bkz. Marie Luise Bremer, *Die Memorien des türkischen Derwischs Aşçı Dede İbrahim* [Beitraege zur Sprach- und Kulturgeschichte des Orients, XII] Walldorf 1959, s. 144. Burada açılış töreninin 15 Ağustos 1315 (= 28 Ağ. 1899) da olduğu bildirilmiştir.

Hüseyin Ağa'nın kurdurduğu eserlerin Türk sanatı bakımından değerleri de inkâr edilemez. Bunların arasında Bedesten, ilk yapıldığındaki plâni ile, Osmanlı devri Türk bedestenlerinin en büyükleri arasında yer alıyordu. İstanbul, Edirne, Bursa'dan sonra Tokat ile beraber en başta gelenlerden idi. Bu da Türk şehri olarak Amasya'nın XV.yüzyıl sonlarında Anadolu'nun büyük ticaret merkezlerinden olduğunu gösterir. Yaptırttığı medrese ise, sekizgen biçimli plâni ile Türk yapı sanatında değişik ve benzeri pek az görünen bir mimari anıt olarak yer almaktadır. Bu plânın İran'daki örneklerden ilham alınarak yaratıldığı yolunda Gabriel'in ileri sürdüğü iddia ise (93), yukarıda da belirtildiği gibi, İran kervansaraylarının daha geç tarihlerde yapılmış olmalarından dolayı inandırıcı sayılamaz. Eskiden Amasya'yı Karadeniz kıyısına bağlayan yol üstünde önemlice bir kasaba olan Sonisa (bugün Uluköy)'daki eserlerinden ne yazık ki bugün bir şey kalmamıştır. Bu yüzden buradaki eserlerinin sanat değeri üzerinde bir fikir ortaya atmak mümkün olmamaktadır.

Kapu Ağası'nın, İstanbul'daki eserlerinin başında gelen, kilseden çevrilme Küçük Ayasofya camii ise, bir taraftan kapanmış bir devrin bir eserini yeni bir fonksiyon vererek, «şenlendirme» politikasını, bir taraftan da çok eski ve çok değerli bir Bizans eserini, aynı derecede değerli Türk ekleri ile bezenerek yaşatılmış olduğunu gösterir. Burada XV.yüzyıl sonlarının üstün kalitede sanat unsurlarının kullanılmış olması bilhassa önemlidir. Çardaklı hamam da, değişik özellikleri ile, benzerleri arasında ayrı bir yere sahip olmaktadır. Nihayet her iki eserde, Bizansın bazı işlenmiş parçalarının devşirme malzeme olarak tekrar kullanılmalari da, güzel olan herşeye değer veren koruyucu bir tutumun bir belirtisidir. Hüseyin Ağa'nın Çarşıkapı'daki mescidi bugünkü şekli ile ilk yapıldığı devri göstermediğinden sanat değeri üzerinde bir şey söylenemez. Gerek İstanbul'da olduklarını bildiğimiz, gerek Edirne'de herhalde esası Çandarlı Halil Paşa tarafından yaptırılan kervansaraylara dair ise bugün elimizde hiçbir bilgi bulunmamaktadır.

(93) Prof. A. Gabriel'in bu iddiası Türk sanatı ile ilgilenmeye başladığı ilk yıllara aittir. Sonraları görüşlerinin daha büyük açıklık kazandığı bilinen bir gerçektir.

Resim: 1 — Amasya bedesteni tamirden önce.

Resim: 2 — Amasya bedesteni tamirden önce, iç görünüşü.

Resim: 3 — Amasya bedesteni cephesinden bir görünüş.

Resim: 4 — Amasya bedesteni esas giriş ve kllabesi.

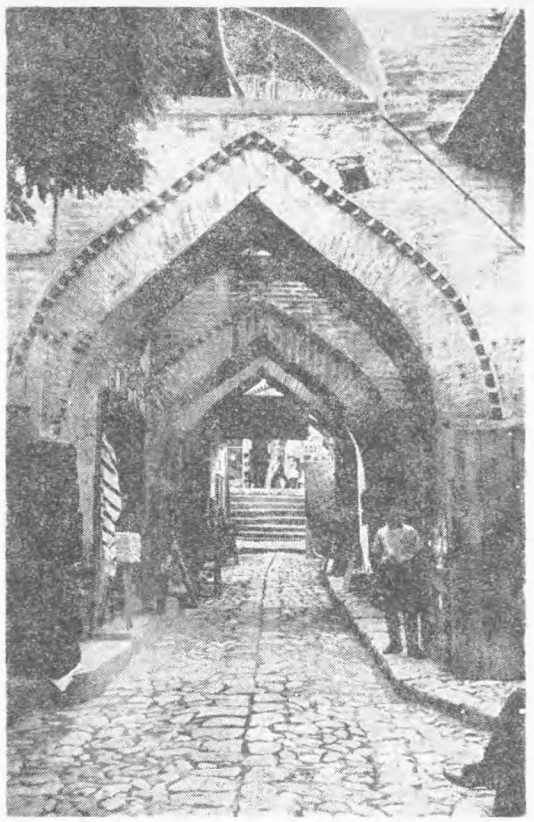

Resim: 5 — Amasya bedesteni kitabesi.

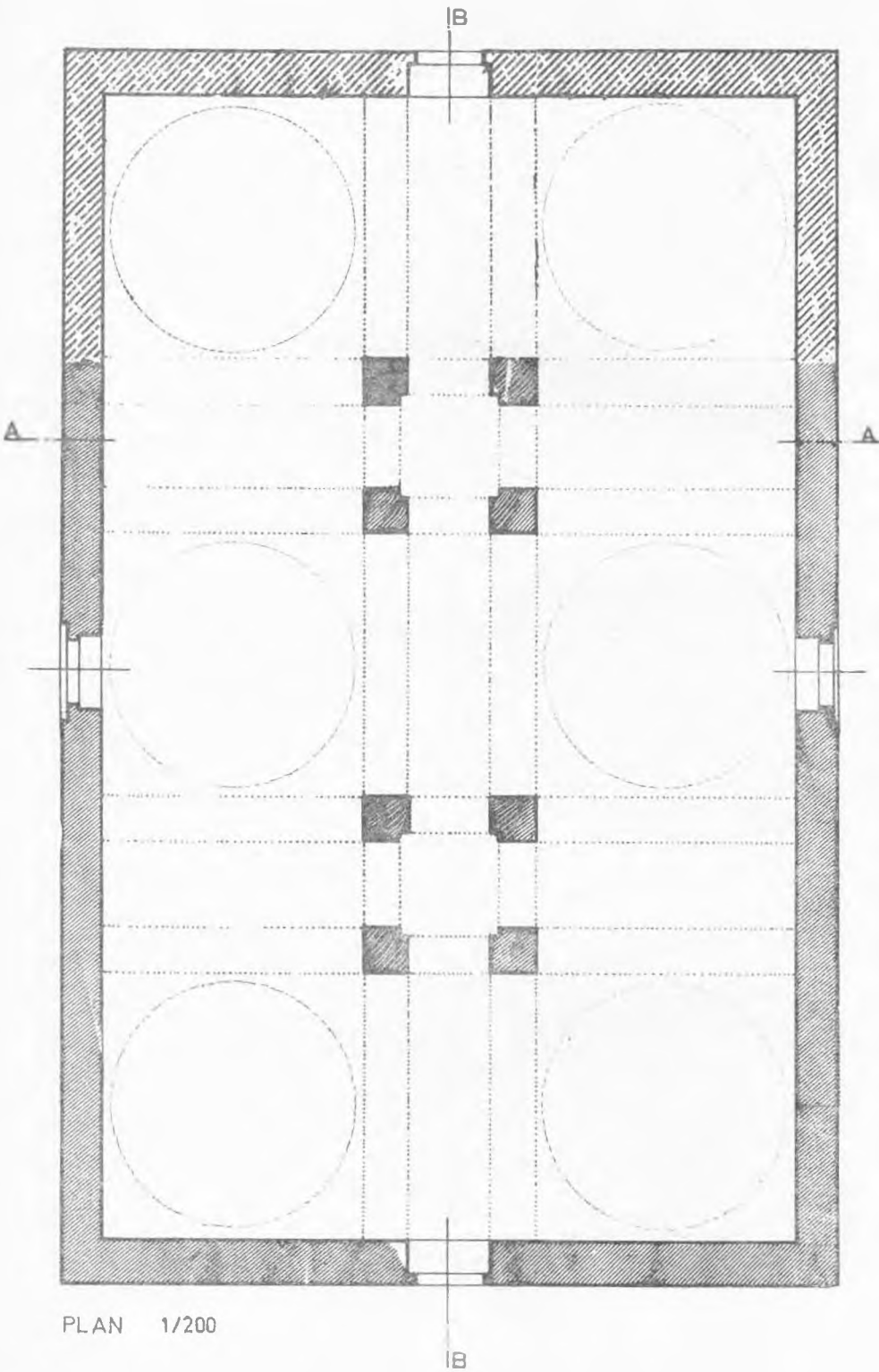

Resim: 6 — Bedestenin yanındaki arastanın kemerleri.

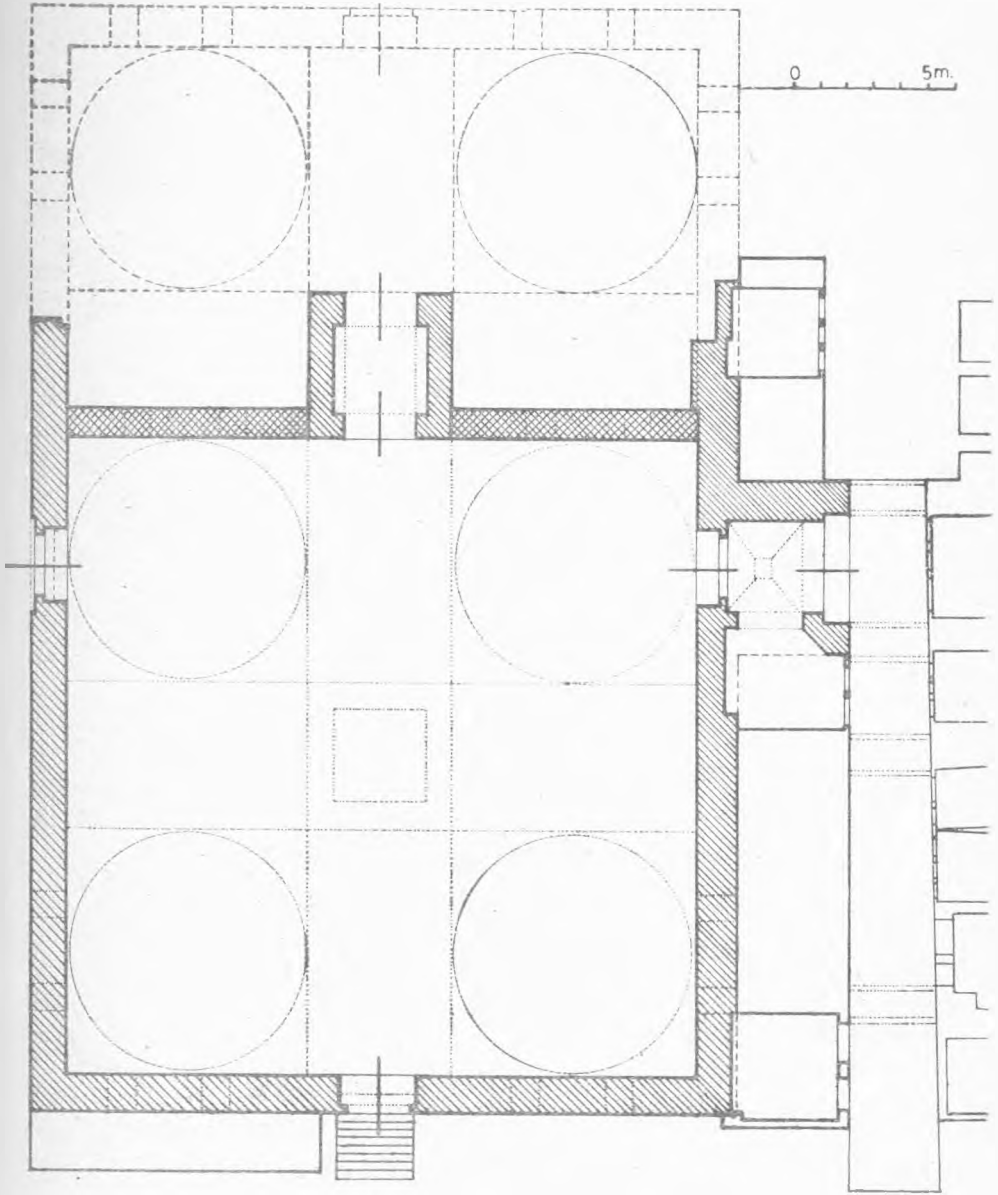
Resim: 7 — Amasya bedesteninin arastası.

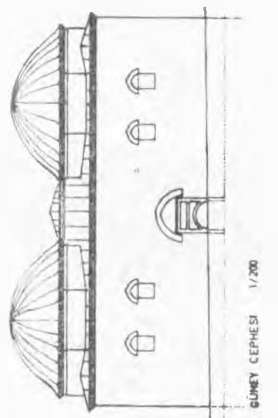
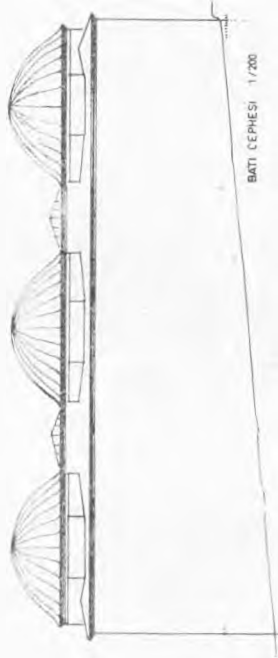
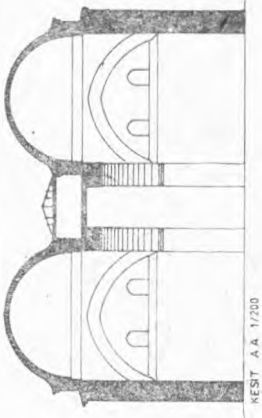
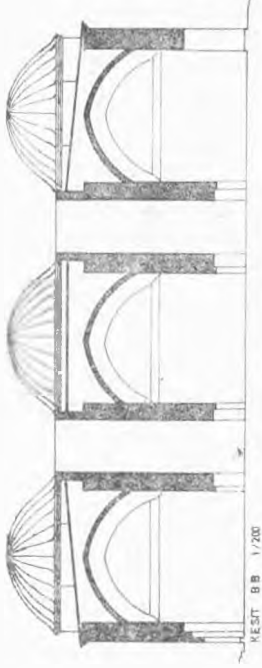
Resim: 8 — Amasya bedesteninin yıkılan ırmak tarafındaki bölümleri. Önde bu bölümlerin yerine yapılan işhanının temel kazısı.

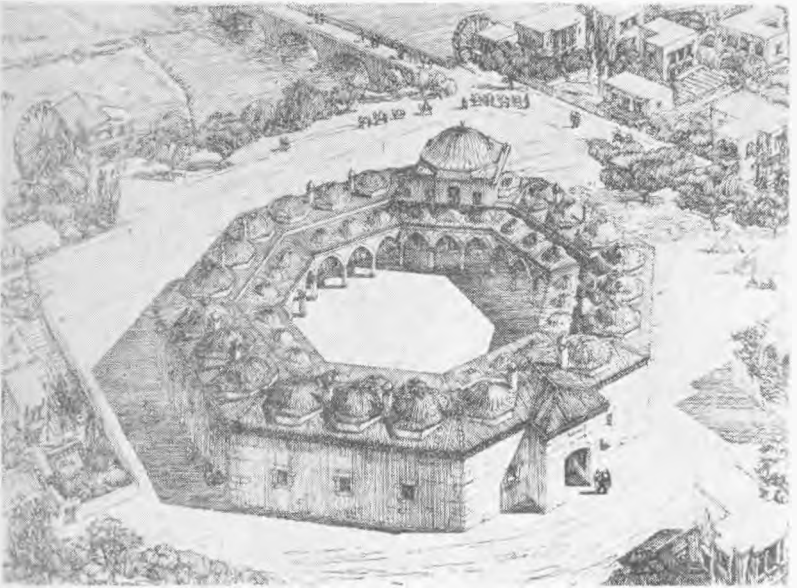
Resim: 9-a — Amasya bedesteninin plân krokisi.

Resim: 9-b — Amasya bedesteninin restorasyon plânı.
(Vakıflar Genel Müdürlüğü arşivinden).

Resim: 9 c — Amasya bedesteninin rölövesi ve cephe etüdü.
(Vakıflar Genel Müdürlüğü Arşivinden).

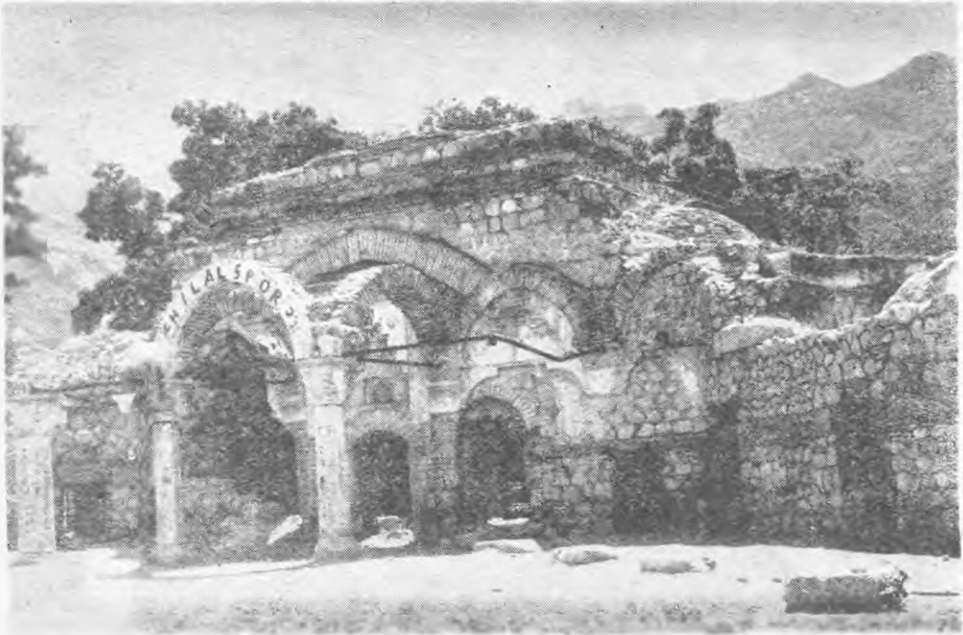
Resim: 10 — Amasya'da Kapu Ağası medresesinin Gabriel tarafından çizilen resitasyonu.

Resim: 11 — Kapu Ağası medresesinin bugün müzede olan kitabe parçaları.

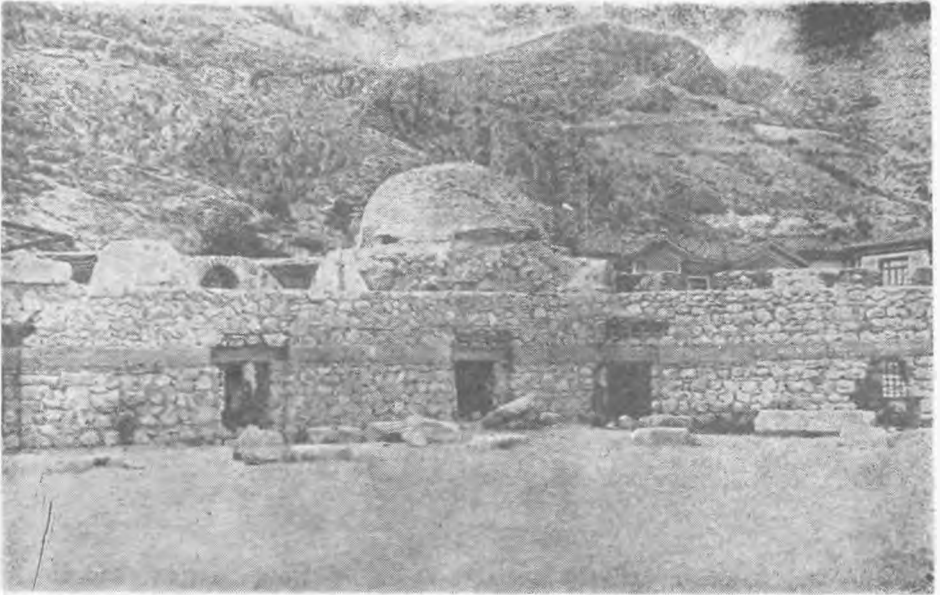
Resim: 12 — Kapu Ağası medresesinin kapısının avlu tarafından görünüşü (tamirden önce).

Resim: 13 — Kapu Ağası medresesinin avludan derhane-mescidin görünüşü

Resim: 14 — Kapu Ağası medresesinin dıştan görünüşü.

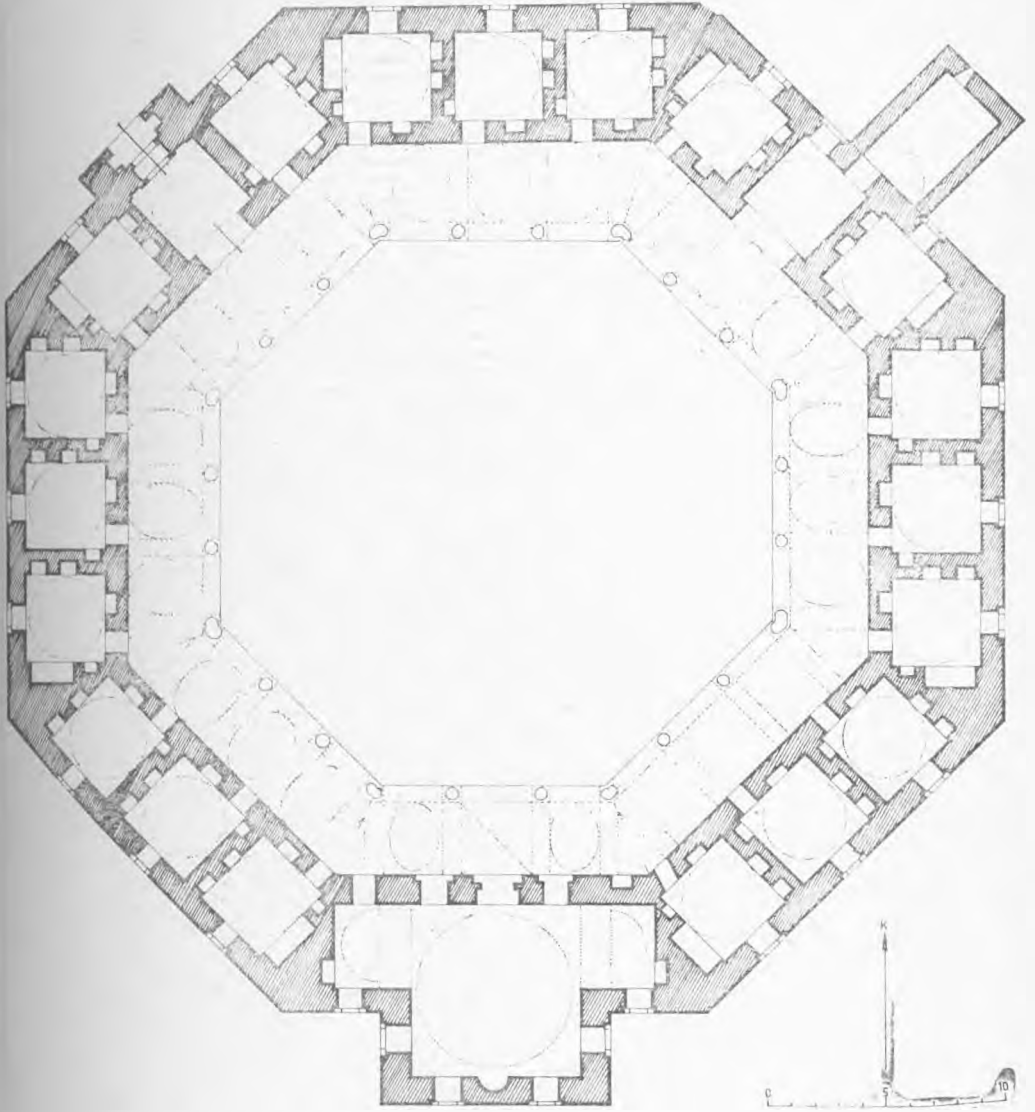

Resim: 15 — Kapu Ağası medresesinin avludan görünüşü. (Bir kaç yıl önce başlayıp sonra duran çok kötü tamirin izleri farkedilmektedir).

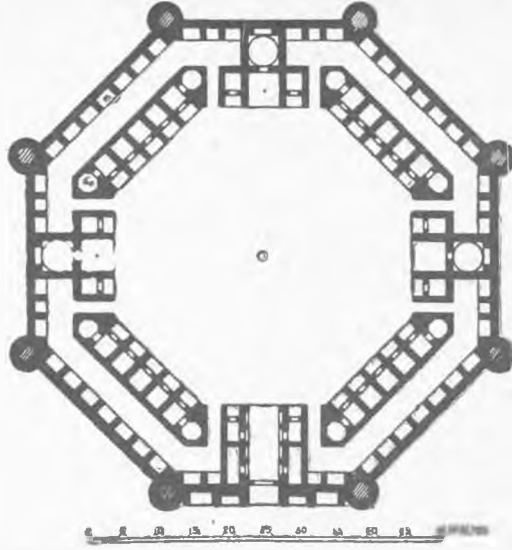
Resim: 16 — Kapu Ağası med-
resesinin dershane-mescidi ta-
mirden önce.

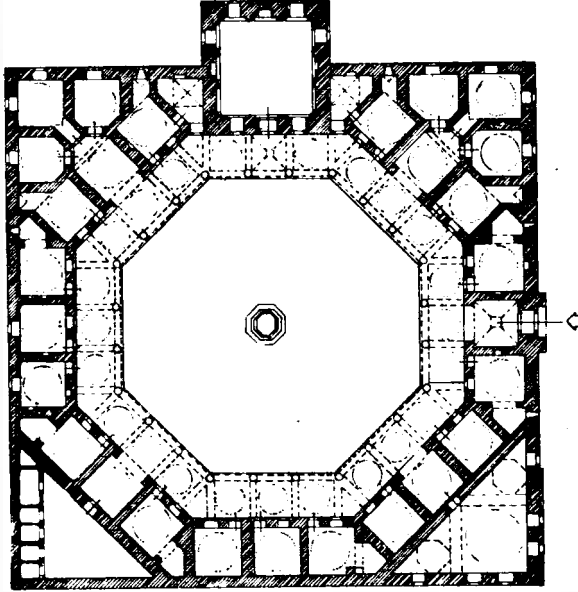
Resim: 17 — Aynı dershane-mescid yarım bırakılan tamirden sonra.

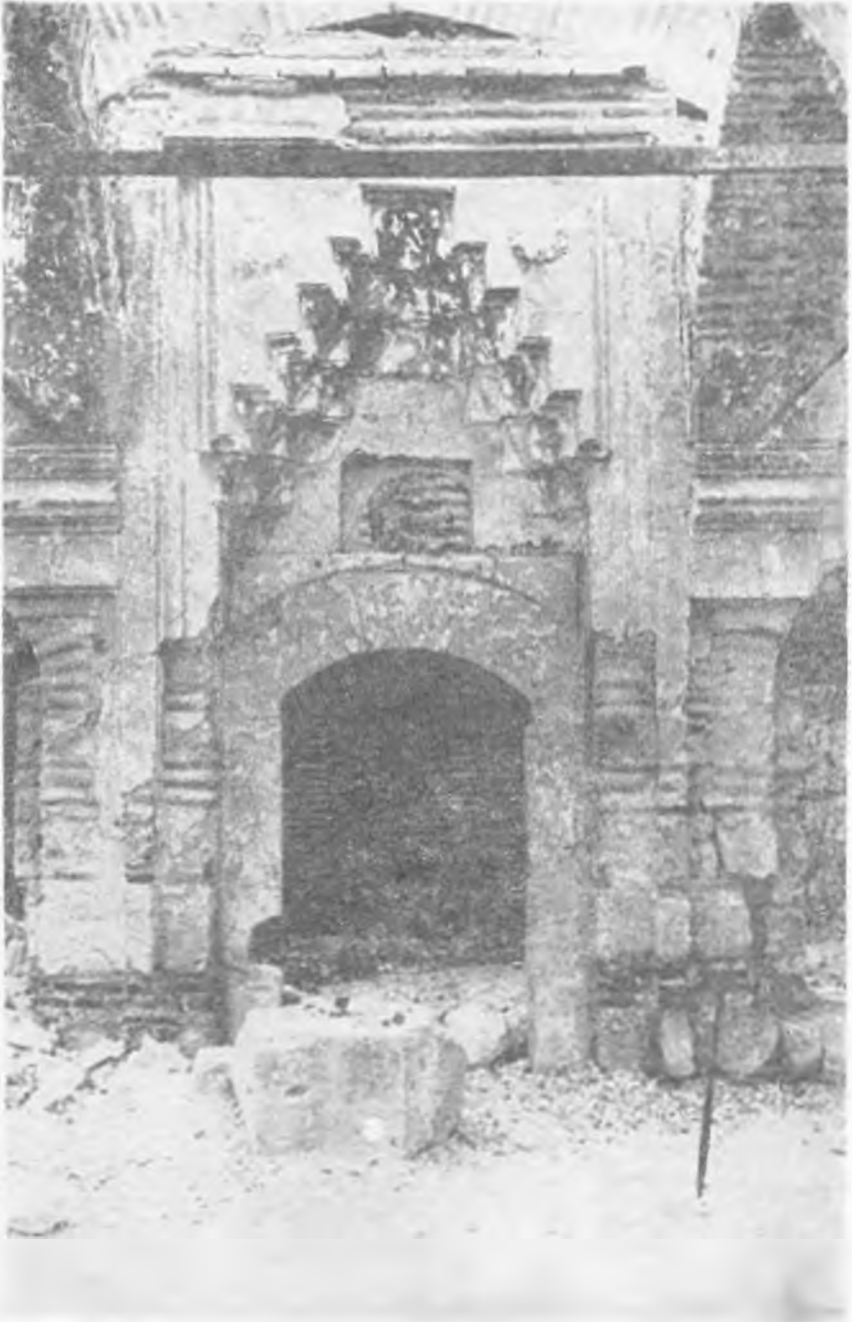
Resim: 18 — Kapu Ağası medresesinin plânı.

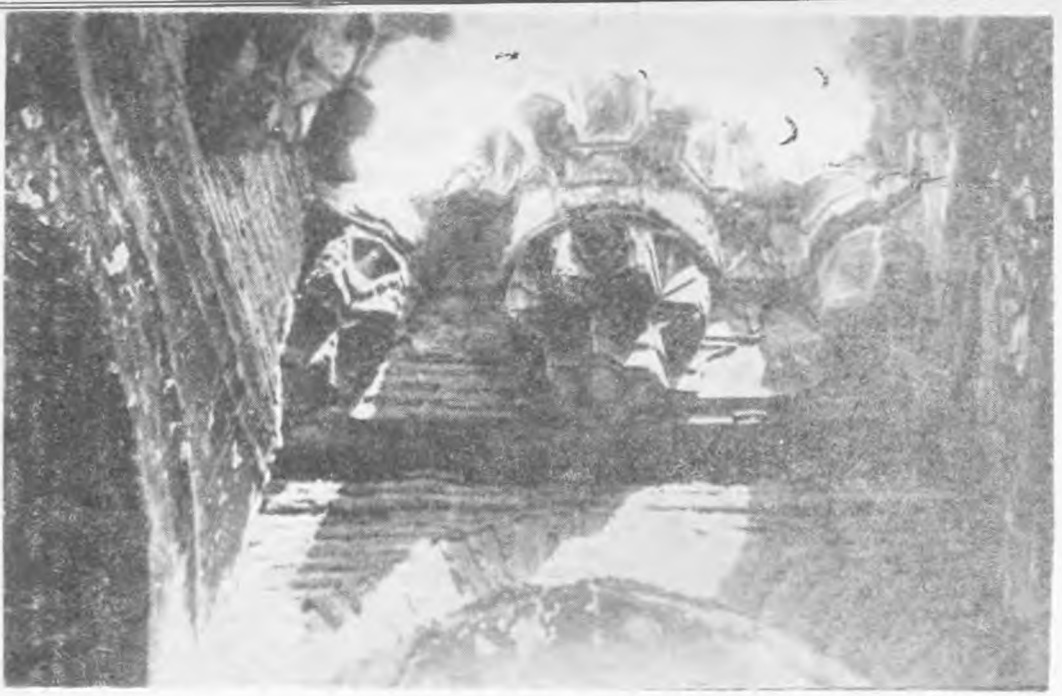
Resim: 19 — İran da Dih-i Bâd kervansarayı plânu
(Pope, Survey of Persian Art'dan).

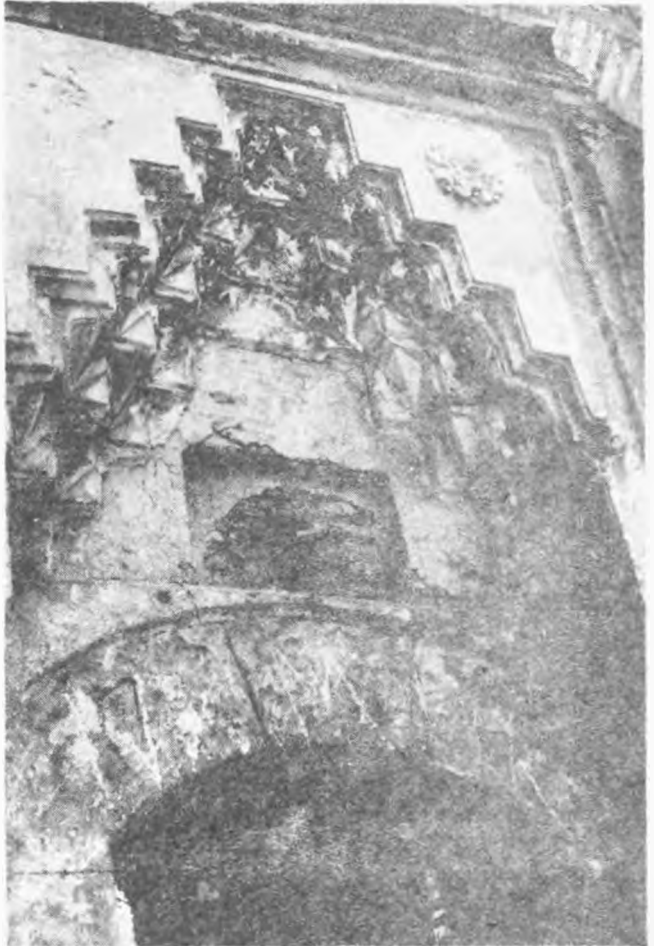
Resim: 20 — İstanbul da Rüstem Paşa medresesi
(Aslanapa, Turkish Art'dan).

Resim: 21 — Kapu Ağası medresesinin derhane-mescidinin kapısı.

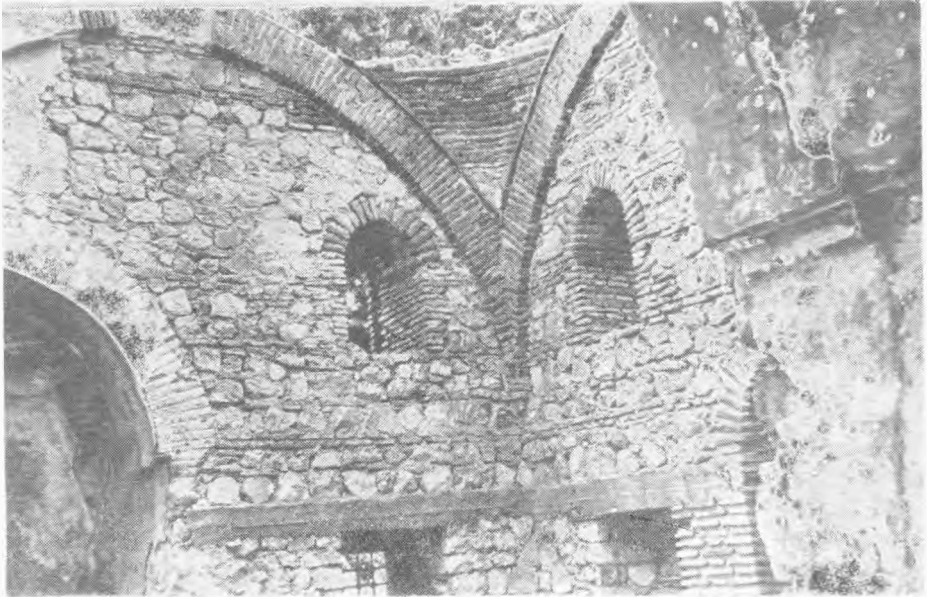
Resim: 22 — Dershane-mescidin revakının orta bölümündeki mukarnaslar.

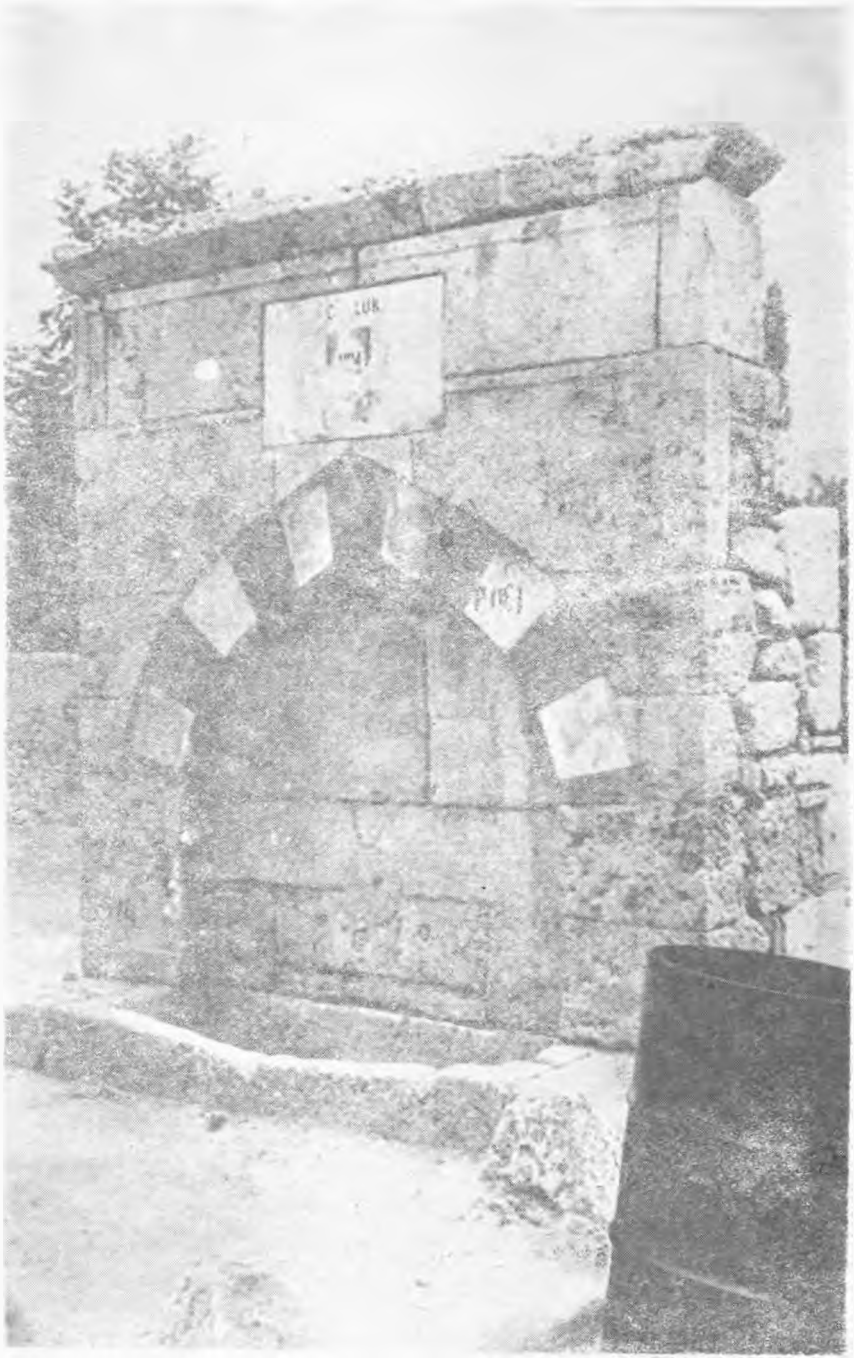
Resim: 23 — Dershane-mescidin kapı kemiği.

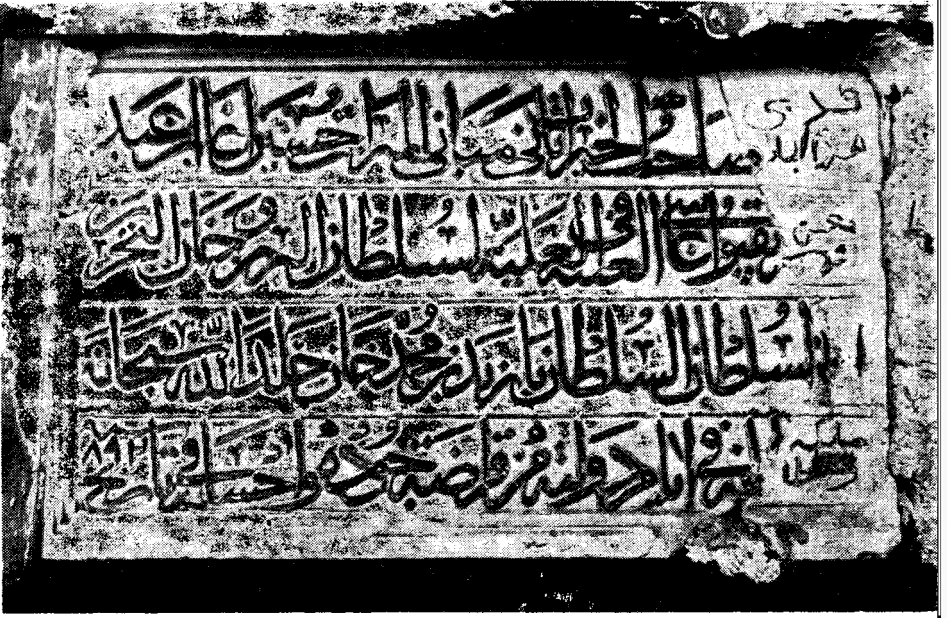
Resim: 24 — Dershane-mescidin kubbesi ve süsleme kalıntıları (tamirden önce).

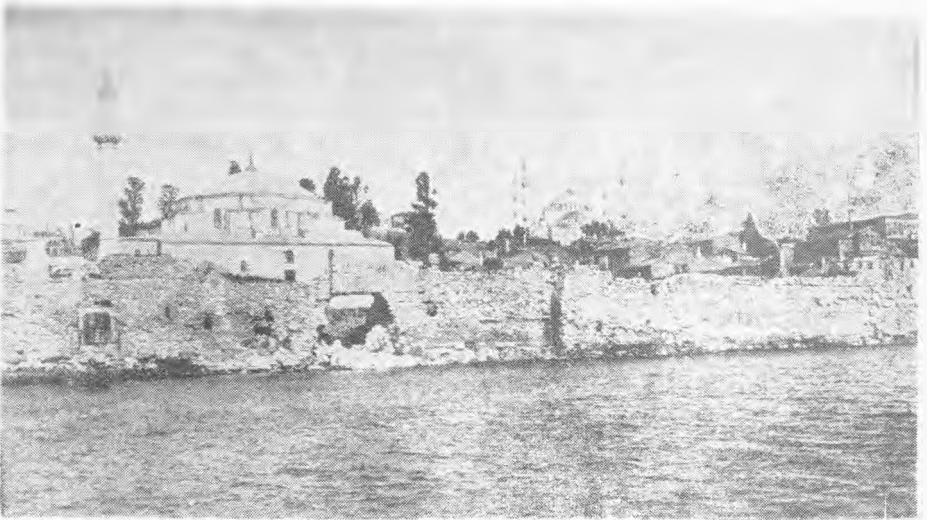
Resim: 25 — Dershane-mescid kubbesinin aynı köşesinin yarım kalan tamirden sonraki durumu.

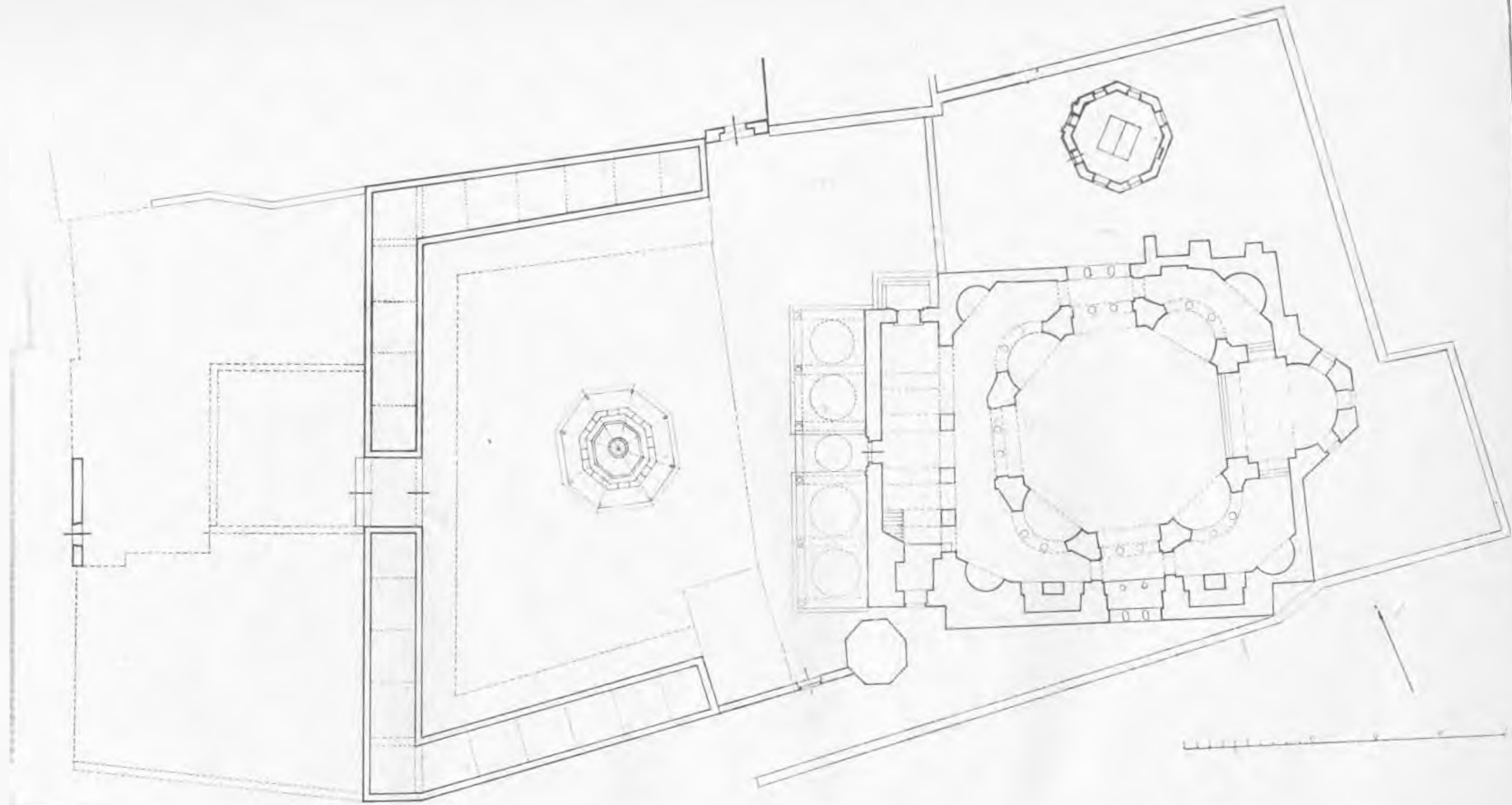
Resim: 26 — Kapu Ağası medresesi önünde bulunan çeşme.
218

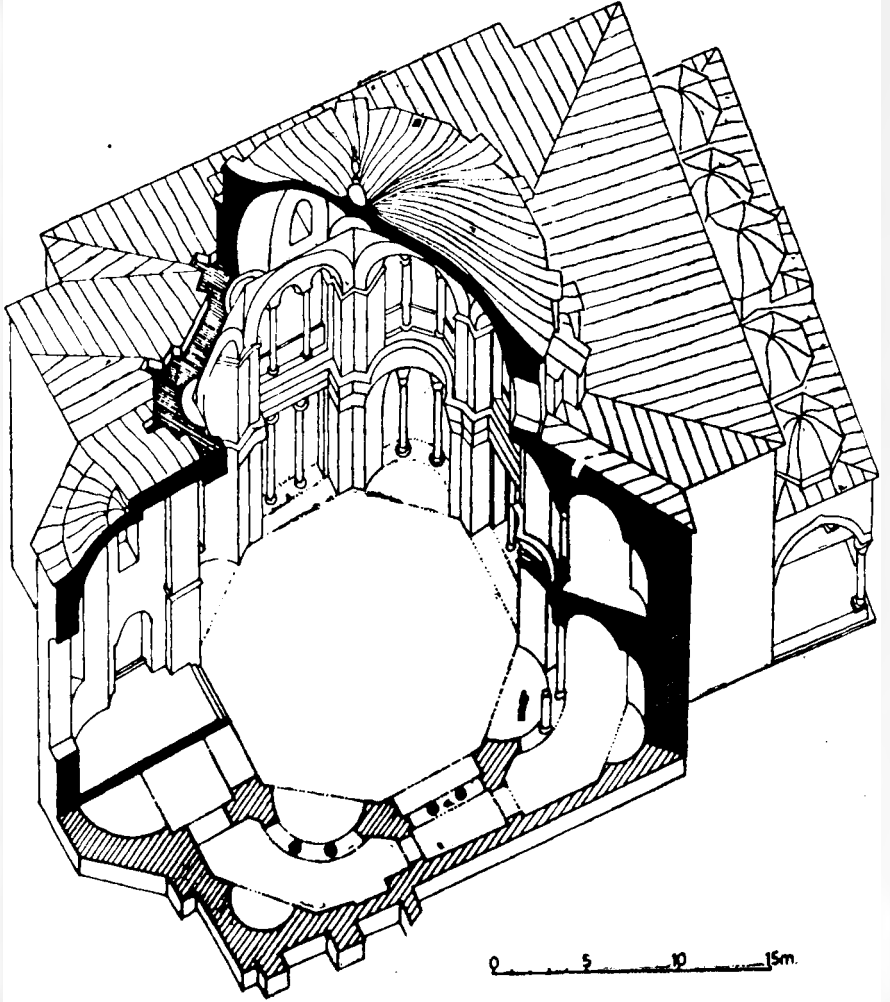
Resim: 27 — Sonisa (Uluköy)'daki Kapu Aḡası camiinin kitabesi.

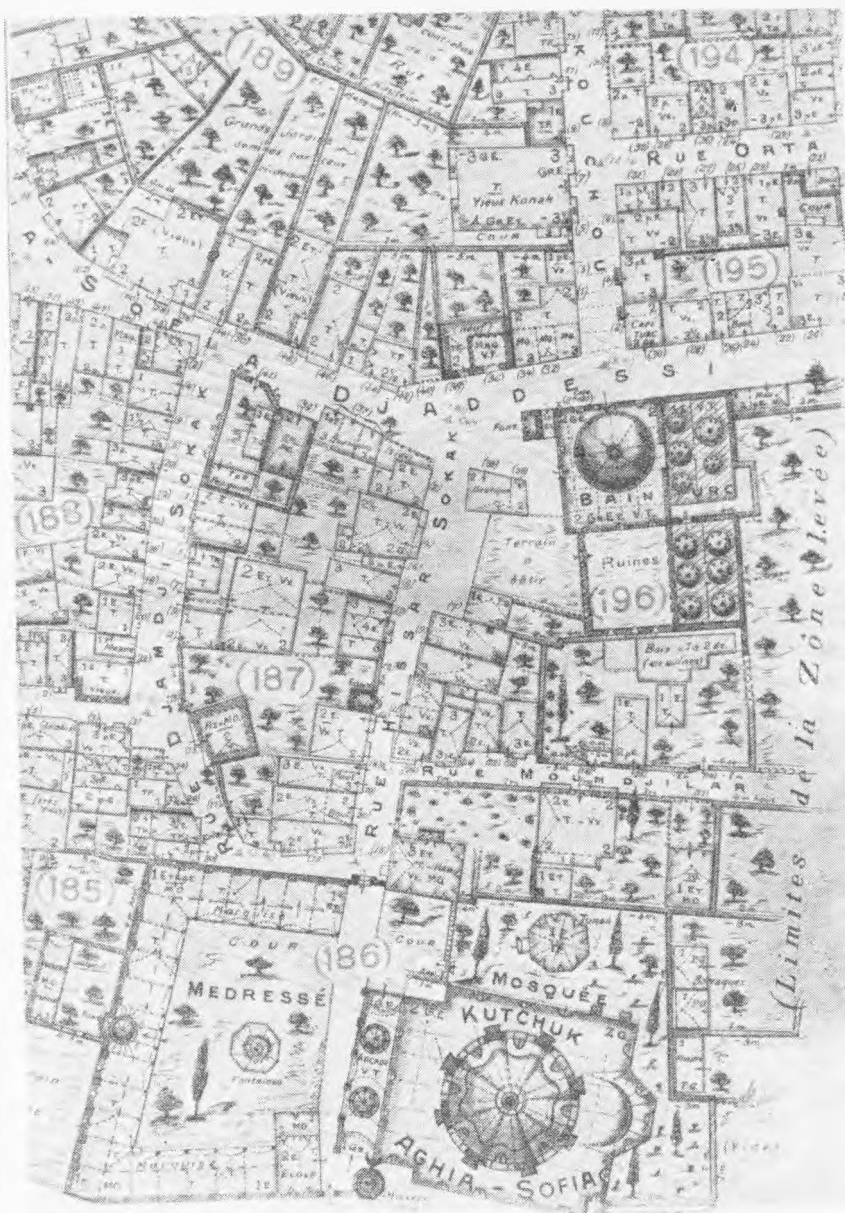
Resim: 28 — İstanbul'da Küçük Ayasofya camininin Marmara kıyısına ve deniz surlarına yakınlığını gösteren eski bir resim.

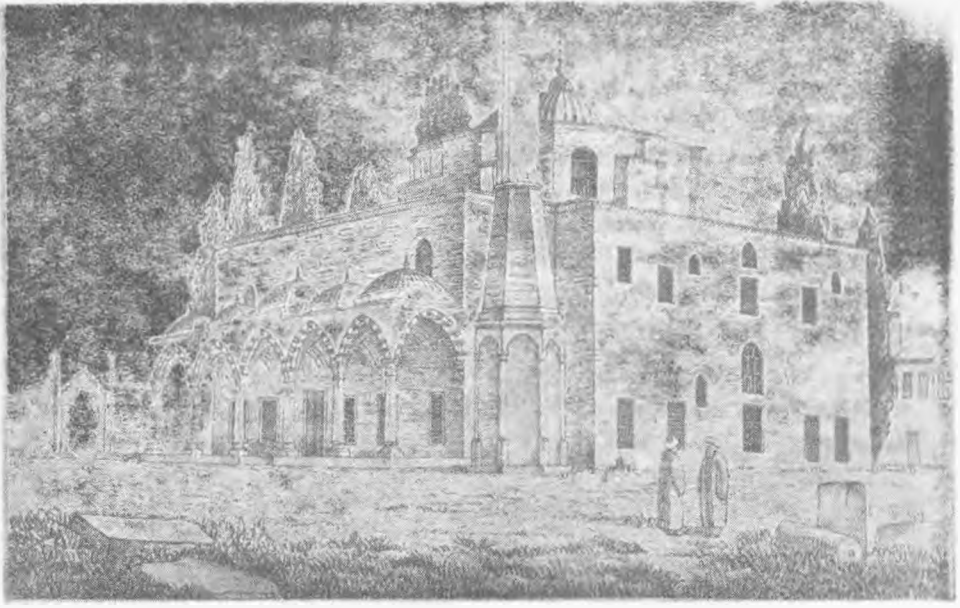
Resim: 29 — İstanbul'da Küçük Ayasofya camii manzumesinin planı.

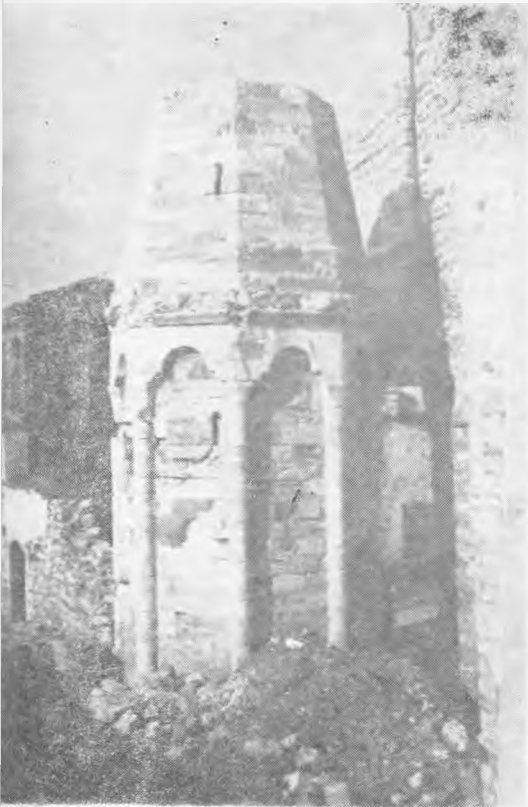
Resim: 30 — Küçük Ayasofya camii'nin kesiti
(Sanpaolesi'den).

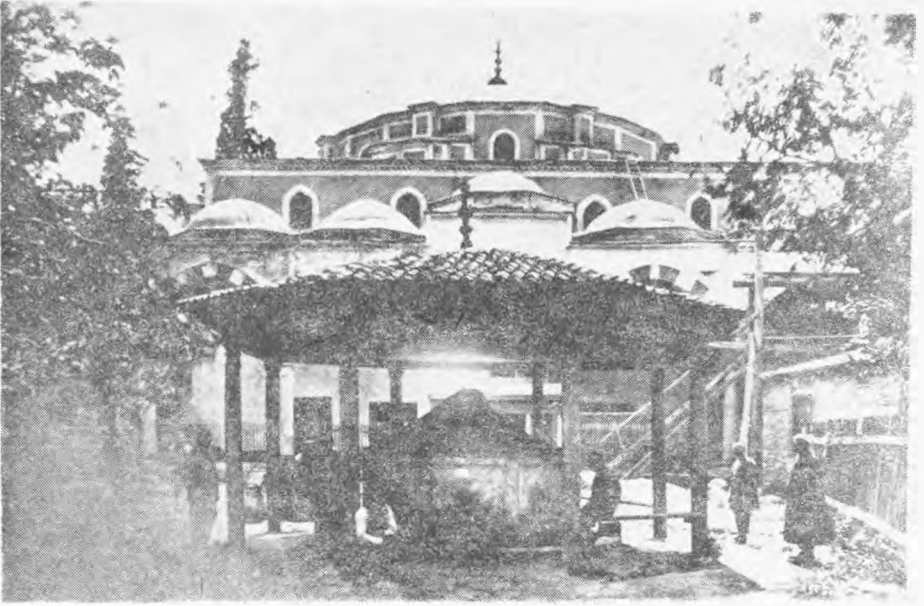
Resim: 31 — Pervitsch'in İstanbul plânında Küçük Ayasofya camii ve Çardaklı hamam.

Resim: 32 — Kucuk Ayasofya camiinin 1877'de yapilmis gravuru (Paspatis'dan).

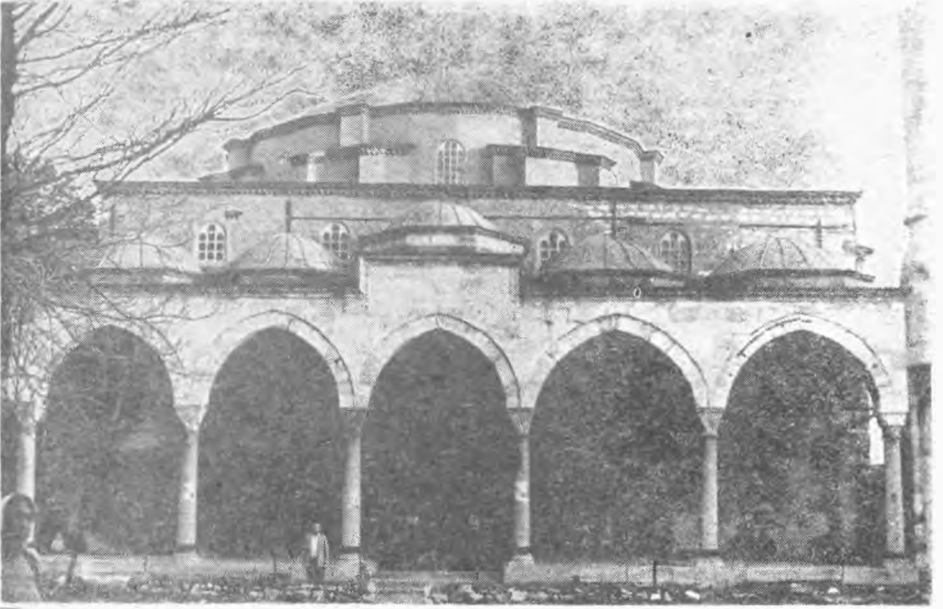
Resim: 33 a,b — Minare yikik olduğu sırada cekilen resimleri (1938).

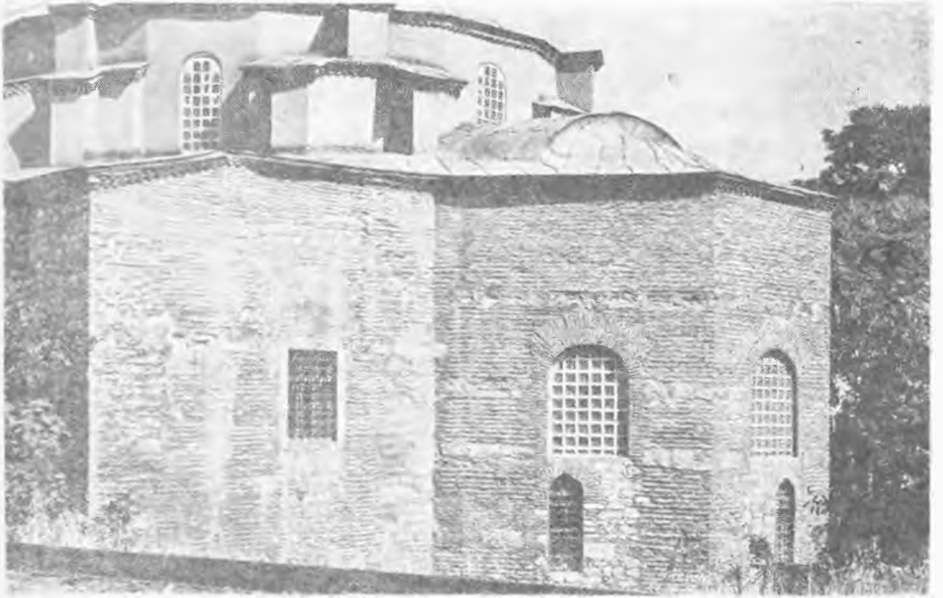
Resim: 34 — Küçük Ayasofya camii ve şadırvanının yüz yıl önceki durumu (Kondakof'dan).

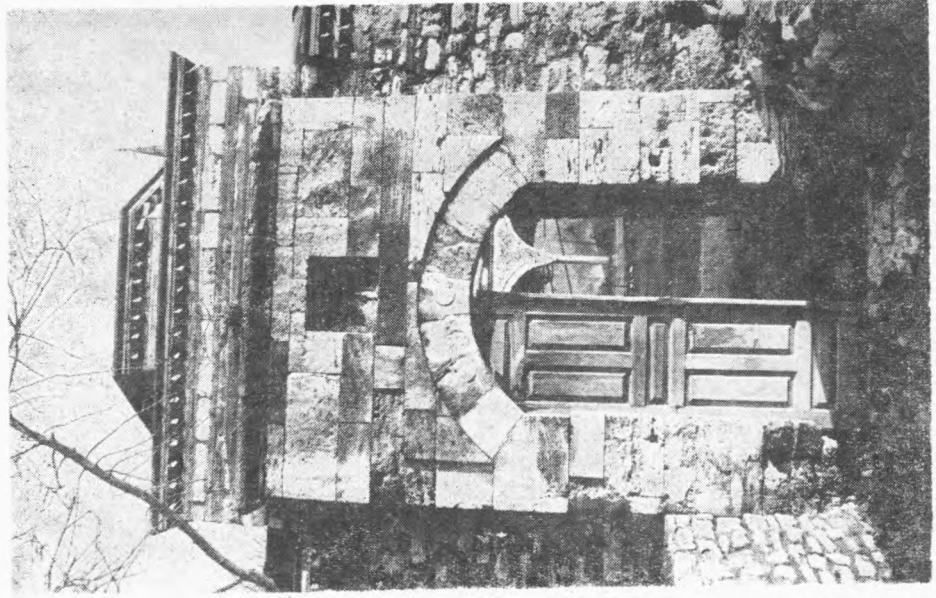
Resim: 35 — Küçük Ayasofya camii ve şadırvanı 1938'de (Tarafımızdan çekilmiştir).

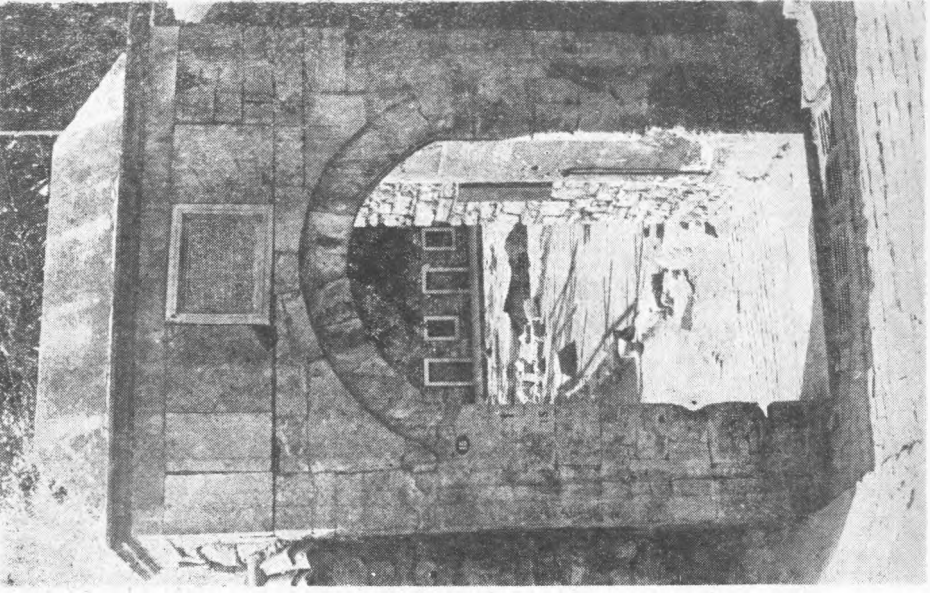
Resim: 36 — Küçük Ayasofya camii'nin bugünkü avlu cephesi.

Resim: 37 — Küçük Ayasofya camii'nin bugünkü doğu cephesi.

Resim: 38 — Batı tarafındaki avlu kapısı.

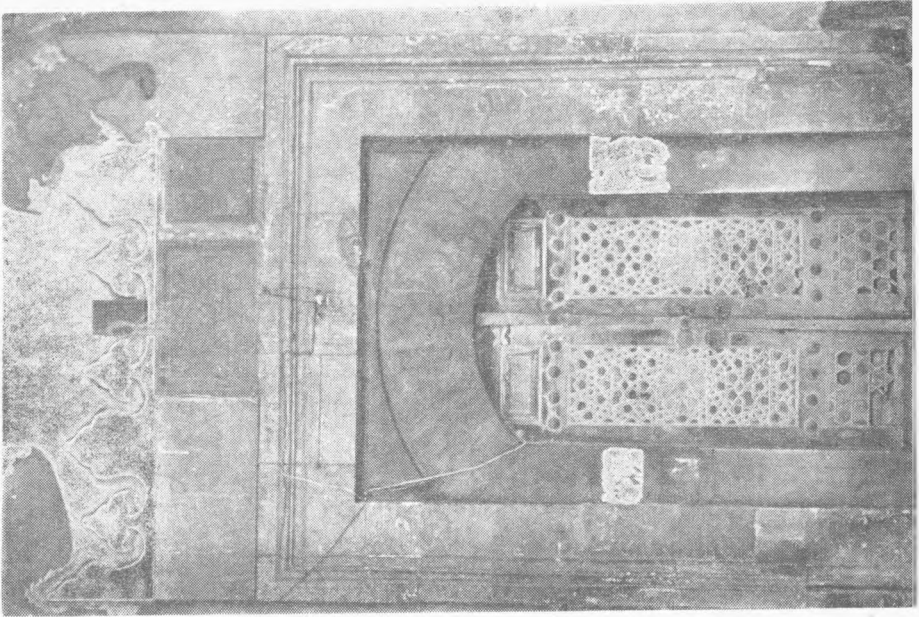
Resim: 39 — Kuzey tarafındaki avlu kapısı.

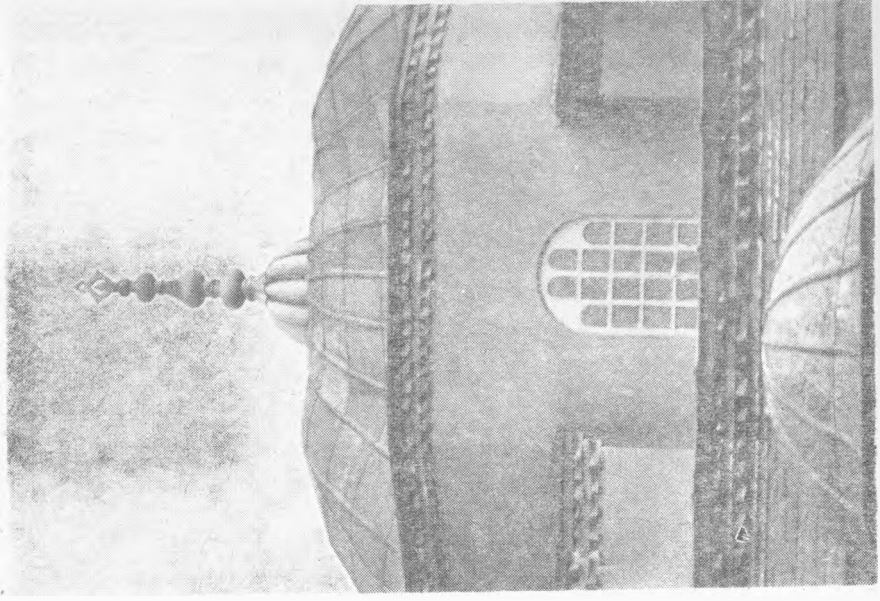
Resim: 40 — Kuzey avlu kapısı üstündeki kitabe.

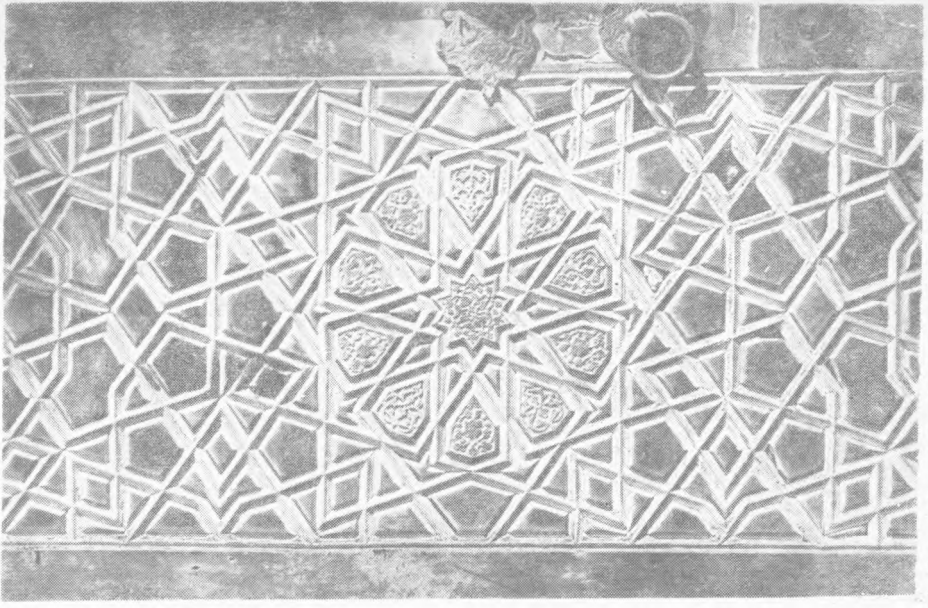
Resim: 41 — Küçük Avasofya camii batı tarafında kapı kemerleri kalıntısı.

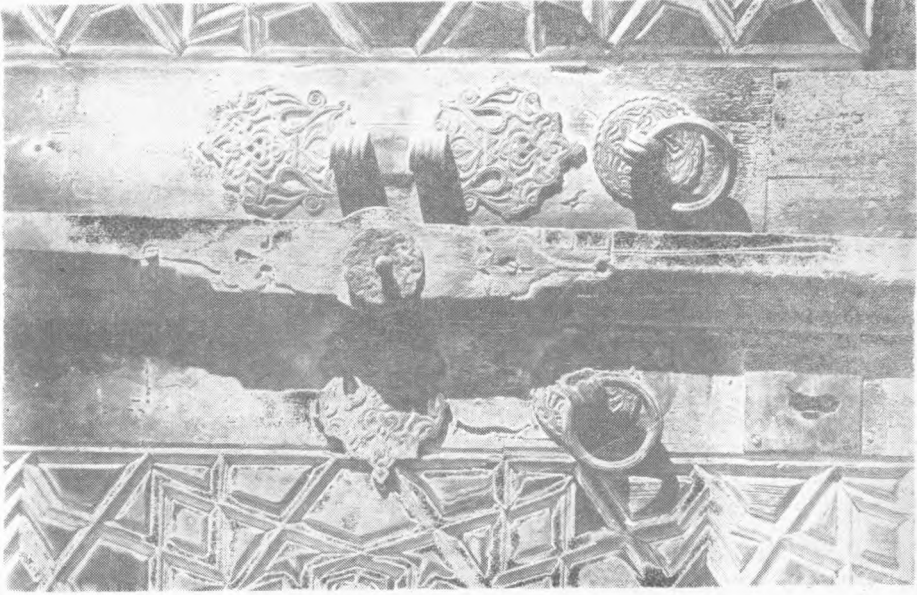
Resim: 42 — Camiin cümle kapısı.

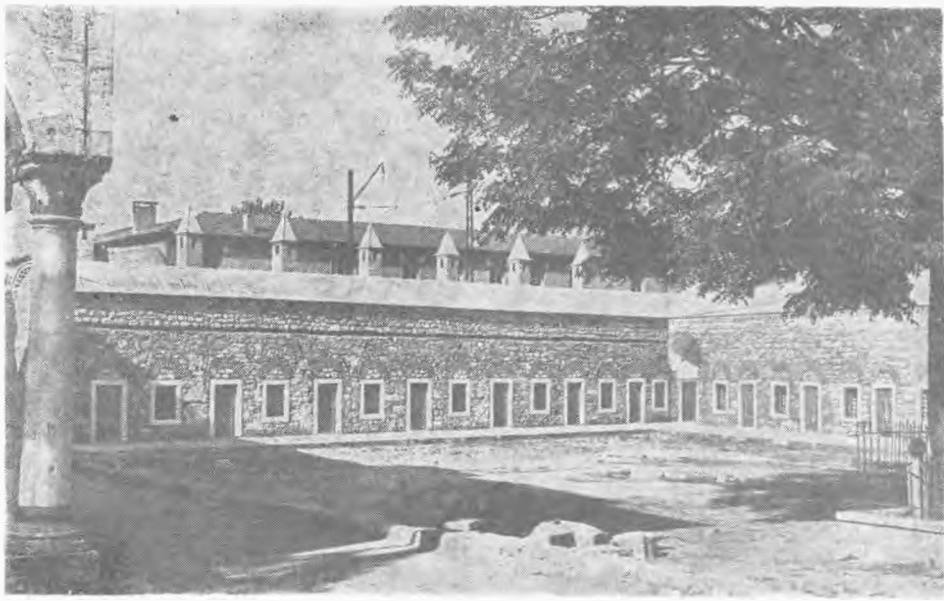
Resim: 43 — Kubbe üstündeki alem.

Resim: 45 — Cümle kapısı kanadı detayı.

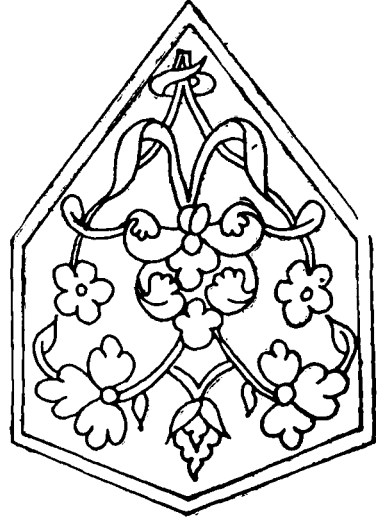
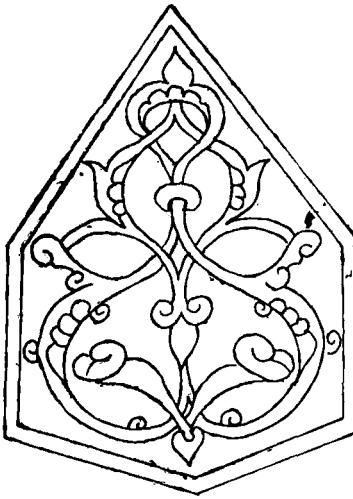
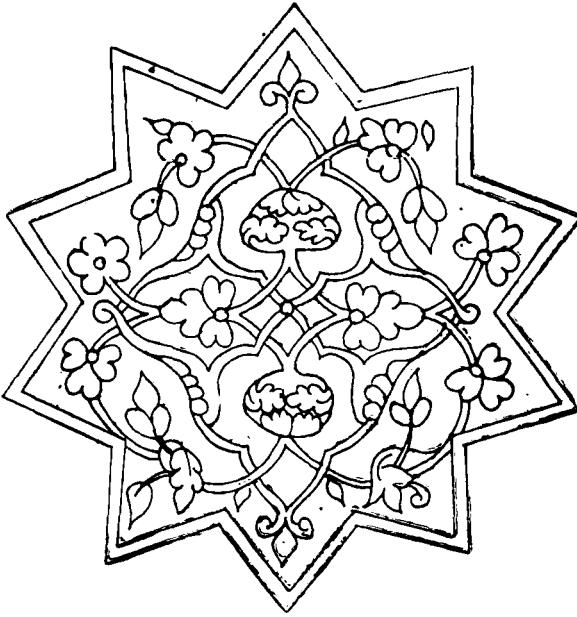
Resim: 44 — Cümle kapısı tung kilit ve halkaları.

Resim: 46 — Küçük Ayasofya camii soncemaatyeri köşesi ve zaviye.

Resim: 47 — Kapı kanadı üstünde oyma yazı.

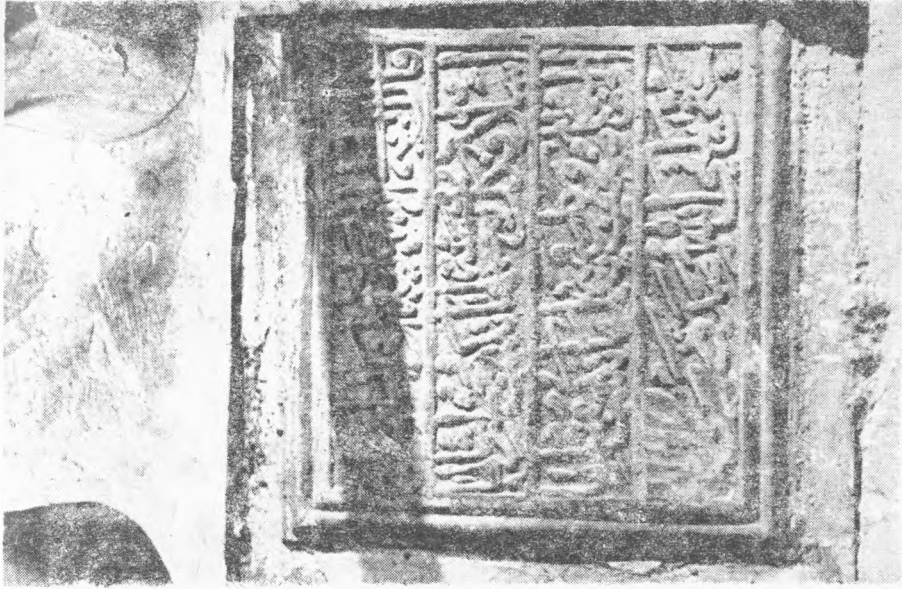
Resim: 48 — Ahşap kapı kanatlarındaki oyma süslemenin desenleri.

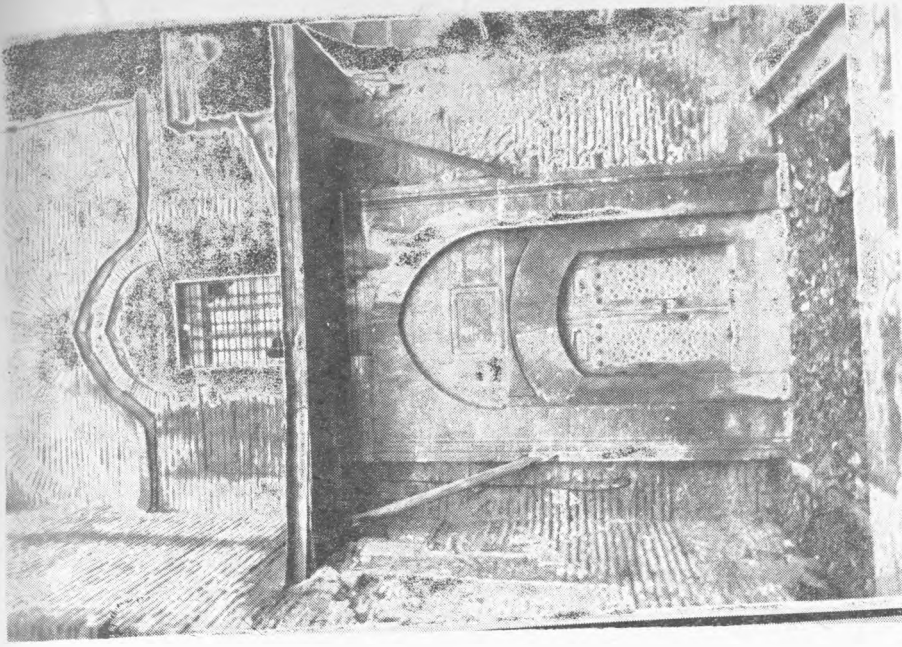
Resim: 49 — Cümle kapısı kemeri üstünde boya ile yazılmış yazı.

Resim: 50 — Cümle kapısı üstündeki kitabe.

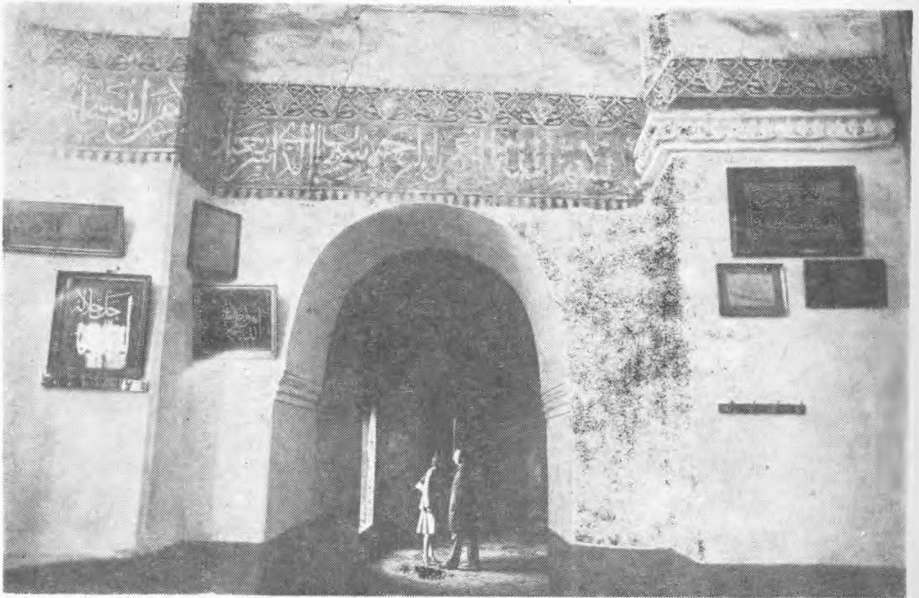
Resim: 51 — Cümle kapısı üstündeki ikinci kitabe.

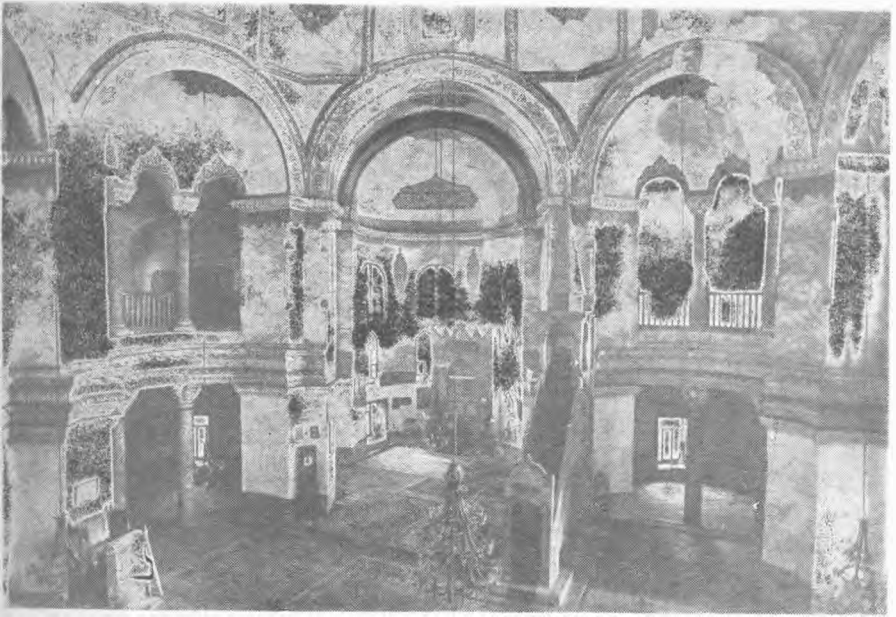
Resim: 52 — Camiin kuzeye açılan yan kapısı.

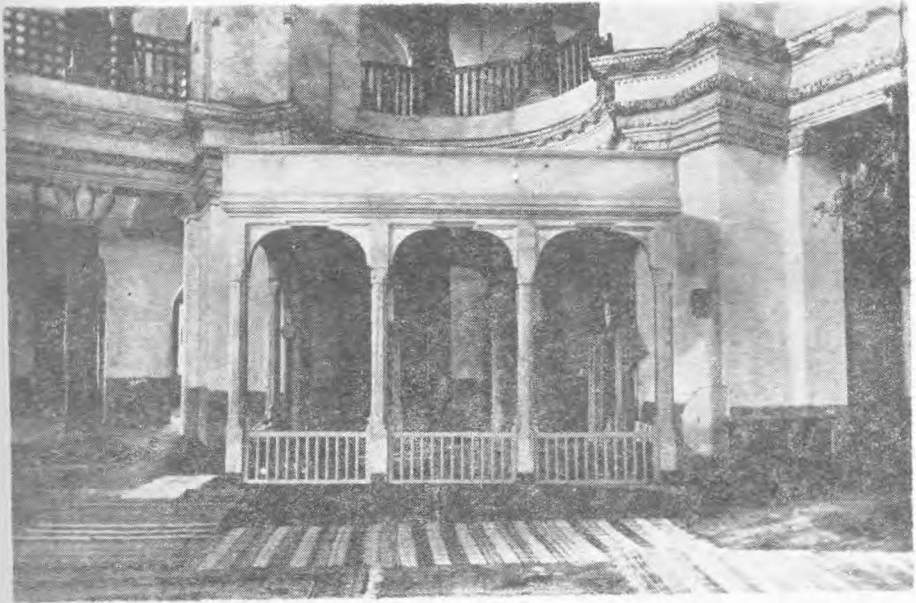
Resim: 53 — Kuzey taraftaki yan kapı üstündeki kitabe

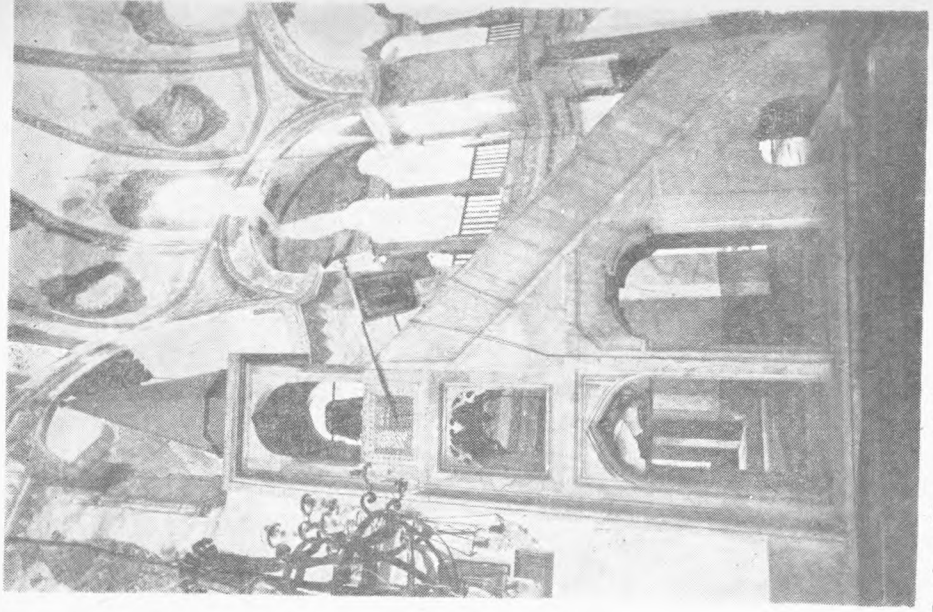
Resim: 54 — Camiin içindeki kalem işi yazı frizi.

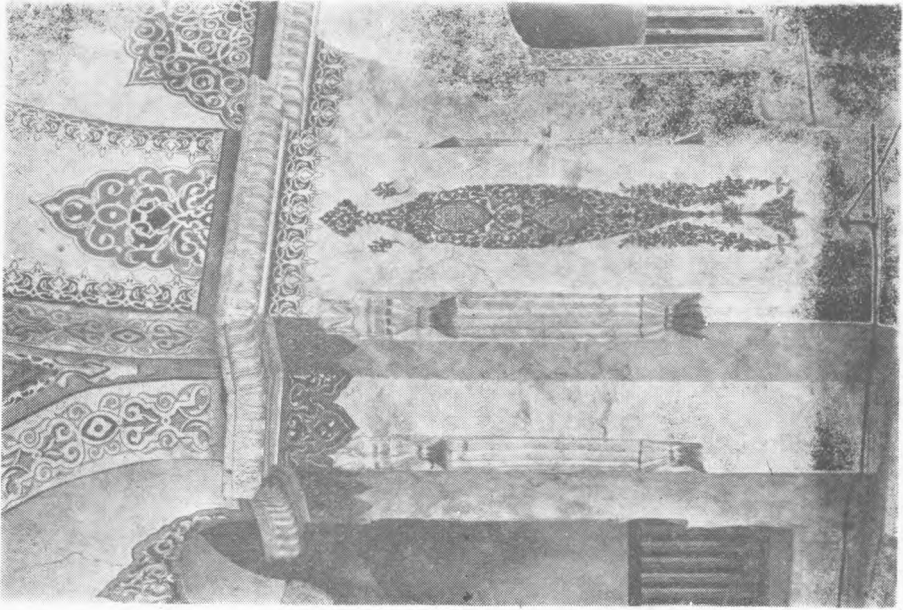
Resim: 55 — Camiin iç görünüşü, mihrap ve minber.

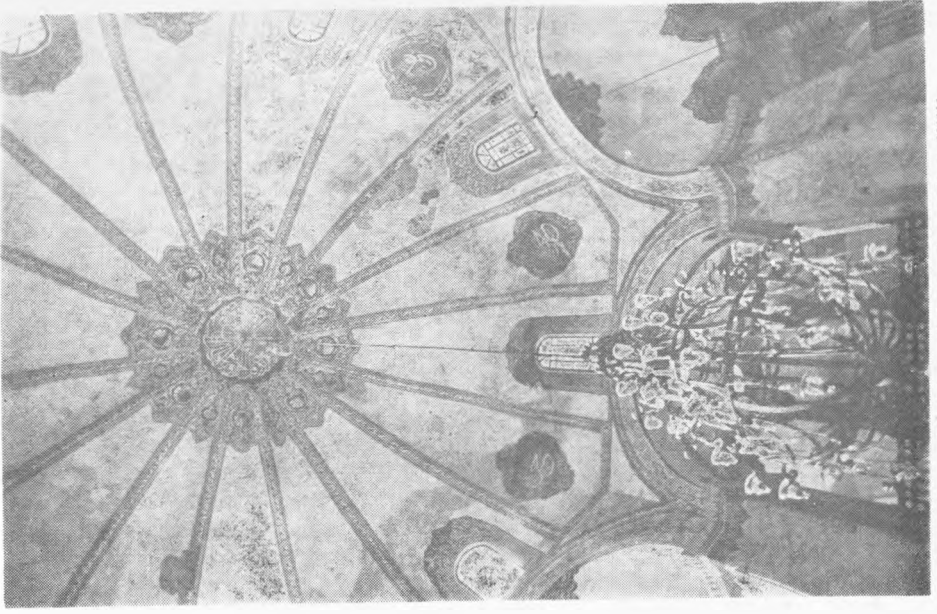
Resim: 56 — Müezzin mahfeli.

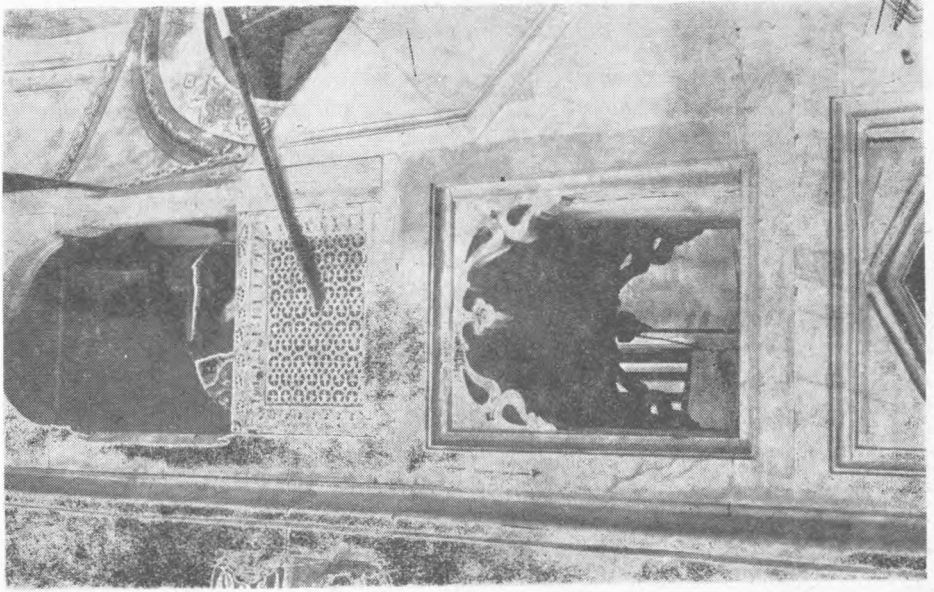
Resim: 58-a — Minber.

Resim: 57 — Büyük payelerin köşelerine işlenen sütunçeler ve kum saatleri.

Resim: 59 — Kubbe süslemesi ve kandililik.

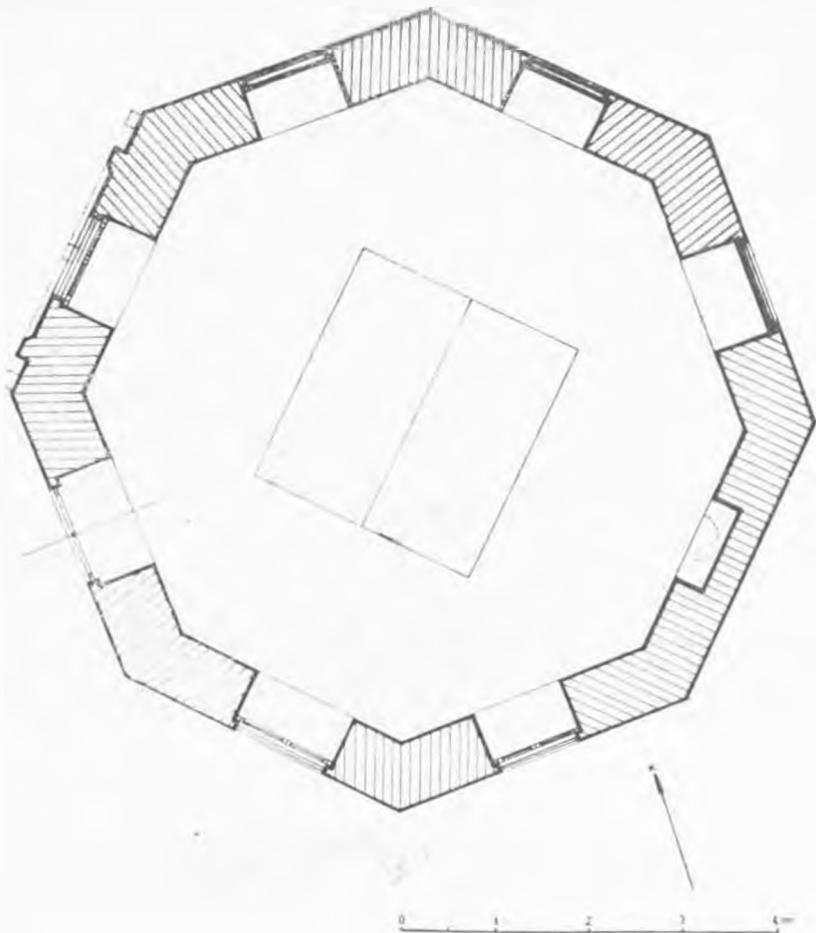
Resim: 58-b — Minber'den detay.

Resim: 60 — Döşeme tuğlaları üstündeki damgalar
(ölçek olmak üzere bir beş liralık da konmuştur).

Resim: 61 — Camiin kuzeyindeki türbe ve hazire.

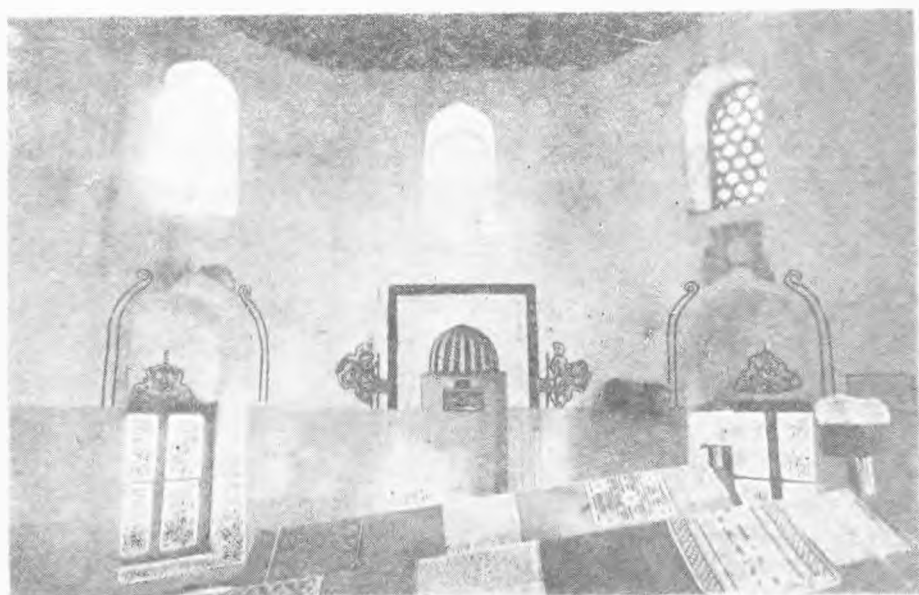
Resim: 62 — Hüseyin Ağa türbesinin plânı.

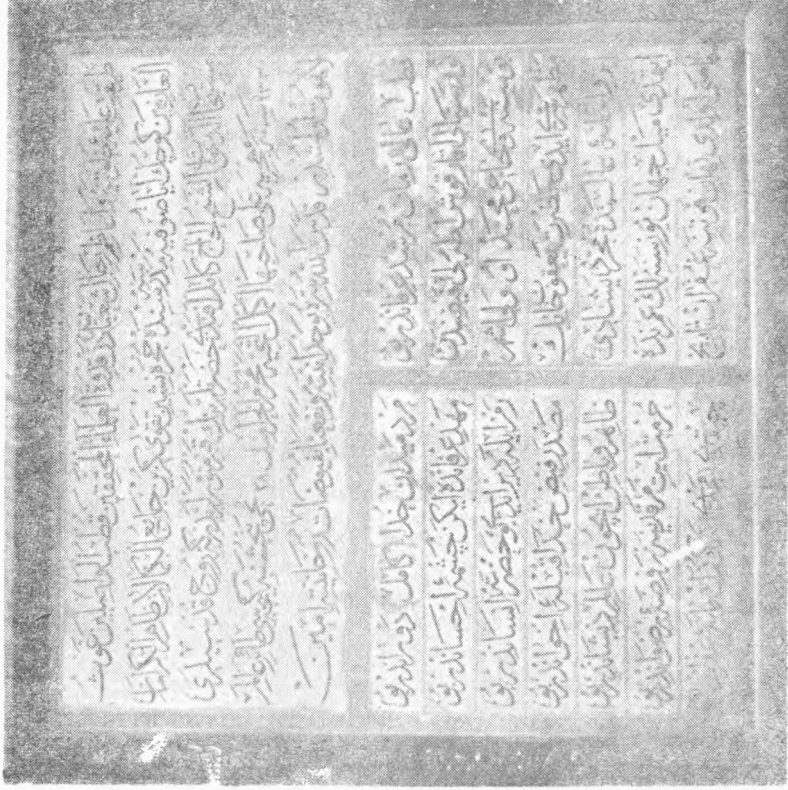
Resim: 63 — Türbenin hacet penceresi.

Resim: 64 — Hüseyin Ağa türbesinin dış görünüşü.

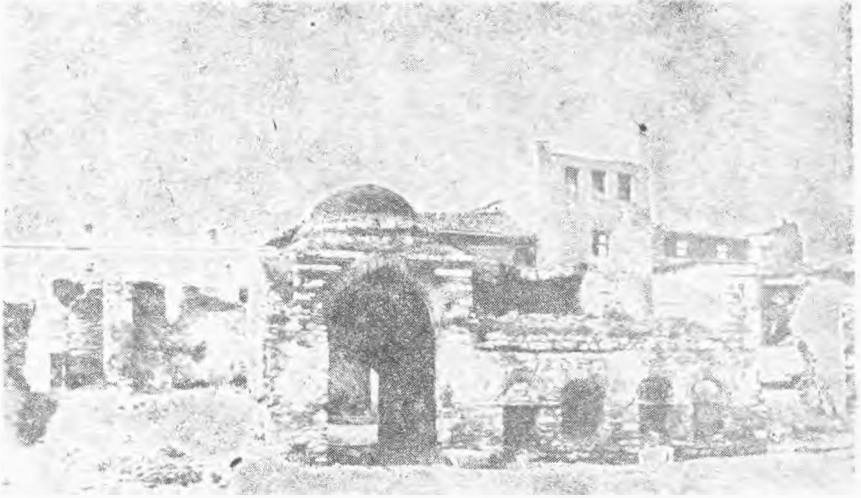
Resim: 65 — Hüseyin Ağa türbesinin içi.

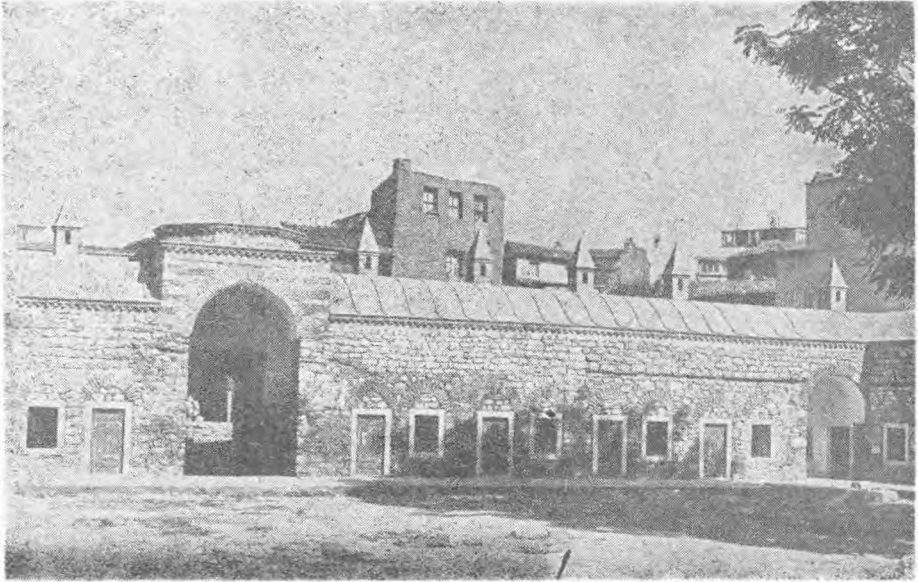
Resim: 66 — Halvetiye tarikatından Şeyh Hacı Kâmil Efendi'nin sandukasına dayalı olan levha..

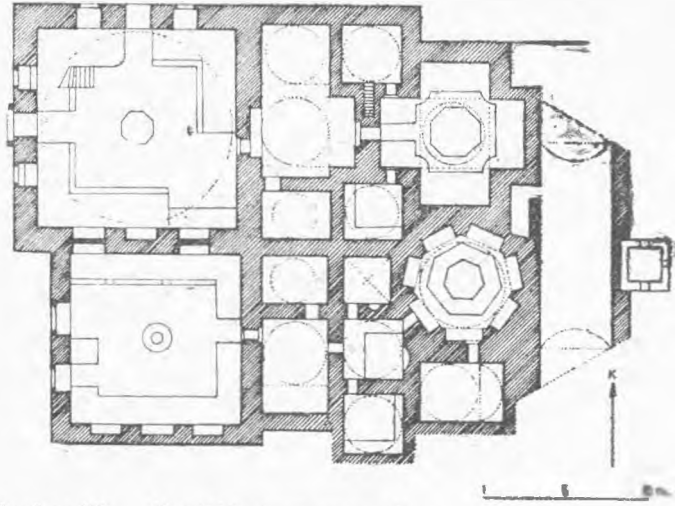
Resim: 67 — Hüseyin Ağa'nın sandukasına dayalı olan levha.
Levha yazı sanatı bakımından güzel olmakla beraber verilen bilgiler yanlışdır.

Resim: 68 — Zaviye (sonra medrese) tamirden önce.

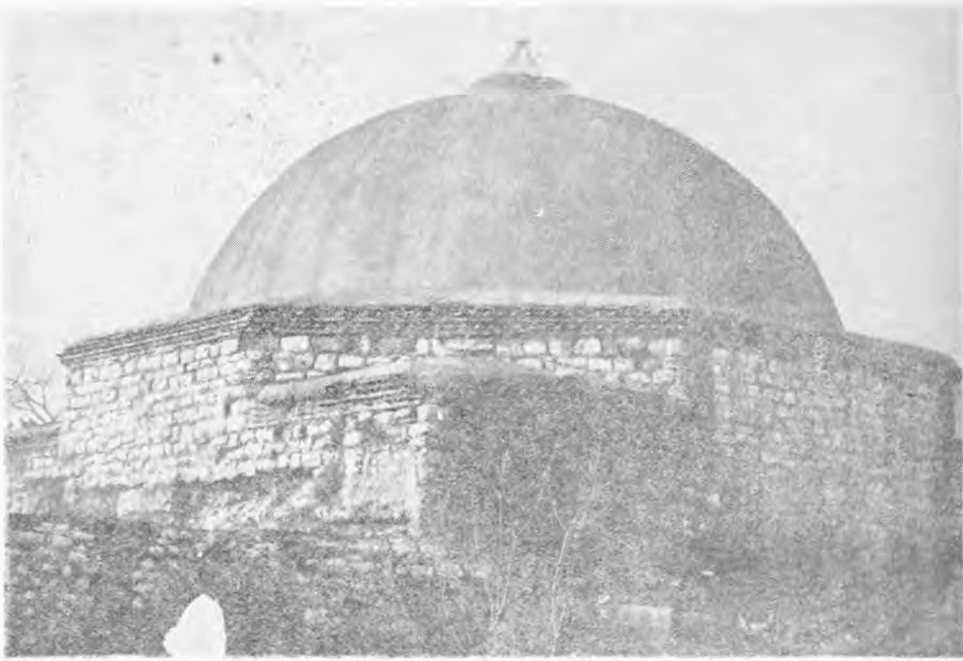
Resim: 69 — Zaviye tamirden sonra.

Resim: 70 — Çardaklı hamamın plânı
(Glück'den düzeltmeler yapılarak).

Resim: 71 — Çardaklı hamamın yan cephesi.

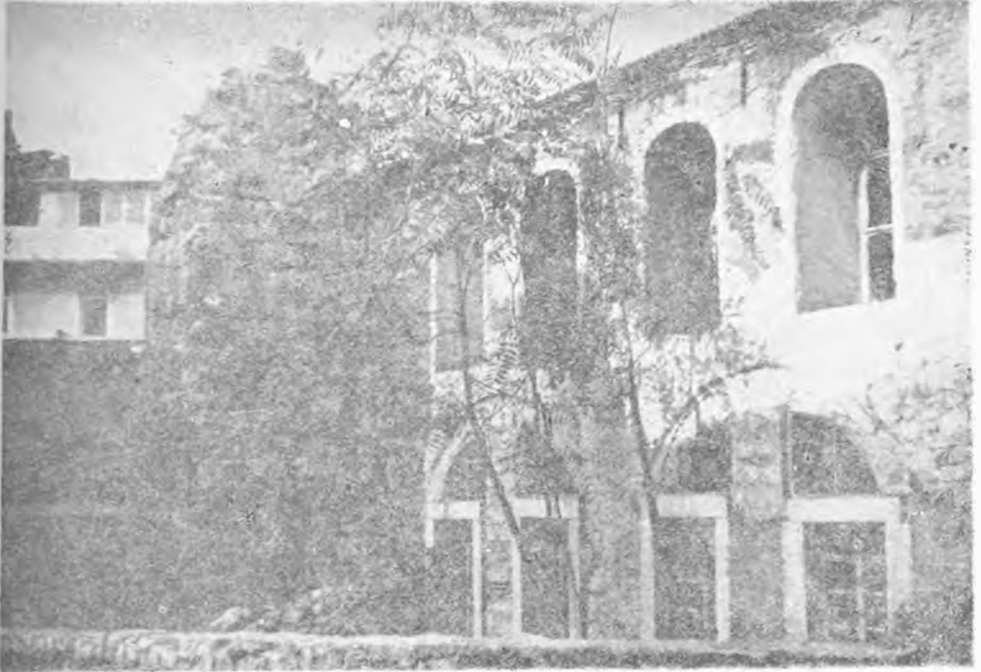
Resim: 72 — Çardaklı hamam, erkekler kısmı soyunma yeri kubbesi.

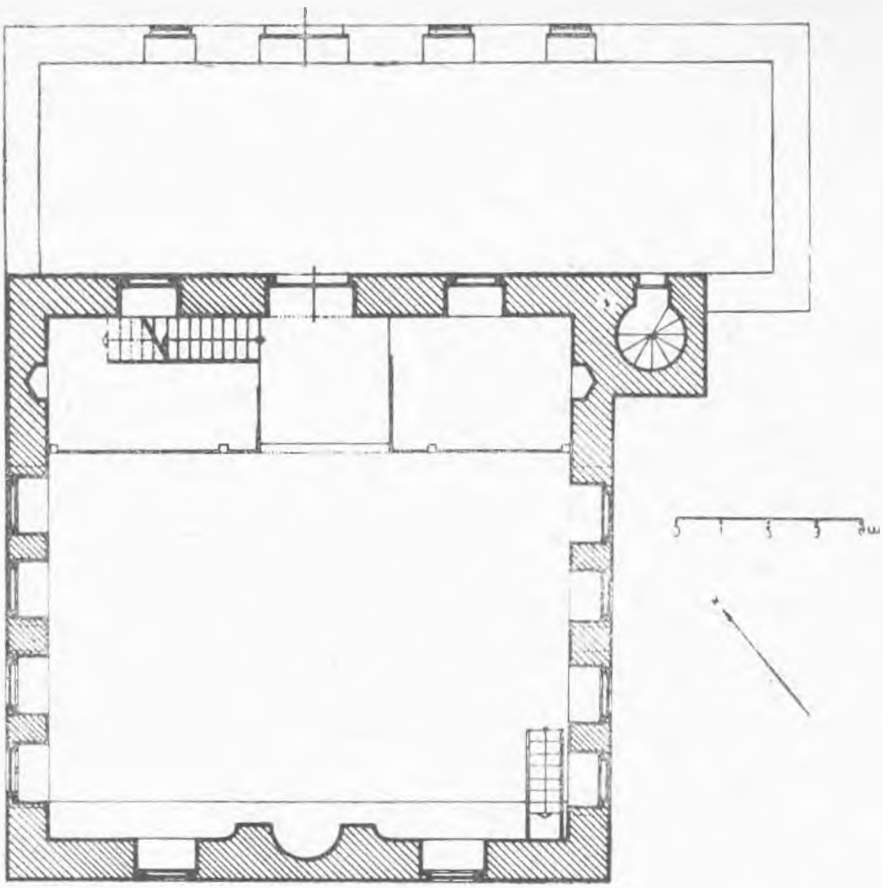
Resim: 73 — Çardaklı hamamın kitabesi.

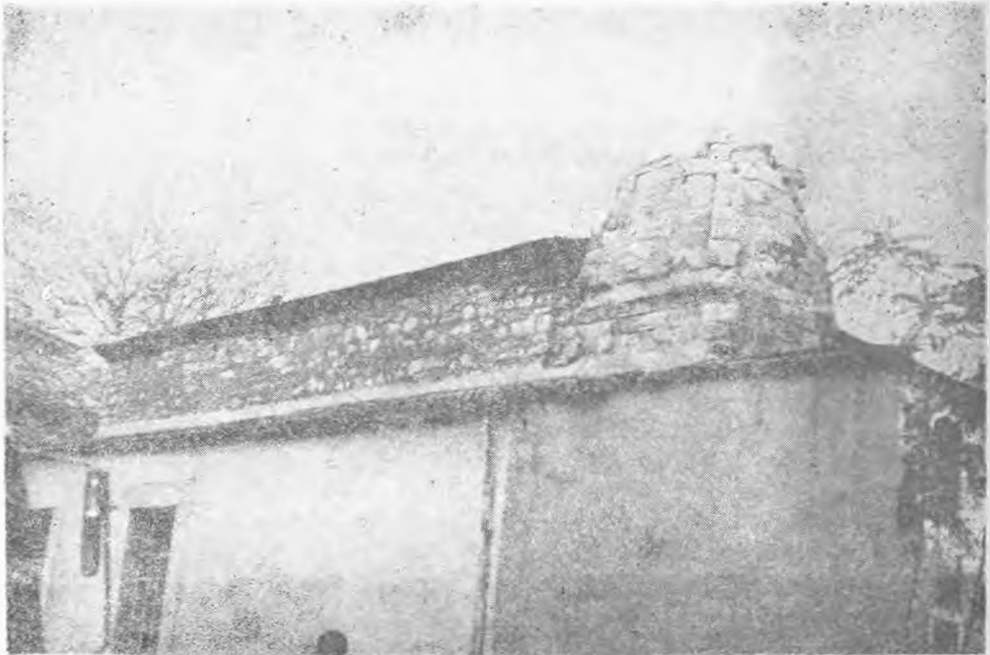
Resim: 74 — Çardaklı hamamın kapısı üstündeki Bizans levhası.

Resim: 75 — Çarşıkapı'da Hüseyin Ağa mescidi.

Resim: 76 — Hüseyin Ağa mescidinin plânı.

Resim 77 — Hüseyin Ağa mescidi ön cephesi ve minare kalıntısı.

NEUERE ANGABEN ZUR BAUGESCHICHTE DER DSCHAMIS IN UNGARN.

(Forschungen zum Zeitalter der Türkenherrschaft
in Baranya.)

Gyözö GERÖ

Die Türken haben während ihrer anderthalb Jahrhunderte lang dauernden Herrschaft in Ungarn in den von ihnen bewohnten Städten und kleineren Siedlungen eine bedeutende Bautätigkeit ausgeübt. Die Bauten aber, die sie errichtet haben, sind im Laufe der osmanischen Baukunst in Ungarn. Auch falls ein Teil dieser grösste Teil ist heute nur noch aus den Quellschriften bekannt. Dieses Verderben ist besonders im Falle der Dschamis auffallend, da - eben den Quellschriften nach - deren Anzahl die grösste war, und sie bedeuteten gleichzeitig die vortrefflichsten Werke der osmanischen Baukunst in Ungarn. Auch falls ein Teil dieser Bauten kein echtes türkisches Werk war, sondern aus ehemaligen christlichen Kirchen in Dschamis umgebaut wurde. Solche Beispiele finden wir oft auch auf anderen Gebieten des Osmanischen Reichs.

Wir müssen eine - vielleicht die Hauptursache - für den raschen Verfall der Dschamis darin suchen, dass die, auf den zurück-eroberten Gebieten verbliebenen türkischen Einwohner von geringer Anzahl, Neophyten geworden sind, so gab es keine mohammedanische Gemeinschaft, die die weitere - ihren ursprünglichen Zwecken entsprechende - Erhaltung der Dschamis beansprucht hätte.

Ein Teil der wohl erhaltenen Dschamis wurde anfangs in Kirchen umgestaltet, oder zu anderen Zwecken benützt, als sie aber allmählich verfielen, oder die Ansprüche nicht mehr befriedigten, wurden sie abgebrochen und ihr Material bei anderen

Bauten angewendet. Doch eben infolge der Umbauten der Dschamis in Kirchen, haben die ursprüngliche osmanisch-türkische Architektur und die dekorativen Details Schaden erlitten, das heisst, sie sind teils oder ganz zugrunde gegangen. Der Verfall hat sich aber nicht immer auf das ganze Gebäude erstreckt. Das können wir bei jenen wenigen türkischen Bauten von solchem Charakter beobachten, die heute geschätzte und alleinstehende Denkmäler der Dschamibaukunst von Ungarn sind. Es ist vielleicht der häufigste Fall, wenn das Gebäude der Dschami erhalten geblieben ist, jedoch zuerst das Minaret, später die Vorhalle zugrunde gingen. Wir können aber auch solche Beispiele finden, wo nur das Minaret den Untergang überlebt hatte, wie wir es bei den ehemaligen Dschamis von Eger oder Erd ansehen können.

Diese eigenartigen Umstände des Verfalls der Dschamis überhaupt der türkischen Bauten in Ungarn - haben es erfordert, die Denkmäler der türkischen Architektur in Ungarn durch archäologische Methoden freizulegen und zu erforschen, obzwar diese Bauten ihrer Entstehungszeit nach Schöpfungen der Neuzeit sind, und als solche eher in den Bereich der Kunstgeschichte gehören. Durch Erforschung der Mauern der bestehenden Gebäude und Überreste, ferner durch die Ausgrabung solcher Teile, die bereits verfallen und unter die Erde gelangt sind, können wir aber mittels der gemeinsamen Ergebnisse, einzelne Denkmäler beinahe völlig authentisch wiederherstellen, vor allem unsere Dschamis.

Die Mehrzahl der heute noch bestehenden Dschamis finden wir im Dreieck, den die Donau und die Drau bilden - genauer auf dem Gebiet des Komitats Baranya (Abb. 1-2). Für unsere Forschungen war dies also das geeignetste Gebiet, teils was die Anzahl, der zu untersuchenden Objekte betrifft (1), teils aber in Anbetracht dessen, dass diese auch geographisch in nächster Nähe der jugosla-

-
- (1) In Pecs bestehen heute noch 4 Dschamis, das heisst, teils deren Überreste. In Szigetvár gibt es ebenfalls 2 Dschamis, teils deren Überreste einer Dschami bis zur Höhe von 3 Stockwerke. Es sind alle von Grund aus türkische - Osmanli - Bauten. Ausser den erwähnten kennen wir noch aus Buda die Überreste einer Dschami, ferner eine aus Esztergom, ein Minaret und die Grundmauern der dazugehörigen Dschami aus Erd, in Eger aber das noch bestehende Minaret der zerstörten Dschami.

wischen - genaue bosnisch-herzegovinischen - aber allgemein der balkanischen türkischen Denkmäler liegen. Und hier kann ich es nicht versäumen, allen jenen Dank zu sagen - vor allem den Leitern des Komitats - die meine, auf diesem Gebiet verrichteten Arbeiten immer mit der grössten Hilfsbereitschaft unterstützt haben, sowohl materiell, wie auch moralisch, und dadurch die Voraussetzung der Arbeit erschafften. So wurde es möglich, die grossangelegte Forschung der später zu erörternden Dschamis zu verrichten, und jene in den meisten Fällen beinahe vollständig freizulegen.

Infolge der Bauten der Türken hat sich die frühere Physiognomie der ungarischen Städte beträchtlich verändert. Die im mittelalterlichen Strassenbild ercheinenden Dschamis, Medressen, Bader, Türben, Brunnen haben eine neue Farbe gebracht, infolgedessen aus der Legierung und Wechselwirkung von Okzident und Orient ein neues Stadtbild entstanden ist (2), worin aber das Neue nur selten vorherrschend wurde (Abb. 3.). In Pecs haben der Dom mittelalterlichen Ursprungs - Dschami des Sultans Süleiman - die Franziskanerkirche - Dschami des Memi Pascha - oder der Sommersitz des Bischofs Szathmáry in Tettye - die Tekke der Bektascher - oder gleichfalls mittelalterliche Gebäude in der heutigen Káptalan - Gasse 2. - auch zur Zeit der Türkenherrschaft die ursprüngliche Physiognomie und die charakteristische Masse grösstenteils bewahrt. Dagegen ist aber das Stadtbild von Szigetvár vollständig als Resultat der türkischen Bauten entstanden, und darin herrscht das osmanisch-türkische Element vor (Abb. 4.).

Im weiteren möchte ich von den neueren Freilegungen sprechen, und jene kurz bekanntmachen, die wir im Laufe der letzten Jahre auf dem Gebiet des Komitats in den vollständig oder zum Teil bestehenden Dschamis errichtet haben. Ich möchte von den zusammengefassten Ergebnissen dieser Forschungen berichten.

Nach der Eroberung können wir als erste Bautätigkeit der Türken den Umbau der Kirchen in Dschamis erwähnen. Als Sinnbilder der Macht des Islam - und natürlich auch religiösen Zwecken dienen - wurde in der Regel die bedeutendste Kirche, oder die bedeutendsten der eroberten Stadt, anfangs nur provisorisch - die

(2) Gerö Gy.: Pecs török müemlekei (Die türkischen Baudenkmäler von Pecs) Budapest, 1960. S. 6-7.

den Forderungen der muselmannischen Liturgie entsprechenden Änderungen verrichtend - in Dschamis umgestaltet. So geschah es in Buda, Pecs oder Siklos, wo, wie Dschelalsade - der Augenzeuge - berichtet: «.....ihre Türme in Minarets umgebaut wurden und von ihnen klang nunmehr der Esan...aus den Kirchen und Klöstern wurden Dschamis. die Kreuze hatte man zerbrochen, die Götzen zerstört.....» (3) Dasselbe geschah auch in Pees, wo - die ursprüngliche Architektur des Gebäudes grösstenteils unversehrt erhaltend - der mittelalterliche Dom zwecks einer Dschami benützt (4) und nach dem Sultan dem Eroberer der Stadt Süleiman-Dschami genant wurde (5). Diese Umgestaltung geschah jedoch nur im Innenbereich - und wie es im Laufe der Restaurierung des XIX. Jahrhunderts offenbar wurde - hat sie die Architektur des Gebäudes selbst kaum betroffen. Seine vier Türme sind auch erhalten geblieben, einer - der südöstliche - diente als Minaret.

Die mittelalterliche, vor allem aussere Erscheinung einer Kirche hat sich aber nur dann wirklich bedeutend verändert, wenn bei ihrem Umbau in eine Dschami, die Apside abgeschnitten und das Langhaus in einen rechteckigen Bau umgeformt wurde, woran man, nach Osmanli-Art, eine Vorhalle und ein Minaret angebaut hat (Abb. 5.).

Bei der Untersuchung der türkischen Denkmaler von Ungarn und deren ausgebreiteter - vor allem balkanischer - Zusammenhänge und Beziehungen, sind aber jene Dschamis viel wichtiger für uns, die von Grund aus echte türkische Bauten waren. Unter unseren Quellschriften finden wir besonders bei Evlia Tschelebi viele Hinweise darauf, dass die eine oder die andere Dschami vormals eine Kirche gewesen sei. Ausser dem bereits erwähnten Pecs-er Beispiel (6) sagt er, dass die in der Burg von Nâdasd befindlichen Süleiman Dschami ebenfalls aus einer ehemaligen Kirche umgestellt worden sei (7), ebenso auch die Dschami des

(3) **Tuhry J.:** Török történetirök. II. (Türkische Geschichtsschreiber). (1521-1566). Budapest, 1896. S. 240.

(4) **Dercsenyi D. - Pogán F. - Szentkirályi Z.:** Pecs. Budapest, 1966. S. 42.

(5) **Karácson I.:** Evlie Cselebi török vilagutazó magyarországi utazásai (Reisen des türkischen Weltreisenden Evlie Tschelebi in Ungarn). I. 1660 - 1664. Budapest 1904. S. 198.

(6) Op. cit. S. 197. Das war im Mittelalter die Franziskanerkirche.

(7) **Karácson I.:** Evlia Cselebi török vilagutazó magyarországi utatárai/

Khans Süleiman in der Unterstadt von Siklós (8). Wir können aber mittels unserer Angaben auch die vernichteten Denkmaler unterscheiden, und dadurch, wenn auch eingeschränkt, die weitere Richtung der Forschung bestimmen.

Nach der Anfangsperiode der Türkenherrschaft finden wir aber nur noch gelegentlich Dschamis, die durch Umbauten entstanden sind. Wir können die Notwendigkeit der Errichtung neuer Dschamis vor allem der zunehmenden Anzahl der mohammedanischen Bevölkerung zuschreiben. Die Institution des Vakif ist in dieser Hinsicht auch ein bedeutender Faktor. Es hatte nämlich eine besondere Bedeutung, wenn jemand seine fromme, für religiöse Zwecke dienende Stiftung zur Erbauung einer Dschami in der neuen islamischen Provinz, oder für andere Wohlstandsinstitutionen bestimmte. Für solche Stiftungen - Vakif - hat vor allem der Sultan selbst ein Beispiel gegeben (9), diesem Beispiel haben seine führenden Leute und die neu ernannten Würdenträger gefolgt, doch konnten auch Privatpersonen und solche, die über kleinere Einkommen verfügten, gleich tun. Es war also zweckentsprechend, auf den neu eroberten Gebieten je mehr Stiftungsgebäude, in erster Linie Dschamis zu errichten, die meist nach den Stifter benannt - ebenso das Zentrum je eines Stadteils, wie der umgebenden Wohlstandsinstitutionen - Medressen, Bader und anderer Anlagen - bildeten. So geschah es in der türkischen Provinz von Ungarn, und natürlich auch auf dem Gebiet, wo sich das heutige Banya befindet.

Im Laufe unserer Forschungen haben wir uns unter den bei Evlia Tschelebi erwähnten Städten, mit den Dschamis von Szigetvár, Pecs und Siklós befasst und jene ausführlich untersucht.

In Szigetvár erwähnt Evlia, ausser der in der Festung stehenden Süleiman Khan-Dschami und der in der Stadt befindlichen Ali Pascha Dschami - beide heute noch bestehende Gebäude - dem Namen nach weitere zwei Dschamis in der Stadt, jene des Hadschi Hüsein Aga und des Memi Aga Tscheribaschi (10). Diese letztere

(Reisen des türkischen Weltreisenden Evlia Tschelebi in Ungarn). II. 1664 - 1666. Budapest, 1908. S. 37.

(8) **Karácson I.:** Op. cit. Budapest, 1904. S. 480.

(9) **Fekete L.:** Budapest a törökkorban (Budapest zur Türkenzeit). Budapest, 1944. S. 274.

(10) **Karácson I.:** Op. cit. Budapest, 1904. S. 494.

wurde aber vernichtet und ihre Überreste sind spurlos verschwunden.

In Pecs kennen wir, ausser der heute noch bestehenden Gasi Kasim und Jakovali Hassan Dschamis, ferner der zwar trümmerhaften, doch bis zur Höhe des Kuppel-Ansatzes bestehenden Ferhad Pascha Dschamis in der Budaer Vorstadt - an der Stelle der heutigen Kirsche am Ágoston - Platz - Details einer dort gewesenen Dschami. Wir kennen aber weder der Stifter dieser letzten, noch ihre nähere Bauzeit und Evlia erwähnt sie auch nicht (Abb. 6.).

Ausser den hier aufgeführten, erwähnt Evlie innerhalb der Stadtmauern noch zwei Dschamis dem Namen nach - die Kütschük und die Elhadschi Hüssein Dschamis (11), wovon der Stifter der letzteren vielleicht mit jenem Hadschi Aga identisch war, dessen Namen eine bereits erwähnte Szigetvárer Dschami führte.

In Siklós, in der Unter - das heisst Vorstadt, erwähnt Evlia Tschelebi zwar sieben Dschamis, doch benennt er genauer bloss zwei - die Dschamis des Malkotsch Bey und Eski Iskender (12).

Unsere, auch ursprünglich türkisches Dschamis können, ihrer Grundrissbildung nach, in zwei Grundtypen eingeteilt werden (Abb. 7.). Der eine - dessen einziges lokales Beispiel die Süleiman Dschami in Szigetvár vertritt (13) - ist der Typ mit rechteckigem, der andere mit quadratischem Grundriss. Letzterer Typ war allgemein verbreitet, nicht nur auf dem Gebiet des Komitats, sondern in ganz Ungarn. Die Gasi Kasim und Jakovali Hassan Dschamis von Pecs, die Ferhad Pascha Dschami ebendort, ferner die Ali Pascha Dschami von Szigetvár und die Malkotsch Bey Dschami von Siklós, vertreten den letzteren Typ. Unseren bisherigen Kenntnissen nach müssen wir jetzt schon die Überreste der Pecser Dschami an Ágoston-Platz auch hierzu zählen.

Wir wollen uns hier nicht ausführlich mit der Ausbildung beider Grundrisstypen, das heisst, mit der Geschichte ihrer Entwicklung befassen, umso weniger, da diese bereits früher ausgebildet waren, als zur Mitte des XVI. Jahrhunderts, am Anfang der Türken-

(11) Ebenda : S. 197.

(12) Ebenda : S. 481.

(13) Gerö Gy.: A szigetvári Szülejmân szultün dzsâmi .(Sie Sülejmân Dschami von Szigetvár) Műemlékvédelem X. Budapest, 1966. s. 112.

herrschaft in Ungarn. Von unserem Standpunkt aus ist es viel wichtiger, zu untersuchen, was für lokale Eigenheiten innerhalb der Grundtypen nachgewiesen werden können. Ferner - über diese lokalen Eigenheiten hinausgehend - die Frage, in welchen stilkritischen und geschichtlichen Beziehungen unsere Dschamis zu jenen jugoslawischen stehen, mit denen sie nicht nur grundlegende förmliche Übereinstimmungen oder identische Details zeigen, sondern - falls eventuell der Stifter unserer und der analogen Dschami ein und dieselbe Person gewesen ist - oder weitergehend, wenn zwischen den Stiftern Familienverbindungen bewiesen werden können, das heisst, wenn irgendeine amtliche Beziehung den Zusammenhang der Dschamis von Ungarn und jenen des bosnischen Vilajets erklärt.

Die Dschami Süleiman Khans in Szigetvár - die kurz nach der Eroberung der Stadt im Jahre 1566 erbaut worden ist - hat einen Betsaal mit einem Grundriss in der Form eines aufgestellten Rechtecks, woran sich vor der Hauptfassade, wie auch parallel mit der linken Seite des Langhauses eine «L» - förmige Vorhalle anschloss, die von drei Seiten offen (14), und nur südöstlich durch eine Mauer abgeschlossen war (Abb. 8.). Ihre Arkadenbögen und deren Tragpfeiler konnten - der Dschami ähnlich - aus Ziegel erbaut gewesen sein. Ihr Minaret stand an der rechten Seite des Langhauses und war ebenfalls aus Ziegel erbaut. Der Betsaal und die Vorhalle - beide auch ursprünglich mit einer Plattdecke versehen - waren durch ein Zeltdach mit gemeinsamen Dachstuhl abgedeckt. Eine Dschami in Prilep hat einen ähnlichen Grundriss und Dach, sie wurde, ohne Bezeichnung ihres Namens, nach Minetti, auch von C. E. Arseven veröffentlicht (15). Wir finden aber dieselbe Lösung bei einer anderen albanischen Dschami - näher in Skodra. Der Grundriss des Betsaals der Careva Dschami in Foca (16) hat ebenfalls die Form eines aufgestellten Rechtecks, und der Grundriss der Islam Aga Adrevic Dschami von Niš (17) hat dieselbe

(14) Ebenda : S. 112.

(15) C.E. Arseven : Türk sanatı tarihi. IX. Heft, İstanbul, o. J. S. 673. Abb. 1419.

(16) A Bejtic : Povijest i Umjetnost Foče na Drini. Nase Starine III. Sarajevo, 1956. S. 53. Grundriss S. 50.

(17) I. Zdravković : Izbor grade za proučavanje spomenika islamske arhitekture u Jugoslaviji. Beograd, 1966. s. 27-31. Grundriss des Erdgeschosses, S. 29.

Form, letztere wurde aber schon am Anfang des XVIII. Jahrhunderts erbaut. Hier müssen wir bemerken, dass obzwar die Grundrisse der erwähnten Dschamis mit jenem der Szigetvárer Süleiman Dschami - das heisst, mit dem Grundriss ihres Betsaals - identisch sind, in betreff der Lösung der Vorhalle, stehen aber alle nur vor der Hauptfassade und keine ist «L» - förmig. Dagegen hat die am Anfang des XVII. Jahrhunderts, aber auf einen quadratischen Grundriss erbaute Ehem Bey Dschami von Tirana, der Süleiman Sultan Dschami ähnlich, ebenfalls eine «L» - förmige Vorhalle (18).

Die Mauern des Betsaals sind von je zwei rechteckig abgeschlossenen Fenstern mit steinernen Rahmen durchbrochen, worüber sich ein Spiegelfeld mit einem stuckverzierten blinden Eselrückenbogen befindet. Über dem Mihrab, wie auch rechts davon wird die Fassadenwand in der Höhe des Stockwerks durch je eine tropfenförmige Fensteröffnung gegliedert. Diesen Fenstertyp finden wir beinahe in der gleichen Anordnung auch in der Dschami des Ahmed Bey in Küstendil, vom Jahre 1571 (19). In der Mittelachse des Langhauses, im Betsaal, befindet sich je eine, den Fenstern ähnliche, ebenfalls stuckverzierte Wandnische mit Spiegelfeld, die als Bücherbrett dienen.

In der Achse der Kibla-Mauer steht der üppig profilierte Mihrab, der eine sehr nahe Verwandtschaft mit den dekorativen Details der Mihrabs des Jakovali Hassan (20) und des Gasi Kasim Pascha von Pecs zeigt, ferner auch mit dem neuerdings freigelegten Mihrab der Malkotsch Bey Dschami in Siklos. Unsere Dschami hatte aber ursprünglich - heute nur durch Spuren beweisbar - auch in der südöstlichen Wand der Vorhalle einen Mihrab, und ist dadurch, wie auch durch die erwähnte «L» - förmige Vorhalle im ungarischen Material alleinstehend.

Als Häufige Lösung finden wir in den balkanischen und türkischen Dschamis mehrere Mihrabs, die meist an der Hauptfassade - in der Vorhalle an beiden Seiten des Eingangs - errichtet waren.

(18) Gerö Gy.: A szigetvári Szülejmán szultán dzsami (Die Süleiman Dschami von Szigetvár). Műemlékvedelem X. Budapest, 1966. S. 113.

(19) Gerö Gy.: A magyarországi török építészeti emlékei (Die Denkmäler der türkischen Baukunst in Ungarn). Budapest, 1971. Manuskript. S. 137.

(20) Gerö Gy.: Pecs törökkori emlékei. (Denkmäler von Pecs aus der Türkenzeit). Budapest, 1962. S. 71.

Wir sehen eine solche Anordnung des Seiten-Mihrabs in der Ferhad Pascha Dschami von Banjaluka (21) oder in der Banjabasi von Sofia (22) und in der Tombul Dschami von Šumen. Letztere wurde aber schon an Anfang des XVIII. Jahrhunderts erbaut.

Rechts neben der Betnische, deren Grundriss aus der Hälfte eines Vierzehnecks gestaltet, mit Stalaktitwölbung versehen war, und eine reich profilierte Einrahmung hatte - stand die Mimber, ursprünglich höchstwahrscheinlich auf einem steinernen Fundament, wie es die Ali Pascha Dschami von Szigetvár die Jakovali Hassan Dschami von Pecs, und die freigelegten Überreste der Malkotsch Bey Dschami von Siklós bezeugen.

Unter den einheimischen Denkmälern kennen wir nur ein einziges Fragment des steinernen Geländers einer Mimber. Dieser behauene Stein gehörte zum Mimber der ehemaligen Budaer Fethijje Dschami - die aus der mittelalterlichen Maria Magdalenenkirche umgebaut wurde (23). Das Fragment der im Jahre 1596 entstandenen Dschami ist eine fast genau Kopie des Mimbers der ungefähr ein halbes Jahrhundert früher - 1550 - erbauten Aladza Dschami in Foca (24). Das Muster der Verzierung zeigt ebenfalls eine grosse Ähnlichkeit mit den am Mimber der Šišman Ibrahim Dschami sichtbaren Schnitze - reien (25). Das Randleistenprofil am erwähnten Fragments ist aber nicht nur mit den Profilen der Mimbers der beiden jugoslawischen Dschamis identisch, sondern steht in einer engen Formenbeziehung mit den Profilen der steinernen und Stuckverzierungen am Fensterrahmen der Süleiman-Dschami von Szigetvár (26). Ähnliche Spuren konnten wir in der ebenfalls Szigetvárer Ali Pascha Dschami finden. Bei letzterer wurde das erwähnte Profil am Rand der die blinden Eselrückenbogen umrahmenden Spiegelfeldern verwendet.

-
- (21) **I. Zdravković**: Op. cit. S. 123-125. Grundriss auf S. 125.
(22) **T. Zlatev**: Bulgarskijat grad prez epohata na vzrazdaneto. Sofia, 1955. S. 61-66. Grundriss auf S. 64. Abb. 60.
(23) **Gerö Gy.**: Buda török müemlekei (Türkische Baudenkmäler von Buda). Budapest, 1957. S. 6.
(24) **H. Redžić**: Arhitektonska konzervacija Aladza džamije u Foči. Nase Starine. X. Sarajevo. 1965. S. 105-111. Abb. 7. S. 110.
(25) **Dž. Čelić**: Pocitelj na Neretvi. Nase Starine. VII. Sarajevo 1960 S. 29.
(26) **Gerö Gy.**: A szigetvari Süleyman dzsámi (Die Süleiman Dschami von Szigetvár). Műemlekvedelem X. Budapest, 1966. S. 113-114.

Das Minaret der Dschami befindet sich rechts vom Eingang, das heisst, an der Ecke des Betsaals, sein Eingang öffnet sich aber vom Innenraum der Dschami, in der Höhe des Chores. Diese Lösung ist bei den Dschamis mit quadratischen Grundriss allgemein verbreitet, sowohl bei unseren einheimischen, als auch bei den bisher erwähnten Analogien.

Der meist verbreitete Grundrisstyp auf dem türkischen Gebiet von Ungarn war - wie gesagt - der quadratische, die Dschami hatte eine halbkugelförmige Kuppel auf einem achteckigen Tambour. Sie hatte ein offene, dreijöchige Vorhalle - ebenfalls mit Kuppeln über Tambouren abgedeckt - und auf der rechten Seite stand ein Minaret. Die Bögen der offenen Vorhalle ruhten teils auf steinernen Säulen, teils auf Ziegelpfeilern, das heisst, beide wurden variierend, auch gemeinsam angewandt.

Bei diesem Typ ist die Fassade der Dschami stufenweise oder in einer Achse - aber in mehreren Stockwerken, in erster Linie im unteren - von Fensteröffnungen mit steinernen Rahmen durchbrochen. Die Seitenwände des Tambours sind gleichfalls mit kleineren spitzbogigen Öffnungen gegliedert, ohne steinerne Rahmen. Der Extrados der Kuppel war meist mit Blei, seltener mit konischen Dachziegeln abgedeckt. Ihre Überreste konnten wir im Laufe der Forschung an mehreren Orten finden - so auch bei der Ali Pascha Dschami von Szigetvár.

Gegenüber der südöstlichen Kiblawand, in der Mittelachse der nordwestlichen Seitenwand befand sich der einzige - meist mit einem prunkvollen Portal umrahmte - Eingang der Dschami. Die geradlinige, öfter segmentbogige Türöffnung hat einen üppig gemeisselten, mehrfach profilierten steinernen Rahmen, wo oft auch Stalaktits angewandt wurden (Abb. 9.). Einen ähnlichen - in einigen Details identischen - Eingang finden wir an der - bereits öfter erwähnten - Šišman Ibrahim Dschami von Pocitelj (Abb. 10.), die Hadschi Ali bin Mussa im Jahre 1563 erbauen liess (27). Eine besondere Beachtung verdient der mit Formziegeln umrahmte Eingang der unlängst freigelegten Malkotsch Bey Dschami von Siklós (Abb. 11.) wo wir eine späte Reminiszenz der frühen osmanischen - Bursa-Epoche - Baukunst entdeckt zu haben meinen.

(27) **Dz. Čelić:** Op. cit. S. 22. Zeichnung der Hauptfassade S. 23. Fotografie des Eingangs.

Wie bereits gesagt, konnten die steinernen Fundamente des rechts vom Mihrab stehenden Mimber, auch innerhalb dieses Dschami-Typs allgemein nachgewiesen werden.

Die Übergänge der Ecken im Innenraum wurden mit Stalaktitgewölben gelöst. Die reichste Variante ist in der Gasi Kasim Pascha Dschami erhalten geblieben. Die steinernen Konsolen, die die Bögen tragen, waren auch mit Stalaktit verziert.

Die Wandnischen welche die Innennachitektur der Dschamis bereichern, sind bei diesem Typ auch oft zu finden, doch nicht in einem jeden Fall. So fehlen sie zum Beispiel in den Gasi Kasim und Jakovali Hassan Dschamis von Pecs ganz und gar, (Abb. 12) dagegen finden wir in der Szigetvárer Ali Pascha Dschami die Wandnischen mit geradlinigen Sturgesimsen sogar in der Vorhalle. Wir sehen aber sehr wechselvolle Formvarianten in der Malkotsch Bey Dschami von Siklós, wo geradlinige, spitzbogige und Eselrückenbogige Überreste zum Vorschein gekommen sind (Abb. 13.).

Ausser den erwähnten Eigenheiten zeigen natürlich beide Grundrisstypen in betreff der inneren dekorativen Details, das heisst mit zahlreicher architektonischer Teile, sehr viele gemeinsame Züge, sogar Identität.

Nach den obenstehend kurz geschilderten beiden Grundrisstypen, müssen wir aber in erster Linie die Unterschiede innerhalb eines Typs untersuchen, die Varianten beim quadratischen Grundriss, was gleichzeitig die lokalen Eigenarten der Dschami-Baukunst von Ungarn bedeutet. Diese Eigenschaften zeigen sich vor allem in der Formgebung der Vorhalle und in der Placierung des Minarets, in Zusammenhang mit letzterem auch in der Lösung des Aufgangs.

An die auf drei Seiten offene Vorhalle der Dschami des Gasi Kasim Pascha - deren Kapitelle mit denen der Aladza Dschami von Foca verwandt sind - schloss sich das Minaret an (Abb. 14.). Die Vorhalle der Ali Pascha Dschami von Szigetvár war nur von seiten der Hauptfassade und der linken Seitenfassade offen, rechts war sie durch eine, mit Wandnischen und Fenstern gegliederte Mauer abgeschlossen (Abb. 15.). Das Minaret wurde in der Fortsetzung der Abschlusswand erbaut, aber solcherweise, dass es sich unmittelbar vor dem letzten Joch der Vorhalle erhob.

Die Minarets der Pecser Jakovali Hassan (Abb. 16.) und der Ferhad Dschami stehen - genauer standen - auf der südwestlichen Ecke des Gebäudes, und die Eingänge beider öffneten sich vom Chor.

Ob die Vorhalle der Ferhad Pascha Dschami offen, das heisst mit Arkaden erbaut gewesen sei, darauf kann man nur durch ein dort gefundenes Kapitell folgern. Dieses sogenannte «Baklavali» Kapitell (Abb. 17.) - im ungarischen Material das einzige - zeigt eine auffallende Ähnlichkeit mit einem Kapitell der Vorhalle der, ebenfalls als Stiftung des Ferhad Pascha im Jahre 1579 erbauten Ferhad Pascha Dschami von Banjaluka.

Das Minaret der Malkotsch Bey Dschami von Siklós schloss sich gleichfalls an der südwestlichen Ecke des Betsaals dem Gebäude an (Abb. 18.). Sein Minaret - dessen Überreste wir vorgehende Jahren freigelegt haben - hat einen fünfeckigen Grundriss und vertritt allein diese Form im ungarischen Material. Gleichzeitig zeigt sie aber eine enge Formverwandschaft mit der Ali Pascha Dschami von Sarajevo - deren Bauherr Hadim Ali war - und der Sockel des Minarets hat auch einen fünfeckigen Grundriss (28). Sein Aufgang aber unterscheidet sich von allen hier bekanntgemachten Lösungen und steht auch in dieser Hinsicht allein unter den ungarischen Denkmälern. Hier gelangen wir nämlich auf einigen, in die Mauer der Dschami eingebauten Treppenstufen zum Eingang des Minarets. Der Aufgang - der aus der Tür neben dem Eingang, das heisst aus der Fensteröffnung geht, führt gleichzeitig auch auf das Chor. Mit dieser Form ist der Eingang der Banjabasi Dschami von Sofia beinahe identisch (29).

Die Kuppeltamboure der Gasi Kasim Pascha und Jakovali Hassan Pascha Dschamis sind mit kleinen, kaum vorspringenden Pilastern gegliedert, die vielleicht die Strebepfeiler der vom Mimar Sinan erbaute Tamboure in vereinfachter Form veranschaulichen wollen, und hier eher als Dekoration angewendet wurden.

Die Kuppel der Malkotsch Bey Dschami in Siklos ruhte auf einen doppelten Tambour, wie das noch auf einem Stich aus dem XIX. Jahrhundert zu sehen ist (Abb. 19.). Auf Grund dieser Darstel-

(28) I. Zdravkovic: Op. cit. Grundriss auf S. 121.

(29) T. Zlatev: Op. cit. S. 64. Abb. 60.

lung und weiterer Forschungen, haben wir die Ansicht der Dschami aus der Türkenzeit rekonstruiert (Abb. 20.). Diese Lösung auch bei den balkanischen und türkischen Dschamis nicht salten, wie das die Sinan Pascha von Prisren (30), die bereits öfter erwähnte Şıman İbrahim Dschami von Pocitelj und die Karadjos Bey Dschami von Mostar, ferner die ebenfalls nach Sinan benannte Dschami von Cajnica zeigen.

Die zweite Hälfte des XVI. Jahrhunderts - das heisst, jene Epoche, als die bisher erwähnten Dschamis erbaut wurden - war die sogenannte «klassische» Epoche der türkischen Baukunst. Eine Führende Persönlichkeit und hervorragender Baumeister dieses Zeitalters war Khodscha Mimar Sinan, Führer der von ihm gestifteten Schule bis zu seinem, im Jahre 1588 erfolgten Tode (31). Seine Schüler - wie der Meister selbst - haben nicht nur in der Hauptstadt des Reichs, in Istanbul gearbeitet, ihre Werke findet man auch auf ferneren gebieten, wie Bosnien - Herzegovina und in anderen balkanischen Orten, ebenso in den Vilajests von Kleinasien. In der türkischen Provinz von Ungarn ist nur ein einziges grösseres Werk Sinans bekannt - die Maktul Mustapha Dschami in Buda (32). Evlia Tschelebi erwähnt hingegen, dass Sinan in einer Kirche von Esztergom - höchstwahrscheinlich im Dom der Festung - bei dessen Umbau in eine Dschami, an der Verfertigung der inneren Einrichtung mitgewirkt hatte (33). Wir kennen aber mehrere seiner Werke in Bosnia-Herzegovina (34). Als Bauherren figurieren öfter Mitglieder der bosnischen Familie Sokollu - oder Sokolovic - unter ihnen der Grosswezier Sokollu Mehmed (35), in dessen naher und ferner Verwandtschaft mehrere Paschas von Buda und Pecs zu finden sind (36).

(30) I. Zdravkovic: Op. cit. S. 64. Abb. 60.

(31) C. E. Arseven: L'art turc. Istanbul, 1939, S. 160.

(32) Ebenda: S. 293.

(33) Karácson I.: Op. cit. Budapest, 1904. S. 273-274.

(34) C. E. Arseven: L'art turc. Istanbul, 1939. S. 292-95. Er hatte die Dschami des Sufi Mehmed Pascha in Hercegovina, er baut das Imaret des Mehmed Pascha in Bosnien, sowohl auch die Brücke und das Serail Sokollu Mehmed Pascha in Bosnien.

(35) Ebenda: S. 292-295. - Unter den Stiftungen Sokollu Mehmeds war gleichfalls Sinan der Baumeister je einer Dschami in Hafsa und Lüleburgas, je eines Imaret auch in Hafsa und Burgas, ferner eines Karawanserais in Lüleburgas, zweier Serails in Istanbul und einer Türbe in Ejub.

(36) Sein Neffe, Sokollu Mustapha war zwischen 1566-78 Pascha von

Im weiteren meinen wir also - eben auf Grund der früher schon angedeuteten Erwägungen - dass es nicht uninteressant sein wird, wenn wir, über den Vergleich der Grundrisse und über die stilkritik hinausgehend, wie wir es im Falle der erörterten Denkmäler und der ähnlichen balkanischen Dschamis getan haben - die Personen der Stifter näher untersuchen, sowohl die zwischen beiden Provinzen - des ungarischen und bosnischen Vilajets - bestehenden persönlichen, amtlichen und nicht zuletzt verwandschaftlichen Verbindungen, die sich zwischen den hier tatigen führenden Persönlichkeiten im XVI. Jahrhundert ausgestaltet haben.

Dabei möchten wir auch bemerken, dass der bei uns meist verbreitete Typ mit quadratischen Grundriss auf dem erwähnten jugoslawischen Gebiet bereits im Laufe des XV. Jahrhunderts erscheint, und dass wir dort solche Werke finden, wie die im Jahre 1461 erbaute Fatih Dschami von Pristina (37), oder Kodscha Mustapha Pascha Dschami in Skopje, vom Jahre 1492 (38) Im Laufe des XVI. Jahrhunderts verbreitet sich diese Grundrissform auch auf diesem Gebiet.

Ich möchte ferner, aus den zahlreichen Beispielen nur einige herausgreifend - da wir hier bei weitem nicht nach Totalität streben können - die mannigfaltigen, vor allem persönlichen Beziehungen illustrieren, die zwischen den beiden ehemaligen türkischen Provinzen - der ungarischen und der bosnisch-hercegovinischen, in witerem Sinne jugoslawischen Gebiet bestanden. Zuerst möchten wir vielleicht jenen Kasim Pascha nennen, der mit dem Stifter der Pecser Gasi Kasim Pascha Dschami identisch war. Kasim Pascha ist von 1526 an in Osijek (39), nach dem Fall von Mohács im Jahre 1541 aber in Mohács Sandschakbey gewesen (40). Als die Türken im Jahre 1543 Pecs erobert hatten, - von da an bis 1548, als er das erstmal zum Pascha von Buda ernant wurde - war er Sandschakbey von Pecs (41). Evlia nent den Kasim, das heisst Gazi Kasim Pascha zweimal mit dem Beinamen Petschevili - Pecser - auf seine

Buda. **Gevay A.**: A budai pasák (Die Paschas von Buda). Wien, 1841. S. 11.

(37) **I. Zdravkovic**: Op. cit. S. 58-61. Grundriss auf, S. 60.

(38) Ebenda: S. 87-89. Grundriss auf S. 89.

(39) **Karácsin I.**: Op. cit. Budapest, 1904. S. 180.

(40) Ebenda: S. 194.

(41) **Gevay A.**: Op. cit. S. 6.

Verbindung mit der Stadt hinweisend. Nach dem Amt des Pecser Sandschakbey bekleidet er bis 1551 das Amt des Pasche von Buda, das zweite Mal vertritt er zwischen 1557-58 den Herrn des Reichs. Vom 4. November bis 13. - kaum einige Tage - war er Pascha von Bosnien (42). Inzwischen war er aber auch zwischen 1551-52 Szekesfehervärer - Ustuni Belgráder - Pascha, nachher, von 1552 bis 1557 steht er an der Spitze des Paschaliks vom Temesvár. Nach seinem Pascha-Amt von Bosnien, wurde er wahrscheinlich wieder Pascha von Temesvár und starb dort im 971. Jahre des Hidschra (1563-64). Nach seinem Tode brachte man seinen Leichnam nach Osijek, dort wurde er in der von ihm erbauten Türbe bestattet (43).

Die von Kasim Pascha gestiftete und ebenfalls seinen Namen führende Dschami in Osijek wurde, laut ihrer Inschrift, im Jahre 1558 erbaut. Unter seinen Pecser Stiftungen befinden sich ausser der erwähnten Dschami ein Bad und ein Brunnen (44).

Die früheren Behauptungen über die Stiftung oder den Bau der nach Kasim Pascha benannten Dschami in Pecs, sie sei - wie Aigl sagt - dank eines gefundenen Schatzes (45), oder vom Gold, das der Pecser Kadi Rüstem für die öffentlichen Bauten des Jahres 1597 gesammelt hatte (46) erbaut worden, - sind nicht stichhaltig. Letztere besonders darum, weil Kasim Pascha zu dieser Zeit nicht mehr lebte.

Es gibt aber auch eine andere Dschami in Pecs - die Ferhad Pascha Ddschami - deren Stifter von 1584 an mit einer kurzen Unterbrechung, bis 1588 Pascha von Bosnien, nachher bis 1590 - bis er in Buda ermordet wurde - Pascha von Buda war (47).

Neben seiner Pecser Vakifs - wozu ausser einer, in Überresten erhalten gebliebenen Dschami, ein Bad, einer Tekke gehört (48) - war auch die im Jahre 1579 erbaute Ferhad Pascha Dschami in

(42) Ebenda: S. 6.

(43) **Karácsony I.:** Op. cit. Budapest, 1904. S. 184.

(44) Ebenda: S. 201.

(45) **Aigl, P.:** *Historia brevis venerabilis Capituli Cathedralis Ecclesiae Quinque-Ecclesiensis. Quinqueecclesiis*, 1830. S. 178.

(46) **Szabó Pal Z.:** *A török Pecs (Die türkische Pecs)*. Pecs, 1958. 2. umgearb. Aufl. S. 23.

(47) **Gevay A.:** Op. cit. S. 14.

(48) **Karácson I.:** Op. cit. Budapest, 1904. S. 201.

Banjaluka seine Stiftung (49). Er war eine Nachkomme der berühmten Familie Sokollu und demzufolge mit dem Grossvezier Sokollu Mehmed und Mustapha dem Pascha von Buda verwandt.

Der Bauherr der Ali Pascha Dschami von Sarajevo war jener Chadim Ali (50), der zweimal Pascha von Bosnien und von Buda war (51).

Der Stifter der Sinan Pascha Dschami von Prizren - die ebenfalls am Anfang des XVI. Jahrhunderts erbaut wurde - und der im Jahre 1582 erbauten Sinan Pascha Dschami von Čajnica (52) war jener Sufi Sinan Pascha von Buda, der diesen Titel zweimal - zwischen 1590 - 92 und eine kurze Zeit auch im Jahre 1595 führte (53), und der zugleich Schwiegersohn des Sokollu Mustapha war (54).

Die hier bereits öfter erwähnte Aladza Dschami von Foca - die nach der Meinung von A. Bejtić im Jahre 1550 (H. 957) erbaut wurde (55) - ist eine Stiftung von Hassan, Defterdar von Buda, der auch hier gestorben ist. Sein Leichnam wurde in seiner Grabmal in Foca bestattet. Evlia Tschelebi nennt einen Baumeister namens Ramadan Aga, der diese Dschami erbaut hatte und der - wie er sagt - Stellvertreter des Khodscha Mimar Sinan war (56).

Der Stifter der Malkotsch Bey Dschami von Siklós war vermutlich jener Malkotsch Bey, der bis zu seinem, im Jahre 1565 erfolgten Tode (57) Sandschakbey von Kliss war. Der Zeitpunkt seines Todes bestimmt auch die Bauzeit unserer Dschami von näher.

Der Bauherr der sogenannten «Begluk» Dschami von Livno, die zwischen 1567-68 erbaut wurde, war jener Lala Mohammed

(49) M. Mujezinovic: Turski natpisi XVI. vijeka iz nekoliko mjesta BiH. Prilozi. III.-IV. 1952-53. Sarajevo, 1953. S. 476-477.

(50) I. Zdravkovic: Op. cit. S. 121.

(51) Gévay A.: Op. cit. S. 7.

(52) A. Bejtić: Spomenici osmanlijske arhitekture u Bosni i Hercegovini. Prilozi. III.-IV. 1952-1953 Sarajevo, 1953. S. 476-477.

(53) Gévay A.: Op. cit. S. 15.

(54) Karácson I.: Op. cit. Budapest, 1904. S. 412.

(55) M. Mujezinovic: Op. cit. S. 462-463.

(56) Karácson I.: Op. cit. Budapest, 1904. S. 415-416.

(57) H. Šabanović: Natpisi ne nadgrobnim spomenici Malkocbega i njegovog sina Dzafer-bega. Prilozi. II. 1951. Sarajevo, 1952. S. 256.

Pascha (58), der aus Bosnien stammte und zweimal Pascha von Buda war (59). Der Stifter der zwischen 1557-58 erbauten Mostarer Karadjobey Dschami war aber jener Hadschi Mehmed (60), der vorher Pascha von Bosnien, nachher eine kurze Zeit von Buda war (61).

Wie es aus den obenangeführten Beispielen ersichtlich ist, kann zwischen den Stiftern einiger jugoslawischer Dschamis - genauer in Bosnia-Hercgovina - und derer in der türkischen Provinz von Ungarn, eine enge Beziehung festgestellt werden. Diese war zwischen beiden Vilajets besonders in der zweiten Hälfte des XVI. Jahrhunderts intensiv, die Ursache müssen wir zweifellos darin suchen, dass es diese Epoche war, als die Türken - und der Islam - in dem neueroberten Gebiet sich etabliert hatten. Es war aber selbstverständlich, dass sowohl in persönlicher, wie auch in materieller Beziehung die nächste und meist geeignete Basis zu dieser Einrichtung im bosnischen Vilajet zu finden war, das derzeit schon über eine bedeutende türkische Kultur verfügte und bereits zur Zeit der Eroberung eine aktive Rolle gespielt hat. Diese Einrichtung hat natürlich nicht nur das Gebiet der militärischen und bürgerlichen Verwaltung, des gesellschaftlichen und religiösen Leben betroffen, sondern die ganze Lebensform. So hatte sie natürlich eine entscheidende Wirkung auf die Anlagen, die zur Befriedigung der neuen Ansprüche dienten.

Im Laufe unserer bisherigen Untersuchungen in betreff der feststellbaren Familien - und persönlichen Verbindungen, das heisst der Identität der Stifter einzelner Dschamis, ergibt sich die Frage - und darauf lassen sich auch die Übereinstimmungen der Details einzelner Denkmäler folgern - ob ein grosser Teil der bosnischen und ungarischen Dschamis nicht von denselben Bau-meistern stammten? Die Entscheidung der Frage ist aber - da sie bis jetzt nur auf den Vermutungen der bisherigen Schlüsse beruht - noch eine weitere Aufgabe der Forschung, und kann endgültig nur aus den Quellschriften beantwortet werden. Das können wir aber jetzt schon feststellen - eben auf Grund der vergleichenden

(58) **H. Redžić:** Restauratorsko-konzervatorski radovina «Glavici» dzamiji u Livno. Nase Starine. X. Sarajevo, 1965. S. 99.

(59) **Gevay A.:** Op. cit. S. 20-21.

(60) **I. Zdravković:** Op. cit. S. 134., und **Karácson I.:** Op. cit. S. 463.

(61) **Gevay A.:** Op. cit. S. 8.

Untersuchungen des Materials von Baranya und Bosnien - dass die Denkmäler der türkischen Baukunst von Ungarn in der engsten und unmittelbarsten Beziehung zu den Bosnisch-hercegovinischen Denkmälern stehen und demgemäss kann die die türkische Baukunst von Ungarn als eine Region der bosnisch-hercegovinischen Provinz betrachtet werden (62).

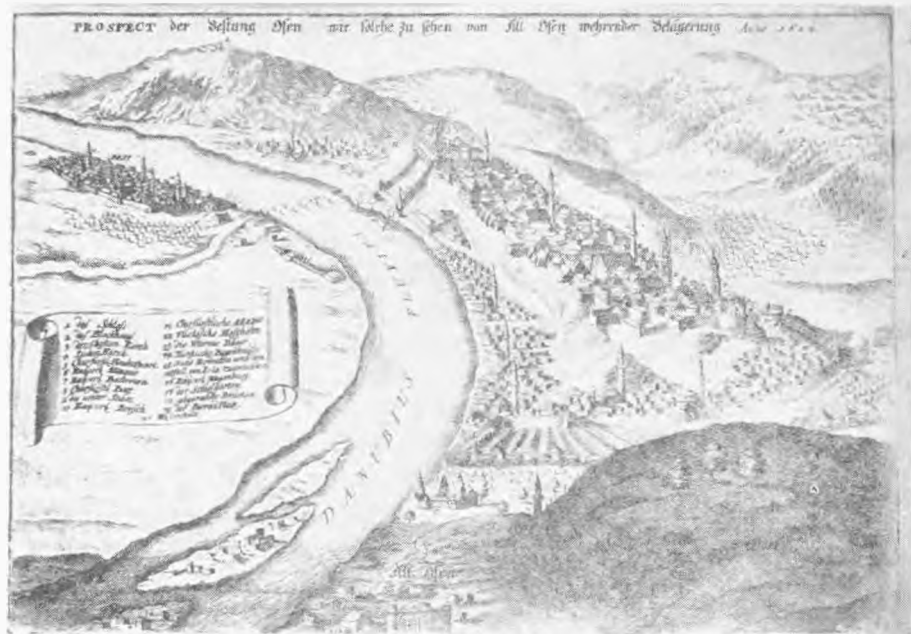
(62) Die Zeichnungen dieser Studie hat Zsuzsa Kuczogi verfertigt, die Fotografien György Király, Tamás Mihalik und Margit Bakos. Ich sage ihnen auch hier Dank für ihre Arbeit.

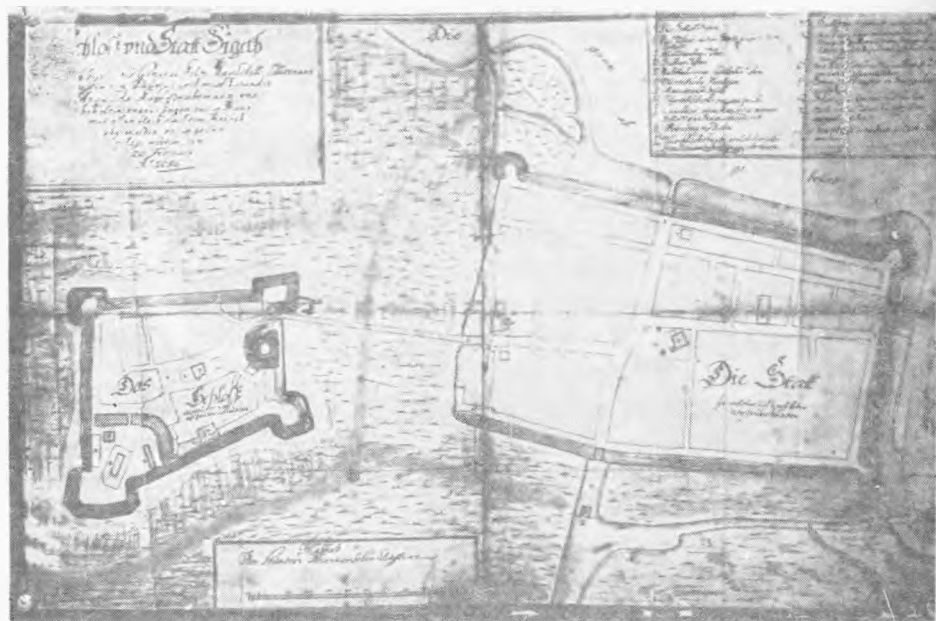
1. Landkarte Ungarns mit Bezeichnung Komitat Baranya.

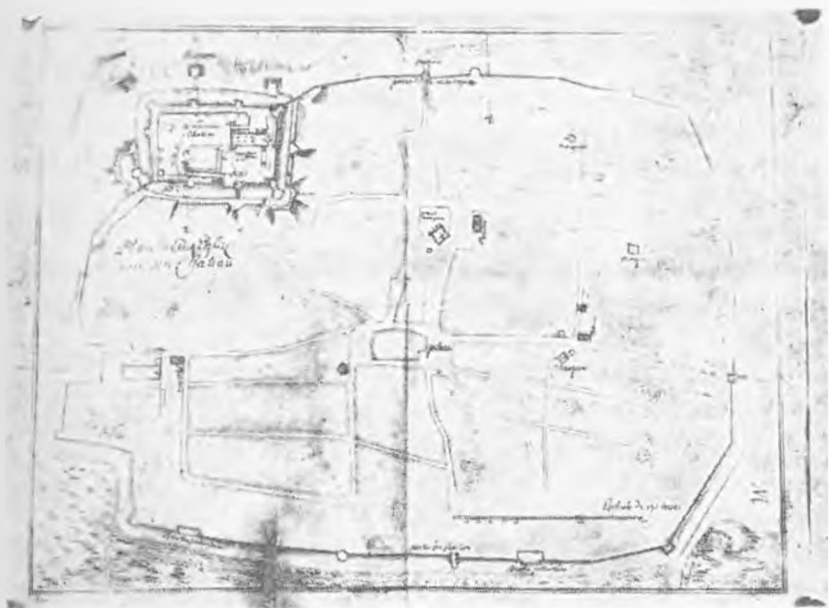
2. Karte des Komitats Baranya, mit Bezeichnung der Fundorte türkischer Bauten.

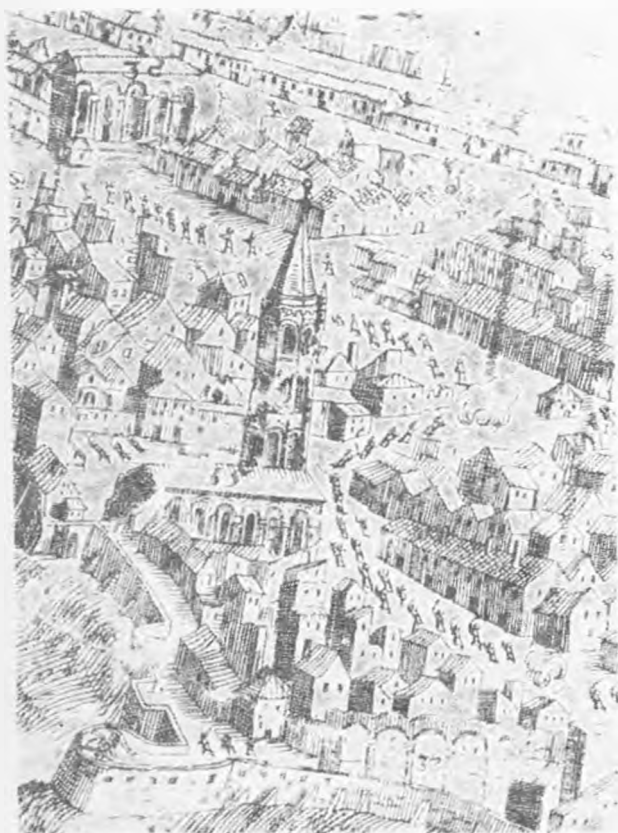
3. Aussicht von Buda aus der Türkenzeit. (Stich von Hallart - Wenning 1684).

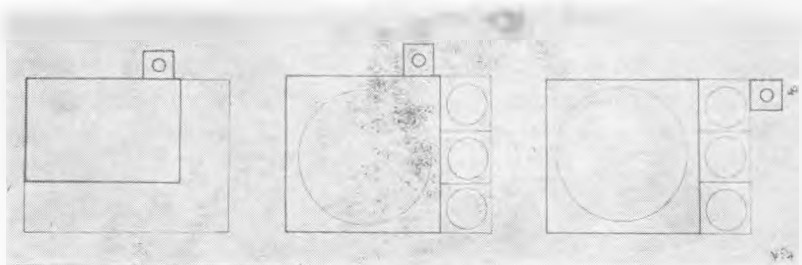
4. Lageplan der von den Türken zurückeroberten Stadt Szigetvár von Anguisiola. (1689).

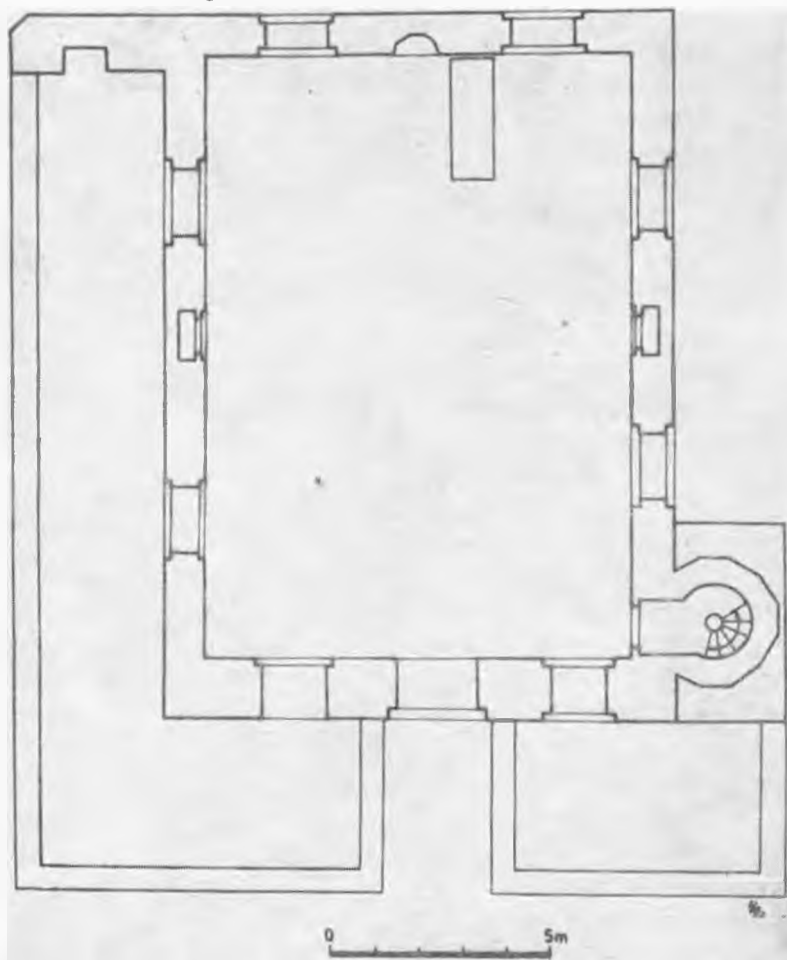
5. Mittelalterliche Kirchen, in Dschamis umgebaut./Detail des Stiches von Fontana, der Buda darstellt, aus dem Jahre 1687.

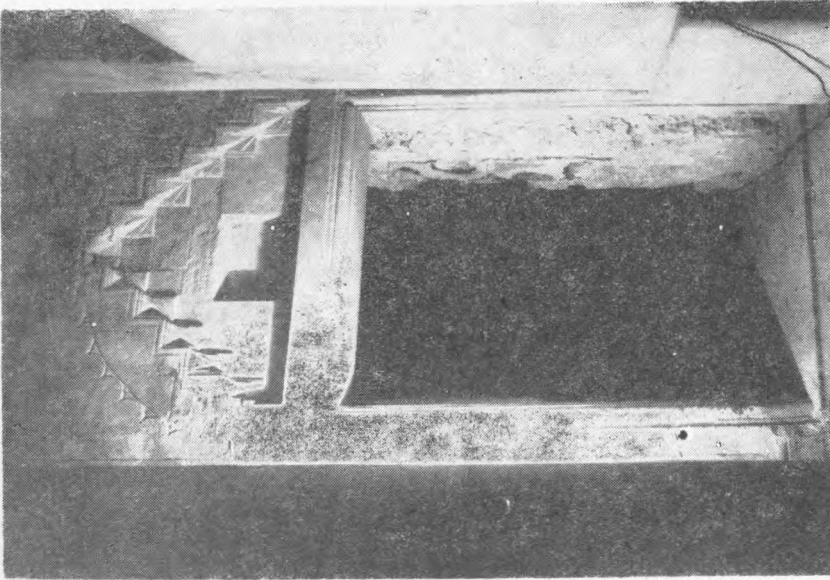
6. Lageplan der Stadt Pees von Häuv, 1686.

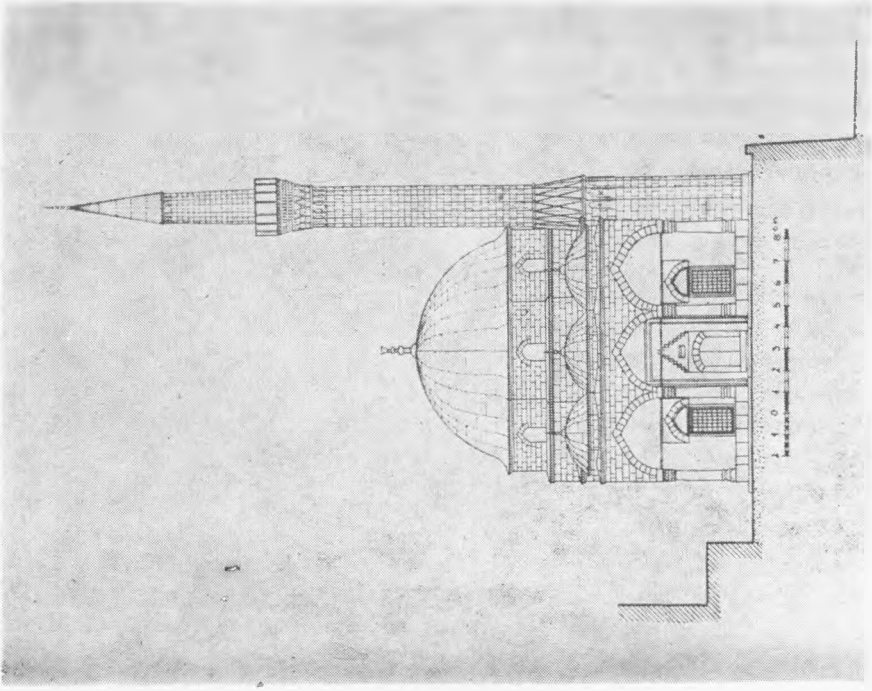
7. Die ungarischen Dschamitypen.

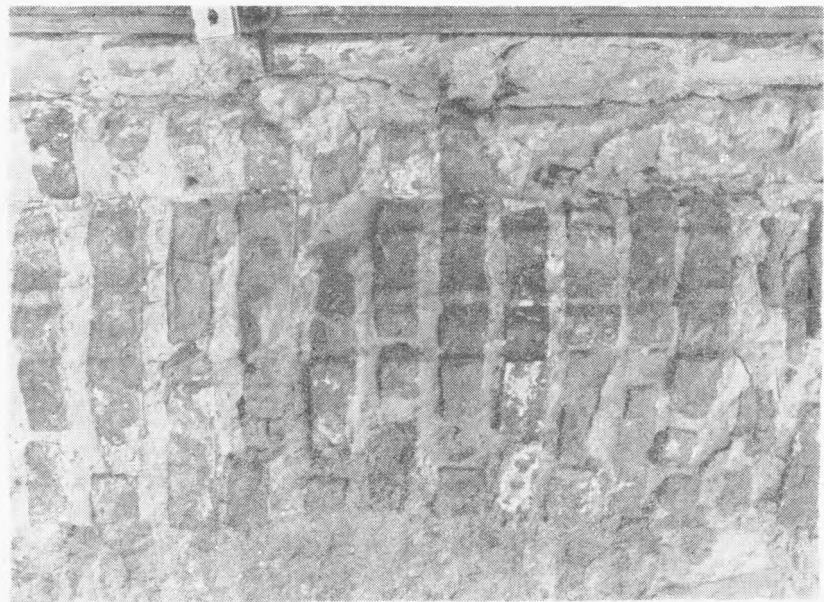
8. Grundriss der Süleiman Sultan Dschami von Szigetvár. (Auf Grund der Vermessung von Fernc Erdei).

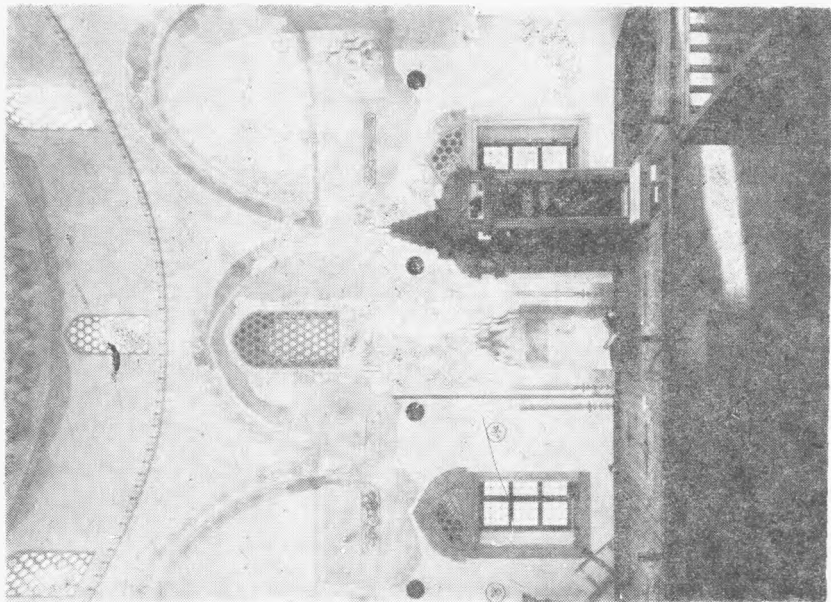
9. Eingang der Jakovali Hassan
Pascha Dschami.

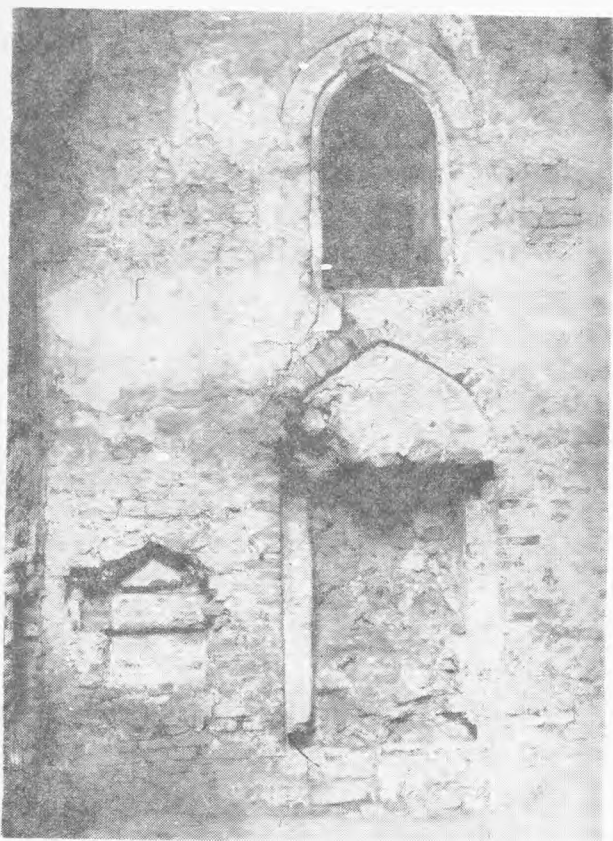
10. Fassade der Sişman Ibrahim Dschami.

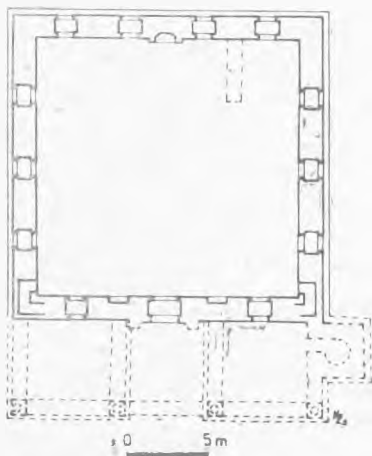
11. Details des Eingangs der Malkotsch Bey Dschami von Sikiós.

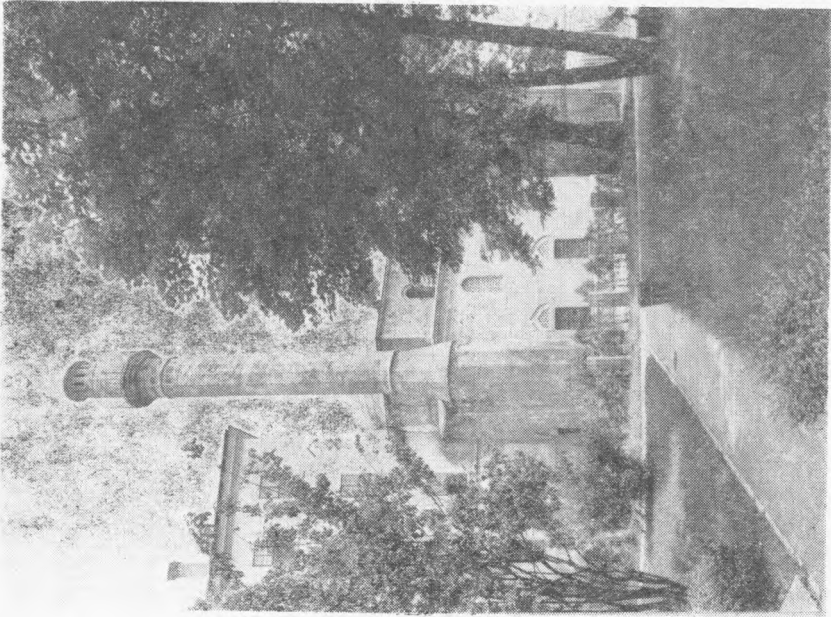
12. Details des Innenraumes der Jakovali Hassan Pascha Dschami.

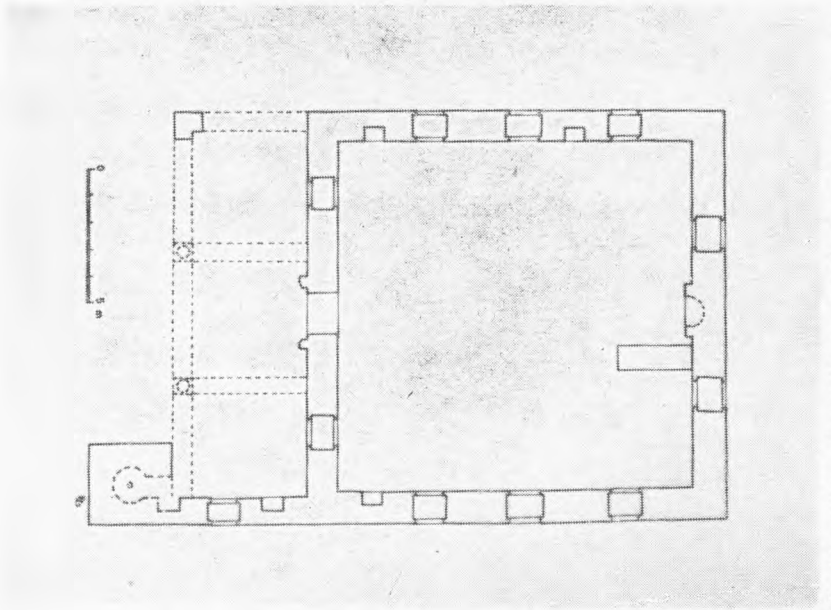
13. Details des Innenraumes der Malkotsch Bey Dschami, mit Wandnische.

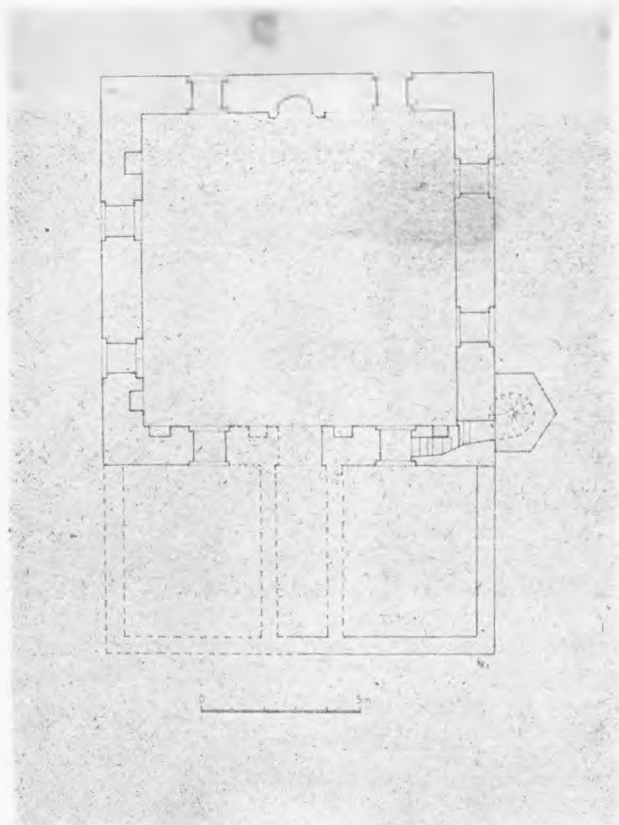
14. Grundriss der Gazi Kasim Pascha Dschami (Nach Gyula Gostonyi).

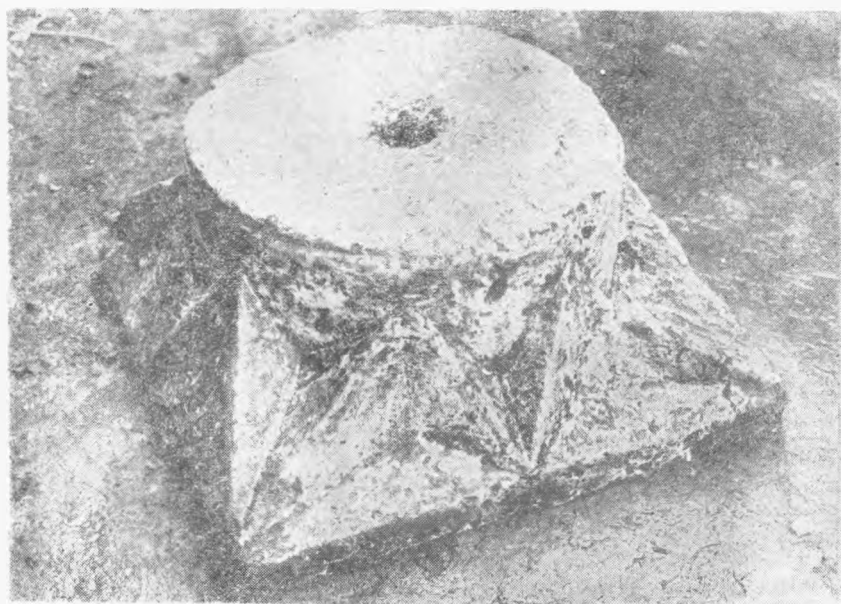
16. Jakovali Hassan Pascha Dschami mit dem Minaret.

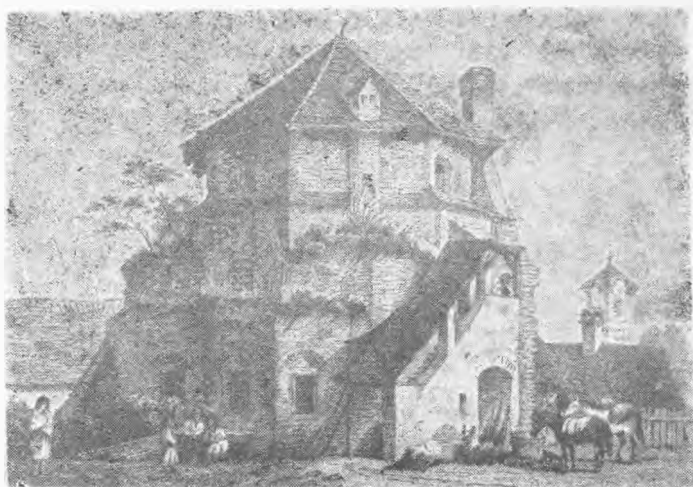
15. Grundriss der Ali Pascha Dschami von Szigetvár. (Nach der Vermessung von Ferenc Metzging.)

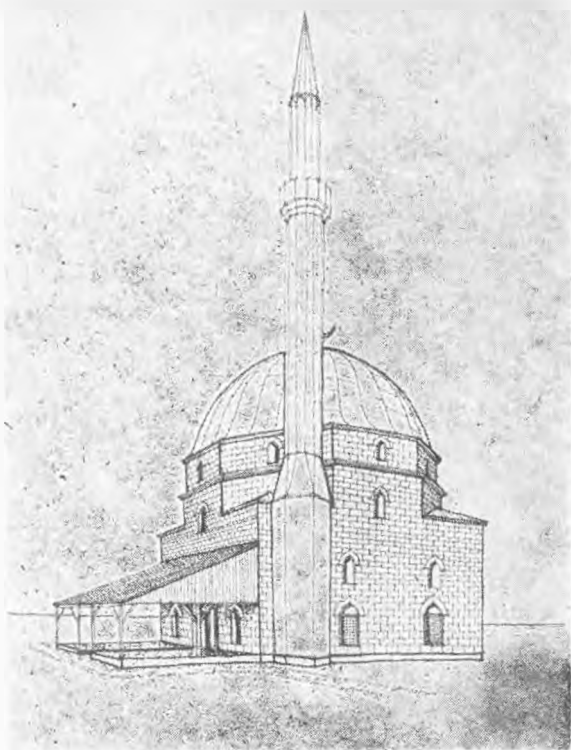
17. Kapitell aus der vernichteten Vorhalle der Ferhad Pascha Dschami von Pécs.

18. Grundriss der Malkotsch Bey Dschami. (Nach der Vermessung von Ferenc Metzinger).

19. Die Malkotsch Bey Dschami von Siklos um die Mitte des XIX. Jahrhunderts. (Stahlstich von Heisinger nach der Zeichnung von Rohbock).

20. Rekonstruktionszeichnung der Malkotsch Bey Dschami (Zeichnung von Ferenc Metzger).

ANADOLU'NUN ERKEN DEVİR TÜRK KÖPRÜLERİ İLE İRAN KÖPRÜ MİMARLIĞI İLİŞKİLERİ (1)

Fügen İLTER

Tümüyle fonksiyonel bir karakter taşıyan köprü, mimari elemanları bakımından zengin değildir. Bu nedenle, devre özelliklerini gösterirken, öteki yapı türlerinde olduğu gibi, çeşitli unsurlar arası kıyaslamalarla, belli sentezler ortaya koyabilmekten yoksunuz. Bununla beraber, yine de köprü yapısının zengin ve çeşitli olmayan elemanları üzerinde birtakım gözlemler yapmak ve bunlara dayanarak, devre özelliklerini gösteren sentezlere varmak mümkündür.

Anadolu köprülerinin bölümleri, elemanları arasında görüşler ve yorumlar ifade ederken, bütününe ve parçaların oluşumuna etkili olmuş bulunduğunu ya da bulunmadığını gördüğümüz Anadolu dışındaki örneklerden de, söz etmek gerekmektedir. Ayrıca Anadolu siyasi birliğinin, bugün ki anlamda olmadığı erken Türk Devri Anadolu'su deyebileceğimiz Osmanlılara kadar gelen 12.-15. y.y.larda geniş bir coğrafi bölge içinde egemen olan Türk Kültürü söz konusudur. İran, Irak, Suriye, Kafkaslar gelişmekte olan dinamik Türk Sanat ve Kültürünün oluşum ve gelişim alanları olmaktadır. Selçuklu İmparatorluğunun egemenliği altında bulunan bu geniş coğrafi alanlarda, her ne kadar bağımsız ya da yarı bağımlı hakimiyetler kurulmuş ise de, kültür ve sanat, aynı inanış ve amaç içinde bulunan ortak bir uygarlıkla tanımlanabilir.

-
- (1) 7-12 Eylül 1976 tarihleri arasında, Münih'de toplanan «VII. Uluslararası İran Sanatı ve Arkeolojisi Kongresi»nde, bu konuda almanca bir tebliğ sunmuş bulunuyoruz. Ne var ki Kongrede, zamanın sınırlı oluşu, burada vermeğe çalıştığımız araştırmamızı, ancak özet halinde sunabilme olanağını tanımıştır. Bu yazımızda ise, konu etraflı bir biçimde ele alınırken, dipnotları ile de tamamlanmakta, böylece de olabildiğince bir bütün halinde verilmeye çalışılmaktadır.

O devrin yapıcı gücü, mimarı, ustası ve tüm teknik ve sanat gücü ile bütün İmparatorluk içinde hareket halindeydi (2). Ankara'daki bir mescidin İsfahanlı bir mimarı olduğu gibi, Konya'da Tebriz'li mimarı, Hasan Keyf'de Farab'lı ustayı (3) bulmak mümkündür. Aynı ustalar grubunun, birbirinden uzak yerlerde yapılmış eserlerini bulmak şaşırtıcı değildi. Bretanitskiy de, Bursa, Konya, Bağdat, Maşhad, Semerkant ve belli başlı diğer birçok şehirdeki tarihi eserlerin mimari dekorasyonunda, Azerbeycan'lı mimar ve ustaların çalıştığına işaret ederek, bu görüşü güçlendirmektedir (4).

Bu düşüncelerin ışığı altında, XX. y.y. Anadolu'su içinde bulunan ilk Türk Köprülerinden söz ederken ve onları değerlendirenken, zorunlu olarak, şimdi komşu olan ülkelerin köprülerini de, göz önünde bulundurmamız gerekmektedir.

Bu yazımızda, Anadolu'nun, XIII. y.y. sonuna dek uzanan sürede yapılmış, erken Türk Köprülerini, erken İran Köprüleriyle kıyaslayarak, yapısal ve süsleyici ilişkilerini saptayarak, değerlendirmeye çalışacağız.

Bu değerlendirmemizi öncelikle, köprünün «form»u adıyla tanımlayabileceğimiz «Genel Görünümü» yönünden ele alabiliriz. Bilindiği gibi köprü, biçimini, akarsu üzerinde kurulan kemere çıkış ve inişin gerektirdiği çeşitlemeden alır. Çok kemerliler içinse, ayrıca açıklıkların kombinasyonu da söz konusu olmaktadır.

Erken Anadolu Köprülerinde en çok raslanan şekil, ana kemerli köprülerin dik çıkış ve inimli görünümüdür. Bu tipin gelişmesinde, kuşkusuz tekerlekli araçların kullanılmaması sebep olmuştur.

Genellikle doğal engebelerin şekil verdiği köprüler, Anadolu'da Selçuklu, Beylikler ve Osmanlı sanatının Klâsik devrinde bile, XII. y.y. da köprünün taşıdığı genel şekli korumakta, böylece iki esas tip sürmektedir.

Bu genellemeyi İran Köprüleri için de yapabiliriz. Ancak, İran Köprülerinin hemen çoğunda egemen olan biçim, birbirine yakın

(2) Kuban, D., Anadolu Türk Mimarisinin Kaynak ve Sorunları, İstanbul, 1965, s. 100.

(3) Mayer, L.A., Islamic Architects and their Works, Geneve, 1956, s. 137.

(4) Bretanitskiy, L.S., Zodçestvo Azerbeydjana XII - XV vv. İ. Yevo Mesto v. Arhitekture Perednevo Vostoka, Moskva, 1966, s. 545.

açıklıktaki çok sayıda gözden oluşmuş, düz kuruluştan gelir, de-
yebiliriz. İki yana eğimli olanlarda, hemen hiçbir zaman, erken
Anadolu köprülerinin çoğunu biçimlendiren, dik çıkış ve inişli ku-
ruluşu bulamayız. Onun yerine İran'da köprü, iki yana yumuşak
bir eğimle kıyılara bağlanır. Bu özellik erken İslâm örneklerinde
de (Zengiyan-Pul-ı Huda Afarin H.15 «M.636») daha sonraki y.y.
larda yapılmış olanlarda da (Erdebil Nir (Res. 1), Rud-ı Gorgan
suyu üzerindeki Pehlevi Deç ve Kermanşah - Köhne Köprüleri gibi)
aynılığını sürdürür. Konstrüksiyonun bu durumu, İran Köprüle-
rinin genel çizgisini yataylaştırırken, bazılarında da viadük karak-
terini belirler. Böylece de, Erken Devir Anadolu Türk Köprüleri-
nin, çoğunun, ince silüetli, zarif görüntüleri ile bir karşıt meyda-
na getirirler.

O halde, yerli ve çevresel sanat etkileri, köprü yapısının esa-
sını bozmamakta, ancak etki ve gelenekler mimari unsurlarda iz-
lenmektedir.

Köprünün mimari unsurları içinde baş yeri alan, «kemer» er-
ken devir Anadolu Türk Köprülerinde, genellikle «sivri»dir. Ancak
ana göz «sivri biçimde» olmakla beraber, ikinci derecedeki boşalt-
ma gözlerinin dairesel olarak yapıldığı örnekler de bulabiliriz. (Ör-
neğin; Malabadi - «1145-1154» (5) ve Tekgöz «1203» (6) - (Res. 2)
köprüleri).

Sivri kemerlerin yanı sıra, aynı yapıda, daha az önemli açık-
lıklarda, dairesel kemerlerin kullanılmasını «çeşitleme isteği» ola-
rak niteleyebiliriz. Bu nitelik, Anadolu'nun Selçuklu Devri diye ad-
landırılan erken dönem Türk Mimarlığı karakterini de yansıtmaması
bakımından, ayrıca bütünleyici bir önem taşır.

-
- (5) Diyarbakır - Silvan - Bitlis yolunda, Silvan - Bitlis arasında yer alan köprü, Dicle Nehrine dökülen Batman Suyu üzerinde bulunmaktadır. Yeni yayınlarda bile 1147 tarihinde yapıldığı kabul edilen köprü (Çulpan, C., Türk Taş Köprüleri, Ankara, 1975, s. 41), kaynak araştırmaları sonucu yapım tarihi yönünden aydınlanmakta (İbn-ül Ezrak, Tarih-ü Meyyafarîkin ve Amid, H.572, v. 172a, 172b, 179, 179b), yapımın 1154 yılına kadar sürdüğü gün ışığına çıkmaktadır. Etraflı bilgi için bk. (İlter, F., «Güney-doğu Anadolu Erken Devir Türk Köprülerinden bir grubun Yapısal ve Süsleyici öğeler yönünden değerlendirilmesi» Anadolu (Anatolia) da baskıda.
- (6) Köprü yazıtıyla ilgili ilk açıklamalar için bk. (Halil Edhem, Kavseriye Şehri, mebaniyi İslâmiye ve Kitabeleri, İstanbul, 1332, s. 8-16. Ayrıca, Gabriel, A., Monuments Turcs D'Anatolie, I, Paris, 1934, s. 31).

Erken devir Türk Köprülerinde kullanılan sivri kemer, daha önce, özellikle doğu ve güney-doğu Anadolu'da Roma'lılar ve Bizanslılar tarafından yaptırılan köprülerde de görülmektedir. Roma çağından kalan Cendere Köprüsü (Res. 3) (Adıyaman yakınında - eski Kâhta yolunda, 198-200 yıllarında, İmparator Septimus Severus adına yapılmıştır) (7) ile üzerinde Bizans? yazısı bulunan Karamağara Köprüsü (Ağın'a «Elazığ» 10 km. uzaklıkta, V. y.y. ilk yarısı) (8) sivri kemerlidirler.

O halde, bugüne dek yanlış olarak kabullenildiği ve bazı yayınlarda da açıklandığı gibi (9), Roma ve Bizans devri köprülerinin tümü dairesel kemerli değildir.

Kemer formu üzerinde, komşu ülkeler köprü mimarlığının incelenmesi, bu ülkeler etkisinin varlığının derecesini, kesinlikle belirlememektedir. Örneğin, doğuda, İran köprüleri, kemer şekli bakımından tüm farklılık gösterirler. İran'da İslâm devrinin bilinen en erken temelli köprüsü (10), Azerbeycan'da Aras üzerindeki Pul-i Huda Afarin Köprüsü olup (M.636) (11), düz tiplidir ve kemerleri

-
- (7) Köprü, Gazzola tarafından, yanlış olarak Kuzey Suriye'de Kâhta yakınında diye bölgelendirilmiştir (Gazzola, P., *Ponti Romani*, Firenze, 1963 «Olschki Editore», s. 172).
 - (8) Köprü Keban Barajının yapılması nedeniyle, su altında kalan bölgenin mimarlık eserlerini kurtarmak amacı ile yapılan çalışmalar sırasında, öncelikle 1966 yılında ele alınarak V.-VI. y.y.lara tarihlenmiştir (Doomed by the Dam, Orta Doğu Teknik Üniversitesi Mimarlık Fakültesi, 9 No.lu yayın, Ankara, 1969, s. 54).
1972 yılında yapılan sökme işlemi sırasında ise, etraflı olarak incelenen yapının (göz açıklığı: 17.75 m., yüksekliği ise: 10.65 m.) yapım zamanı olarak V. y.y.'ın ilk yarısı kabul edilmiştir (İlter, İ., «Karamağara Köprüsü Sökümü - Dismantling of Karamağara Bridge», Keban projesi 1972 Çalışmaları, Ankara, 1976, s. 195-205, Levha 120-131).
 - (9) Choisy, A., *Histoire de L'architecture*, Paris, 1943, II, s. 64. Ayrıca bk. (Tezcan, H., «Ankara yolumuzdaki Roma Köprüsü», Türkiye Turing ve Otomobil Kurumu Belleteni 32/311 Ekim, Aralık 1971, s. 12).
 - (10) İran'da büyük ve en eski İslâm Devri Köprülerinin bulunduğu bölgeler Fars, Horasan ve Bahtiyar ülkeleridir; bu köprülerin çoğunun temeli Sasani Devri eseridir. Bir kaçında ise, Romalı mühendislerin katkısı açıkça belli olmaktadır (Pope, A.U., «Bridges, Fortifications and Caravanserais» - A Survey of Persian Art - II, London - New York, 1939, s. 1228). İran köprüleri için ayrıca bk. (Ghirshman, R., *Iran, Parthians and Sasanians*, London, 1962, s. 137).
 - (11) Kaynaklardan köprüünün, Peygamberin Sahabelerinden Bekr ibn Abdullah tarafından, M.636 da yapıldığını öğreniyoruz (Hamdullah Müs-

İran kemeri denen, birbirinden farklı iki daire yayından oluşan özel biçimdedir (12). Sasaniler devrinden kalan köprüler ise, ancak temelleriyle zamanımıza ulaşabilmişlerdir. Bunlardan Dizful'da Bend-i Emir (III. y.y.), Shustar Köprüsü «Bend-i Kayzer» (III. y.y.) (13) (Res. 4), İsfahan'da Zayende Rud üzerindeki «Şahrıstan Köprüsü», Dizful-Khurramabad yolu üzerinde, «Pul-i Dukhtar Köprüsü», bugünkü şekilleriyle İran kemeri formunda açıklıklara sahiptirler. Böylece bugün İran'da eski devirlerden (İslâm öncesi) kaldığı bilinen köprülerin hemen hepsi, ilk şekilleriyle kalmamışlardır. Ancak içlerinden Pul-i Zar Köprüsü, ayakta kalabilmiş tek yuvarlak (eliptik) kemeriyle (14), Sasani köprü mimarlığı hakkında etraflı tanıtıcı olabilmektedir. Böylece, Sasani mimarlığını karakterize eden unsurlardan yuvarlak kemerin (15), köprü gözlerini de biçimlendirdiği sonucu doğmaktadır.

Sonraları yapılan onarımlarla, üst yapıları değişikliğe uğramış İran köprülerinden Kuzey Azerbaycan'daki Kırmızı Köprü ile Kalkan Kuh Köprüleri (16), sivri kemerli olarak görünmektedirler. Kırmızı köprüünün yapım devri için; (XI-XII. y.y.) ile (XVII. y.y.) gibi birbirinden oldukça farklı iki tarihlleme yorumu buluyoruz (17).

tevfî, - Çev. Le Strange, G. - The Geographical Part of the Nuzhat al Qolub, Leyden-London, 1919, s. 89-Pope, A.U., a.es., s. 1227 de 1 no.lu dipnot).

(12) Pope, A.U., a.es., s. 1229, Fig. 435.

(13) Sasani Kralı II. Şapur, Roma İmparatoru Valerian'ı yenince (260), aldığı esirler, 7 yıl bu iki yapıda çalıştılar. Şapur II, yenilen Roma İmparatorunu, İran'da sebep olduğu hasarı onarma ve Shustar nehri üzerine, ünlü baraj-köprüyü yapmakla görevlendirdi (bk. Ibn Havkal, «Çev. Quseley, W.» The Oriental Geography, London, 1800, s. 76), ayrıca (Le Strange, G., The Lands of the eastern Caliphate, Cambridge, 1930, s. 235) - Pope, A.U., ay.es., s. 1228, 3 no.lu dipnot. Köprüden kısaca bahseden Ghirshman, verdiği resimde de aydınlatıcı olmaktadır (ay.es., s. 137, res. 174). Ghirshman da, Karun nehri üzerindeki köprüyü, İ.S. III. y.y.in 2. yarısına tarihlemektedir (aynı, s. 133).

(14) Pope, A.U., ay.es., s. 1232.

(15) Wiesner, J., Die Kunst des Alten Orients, West-Berlin, 1963, s. 152, fig. 34. Ayrıca bk. (Godard, A., Die Kunst des Iran, Berlin, 1964, s. 137, Taf. 110,113).

(16) Bretanitskiy, L.S., ay.es., s. 132.

(17) Severov, N.N., Pamiyatniki Gruzinskovo Zodchestva, Moskva 1947-Bretanitskiy, L.S., ay.es., 133 deki dipnot.

O halde, İnan Köprülerinde, kemer şekli olarak «İnan Kemer» denilen biçim, İslâm devrinin tipik kemer formu olmakla beraber, sivri biçimde kemerlerin de yapıldığı Kırmızı ve Kaflan Kuh köprüleriyle (18) sabitleşmektedir. Ancak sivri formdaki kemerin menşeyini, Sasanilere bağlayamayız. Gerçekten de araştırmacılar (Creswell ve Herzfeld gibi) sivri kemerin Sasanî mimarisinde kesinlikle bilinmediğini savunarak (19) bu tezi güçlendirirler.

Daha güneyden, Irak'dan Altın Köprü (IX. y.y.) (20) ve Habur Köprülerinde ana kemer biçiminin sivri olduğu, yanı sıra küçük gözlerde değişik kemer formlarına yer verildiği izlenmektedir. Özellikle Habur Köprüsü (21), gerek genel biçimi, gerekse kemer biçimi yönünden erken Anadolu Köprülerine örnek olmuş en eski yapı olabilir mi diye düşünülebilir. Ancak tarihlenmesi kesin kanıtlara dayanılarak yapılmamış Habur Köprüsüne böyle kaynak bir örnek olarak bakmak güçtür.

Çünkü, Roma çağında bile sivri kemerli köprülerin yapıldığı bir bölgenin sınırları içinde bulunan Habur Köprüsünü, bir ilk örnek olarak değil, fakat sivri kemerli yapıların bir gelenek olarak sürdürüldüğü bölge mimarlığının bir örneği olarak kabullenmek yerinde olur.

Anadolu'da Ermeni Köprü mimarlığı hakkındaki bilgimiz de çok azdır. Bu hususta, hemen tüm bilgimiz, Brosset (22) ve Lynch (23) tarafından tanıtılan tek bir örneğe dayanıyor; Ani'de Arpaçay'ı üzerindeki köprü. Brosset, yıkık köprüden arta kalmış parçaları, perspektif bir çizimle ortaya koyarak, düz kuruluşlu köprünün, tek ana gözünün yuvarlak olduğunu saptamış ve yapıyı

(18) Bretanitskiy, L.S., ay.es., s. 133, res. 68, s. 134, res. 69.

(19) Creswell, K.A., Early Muslim Architecture, 1958, s. 103.

(20) Köprüyle ilgili etraflı bilgi için bk. (Streck, M., «Altın Köprü -Altun Köprü- maddesi», İslâm Ansiklopedisi, I, s. 389-390). Ayrıca bk. (Sarre, F. - Herzfeld, E., Archaologische Reise im Euphrat und Tigris Gebiet, Band II, Berlin, 1920, s. 326), (Buckingham, J.S., Travels in Mesopotamia, London, 1827, s. 328).

(21) Habur köprüsü için bk. (Preusser, C., Nordmesopotamische Baudenkmäler, Leipzig, 1911, s. 22-23). Ayrıca (Bell, G.L., Amurath to Amurath, London, 1911, s. 289).

(22) Brosset, M., Les ruines d'Ani, St. Petersburg, 1860, s. 10, Pl. 11.

(23) Lynch, H.F.B., Armenia Travels and Studies, Vol. I, London, 1901, s. 376.

X.-XI. y.y.lara tarihlenmiştir (24). Yuvarlak kemerin düzeni de şöyledir: Taşıyıcı esas kemer ve bunun üstünde, kademelendirilmiş ince kemerlerden meydana gelmiş bir kuruluş. Böylece, yeni, bölgesel bir kemer düzeni uygulamasının ortaya çıktığı görülmektedir. Doğu Anadolu'da özellikle hissedilen Ermeni etkisi, bu bölge köprülerinde de, Arpaçay köprüsü kemer konstrüksiyonunun tekrarıyla bir kere daha kendini göstermektedir. Örneğin: Bitlis'teki Hatuniye Köprüsünde (Osmanlı Köprüsü) de aynı kemer kuruluşunu bulmaktayız.

O halde buraya kadar özetlemeye çalıştığımız bilgilerin ışığında şu sonuca varıyoruz; Erken devir Anadolu Türk Köprüleri belirli bir veya birkaç ülkenin etkisinden çok, yöresel, bölgesel mimarlık özelliklerinin etkinliği altında şekil bulmuşlar, kemer biçimleri oluşturmuşlardır.

Orta ayak biçimlerine gelince, Anadolu'da Osmanlılara dek, Türk Köprülerinin ana kemerliler grubunu meydana getirenlerin çoğunda, orta ayak biçimleri bir özellik göstermezler. Her özel halin gereği ne biçim bir orta ayaksa o yapılmıştır. Ancak bir iki köprüde, orta ayak topuk ve burnu üzerinde «Pilon»ların yükseldiği izlenir. Güney-doğu Anadolu'nun hemen ilk yapılan Türk Köprüleri arasında yer alan ve abidevi kuruluşu, (ana göz açıklığı 40 m.) kabartma figür tasvirleri ile önemli bir yeri olan Hasan Keyf Köprüsünde (1155-1175) (25), İran Köprülerinde yaygın olarak yer alan «Pilon»ları bulmak mümkündür (Res. 5).

Gerçekten, İran Köprülerinde «pilon», köprü yapısının yatay kuruluşunu, dikey doğrultuda uzantılarıyla bölen, hareketlendiren bir unsur olarak, büyük yer tutar. Çoğunluğu üçgen kesitli olan bu elemanların (Erdebil 7 Göz Köprüsü (Res. 6), Erdebil - Çelcharen köprüsündeki (Res. 7) gibi), dairesel kesitli olanları, iri hacimlere ulaşanları da görülür (Kermanşah - Köhne (Res. 8), Erdebil - Semian Köprüsü (Res. 9)). Semian Köprüsünde, ayrıca, pilonların üstünde, pilonlar kadar boyu olan, silindirik, tuğladan

(24) Brosset, M., ay.es.ay. s. Pl, 11.

(25) Batman - Gercüş - Midyat yolunda, Dicle nehri üzerindeki köprüünün gerek yapısal özellikleri, gerek süslemeleri ve gerekse tarihlenmesi ile ilgili olarak yapılan araştırmalarla varılan sonuçlar için bk. İlter, F., Osmanlılara kadar Anadolu Türk Köprüleri, Ankara, 1973, s. 38-45 (A.Ü.D.T.C.F. Doçentlik Tezi), ayrıca (İlter, F., «Güney-doğu Anadolu Erken Devir.....»).

sütun gibi uzantılar, bu düşüncenin en gelişmiş uygulaması olarak görülebilir. Ayrıca Tebriz - Acıçay köprüsünde olduğu gibi, dörtgen kesitli olanlara da raslanabilir (Res. 10).

Ancak şunu söylemeliyiz ki; İran köprülerinde «Pilon»lar ister üçgen, ister silindirik veya başka şekilde olsunlar, tempan duvarı bitimine yaklaşan boyutlarıyla, fonksiyonsuz yükseltileler oluşturan kitlelere dönüşmektedirler.

Anadolu'da ana kemerli olmayan köprülerde, orta ayak burunları hemen daima üçgen prizma bir hacim olarak görülür. Topuklarsa silindiriktir. Bu uygulama Roma ve Bizans köprüleri için de söz konusudur. Doğanın gerektirdiği uygulamalarla ortaya çıkan çeşitlemeler de, Selçuklu ve daha sonraki Beylikler devrindeki çeşitlemelere paraleldir denebilir.

Ancak büyük hacımlar kaplayan mimari elemanlara sahip - özellikle Roma ve Bizans köprüleri - yanında Türk Köprüleri, ince silüetleri ile, daha zarif ve rasyonel ifadeli yapılarıdır.

Köprüünün önemli bir ögesi olan «Korkuluk», Erken Devir Anadolu Türk Köprülerinde, biçim yönünden, bir iki örnek dışında değişmez bir şekilde ele alınmıştır; yani tempan duvarı, sanki korkulukların en üst seviyesine kadar devam eder durumdadır. Yani, korkuluk - tempan duvarı geçişi, dıştan belirlenmemiştir.

Ancak özgün korkuluk biçimini, Osmanlılara kadar Anadolu Türk Köprülerinde saptamak oldukça güçtür. Çünkü korkuluk, yeri nedeniyle, en çok dış etkilere açık ve kolaylıkla başka şekillere sokulabilecek durumdadır. Buna ek olarak tekerlekli ve motorlu araçların kullanılmağa başlamasıyla, köprü eğimlerinin azaltılması akımından en çok zarar gören gene korkuluklar olmuştur.

Böyle de olsa, günümüze dek gelebilmiş köprüler arasında oldukça güvenebileceğimiz örneklerle sahibiz. Pazar Suyu Köprüsünde (Antalya - Manavgat - Alanya yolunda, Belkis öreni yanında), yazıtı (kitabeyi) korkulukta bulmamız, korkuluğun ilk şekliyle zamanımıza ulaştığını işaretler. Tokat Yeşilirmak (Hıdırlık) köprüsünde ise, yazıtı ayrı bir kuruluşla belirlenerek verilmiştir. Korkuluk taşları değişik bir biçimdedir, korkuluk üstüne verilen profil de başkadır. Kesin tarihlemelerini, yazıtlarıyla yaptığımız Tekgöz (Kayseri - Ankara yolunda, Kızılırmak üzerinde «1203») (26), Kır-

(26) Köprüünün yazıtını ilk olarak açıklayan Halil Edhem olmaktadır (Kay-

şehir Kesik Köprü (Kırşehir - Konya yolunda, Kızılırmak üzerinde «1248») (27), ve Ankara - Ak Köprü (Çubuk Çayı «Engürü Suyu» üzerinde «1222») (28) gibi köprülerin korkuluklarının özgün ol madığı kesindir.

Korkulu köprülere karşılık, korkuluksuz olanları da vardır. Bunlara en iyi örnek, Haburman Köprüsüdür (Erganı - Çermik - Siverek eski yolunda, Fırat'a dökülen Sinek Çayı üzerinde «1178») (29). Malabadi Köprüsü'nün taş korkuluğunun olmadığını, demir korkuluğunun bulunduğunu, Evliya Çelebi yazmaktadır (30). Bugünkü korkuluk, yakın zamanlarda yapılan taş yapıdır.

Korkuluk bakımından görülen bu çeşitliliği özetlersek; sade, gösterişsiz fakat yararlı, dikdörtgen kesitli ve üst kısımları kimi zaman hafif yuvarlak kimi zaman da beşik örtüsü biçiminde korkulukların yapıldığı sonucuna varırız.

seriye Şehri, mebaniyi. İslâmiye ve kitabeleri. İstanbul, 1332, s. 8-16). Ayrıca bk. (Gabriel, A., Monuments... I, s. 31. Çulpan, C., Türk Taş Köprüleri.. s. 55-58).

(27) Hem köprünün hemde yakınındaki kervansarayın yazıtı, ilk defa olarak Özgüç, T. - Akok, M. tarafından yayınlanmış ve köprünün II. Kevhusuz oğlu II. Keykâvus zamanında H.646 (1248) yılında yapılmış olduğu açıklanmıştır («Üç Selçuklu Abidesi, -Dolay Han, Kesik Köprü Kervansarayı ve Han Camı-» Belleten XXII, 86, Ankara, 1958, s. 251 v.d.).

(28) Yapım tarihini veren yazıtı için bk. (Mübarek Galip Anadolu'da Türk Asar ve Mahkûkat Tetebbuatına esas, (Ankara, II), İstanbul, 1928, s. 5).

Mansap taraf tempanında, yapım yazıtından başka, bir yazıt daha vardır. Bu yazıt erken onarımlardan birine verildiği gibi (Mübarek Galip, ay.es. s. 5), «köprüyü yaptıran mimara ait olduğu» da ileri sürülmektedir (Akyurt, Y., Türk İslâm Kitabeleri, I. Kısım, Ankara Kitabeleri, Cilt XI, Ankara, 1942, s. 57 (Türk Tarih Kurumu Arşivinde -Basılmamış-), bu görüşe katılıyoruz.

Bu yazıt için; «...çok harab olduğundan okunamaz» hükmü bulunan yayın bulmak da mümkündür (Öney, G., Ankara'da Türk Devri Yapıları - «Turkish Period Buildings in Ankara» - Ankara, 1971, s. 159).

(29) Bu yapı için bk. (Konyar, B., Diyarbakır Yıllığı, Cilt III, 1936, Gabriel, A., Voyages Archeologiques dans la Turquie Orientale I, Paris 1940 s 258-259. Kırzioğlu, F., «Çermik Kasabası Üzerine notlar», Kara Amid, Savı I, İstanbul, 1956, s. 277-278., İltter (Tunçdağ), F., Artukoğulları Sanat Eserleri, Ankara, 1963, D.T.C.F. Doktora Tezi -basılmamış-, s. 114-116., Çulpan, C., ay.es. s. 49 (Çermik Köprüsü adıyla tanıtılır).

(30) Evliya Çelebi. Seyyahatname, V, s. 78.

Gazzola'nın «Ponti Romani»sinde, Anadolu'daki Roma Köprü korkulukları hakkında hiçbir şey öğrenemiyoruz (31). Ancak Cendere Köprüsünün geniş, basamak basamak yükselen korkuluklarına verilen özen, Roma köprü mimarlığında, korkuluğun önemini belirlemeye yeterlidir denebilir. (Hele korkuluğun başına yerleştirilen sütunlar ve bugün artık hiçbir izi kalmamış sütunlar üstündeki heykeller, köprünün görkemini bir kat daha artırırlar).

Bizans Köprüleri hakkında hemen ilk başvurduğumuz örnek Sangarios Köprüsünde (VI. y.y.) (32), korkuluklar varolmadığından, bu dönem köprü korkulukları hakkında, belirli bir şey söyleyemiyoruz. Ağın - Karamağara köprüsünde ise, hemen yok denecek kadar alçak tutulmuş, bir pervaz kadar az hacmi olan bir sınırlama - Korkuluk denebilirse, Korkuluk - tabliyenin iki ucunu çevirir.

İran Köprülerine gelince, korkuluklar, erken devir Türk Köprülerinin, basit fakat çeşitli karakterdeki kuruluşlara sahip korkuluklarıyla benzerlik gösterirler. İran köprülerinde kemer nasıl, tempın duvarı örgüsüne kıyasla, aksi yönde istiflenişle ilk bakışta belirginleşirse, korkuluklar da farklı istif düzenleriyle seçilirler. Bir tuğla boyunu aşmayan yükseklikleriyle, tempın bitimini bir pervaz gibi kuşatan dört köşe kesitli korkuluklar olduğu gibi (Erdebil 7 Göz, Erdebil - Çelhoren Köprüleri) üçgen kesitli olanlara da raslanmaktadır (Kermanşah - Köhne, Erdebil - Semjan Köprüleri). Erdebil - Nir Köprüsünde ise, Anadolu'da Eski Kâhta'daki Roma Devri Cendere Köprüsünün, basamak basamak alçalarak kıyılara ulaşan korkuluk tipini, hem de taştan yapılmış olarak bulmak şaşırtıcı olmamaktadır. Çünkü, geçmiş uygarlıkların kültür kalıtımlarının etkin katkısıyla, yeni uygarlıkların, yeni sentez ortamlarında sanat eserleri vermelerinin, doğal bir devamlılık olduğu bilinen bir gerçektir.

Anadolu'da, ancak Osmanlılarla gelişen ve en olgun şeklini bulan korkuluklar, dıştan tempandan, köprü döşeme sevivesini işaretleyen, kornişli bir geçiş düzeni ile belirlenirler (Edirne - Ba-

(31) Gazzola, P., karıştır ay.es.

(32) Köprüye değinen yayınlardan bk. (Texier, C., Description de L'Asie Mineure, Paris, 1839, Cilt I, s. 55-56; Ebersolt, J., Monuments d'architecture, Paris, 1934, s. 95; Gazzoia, P., ay.es., s. 124; Tezcan, H., av es., s. 12-14).

yezit Köprüsü «1488» (33), İstanbul - Edirne, Silivri Köprüsü «XVI. y.y.» (34) gibi).

Osmanlı öncesi Türk Köprülerinde, yazıtlıklar ve »kitabe köşklere«ne ait işaretler bulunmakla beraber, henüz tüm elemanları ile bu kısımlar, belirli hale gelmiş değildir. Kitabe, erken örneklerde, tempan taşlarına hakkedildiği gibi (Tekgöz, Malabadi, Haburman köprüleri gibi), aynı zamanda korkuluk görevinde olan ve hiçbir seçkinliği olmayan bir yapı elemanı halinde de olabilir (Köprüpazar Köprüsü). Kırşehir - Kesik Köprüde belirlenen kitabelik yeri, gelişmiş örneğini Tokat - Hıdırlık köprüsünde verir (35).

İran köprülerinin çoğunda kitabe göremiyoruz. Olanlarda da, özel bir yer saptayamıyoruz. Örneğin, Meraga - Tebriz arasındaki köprüde iki yazıt birden buluyoruz (Biri, memba tarafta, pilon üzerinde, gene tuğlayla sınırlandırılmış bir kartuş içinde. Öteki de, mansapda, kemerin kilit taşına yerleştirilmiş, mermer bir pano halindedir).

Anadolu'nun erken devir köprülerinde kullanılan malzeme taştır. Ancak bazı köprülerde, yakın komşu geleneklerin etkisiyle, daha açık bir deyimle, o yörelerin malzeme alışkanlıkları ile, taşın yanında tuğla da kullanılmıştır.

Yukarıda, genel görünüm ve mimari elemanların biçimlerine değinirken açıklandığı gibi, Anadolu'nun gerek doğusunda ve gerekse güneyinde, Selçuklu öncesi İslâmi devirlerde yapılan köprüler, «form» bakımından olduğu gibi, malzeme açısından da farklılık gösterirler. Altın Köprü'de (Irak) ve İran'dan verdiğimiz ör-

(33) Çulpan, C., ay.es., s. 115-116, res. 66.

(34) Bozkurt, O., Koca Sinan'ın Köprüleri, İstanbul, 1952, s. 20-29, res. 14, Kroki 1,3. Ayrıca; (Çulpan, C., ay.es., s. 147-148).

Bu genelemeyi, Balkan Ülkelerindeki aynı dönem köprüler için de yapabiliriz (Örneğin, Yugoslavya'da Mostar'da, Neretva Nehri üstündeki «Mostar Köprüsü» (1557-1566). Bu köprü için bk. (Hasandediç, H., «Mostar'ın Türk Devri Kültürel ve Tarihî Anıtları», Vakıflar Dergisi, Sayı VII, İstanbul, 1968, s. 227-228. Ayrıca bk. (Çeliç, D. - Mujezovic, M., Stari Mostovi U Bosni I Hercegovini, Zagreb, 1969, s. 184-202).

(35) Yeşilirmak üzerinde, Tokat - Amasya yolunda, Tokat'ın kuzey çıkışındaki köprü'nün yazıtı, mansap korkuluğu üzerinde olup, 2.15 m. × 3.15 m. boyutları nda bir panoya işlenmiştir. Yazıt için bk. (Halil Edhem, «Anadolu'da İslâmi Kitabeler» Tarihî Osmani Encümeni Mecmuası, Cilt VI, s. 641-643). Ayrıca (Repertoire Chronologique d'Épigraphie Arabe (RCEA), Tome XI, 2.Fas. (1942), Kahire, No: 4327).

neklere, yapıyı meydana getiren malzemenin esası tuğladır. Anadolu köprülerinden de, doğu Anadolu'daki Nasraddin Köprüsünün (Siirt - Kurtalan eski yolunda, Botan Suyu üzerinde, 4 gözlü ve tümüyle yenilenmiş köprünün XII. y.y. - XIII. y.y. başları arasına tarihlenebilecek bir yapı olduğu kanısındayız) (36), normal su seviyesinin üstündeki yapısı, tümüyle tuğladan yapılmıştır (Res. 11,12).

Hasan Keyf Köprüsünde, bugüne kalabilmiş olan Batman taraf (batı) göz de, tuğladan örülmüştür (Res. 13). Üstelik kemerin dış yüzüne gelen tuğlaların sırlı olduğu da görülmektedir. Gabriel'in yapılışını Akkoyunlular zamanına bağladığı bu kemerin (37), açıkça İran sanatının etkisi olduğu söylenebilir. Bilindiği gibi «İran'da Selçuklu devri mimarisinin en karakteristik özelliklerinden biri olan sırlı ve sırsız tuğla dekor, Anadolu mimarlığında, taş dekorasyonun ve çininin yanında tamamen ikinci durumda kalmıştır» (38).

Bu yöredeki «1179» tarihli Haburman köprüsü kemerlerinin içi yine tuğladandır. İç Anadolu'daki örnek ise, Amasya'daki daha geç bir tarihe ait olan Çağlayan Köprüsü'dür (XIV. y.y.) (39). Bu köprünün de kemerleri tuğla ile örülmüştür. Yapıyı meydana getiren, esas taşıyıcı elemanları tuğla olan örneklerle, doğu Anadolu'dan «Hizan» köprüsünü de katabiliriz. Fakat bununla, geri kalan köprülerin yapılarında, hiç tuğla kullanılmamıştır demek istemiyoruz. Bazı ortak ayak pilonlarının ve ana açıklıkların iki yanında bırakılan boşluklarda, ve her iki halde de dıştan görün-

(36) Bilindiği gibi güney-doğu Anadolu bölgesinin erken Türk Köprülerinin çoğu Artukoğulları zamanından gelmektedir. Hasan Keyf'deki ünlü Dicle Köprüsünü yaptıran Fahreddin Kara Arslan'ın, bundan sonra Siirt'in altında, (Banaris?) in kıyısında ve Erzen ile Siirt arasında (Ecvensebul'da?) köprü kurduğunu bir kaynak eserden öğreniyoruz (İbn-ül Erzak, ay.es. varak 179 b). İlki değilse de, ikincisinin, Erzen ile Siirt arasındaki köprünün, Nasraddin Köprüsü olabileceğini düşünmek, pek isabetsiz olmaz kansındayız.

(37) Gabriel, A., Voyages..... I, s. 73.

(38) Kuban, D., ay.es., s. 58.

(39) «İltekin» adıyla da tanınan köprüye bu adın, kurucusu olduğu kabul edilen, Danişment Emirlerinden «İltekin Gazi» den geldiği eski vesikalara dayanılarak bildirilmektedir (Amasyalı Hüseyin Hüsameddin, Amasya Tarihi, Cilt I, İstanbul, 1332, s. 91). Yazıtı olmayan köprüye kesin bir yapım tarihi veren (1145?) bir yayın olarak ise bk. Rice, T.T., The Seljuks, s. 197).

meyen kısımlarda, tonoz ve kubbeler tuğla ile örülmüştür. Buralarda kullanılan tuğla, küçük hacımların kolay örtülebilmesi için düşünülen teknik bir özellik olarak kabul edilmelidir.

İran Selçuklularında kullanılan tuğla yerine, Anadolu'da taş kullanılmasının nedeni, herşeyden önce, bölgesel bir geleneğin gerçek etkisidir dersek, abartmamış oluruz.

Bu geleneğin temsilcilerinin başta Roma devri yapıları olduğu kadar, Ermeni sanatının ürünleri olduğu da açıktır. Roma çağı yapılarında kullanılan taş malzeme, Bizans sanatı ile de sürmüş olarak görülürse de, İran tuğla yapı etkisi de gözden kaçmamaktadır. Fakat bu etki mevzii kalmış, yaygınlaşmamıştır.

İran köprüleri normal su seviyesine kadar taş örgülü, üst kısımları ise tuğladır.

Anadolu'nun erken devir köprüleri, bir genelleme yapılırsa, dekorasyon açısından sade görünümüdür, denilebilir. Ancak bu genellenenin tümüyle gerçeği yansıttığı da söylenemez. Çünkü, güney-doğu Anadolu'dan bir grup köprüde, zengin bir programla, insan ve hayvan motiflerinin, köprü yapısının dar olanakları içinde verildiği görülmektedir (Malabadi, Hasan Keyf (Res. 14), Cezire-t ibn Umar (Res. 15) ve Cizre'deki Küçük Köprüde). Doğu Anadolu'daki bir köprüde de (Çobandede), çok çeşitli arabesk motifleri yapıyı süsler (40).

Güney-doğu Anadolu'nun söz konusu köprülerinde, kabartmalarda aynılık gösteren taraf, burç ve gezegen tasvirlerini konu almalarıdır (41).

(40) Hasankale'nin 15 km. doğusunda bulunan köprü, Erzurum-Kağayazı yolundadır. Bingöl çayı ile Hasankale Çayının birleştiği yere kurulmuştur. İki çayın birleşmesinden sonra, su «Aras» adını almaktadır.

(41) Burç ve Gezegen figürlerinin astral değerleri ile ilgili olarak bk. (Hartner, W., «The Pseudoplanetary Nodes of the Moon's Orbit in Hindu and Islamic Iconographies», *Ars Islamica*, Vol. V, Part 2, *Ann Arbor*, 1938, s. 119-122). Anadolu Selçukluları Devrinde, taş süslemede figürün yeri için bk. (Ögel, S., *Anadolu Selçuklularının Taş Tezini*, Ankara, 1966, s. 90-93).

Bu bölge köprülerinin figürlü kabartma süslemelerini, Doğu Anadolu'daki örneklerle de çoğaltarak Kafkas sanatlarından Ermeni Mimarlığı Dekorasyonu ile bütünleştirebiliriz. Gerçekten de, «Anadolu Erken devir mimarisinin dekorasyonunda önemli bir yeri olan birçok geometrik motifin, Türk Sanatına doğrudan İslâm memleketleri

Güney-doğu bölgesinden, Anadolu içlerine doğru gidildikçe, köprülerin figürsüz kuruluşlarıyla sadeleştikleri izlenir. Burç ve gezegen tasvirlerini konu alan köprüler, XII. y.y. yapılarıdır.

Bilindiği gibi, Anadolu Selçuklu mimarisinde, burç ve gezegen sembolleri, dekorasyon programının önemli bir kısmını meydana getirirler. Orta zamanda, insan kaderini astrolojik durumlarla tayin eden inanışın, Anadolu'da da, güney-doğu bölgesindeki «Artukoğulları Köprülerinde» çeşitli ve bol olarak biçimlenmesi şaşırtıcı olmamaktadır.

Gene bildiğimiz gibi, İran Selçuklu Devri Sanatında da, astral motiflerin, burç ve gezegen tasvirlerinin yeri büyüktür. Ancak ne var ki, bu konu, İran köprülerinde sergilenmemiş, yansımamıştır. Kanımca bu da, malzemenin gereği olarak, İran köprüsünde moda olmamış, yer almamıştır.

Anadolu'nun XIII. y.y. köprüleri hemen tümüyle figürsüzdür, denebilir. Ancak, XIII. y.y.'ın ikinci yarısından itibaren, Anadolu'da etkisi büyük olan İlhanlı Sanat Üslubu, Çobandede Köprüsünde de (XIII. y.y. sonu - XIV. y.y. başı) görülmekte (42), özellikle «Barok» plâstik, geometrik ve bitkisel süslemeleriyle seçilmektedir.

Anadolu'dan belirtilen örneklerdeki süslemelere, erken İslâm devri köprülerinden öncü olabilecekler bulamadığımız gibi, İran, Irak, Suriye ve Kafkaslardan da, karşılaştırabileceğimiz köprüler veremiyoruz. Söz konusu komşu ülkeler köprüleri, güney-doğu bölgesi dışında, Anadolu'daki Osmanlı öncesi Türk Köprülerini karakterize eden «sade yapılaşta» beraberlik gösterirler.

Ne var ki İran'da tuğlanın ana malzeme olduğu köprüler, bu malzemenin teknik uygulamadaki kolaylığı nedeniyle, çeşitli istifleme düzenlerinden oluşan bir takım şekillerle monoton yüzey-

yoluyla değil, Ermenistan yoluyla geçmiş olabileceği» söylenebilir (Kuban, D., ay.es., s. 71-72). Ancak bu etkileşim tek taraflı kalmamış, Ermeni sanatı da İslâm sanatından etkilenmiştir. Türk-İslâm sanatının Ermeni mimarlığında «Figür»e etkisi için bk. (Otto-Dorn, K., «Türkisch islamisches Bildgut in den Figurenreliefs von Achthamar», Anatolia, VI, 1961/62, Ankara, s. 1-69).

- (42) Erzurum Yakutiye Medresesi süslemeleriyle gösterdiği benzerlikler nedeniyle, R.H. Ünal tarafından da, XIII. y.y. sonu, hattâ XIV. y.y. başına verilmektedir (Les Monuments Islamiques Anciens de la ville d'Erzurum et de sa region, Paris, 1968, s. 157).

lere hareket sağlamışlardır. İsfahan'ın doğusundaki Şehristan Köprüsünde, Rud-ı Gurgan Suyu üzerindeki Pehlevi Deç Köprüsünde, söz konusu tuğla örgülerden meydana gelmiş, geometrik nakışlar bulmak mümkündür (43), (Res. 16). Gene, Erdebil-Semian Köprüsünde, pylonlar üzerindeki silindirik uzantılar, birbirinden değişik tuğla dizileriyle, tuğla işçiliğinin elverdiği olanaklar çerçevesinde bir dekorasyona sahiptirler.

Anadolu'da tuğla malzemeye, İran Köprülerinde ulaşılan ölçüde yer veren - bugüne dek bilinenler içinde tek örnek olan - Nasraddin Köprüsü, dekorasyonda da İran köprüleriyle paralellik gösterir. Farklı şekildedeki, tuğla istiflerinden meydana gelen süs kuşakları, tempın duvarlarını hareketlendirir.

Ticarî ve askerî ulaşımlarda, yeri son derece önemli olan köprülerin, bazılarında, ya kendi bünyeleri içinde, ya da yan tesislerde, yol güvenliğini sağlayan koruyucu kuvvetleri barındırdığını biliyoruz. Anadolu'da ayrıca güzergâhlara yakın yerlerde bulunan Derbentçiler (44), Köprücüler (45) ve Gemiciler (46) gibi bu amaçla hizmet eden örgütlerin varlığını öğrenmekteyiz. Hattâ bu görevle yüklenmiş bazı köylerin «Köprü Köy» gibi adlar aldığı da bir gerçektir (47).

Malabadi (Batman Su) ve Çobandede köprülerinde, yapının bünyesi içinde odalar bulunmaktadır. Batman Su Köprüsünde, ana kemerin başlangıç yerleri hizasında, alt odalara götüren girişler, köprü üstünde kale kapısı gibi yükselmektedir. Merdivenle inilen odalarda, oturulacak bir seki ve küçük mihraba benzer nişler vardır. Evliya Çelebi, bu hücrelerdeki şahnişinlerde yolcuların oturarak balık avladıklarını söyler (48).

(43) Pope, A.U., ay.es., Volume IV, London-New York., 1938, Pl. 491 B.

(44) Bu konuda bk. (Orhonlu, C., Osmanlı İmparatorluğunda Derbent Teskilâtı, İstanbul, 1967.

(45) Etraflı bilgi için karıştır (Orhonlu, C., «Köprücülük», VII. Türk Tarih Kongresi -25-29 Eylül 1970-.

(46) bk. (Orhonlu, C., «Gemicilik», Türkiyat Mecmuası, Cilt XV, İstanbul, 1969.

(47) Örneğin, Ankara-Kırşehir yolunun 100 km.sindeki Çeşnigir Köprüsü, yakınında bulunan Köprü Köy'den dolayı «Köprü Köy Köprüsü» diye de bilinir (Bittel, K., «Antike Orte Innerhalb des Halysbogens», -Kleinasiatische Studien-, Istanbul Mitteilungen, Heft 5, İstanbul, 1942, s. 23).

(48) Evliya Çelebi, Seyyahatname, V, s. 78.

Gene köprü başlarında, hanlar yapıldığını kaynaklar duyurmaktadır. Artukoğullarına ait köprülerden birinin girişinde, 300 hayvanlık kervanı alacak kadar büyük, bir kervansarayın varlığını öğreniyoruz (49). Köprü başlarına yapılmış hanlardan günümüze ulaşabilmiş bir örnek olarak «Kesik Köprü Kervansarayı»nı (50) verebiliriz. Ayrıca Han ve Köprü ikilisine başka örnekler de gösterebiliriz; Köprü Han (Köprüpazar Köprüsü yakınında), Çeşnigir Köprüsü Hanı, Şah Ruh Köprü Han gibi.

İran'da da köprü, gidiş gelişin en kolay denetlenebildiği yerler olarak, nöbetçi kulübeleri, gümrük binaları ve hanlarla bırarda yapılırdı. Eski İran köprülerinin çoğunun, kervanların bir kale kapısından geçercesine geçmek zorunda kaldıkları biçimde yapıldıklarını, Pope'un incelemelerinden öğrenmekteyiz (51); Khuzistan'da Pul-i Dukhtar'da, İsfahan yakınındaki Şahrstan köprüsünde, çevredeki nöbetçi kuleleri ve hanlar buna örnek olarak verilebilir. Zengiyan'da Pul-i Huda Afarin köprüsünde de, gidiş, gelişleri denetim altında tutmak amacıyla, yapıldığı anlaşılan bir kapının köprü üstünde yer aldığını görüyoruz.

Sonuç :

Buraya kadar, gerek yapısal yönden, gerekse süsleme yönünden Anadolu'nun erken Devir Türk Köprüleri ile, İran köprülerini kıyaslayarak, ilişkiler kurmaya çalıştık. Bu karşılaştırmalardan, benzer olan ve olmayan yanları şöylece özetleyebiliriz;

a) Anadolu Türk Köprülerinin biçimlendirilişinde ve yapısında, rasyonel olma çabası önde gelir. Dolayısıyla köprü yapısını meydana getiren öğeler, tüm yapının bütünlüğüne, stabilitesine katkıda bulunan ve onu tamamlayan bir anlayışla var olmuşlardır. Gereksiz kitleler, fonksiyonsuz uzatma ve yükseltmeler görülmez. Görkemli kuruluş elde etme çabasında, fonksiyonsuz yardımcı elemanlara itibar edilmemiştir. İran köprülerinde ise bu yoktur.

Anadolu Köprülerinde rasyonel olma anlayışının bir başka kanıtı olarak, köprüünün yapılacağı yerde mevcut olan doğal ya da insan yapısı her türlü olanaktan yararlanılması ve bu olanaklarla

(49) Köprülü, F., «Artukoğulları maddesi», İslâm Ansiklopedisi, Cilt I, s. 623.

(50) bk. (Özgüç, T., - Akok, M., ay.es.).

(51) Pope, A.U., ay.es., s. 1226-1227.

yapının bütünleştirilmesine gidilmesi gösterilebilir. Aynı çağın İran köprülerinde, eski yapılardan yararlanıldığı gösterilebilirse de onlarla bütünleşmeye gidildiği söylenemez.

b) Biçimlendirmede genellikle farklı anlayışlar egemendir. Köprünün esas taşıyıcı elemanı olan kemer yapısının biçimi, İran'da genellikle «İran Kemerı» adıyla anılan kuruluştadır, ve bu, hemen bütün köprülerde yinelenmektedir.

Oysaki Anadolu köprülerinde, kemer biçimi, Anadolu'ya özgü sivri kemer formundadır.

Kemerlerin sıralanışı ile oluşturulan köprü biçimi ise, yine farklılıklar göstermektedir.

İran köprülerinde oldukça küçük açıklıktaki kemer sıraları, doğal olarak düz köprüler tipini oluşturur. Kemer açıklıklarının farklılıkları çok azdır. Bu durum, bazı köprülerde viadük karakterini de belirler. Bir kaç taştan yapılmış eski köprü dışında, yaygın olarak görülen küçük açıklıklardan oluşan köprü kompozisyonlarının yaygınlığı, doğrudan doğruya kullanılan malzeme ile ilgili görünmektedir. Büyük kemerlerde doğan büyük gerilmelerin tuğla malzemenin tahammül edebileceği sınırların dışına taşabileceği, doğal olarak, köprü kemer açıklıklarının belli bir sınırdan tutulmasını gerekli kılmıştır.

Anadolu köprülerinde ise; hemen genellikle suyun aktığı ana yatak üstüne kurulan büyük kemerin iki yanında sıralanan daha küçük açıklıktaki kemerlerle; değişik bir düzenleme görülür. Bu düzenden, iki yana eğimli «dik köprü» tipi doğmuştur. Kullanılan kemer malzemesinin taş oluşu ise, büyük kemer yapma tasarımlarını gerçekleştirebilmiştir.

İran köprüleri arasında bulunup da, Anadolu'da benzerine raslanmayan tek örnek baraj köprüdür. Hem baraj hem köprü örneğine Anadolu'da raslanmaz.

c) Köprülerde estetik kaygılarla - biçimlendirmenin dışında - oluşturulan süs öğelerine gelince:

İran'da süsleme, yapıyı oluşturan malzemenin - tuğla - değişik biçimde kullanılmasıyla meydana gelen geometrik motiflerden oluşmaktadır. Tuğlanın sırlı olarak kullanılması da aynı ölçülerle olmuştur. Astrolojik simgelere süslemede yer verilmemiştir.

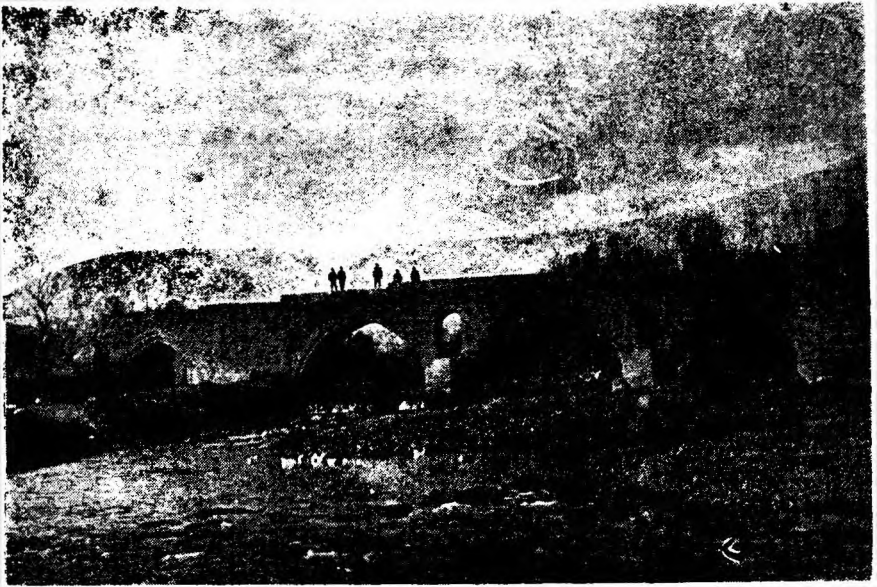
Anadolu köprülerinde, alçak ve yüksek rölieflere raslanır. Bu çağ köprülerindeki kabartmalar, hemen tümüyle astrolojik anlamlar taşır.

d) İran köprülerinde yazıt için özel bir yer düşünülmemiştir. Anadolu'da ise, önceleri gelişi güzel konan yazıtlar giderek özel mimari kuruluşlara kavuşmuş, «Kitabe köşkleri» doğmuştur.

Deyebiliriz ki; Anadolu köprü mimarlığı, yalnız tuğla malzemenin kullanılması ile İran etkisini almıştır. Çok sınırlı olarak, doğu Anadolu'nun bir kesiminde görülen bu etki, dar bir alanda kalmış, yaygınlaşmamıştır.

Bu arada bir de, bazı köprü başlarında hanların yapılması ile, köprü-han ikilisine yer verilmesini, İran ve Anadolu köprülerinde, paralellik gösteren bir özellik olarak belirtebiliriz.

Tüm bu değerlendirmeler sonucu deyebiliriz ki : Bu çağ Türk Köprülerini oluşturan (biçimlendiren), daha çok, yöresel, bölgesel özellikler olup, bu dönem köprüleri hemen tüm özellikleriyle Anadolu'lu olmuşlardır.

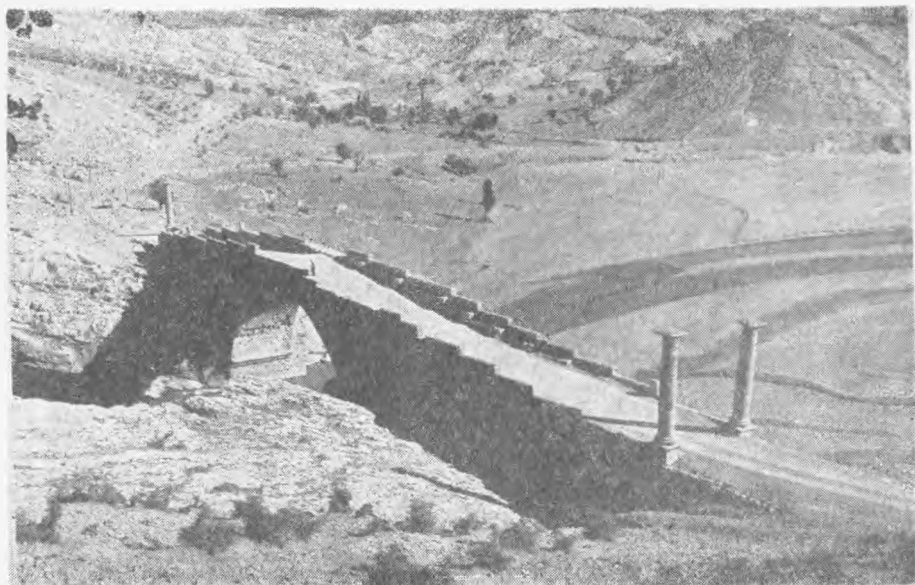
Resim: 1 — Erdebil - Nir Köprüsü.

Abb. : 1 — Erdebil - Nir Brücke.

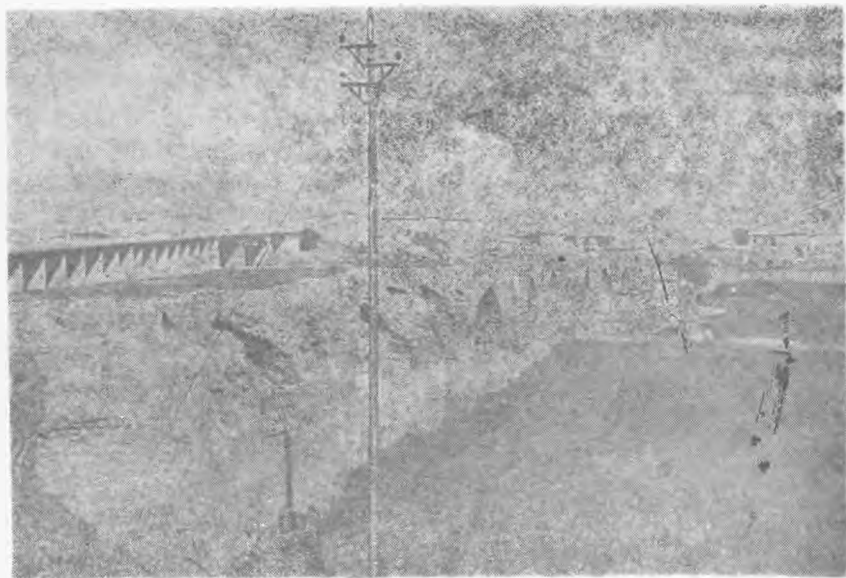
Resim: 2 — Tekgöz Köprüsü.

Abb. : 2 — Tekgöz Brücke.

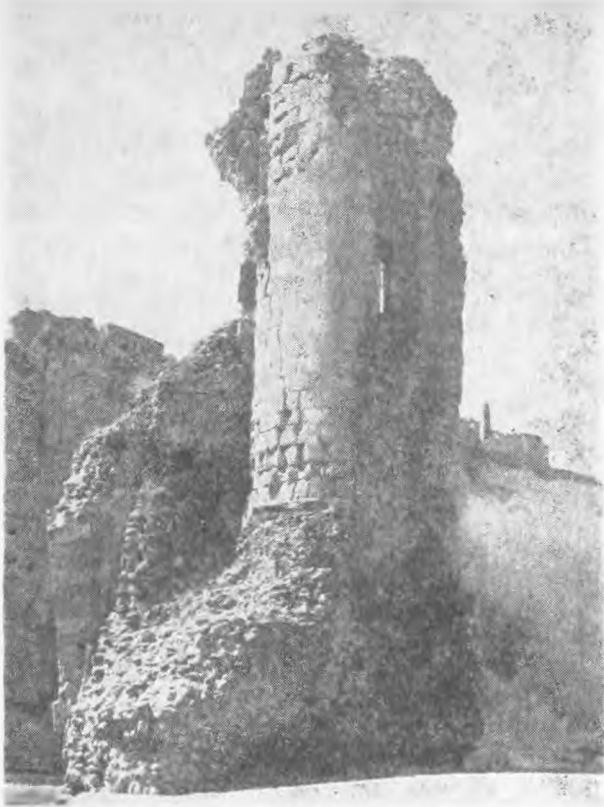
Resim: 3 — Cendere Köprüsü.

Abb. : 3 — Cendere Brücke.

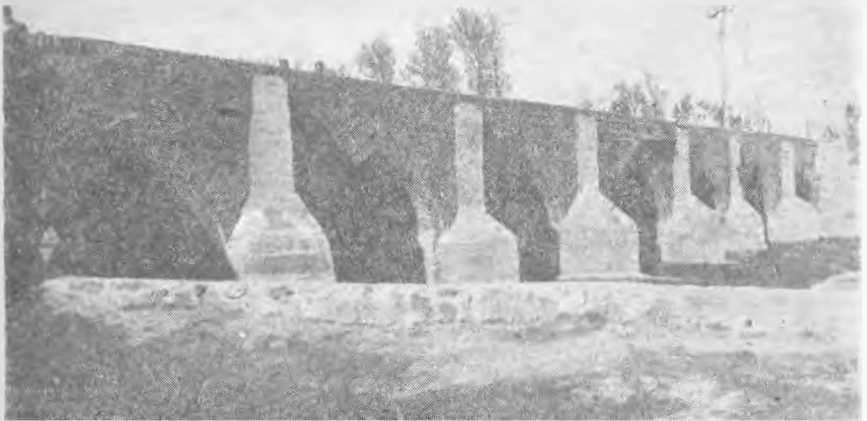

Resim: 4 — Schustar Köprüsü «Bend i Kayzer».

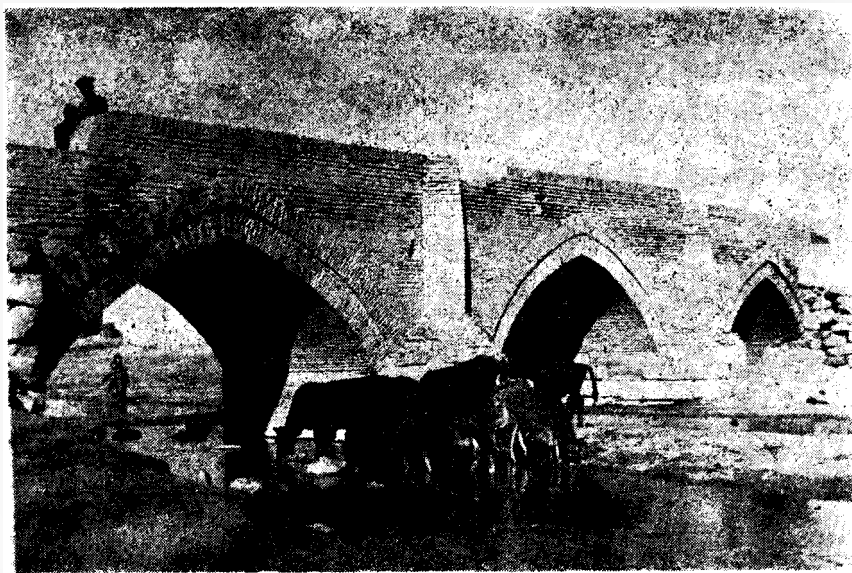
Abb. : 4 — Shustar Brücke «Bend-i Kayzer».

Resim: 5 — Hasan Keyf Köprüsünde «Pilon».
Abb. : 5 — 'Pilon' bei der Brücke «Hasan Keyf»

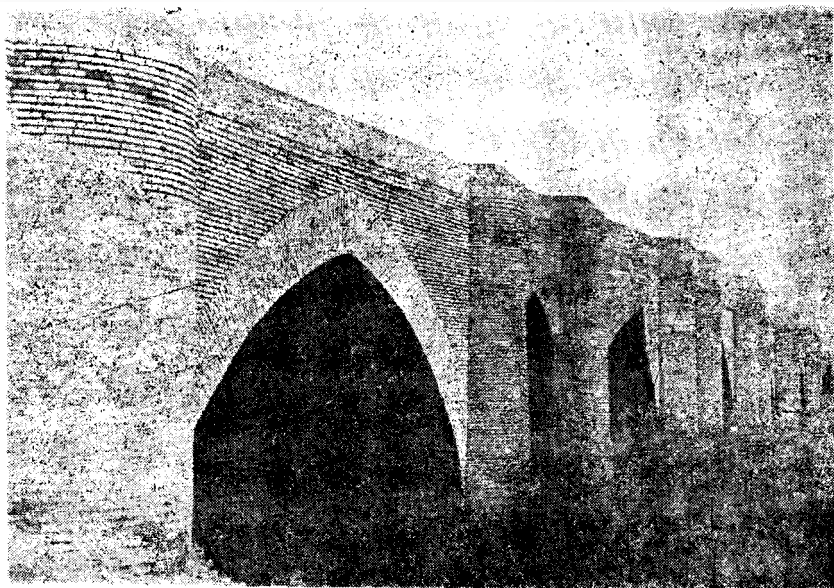

Resim: 6 — Erdibil 7 Göz Köprüsü.
Abb. : 6 — Erdibil 7 Göz Brücke.

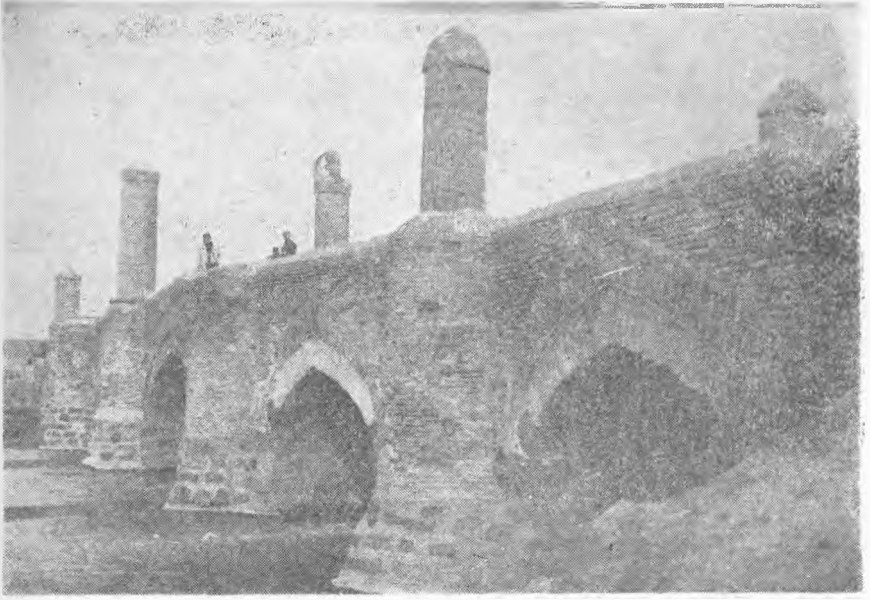
Resim: 7 — Erdebil-Çelhoren Köprüsü.

Abb. : 7 — Erdebil-Çelhoren Brücke.

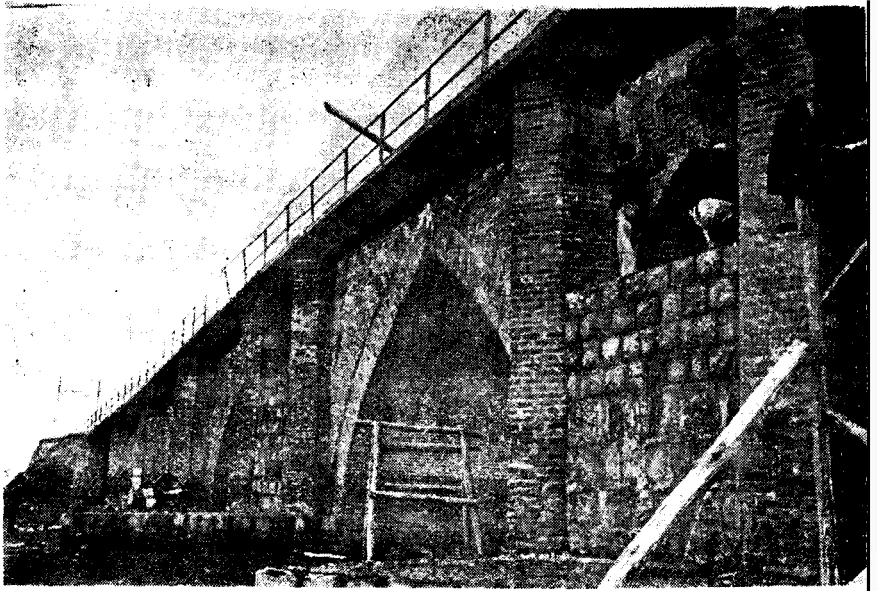
Resim: 8 — Kermanshah - Köhne Köprüsü.

Abb. : 8 — Kermanshah - Köhne Brücke.

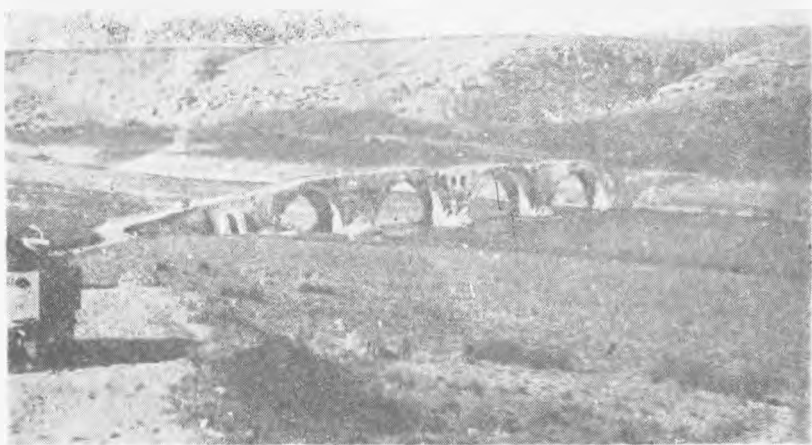
Resim: 9 — Erdebil - Semian Köprüsü.

Abb. : 9 — Erdebil - Semian Brücke.

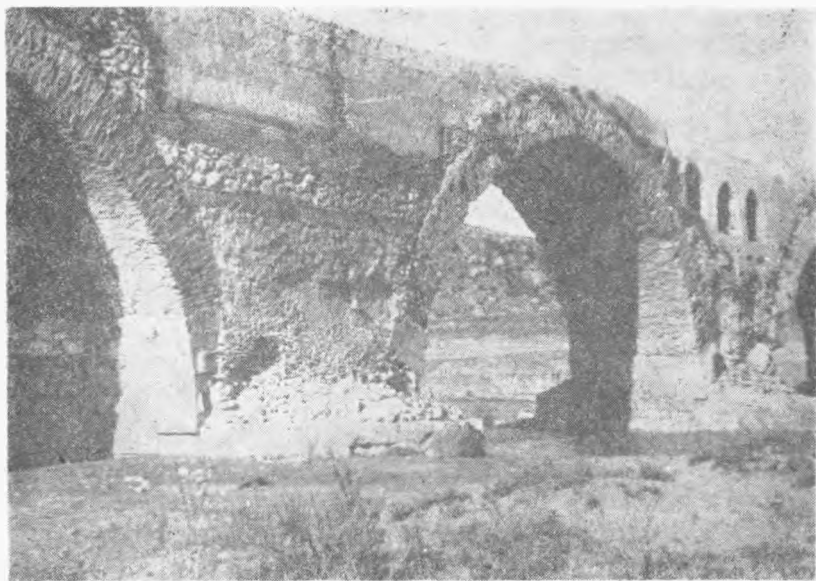
Resim: 10 — Tebriz - Acıçay Köprüsü.

Abb. : 10 — Tebriz - Acıçay Brücke.

Resim: 11 — Nasraddin Köprüsü.

Abb. : 11 — Nasraddin Brücke.

Resim: 12 — Nasraddin Köprüsü.

Abb. : 12 — Nasraddin Brücke.

Resim: 13 — Hasan Keyf Köprüsü.

Abb. : 13 — Hasan Keyf Brücke.

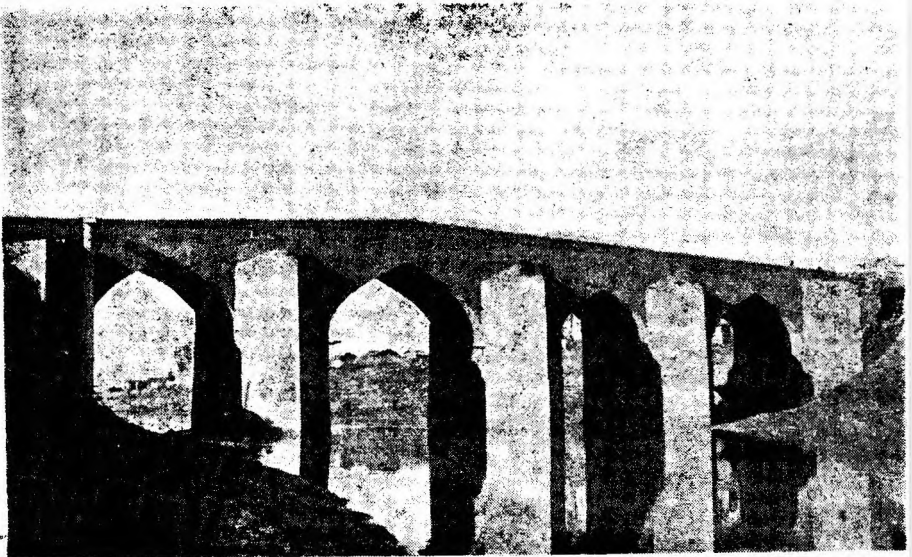

Resim: 14 — Hasan Keyf Köprüsünde İnsan Kabartması.

Abb. : 14 — Menschenrelief bei der Brücke Hasan Keyf.

Resim: 15 — Cezire-i İbn Umar Köprüsünde Burç ve Gezegen Figürleri.
Abb. : 15 — Die Tierkreis - und Planeten figuren bei der Brücke Cezire-i
İbn Umar.

Resim: 16 — Pehlevi Deç Köprüsü.
Abb. : 16 — Pehlevi Deç Brücke.

DIE BEZIEHUNGEN DER FRÜH TÜRKISCHEN BRÜCKEN ANATOLIENS ZUR IRANISCHEN BRÜCKENARCHITEKTUR (1)

Fügen İLTER

Die Brücken, die grundsätzlich als Ganzes einen funktionellen Charakter besitzen, sind nicht reich an architektonischen Elementen. Aus diesem Grunde, können wir bei der Feststellung der Epochen - eigenschaften keine bestimmten Syntesen erreichen, indem wir verschiedene Elemente vergleichen, wie wir es sonst bei den anderen Bauarten tun. Es besteht immerhin die Möglichkeit, die nicht so reichen und nicht so mannigfaltigen Elementen des Brückenbaues zu beobachten und auf Grund dieser Beobachtungen manche Syntesen zu erreichen, die uns die Epochen-eigentümlichkeiten formulieren.

Bei der Behandlung der Teile und Elemente der Anatolischen Brücken müssen wir auch manche Beispiele von ausserhalb Anatoliens erwähnen, die beim Entstehen des Ganzen oder der Teile einflussreich oder im Gegenteil unwirksam waren. Zu bemerken ist noch, dass im 12. bis zum 15. Jahrhundert in Anatolien der früh türkischen Epoche bis zu den Osmanen noch keine politische Einheit Anatoliens im heutigen Sinne existierte, aber auf einem sehr verbreiteten Gebiet eine türkische Kultur herrschte. Iran, Irak, Syrien und Kafkasien sind die Gebiete, wo die türkische

-
- (1) Wir haben in dem «VII. Internationalen Kongress für Iranische Kunst und Archaeologie» ein deutsches Referat über dieses Thema gehalten. Wegen der sehr begrenzten Zeit für die Referate mussten wir unsere Studie kurz zusammenfassend berichten. In diesem Aufsatz möchten wir das Thema umfassend und mit Literaturangaben behandeln, wir hoffen es auf diese Weise ergänzend vorzutragen.

Kunst und die türkische Kultur ihre Blüte erlebten. Auf den breiten Gebieten unter der Seldschukischen Herrschaft waren zwar manche unabhängige oder teilweise unabhängige Staaten vorhanden, aber die Kultur und die Kunst gehörten einer gemeinsamen Zivilisation mit dem einen und demselben Glauben und demselben Ziel.

Die vorwärtsbringende Kraft der Zeit war mit ihren Architekten, Baumeistern und dem ganzen technischen und Künstlerischen Vermögen in dem ganzen Reich wirksam (2). Genauso wie die Mesdschid in Ankara einen Architekten aus Isfahan besitzt, kann man in Konya einen Architekten aus Tebriz, in Hasan Keyf den Baumeister aus Farab treffen (3). Es war nichts ausserordentliches, die Werke einer und derselben Baumeistergruppe in den voneinander weit entfernten Orten zu entdecken. Auch Bretanitskiy betont diese Tatsache, indem er darauf hinweist, dass bei den architektonischen Dekorationen vieler historischen Werke in den Städten wie Bursa, Konya, Bagdat, Maşhad und Semerkant die Architekten und Baumeister aus Azerbeycan gearbeitet haben (4).

Idfolge dieser Gedanken müssen wir bei der Bekanntmachung und der Bewertung der ersten türkischen Brücken innerhalb des Anatoliens des zwanzigsten Jahrhunderts die Brücken der Lander mitberücksichtigen, die heute als Nachbarlander existieren.

In diesem Artikel, die früh-türkischen Brücken Anatoliens bis zum XIII. Jh. mit den früh iranischen Brücken zu vergleichen, ihre Bau - und Dekorations zusammenhänge festzustellen und sie auf diese Weise zu bewerten.

Diese Bewertung kann vor allem in Bezug auf das Äussere der Brücke geschehen das als «Form» zu bezeichnen ist, Bekanntlich bekommt eine Brücke ihre Form durch die Variationen an den Bögen die über dem Fluss gebaut werden. Bei den Brücken mit mehrfachem Bögen kommt die kombination der Öffnungen hinzu.

Die häufigste Form der früh anatolischen Brücken ist die mit einem steilen Grundbogen. Bei der Entwicklung dieser Art ist

(2) Kuban, D., Anadolu Türk Mimarisinin Kaynak ve Sorunları, İstanbul, 1965, s. 100.

(3) Mayer, L.A., Islamic Architects and their Works, Geneve, 1956, s. 137.

(4) Bretanitskiy, L.S., Zодчество Azerbeydjana XII - XV vv. Ī Yevo Mesto v Arhitekture Perednevo Vostoka, Moskva, 1966, s. 545.

zweifelloos die Tatsache wirksam gewesen, dass es in der Zeit keine Werkzeuge mit Rad benutzt wurde.

Die im allgemeinen von der gebirgigen Landschaft geformten Brücken bewahren in Anatolien selbst in den klassischen Epochen der Seldschukischen, Beylikien und Osmanischen Kunst ihre herkömmliche Form vom XII. Jh. und so herrschten zwei Haupttypen weiter.

Diese Verallgemeinerung können wir auch für die iranischen Brücken gelten lassen. Die bei den meisten iranischen Brücken herrschende Form ist die eines geraden Baues, bestanden aus mehreren, einander naheliegenden Öffnungen. Bei den nach beiden Seiten geneigten Brücken ist der steile Baustil der früh anatolischen Brücken nirgends zu treffen. Dafür knüpft sich die iranische Brücke an beiden Seiten je mit einer milden Neigung an den Strand an. Diese Eigenschaft zeigt in den frühislamischen Mustern (Zengiyan-Pul-i Huda Afarin) sowie in den von folgenden Jahrhunderten (wie zum Beispiel: Erdebil Nir (Abb. 1) Pehlevi Deç und Kermanşah - Köhne Brücken über dem Fluss Rud-ı Gurgan) ihre Wiederholungen. Diese Lage der Konstruktion macht die allgemeine Linie der iranischen Brücke horizontal und bestimmt bei den einigen den Viadük-charakter.

Auf diese Weise bilden sie zu dem anmutigen Bild der früh Anatolischen türkischen Brücken mit ihren feinen Silhouetten einen auffallenden Gegensatz.

Das bedeutet also, die inländischen und benachbarten Kunsteinflüsse verändern nicht das Wesen des Brückenbaues, aber diese Einflüsse machen sich wie die Traditionen in den architektonischen Elementen bemerkbar.

Der Bogen, der unter den architektonischen Elementen der Brücke der bedeutendste ist, ist bei den früh türkischen Brücken Anatoliens im allgemeinen «spitzförmig». Zwar ist die Grundöffnung «spitzförmig», aber es gibt auch Brücken, wo die Entleerungsöffnungen zweiten Grades kreisförmig gebaut sind (z.B. Die Brücken Malabadi «1145-1154» (5) und Tekgöz «1203») (6) (Abb. 2).

(5) Die Brücke zwischen Silvan und Bitlis auf der Strasse Diyarbakır-Silvan-Bitlis befindet sich über dem Bach Batman, der am Dicle mündet. Selbst in den neuen Veröffentlichungen ist als Baujahr dieser Brücke 1147 angenommen worden (Culpan, C., Türk Taş Köp-

Dass man neben den spitzförmigen Bögen die zweitrangigen Öffnungen als kreisförmige Bögen baute, kann als eine Erscheinung des Wunsches nach Variationen gedeutet werden. Diese Erscheinung hat eine besondere Bedeutung, weil sie den architektonischen Charakter der frühtürkischen Zeit widerspiegelt die als die seldschukische Epoche bezeichnet wird.

Der spitzförmige Bogen der frühtürkischen Brücken ist vorher besonders in Ost- und Südostanatolien bei den Brücken zu sehen, die von den Römern und Byzantinern gebaut wurden. Die Brücke Cendere aus der römischen Zeit (in der Nähe von Adıyaman, auf dem alten Weg Kâhta, in den Jahren 198-200 im Namen des Königs Septimus Severus gebaut) (7) (Abb. 3) und die Brücke Karamağara mit einer byzantinischen Inschrift (10 km. entfernt von Ağın, erste Hälfte des V. Jhs.) (8) haben spitzförmige Bögen.

Das bedeutet also, die Brücken der Römischen und Byzantinischen Epochen haben nicht alle spitzförmigen Bögen, wie man bis

rüleri, Ankara, 1975, s. 41), die Quellenstudie (İbn-ül Ezrak, Tarih-ü Meyyafarikin ve Amid, H.572, v. 172a, 172b, 179, 179b), ergibt jedoch das Baujahr als 1154. Ausführliches darüber in: (İlter, F., «Güneydoğu Anadolu Erken Devir Türk Köprülerinden bir grubun Yapısal ve Süsleyici öğeler Yönünden değerlendirilmesi» in der Zeitschrift Anadolu (Anatolia) im Druck).

- (6) Erläuterungen über die Inschriften der Brücke vgl. (Halil Edhem, Kayseriyye Şehri, mebaniyi İslâmiye ve Kitabeleri, İstanbul, 1332, s. 8-16. Ferner Gabriel, A., Monuments Turcs D'Anatolie, I, Paris, 1934, s. 31).
- (7) Der Ort der Brücke ist von Gazzola irrtümlich als Nord Syrien, in der Nähe von Kahta bezeichnet (Gazzola, P., Ponti Romani, Firenze, 1963 «Olschi Editore», s. 172).
- (8) Die Brücke ist während der Bemühungen die architektonische Werke des wegen des Staudammes Keban unter dem Wasser gebliebenen Gebietes zu retten erzieht hatten, im Jahre 1966 besonders studiert und mit dem V.-VI. Jh. datiert worden (Doomed by the Dam, Orta Doğu Teknik Üniversitesi Mimarlık Fakültesi, 9 No:lu yayın, Ankara, 1969, s. 54).

Dagegen ist im Jahre 1972 während der Arbeiten des Abrisses das Werk in Einzelheiten untersucht (Bogen Öffnung: 17,75 m., Höhe 10,65 m.) und als Baujahr die erste Hälfte des V. Jhs. angenommen worden (İlter, İ., «Karamağara Köprüsü Sökümü - Dismantling of Karamağara Bridge», Keban Projesi 1972 Çalışmaları, Ankara, 1976, s. 195-205, Tafel, 120-131).

heute irrtümlicherweise annahm und es in manchen Veröffentlichungen berichtete (9).

Die Untersuchung der Brückenarchitektur der benachbarten Länder hilft uns nicht viel, das Grad der Einflüsse dieser Länder auf die Form des Bogens zu bestimmen. Z.B. die iranischen Brücken im Osten weisen hinsichtlich der Bogenform grosse Unterschiede auf. Die früheste fundierte Brücke (10) der islamischen Zeit in Iran befindet sich in Azerbeycan über dem Fluss Aras und heisst Pul-i Huda Afarin (M.636) (11); sie hat einen flachen Typ und Bögen in der sogenannten iranischen Art, bestanden aus zwei, verschiedenen Kreisbögen (12). Was die Brücken aus der Zeit der Sasanies betrifft, die sind uns nur in ihren Grundsteinen erhalten geblieben. Darunter besitzen die folgenden Brücken Öffnungen in der Art des iranischen Bogens: Bend-i Emir (III. Jh.) bei Dizful, Shustar Brücke «Bend-i Kayseri» (III. Jh.) (13) (Abb. 4) in Isfahan;

-
- (9) Choisy, A., *Histoire de L'architecture*, Paris, 1943, II, s. 64. siehe auch (Tezcan, A., «Ankara yolumuzdaki Roma Köprüsü», *Türkiye Turing ve Otomobil Kurumu Belleteni*, 32/311 Ekim, Aralık 1971, s. 12).
- (10) In Iran sind die Gebiete, die an den Brücken der alt islamischen Epoche am reichsten sind, Fars, Horasan und Bahtiyar. Die Fundamente vieler dieser Brücken gehören der Epoche Sasaniden. Bei den einigen ist der Beitrag der römischen Ingenieure affallend (Pope, A.U., «Bridges, Fortifications and caravanserais» - *A Survey of Persian Art-II*, London - New York, 1939, s. 1228). Ausführliches über die iranischen Brücken in: (Ghirsman, R., *Iran, Parthians and Sasanians*, London, 1962, s. 137).
- (11) Die Quellen berichten uns, dass die Brücke von Bekr ibn Abdullah im Jahre 636 gebaut worden ist. (Hamdullah Müstevfi, - Übersetzt. Le Strange, G. - *The Geographical Part of the Nuzhat al Qolub*, Leyden - London, 1919, s. 89 - Pope, A.U., ebendort, s. 1227, Fussnote Nr.1).
- (12) Pope, A.U., ebendort, s. 1229, Abb. 435.
- (13) Als der Sasanidische König Şapur der II. den römischen Kaiser Valerian besiegte (260) hat er seine Kriegssklaven 7 Jahre an diesen zwei Bauten arbeiten lassen. Şapur II. hat den besiegten römischen Kaiser mit der Renovierung der verursachten Schaden in Iran und mit dem Bau der berühmten Staudammbrücke über dem Fluss Shustar beauftragt. Vgl. Ibn Havkal, «Übersetz von Quseley, W.», (*The Oriental Geography*, London, 1800, s. 76). Siehe auch (Le Strange, G., *The Lands of the eastern Caliphate*, Cambridge, 1930, s. 235) - Pope, A.Ü., ebendort, s. 1228, Fussnote Nr. 3). Ghirsman erzählt die Brücke in Grundzügen und klart den Leser mit einem Bild der Brücke auf. (e.d. s. 137, Abb. 174). Auch Ghirsman datiert die Brücke über dem Fluss Karun mit der zweiten Hälfte des III. Jhs. datiert (e.d. s. 133).

Şahristan Brücke über Zayende Rud; «Pul-i Dukhtar Brücke» auf dem Weg Dizful-Khurramabad. Das bedeutet also; nicht alle der in Iran aus den früheren (d.h. vorislamischen) Zeiten gebliebenen Brücken sind in ihren ursprünglichen Form erhalten. Nur die Pul-i Zar Brücke unter ihnen ist die einzige mit ihrem heilgebliebenen kreisförmigen (eliptischen) Bogen (14), die uns über die sasanische Brückenarchitektur aufklaren kann. Daraus kann man schliessen, dass der für die sasanische Architektur charakteristische kreisförmige Bogen (15) auch die Brückenöffnungen geformt hat.

Die Kırmızı Brücke und die Kaflan Kuh Brücke (16) in Nord Azerbeycan haben spitzförmige Bögen und zählen zu den iranischen Brücken deren oberbau durch die späteren Reparaturen umgeformt sind. Über das Baujahr der Kırmızı Brücke existieren zwei ganz verschiedene Datierungsdeutungen wie das XI.-XII. Jh. und das XVII. Jh. (17).

Mit anderen Worten können wir es so formulieren: Zwar ist die sogenannte Form des «iranischen Bogens» die für die islamische Zeit charakteristische Form der iranischen Brücken, aber dass man auch von der spitzigen Form des Bogens gebrauch gemacht hat, beweisen uns die Brücken «Kırmızı» und «Kaflan Kuh» (18). Das bedeutet aber nicht, dass wir den Ursprung des spitzförmigen Bogens mit den Sasanies verbinden könnten.

In der Tat haben manche Forscher wie Creswell und Herzfeld diese These unterstützt, indem sie verteidigt haben, dass der spitzförmige Bogen bei den Sasanies unbekannt war (19).

Ferner beobachtet man, dass weiter im Süden in Irak die Brücken «Altın Köprü» (IX. Jh.) (20) und «Habur» den Grund-

(14) Pope, A.U., e.d. s. 1232.

(15) Wiesner, J., Die Kunst des Alten Orients, West-Berlin, 1963, s. 152, Abb. 34. Ferner (Godard, A., Die Kunst des Iran, Berlin, 1964, s. 137, Tafel 110, 113).

(16) Bretanitskiy, L.S., e.d. s. 132.

(17) Severov, N.P., Pamiyatniki Gruzinskovo Zodchestva, Moskva, 1947 Bretanitskiy, L.S., e.d. die Fussnote auf der s. 113.

(18) Bretanitskiy, L.S., e.d. s. 133, Abb. 68, s. 134, Abb. 69.

(19) Creswell, K.A., Early Muslim Architecture, 1958, s. 103.

(20) Über die Einzelheiten der Brücke vgl. Streck, M., «Altın Köprü -Altun Köprü- maddesi», İslâm Ansiklopedisi, I, s. 389-390, ferner

bogen in Spitzform haben, daneben aber bei den kleinen Öffnungen von mannigfaltigen Bogenformen gebrauch machen. Ob besonders die Habur Brücke (21) sei es in ihrer allgemeinen Form sei es in ihrer Bogenform für die früh Anatolischen Brücken das erste Musterbeispiel gewesen sei, steht eine Frage Offen worüber man nachdenken könnte. Aber weil die Datierung dieser Brücke nicht nach den unanfechtbaren Belegen geschehen ist, kann sie nicht ohneweiteres als Quellenmuster anerkannt werden.

Es wäre vielleicht logischer die Brücke Habur, die sich innerhalb der Grenzen eines Gebietes bewindet, wo schon in der römischen Zeit Brücken mit spitzförmigen Bögen gebaut wurden, nicht als erstes Musterbild anzunehmen, sondern als ein Beispiel der regionalen Architektur, deren Tradition Bauten mit spitzgörmigen Bögen pflegte.

Unsere Kenntnisse über die armenische Brückenarchitektur in Anatolien sind auch sehr dürftig. Alles, was wir darüber wissen, beschränkt sich auf das einzige Beispiel, das von Brosset (22) und Lynch (23) bekannt gemacht ist; Nämlich die Brücke über Arpaçay in Ani (X.-XI. Jh.).

Brosset hat es festgestellt, das die glatt gebaute Brücke eine kreisförmige Grundöffnung besass, indem er die Reststücke der Brückenruine durch eine perspektive Zeichnung bewertet hatte. Der kreisförmige Bogen der Brücke hat die folgende Ordnung: Der tragende Hauptbogen und darauf ein sich stufenweise erhöhender, aus feinen Bögen entstehender Bau. Auf diese Weise sieht man die Anwendung einer neuen, regionalen Bogenordnung. Der im Ost-anatolien besonders auffallende armenische Einfluss zeigt sich auf diesem Gebiet bei diesen Brücken an der Wiederholung der Bogenkonstruktion der Arpaçay Brücke noch einmal. Z.B. treffen wir bei der Hatuniye Brücke (Osmanlı Brücke) in Bitlis dieselbe Bogenkonstruktion.

Sarre, F. - Herzfeld, E., *Archäologische Reise im Euphrat und Tigris Gebiet*, Band II, Berlin, 1920, s. 326; Buckingham, J.S., *Travels in Mesopotamia*, London, 1827, s. 328.

- (21) Über die Brücke Habur vgl. (Preusser, C., *Nordmesopotamische Bau-denkmäler*, Leipzig, 1911, s. 22-23). Ferner (Bell, G.L., *Amurath to Amurath*, London, 1911, s. 289).
- (22) Brosset, M., *Les ruines d'Ani*, St. Petersburg, 1860, s. 10, Pl. 11.
- (23) Lynch, H.F.B., *Armenia Travels and Studies*, Vol. I, London, 1901, s. 376.

Also wenn wir unsere Erklärungen bis jetzt zusammenfassen, können wir das Ergebnis folgenderweise formulieren: Die früh-türkischen Brücken in Anatolien haben sich viel mehr unter den Einflüssen der regionalen architektonischen Eigenschaften geformt als unter dem Einfluss eines bestimmten Landes oder mehrerer Länder; das trifft auch die Form ihrer Bögen.

Was die Form der mittleren Füßen betrifft, so zeigen sie in Anatolien bis zu den Osmanen bei den meisten der Brücken, die einen Grundbogen besitzen, keine Eigentümlichkeit. Bei jeder ausserordentlichen Angelegenheit ist der angemessene Mittlere Fuss gebaut worden. Nur bei einigen Brücken stellt man fest, dass sich auf den Fersen und Spitzen des mittleres Fusses «Pilons» erheben. Bei der Brücke Hasan Keyf (1155-1175) (25) die eine von den frühesten Brücken des Südost Anatoliens ist und durch ihren monumentalen Bau (die Grundöffnungsweite 40 m.) und durch ihre Reliefs eine besondere Bedeutung hat, sieht man die «Pilons», die bei den iranischen Brücken sehr verbreitet sind. (Abb. 5).

In der Tat hat bei den Iranischen Brücken der «Pilon», der als ein Aktivitätselement die horizontale Konstitution der Brücke mit Auslaufern in senkrechter Richtung teilt, einen wichtigen Platz. Die meisten dieser Elemente haben dreieckigen Durchschnitt (Z.B. Erdebil - 7 Göz (Abb. 6), Erdebil - Çelhoren Brücken (Abb. 7)) aber es gibt auch welche mit kreisförmigem Durchschnitt und solche, die grossen Umfang haben (Kermansah - Köhne (Abb. 8), Erdebil - Semian Brücken (Abb. 9)). Bei der Semian Brücke gibt es zusätzlich auf den Pilonen, so hoch wie die Pilonen selbst saulenartige Auslaufer, die aus Ziegeln gebaut sind und die Form eines Zylinders haben; diese kann man als die entwickelste Form dieser Idee betrachten. Ausserdem kann man auch solche treffen, die einen viereckigen Durchschnitt haben wie Z.B. bei der Tebriz-Acıay Brücke der Fall ist (Abb. 10).

Wir müssen aber darauf hinweisen, dass die «pilon»s bei den

(24) Brosset, M., e.d. s. 10, Pl. 11.

(25) Über die Ergebnisse der Forschungen über die Baueigenschaften, Ornamente und Datierung der Brücke über dem Fluss Dicle auf dem Strasse Batman - Gercüş - Midyat. vgl. (İlter, F., Osmanlılara kadar Anadolu Türk Köprüleri, Ankara, 1973, s. 38-45 (Halbilitationsarbeit an der Universität Ankara), siehe auch (İlter, F., «Güneydoğu Anadolu Erken Devir.....).

iranischen Brücken zu den funktionslosen Massen aus Erhöhungen geworden sind mit ihren Dimensionen, die die Höhe der Wand erreichten: und das war bei jeder Form sei es dreieckig sei es zylindermässig, der Fall.

Bei den anatolischen Brücken ohne Mittelbogen ist die Spitze des Mittelfusses fast immer in der Form einer dreieckigen Prisma, und die Fersen sind zylindermässig. Diese Art ist auch bei den römischen und byzantinischen Brücken üblich. Was die landschaftlich bedingten Variationen betrifft, die sind sozusagen parallel zu den Variationen der Seldschukischen und der späteren Beyliken-Zeit.

Verglichen mit anderen Z.B. mit römisch-byzantinischen Brücken, die räumlich grössere Bauwerke sind, sind die türkischen Brücken mit ihren feinen Silouetten viel schöner und rationeller.

Ein wichtiges Element der Brücke ist die Geländer; und sie ist bei den früh türkisch-anatolischen Brücken, mit wenigen Ausnahmen, fast in gleicher Form bearbeitet. Die Tempanwand ist so, als ob sie bis zu der höchsten Linie der Geländer reihte. Anders gesagt, ist der Übergang zwischen dem Geländer und der Tempan-Wand nicht von aussen bestimmt worden.

Es ist schwierig, die typisch-eigentümliche Geländerform der türkischen Brücken in Anatolien bis zu den Osmanen festzustellen. Denn das Geländer ist wegen seiner Stelle den äusseren Umständen am meisten ausgesetzt und leicht um zu formen. Ausserdem ist es das Geländer, das bei der Herabsetzung der Brückenhöhe den neuen Voraussetzungen mit den Werkzeugen mit Rad und Motor gelitten hat.

Was es auch sei, besitzen wir unter den Brücken, die bis zu unserer Zeit geblieben sind, schöne Beispiele, worauf wir uns stützen können. Dass die Inschrift der Pazar Suyu-Brücke (1219-1236) auf dem Geländer zu sehen ist, beweist uns die Tatsache, dass das Geländer in seiner ursprünglichen Form erhalten geblieben ist. Dagegen ist die Inschrift der Yeşilirmak (Hıdırlık) - Brücke in einer Extra - Institution betont. Die Geländer - steine sind in einer neuen Form, und das Profil der Geländer ist wieder anders gemacht. Es steht fest, dass die Geländer der Brücken Tekgöz

(1203) (26) Kırşehir-Kesik «1248» (27) und Ankara-Akköprü «1222» (28), die wir nach ihren Inschriften fest datieren können; nicht mehr originell sind. Neben den Brücken mit Geländer gibt es auch welche ohne Geländer. Das beste Beispiel zu diesen ist Haburman Brücke (1179) (29). Dass die Malabadi Brücke kein Geländer aus Stein sondern ein Eisen besitzt, berichtet Evliya Çelebi (30). Das heutige Geländer ist der neue Bau aus Stein.

Zusammenfassend können wir über die Mannigfaltigkeit der Geländer folgendes sagen: Sie sind einfach, ohne jeden Schmuck, dagegen aber funktionsgemäss; besitzen viereckigen Durchschnitt, oben sind sie manchmal rund, manchmal aber in der Form eines Wiegen-deckels.

In «Ponti Romani» von Gazzola steht über die Geländer der

-
- (26) Die Inschrift der Brücke ist zum ersten Mal von Halil Edhem erläutert worden. (Kayseriyye Şehri, mebaniyi İslâmiye ve Kitabeleri, İstanbul, 1332, s 8-16). Siehe auch (Gabriel, A., Monuments..... I., s. 31 und Çulpan, C., e.d., s. 55-58).
- (27) Die Inschriften sowohl der Brücke wie auch der Karavansaray in der Nahe sind zum ersten Mal von Özgüç. T. - Akok, M. veröffentlicht und es erklärt worden, dass die Brücke in der Zeit des Keykavus II, Sohn von Kevhusrev II, im Jahre 646 (1248) gebaut wurde, («Üç Selçuklu Abidesi, - Dolay Han, Kesik Köprü Kervansarayı ve Han Camii» Belleten XXII, 86, Ankara, 1958, s. 251 u.w.).
- (28) Über die Inschrift mit dem Baujahr vgl. (Mübarek Galıp, Anadolu'da Türk Asar ve Mahkukat Tetebbuatına esas, (Ankara, II), İstanbul, 1928, s. 5).
Ausser dem Bauinschrift befindet sich noch eine Inschrift Sie wird einer frühen Restoration zugeschrieben (Mübarek Galıp, e.d., s. 5), aber auch behauptet dass sie «dem Bauarchitekten der Brücke gehöre» (Akyurt, Y., Türk İslâm Kitabeleri, I. Kısım, Ankara Kitabeleri, XI, Ankara, 1942, s. 57. In dem Archiv von T.T.K. unveröffentlicht). Wir nehmen diese Behauptung an.
Über diese Inschrift kann man auch manche Veröffentlichungen treffen mit dem Urteil; «...wegen der ruinierten Lage nicht zu entziffern (Öney, G., Ankara'da Türk Devri Yapıları - «Türkisch Period Buildings in Ankara» - Ankara, 1971, s. 159).
- (29) Über diesen Bau, vgl. (Konyar, B., Diyarbakır Yıllığı, Cilt III, 1936 und Gabriel, A., Voyages Archeologiques dans la Turquie (Orientale I, Paris. 1940 s 258-259., Kırzioğlu, F., «Çermik Kasabası üzerine notlar» Kara Amid, Savı I, İstanbul, 1956, s 277-278., İltter (Tunçdağ), F., Artukoğulları Sanat Eserleri, Ankara, 1973, D.T.C.F. unveröffentlichte Diss - s. 114-116., Çulpan. C., e.d., s. 49).
- (30) Evliya Çelebi, Seyvahatname. V, s. 78.

römischen Brücken Anatoliens gar nicht (31). Betrachtet man aber wie viel Mühe man sich hat geben müssen für das breite Geländer der Cendere, das sich stufenweise erhebt, dann begreift man schnell, dass das Geländer in dem römischen Brückenbau einen besonderen Wert hatte. (Zu betonen sind noch die Säulen am Anfang der Geländer und die Statuen darüber, die das monumentale Aussehen der Brücke erhöht haben müssen und aber heute nicht mehr existieren).

Das erste beste Beispiel der Byzantinischen Brücken, Sangarios, besitzt kein Geländer; weshalb wir über die Geländer der damaligen Epoche nichts genaues zu berichten wissen. Bei der Ağin-Karamağara Brücke dagegen ist das Geländer so niedrig, dass es kaum auffällt; eine Begrenzung, wenn man sie ein Geländer nennen will, grenzt die beiden Enden des Brückenwegs (Tabliye).

Was die iranischen Brücken betrifft, so ähneln sie den einfachen aber mannigfaltigen Form der frühtürkischen Brücken-Geländer. Genauso wie der Bogen sich bei den iranischen Brücken durch seine in der entgegengesetzten Richtung der «Tempan-Wand» betonten Form auffällt, so machen sich die Geländer durch ihre verschiedene Häufungsordnung bemerkbar. Es gibt Geländer nicht höher als ein Ziegel und sie umgeben das Ende von Tempan wie ein Bordur, haben ein Durchschnitt in der Form eines Vierecks (Erdebil 7 Göz, Erdebil-Çelhoren Brücken), es gibt auch welche mit einem dreieckig - Durchschnitt (Kermansah - Köhne, Erdebil - Semian Brücken). Es ist nichts Erstaunliches, wenn man bei der Erdebil - Nir Brücke die Geländerform der Cendere Brücke in Eski Kâhta in Anatolien wiedertrifft, die stufenweise hinabsteigt und die Küsten erreicht. Denn es ist eine Tatsache, dass die neuen Zivilisationen ihre Werke unter dem Einfluss alter Kulturen auf Gebieten neuer Syntesen hervorbringen.

Die Geländer, die sich in Anatolien erst bei den Osmanen entwickelt und ihre vollkommene Form erreicht haben, zeichnen sich dadurch aus, dass sie von aussen eine Übergangsform mit kornis das Niveau des Brückenwegs bestimmen (Z.B. die Edirne-Beyazit

(31) Vgl. (Gazzola, P., e.d.).

(32) Unter den Veröffentlichungen, die diese Brücke erwähnen vgl. (Texier, C. Description de L'Asie Mineure, Paris, 1839, I, s. 55-56; Ebersolt, J., Monuments d'architecture, Paris, 1934, s. 98; Gazzola, P., e.d., s. 124; Tezcan, H., e.d. s. 12-14).

Zwar haben die vorosmanisch-türkischen Brücken Inschriftentafeln und Zeichen für die Inschriftenbauten, aber diese Teile sind noch nicht mit allen ihren Elementen vervollständigt. Die Inschrift wurde bei den frühen Mustern auf die Tempansteinen bearbeitet (wie bei den Brücken Tekgöz, Malabadi, Haburman), aber sie konnte genauso gut als ein Geländer ohne irgend einen Vorzug, als ein gewöhnliches Bauelement existieren (Z.B. Köprüpazar Brücke). Die bei der Kırşehir - Kesik Köprü betonte Inschriftenstelle erreicht bei der Tokat - Hıdırlık Brücke ihren Gipfel (35).

Bei den meisten der iranischen Brücken sehen wir keine Inschrift. Und wenn wir eine finden mit Inschrift, so können wir keinen dafür bestimmten, Platz feststellen. Z.B. treffen wir bei der Brücke zwischen Meraga und Tebriz zwei Inschriften, auf einmal (die eine ist auf der Seite der Quelle, auf dem Pilon und in einem Kartuş umgeben von Ziegeln; die andere ist auf der anderen Seite, gestellt als eine Marmortafel in den Schlussstein des Bogens).

Das Material der frühanatolischen Brücken ist Stein. Aber bei manchen Brücken ist neben Stein auch Ziegel gebraucht worden, und das geschah unter dem Einfluss der benachbarten Bautraditionen, und des üblichen Baumaterials des betreffenden Gebietes.

Wie ich oben beim Behandeln des allgemeinen Aussehens und der Form architektonischer Elemente erwähnt habe, sind die Brücken, die in den vor-seldschukisch - islâmischen Epochen gebaut

(33) Çulpan, C., e.d., s. 115-116, Abb. 66.

(34) Bozkurt, O., Koca Sinan'ın Köprüleri, İstanbul, 1952, s. 20-29, Abb. 14, Kroki 1,3. Çulpan, C., e.d., s. 147-148. Diese Verallgemeinerung können wir auch bei den Brücken in den Balkan Ländern, gelten lassen. (Wie zum Beispiel: Mostar Brücke über dem Fluss Neretva, in Jugoslavien. vgl. Hasandediç, H., «Mostar'ın Türk Devri Kültürel ve Tarihî Anıtları», Vakıflar Dergisi, Sayı VII, İstanbul, 1968, s. 227-228. Siehe auch, Çeliç, D., - Mujezinovic, M., Starı Mostovi U Bosni I Hercegovini, Zagreb, 1969, s. 184-202.).

(35) Die Inschrift der Brücke über Yeşilirmak, auf der Strasse Tokat - Amasya in Nord-Ausgang von Tokat befindet sich auf dem Geländer und ist mit einer Tafel von der Grösse 2.15 m. × 3.15 m. bearbeitet. Über die Inschrift vgl. Halil Edhem, Anadolu'da Islâmi Kitabeler «Tarih-i Osmani Encümeni Mecmuası, Band VI, s. 641-643. Ferner (Repertoire Chronologique d'Épigraphie Arabe (RCEA), Tome XI, 2. Fas. (1942), Kahire, No: 4327).

sind, in Ost sowie Südanatolien hinsichtlich der Form und des Materials uneinheitlich. Bei der Altın-Brücke (Irak) und bei den oben genannten Beispielen aus Iran ist der Grundbestandteil des Baumaterials Ziegel. Unter den anatolischen Brücken ist einer Brücke Nasreddin, der Bau über dem Wasserniveau ganz Ziegel (auf dem alten Weg Siirt-Kurtalan, auf dem Fluss Botan, ist diese Brücke mit vier Öffnungen und ganz restauriert, mit XII. Jh. oder Anfang des XIII. Jhs. zu datieren, (Abb. 11,12)) (36).

Bei der Brücke Hasan Keyf ist die Öffnung auf der westen Seite aus Ziegeln gebaut (Abb. 13). Ausserdem sind die Ziegeln an der Aussenseite des Bogens Glasiert. Man kann behaupten, dass dieser Bogen, der nach Gabriel in der Zeit der Akkoyunlu gebaut worden ist (37), unter dem Einfluss der iranischen Kunst steht. Bekanntlich ist «die Dekoration aus «glasierte» und «nicht glasierte» Ziegeln eines der charakteristischen Merkmalen der seldschukischen Architektur in Iran; und sie ist bei der anatolischen Architektur neben den Stein- und Kachelndekorationen an die zweite Stelle gerückt worden.» (38).

Die Innerseite der Bögen von Haburman-Brücke auf diesem Gebiet (1179) ist aus Ziegeln. Das Beispiel im Mittelanatolien ist die Çağlayan Brücke in Amasya, die später gebaut worden ist (XIV.Jh.) (39). Auch bei dieser Brücke ist der Bogen aus Ziegeln gebaut. Zu den Beispielen, deren Grundtrag-elemente des Bautes aus Ziegeln sind, können wir die Hizan-Brücke in Ostanatolien zählen. Damit meinen wir natürlich nicht, dass bei den übrigen

(36) Bekanntlich stammen die meisten der früh Türken Brücken des Süd-ostanatoliens aus der Zeit der Artukoğulları. Wir erfahren von einer wichtigen Quelle, dass Fahreddin Kara Arslan, der die berühmte Dicle Brücke in Hasan Keyf hat bauen lassen, demnächst im Süden von Siirt, an der Küste von Banaris? und zwischen Erzen und Siirt (in Ecvensebuh?) eine Brücke errichtet habe (İbn-ül Ezrak, e.d., 179b). Wir sind der Meinung, dass wenn auch nicht die erste, aber die zweite Brücke (zwischen Erzen und Siirt) Nasreddin Brücke sein kann.

(37) Gabriel, A. VoyagesI, s. 75.

(38) Kuban, D., e.d., s. 58.

(39) Nach den alten Dokumenten wird berichtet, dass die Brücke «İltekin» ihren Namen von «İltekin Gazi», einem der Danişment - Emiren, bekommen hat. (Amasyalı Hüseyin Hüsameddin, Amasya Tarihi, I, İstanbul, 1332, s. 91). Als eine Veröffentlichung mit dem Baujahr der Brücke (1145) ?, die sonst keine Inschrift besitzt, vgl. (Rice, T. T. The Seljuks, London, 1961, s. 197).

Brücken überhaupt kein Ziegel gebraucht worden ist. Die Grundöffnungen und die Öffnungen bei manchen Fusspilonen, und bei den beiden Fallen, die Gewölben und die Kuppeln ist aus Ziegeln gebaut. Der hier gebrauchte Ziegel ist als eine technische Eigentümlichkeit zu bewerten, die man für die Deckung der kleinen Räume erfunden hat.

Wir übertreiben keineswegs, wenn wir die Tatsache, dass in Anatolien anstatt Ziegeln der iranischen Seldschuken Stein gebraucht hat, als den wahren Einfluss einer regionalen Tradition bezeichnen.

Es ist klar, dass die Vertreter dieser Tradition, die Bauten der römischen Zeit an der Spitze, auch die Produkte der armenischen Kunst sind. Zwar ist das Material Stein der Gebäude der römischen Zeit in der byzantinischen Kunst weiter gebraucht worden, aber der iranische Einfluss des Ziegelbaues ist nicht zu übersehen. Aber dieser Einfluss ist nur regional, nicht umfassend gewesen.

Die iranischen Brücken sind bis zum normalen Wasser-niveau aus Stein gebaut, der obere Teil ist aus Ziegeln.

Die früh anatolischen Brücken haben im allgemeinen dekorativ betrachtet ein einfaches Aussehen. Aber man kann nicht behaupten, dass diese Verallgemeinerung der Wahrheit ganz entspricht. Denn wir sehen bei einer Gruppe von Brücken in Süd-ost-Anatolien eine reiche Dekoration aus Menschen und Tiermotiven; die trotz der sehr beschränkten Möglichkeiten des Brückenbaues verwirklicht worden ist (Z.B. bei den Brücken Malabadi, Hasan Keyf (Abb. 14), Ceziret ibn Umar (Abb. 15) und Küçükköprü in Cizre). Und bei einer ostanatolischen Brücke (Çobandede) ist der Bau mit sehr reichen Arabesken geschmückt (40).

Bei den erwähnten Brücken des Südost-Anatoliens ist in den Reliefs das Gemeinsame die Behandlung der Tierkreise und der Planeten (41).

(40) Die Brücke 15 km. östlich von Hasankale, befindet sich auf der Strasse Erzurum-Karayazi. Sie ist im Treffpunkt der Bäche Bingöl und Hasankale. Nach diesem Ort bekommt der Fluss den Namen «Aras».

(41) Über die astrologischen Bedeutungen der Tierkreise und der Planetenfiguren vgl. (Hartner, W., «The Pseudoplanetary Nodes of the Moon's Orbit in Hindu and Islâmic Iconographies», *Ars Islamica*,

Je mehr man sich von Süd-ost Anatolien entfernt und nach Mittelanatolien kommt, beobachtet man, dass die Brücken immer einfacher werden. Die Brücken mit den Planeten und Tierkreisen -zeichnungen gehören dem XII.Jh. Bekanntlich bilden die Sinnbilder Planet und Tierkreis bei der seldschukischen Architektur das wesentliche Element der Dekoration. Es ist nichts erstaunliches, dass der mittelalterliche Glaube an die schicksalshafte Kraft der Sternenlage auch in Anatolien, in seinem Süd-Ost gebiet bei den «Artukoğulları Brücken» oft und mannigfaltig gestaltet ist.

Bekannt ist uns wiederum, dass auch die iranisch-seldschukische Kunst auf die Sternen-motiven, auf die Planeten und Tierkreisen - Zeichnungen grossen Wert legte. Erwähnt werden muss jedenfalls die Tatsache, dass dieses Thema bei den iranischen Brücken nicht bearbeitet, nicht widerspiegelt ist. Ich bin der Meinung, dass das mit dem Baumaterial zusammenhängt, und bei den iranischen Brücken nicht zur Mode geworden ist.

Fast alle anatolischen Brücken des XIII. Jhs. sind ohne jede Figuration. Erst nach der zweiten Hälfte des XIII. Jhs. zeigt sich der Kunstsil von Ilhanlı, der in Anatolien sehr stark war, auch bei der Çobandede Brücke (Ende des XIII. Jhs. und Anfang des XIV. Jh.) (42) und fällt besonders durch seine «barock» - plastischen, geometrischen und planzen Dekorationen auf.

Vol. V, Part 2, Ann Arbor, 1938, s. 119-122). Über die Bedeutung der Figuren innerhalb der Steindekoration während der Anatolischen Seldschuken Zeit vgl. (Ögel, S., *Anadolu Selçuklularının Taş Tezyinatı*, Ankara, 1966, s. 90-93).

Dass, bei diesen Brücken die Reliefdekorationen mit Figuren überwiegen und dass diese Eigenschaft sich bei den Ostanatolischen Brücken sich verbreitet, kann uns zur Annahme führen, dass sie sich unter den kaukasischen Künsten zu den Dekorationen der armenischen Architektur gehören. In der Tat kann behauptet werden, dass «viele der Geometrischen - motive der Dekoration von früh anatolischer Architektur durch armenien gekommen sind» (Kuban, D., e.d., s. 71-72). Jedenfalls ist diese Wirkung nicht einseitig; auch die islamische Kunst hat der armenischen Kunst besonders bei der architektonischen Dekoration wirksam geworden. Ausführliches über den Einfluss der türkisch-islamischen Kunst auf der Armenischen Architektur ist in; (Otto-Dorn, K., «Türkisch islamisches bildgut in den Figurenreliefs von Achthammar», *Anatolia*, VI, 1961/62, Ankara, s. 1-69.

(42) Wegen der Ähnlichkeit, die in Hinsicht auf die Dekorationen der Yakutiye - Medrese von Erzurum, auftaucht, ist sie von R.H. Ünal

Wir können in Anatolien keine unter den frühislamischen Brücken nennen, die die erwähnten Dekorationen als Bahnbrecher auf weisen könnte; das gilt auch für die Brücken in Iran, Irak, Syrien und Kaukasien. Die Brücken dieser oben genannten Nachbarländer sind mit den vor osmanisch - türkischen Brücken gemeinsam in Bezug auf ihren «einfachen Bau».

Betont werden muss jedenfalls folgendes: In Iran, wo der Ziegel als Hauptbaumaterial verwendet wurde, ist bei den Brücken durch eine Möglichkeit des Baumaterials, d.h. durch verschiedene Ordnungssysteme des Haufens die Monotonie der Flächen aufgehoben worden. Bei der Şehristan Brücke im Osten Isfahans, bei der Pehlevi Değ Brücke über dem Fluss Rod-Gurgan sind geometrische Ornamentik zu treffen, die aus den oben erwähnten Ziegelgeflechtes entstanden sind (43) (Abb. 16). Ferner weisen die Dehnungen in zylinderform auf den Pilonen eine Dekoration bei der Erdebil - Semian Brücke, bestanden aus voneinander verschiedenen Ziegelreihen.

Die Nasraddin Brücke, die in Anatolien die einzig bekannte ist in Bezug auf ihr Bau-material Ziegel in der Masse wie bei den iranischen Brücken, weist in der Dekoration eine Parallelität zu den iranischen Brücken. Die Dekorationsgürteln, die durch die Verschiedenheit der Ziegelhaufungen zustande gekommen sind, retten die Tempanwände aus ihrer Eintönigkeit.

Es ist uns bekannt, dass manche der Brücken, die im wirtschaftlichen und militärischen Verkehr eine grosse Rolle spielen, entweder in ihrem eigenen Wesen oder in ihren Nebeninstitutionen Sicherheitskräfte besessen haben. Wir erfahren ferner, dass in Anatolien in der Umgebung der Routen organisationen mit dem selben zweck existiert haben, sie hiessen «Derbentçiler» (44), «Köprücüler» (45) und «Gemiciler» (46). Sogar sind manche Dörfer,

zur Ende des XIII. Jhs, ja zum Anfang des XIV. Jhs. gerechnet. (Les Monuments Islamiques Anciens de la ville d'Erzurum et de sa région, Paris, 1968, s. 157).

(43) Pope, A.U., e.d. Volume IV, Pl. 491 B.

(44) Über dieses Thema Vgl. (Orhonlu, C., Osmanlı İmparatorluğunda Derbent Teşkilâtı, İstanbul, 1967).

(45) Ausführliches darüber enthält: (Orhonlu, C., «Köprücülük», VII. Türk Tarih Kongresi -25-29 September 1970-).

(46) Siehe (Orhonlu, C., «Gemicilik» Türkiye Mecmuası, Cilt XV, İstanbul, 1969).

deren Bewohner diese Posten ausübten, danach als «Köprü Köy» genannt worden (47).

Die Brücken Malabadi (Batman Su) und Çobandede besitzen Zimmer innerhalb ihrem Körper. Bei der Brücke Batman Su erheben sich in der Linie der Beginnpunkte des Grundbogens Eingänge zu den unteren Zimmern wie Festungstore. In den Zimmern, die man durch Treppen erreicht, gibt es eine Steinbank und kleine, Gebetsnischen ähnliche Nischen. Evliye Çelebi erzählt, dass in diesen Zellen die Reisenden auf den kleinen Nischen saßen und fischten (48).

Ferner berichten die Quellen, dass man an den Enden der Brücken Hanen gebaut habe. Wir erfahren, dass beim Eingang einer der Brücken von Artukoğulları eine Kervanseraı existierte die für eine Karavane von 300 Tieren platz hatte (49).

Als Beispiel zu den Hanen an den Brücken - Enden, die bis heute erhalten geblieben sind, können wir die Kervanserei von Kesik Köprü erwähnen (50). Zum zusammen - sein von Brücke und Han können wir weitere Beispiele zeigen : Köprü Han (in den Nähe von Köprüpazar Brücke), Çeşnigir Köprüsü Hanı, Şahrüh Köprü Han u.s.w.).

In Iran baute man Brückenkomplexe, bestanden aus Brücke, Warterhauschen, Zollgebäude, und Hanen. Aus Pope's Forschungen erfahren wir (51), dass die meisten der iranischen Brücken so gebaut worden sind, dass die Karavanen so wie durch ein Festungstor überqueren mussten. Als Beispiel zu dieser Art kann man bei der Pul-i Dukhtar in Khuzistan, bei der Şahrıstan Brücke in der Nähe Isfahan, in der Umgebung die Warterhauschen und die Hanen erwähnen. Und bei der Brücke Pul-i Huda Afarin in Zengiyan stellt man folgendes fest: eine Tür, die wahrscheinlich für die Aufsichts zwecken gebaut wurde, existiert auf der Brücke.

(47) Z.B. wird die Çeşnigir Brücke, auf der Strasse Ankara - Kırşehir. (100 km. entfernt von Ankara) wegen des Dorfes in der Nähe «Köprü Köy», «Köprüköy Köprüsü» genant. (Bittel, K., «Antike Orte Innerhalb des Halysbogens», -Kleinasiatische Studien-, Istanbuler Mitteilungen, Heft 5, İstanbul, 1942, s. 23).

(48) Evliya Çelebi, Seyyahatname, V, s. 78.

(49) Köprüllü, F., «Artukoğulları maddesi», İslâm Ansiklopedisi, Cilt I, s. 623.

(50) Vgl. Özgüç, T. - Akok, M., e.d.

(51) Pope, A U., e.d., s. 1226-1227.

Schluss :

Wir haben es versucht, die früh türkischen Brücken Anatoliens in Hinsicht auf ihren Bau und ihre Dekoration mit den Iranischen Brücken zu vergleichen und ihre Beziehungen zu einander festzustellen. Ich kann die Ergebnisse dieses Vergleichs folgenderweise zusammenfassen :

a) Bei der Form und beim Bau der türkischen Brücken Anatoliens steht die Rationalität im Vordergrund. Als Folge dessen sind die Bauelemente mit dem Zweck entstanden, dass sie das Ganze des Baues und seine Stabilität ergänzen. Es sind keine überflüssigen Massen, keine Verlängerungen oder Erhöhungen ohne Funktion. Bei der Bemühung um einen monumentalen Bau hat man den funktionslosen Hilfselementen keine Achtung geschenkt. Bei den iranischen Brücken ist das nicht der Fall.

Ein anderer Beweis der Rationalität der anatolischen Brücken ist folgendes : Man hat all die landschaftlichen und menschlichen Möglichkeiten des Bauortes benutzt und sich bemüht, diese Möglichkeiten zur Vervollkommenung des Baues zu bewerten. Zwar kann man sagen, dass auch die iranischen Brücken der selben Epoche die alten Gebäude benutzt hatten, aber es kann nicht behauptet werden, dass sie eine derartige Integrität erzielten.

b) Bei der Formgebung sind verschiedene Ansichten wirksam. Das Grundtragelement der Brücke, der Bogen, ist in Iran im allgemeinen in der Art des sogenannten «Iranischen Bogen», und der wiederholt sich bei allen Brücken.

Dagegen sind bei den anatolischen Brücken die Bögen in der eigentümlichen Form Anatoliens «spitzförmige Bögen».

Auch die Form der Brücke, die durch die Reihung der Bögen entsteht, zeigt Unterschiede.

Bei den iranischen Brücken lassen die Bögenreihen in kleinen Öffnungen auf eine natürliche Weise den Typus glatter Brücken. Dies bestimmt bei manchen Brücken auch den «Viadük-Charakter». Ausser einigen alten Steinbrücken ist die sehr verbreitete Brückenkomposition bestanden aus kleinen Öffnungen, ist nur eine Folge des Baumaterials. Dass die grossen Bögen immer seltener wurden, weil das Baumaterial Ziegel nicht die selbe Tragkraft

hatte, machte es zur Folge, dass die Bogenöffnungen der Brücke bei einer bestimmten Grenze gehalten wurden.

Was die anatolischen Brücken betrifft; dort ist eine andere Ordnung auffällig: Der grosse Bogen ist im allgemeinen auf dem Grundflussbett gebaut und hat auf beiden Seiten andere Bögen mit kleineren Öffnungen, Diese Ordnung hat die «Spitzbrücke» zustande gebracht, die nach beiden Seiten Neigungen hat. Und das Baumaterial Stein hat die Pläne der grossen Bögen zu verwirklichen beigetragen.

Die einzige Brückenart unter den iranischen Brücken, die in Anatolien ihr gleiches sucht ist die Staudambrücke. Der Typus Brücke und Staudam hat in Anatolien kein Beispiel.

c) Über die esthatischen Dekorationselemente der Brücke ausser der Formgebung selbst können wir folgendes sagen.

In Iran entsteht die Dekoration aus geometrischen Motiven, die durch die mannigfaltige Gebrauchweise des Baumaterials, Ziegels, zustande kommen. Bei dem Gebrauch des Ziegels als Glasiert herrschten dieselben Absichten. Bei der Dekoration hat man von den astrologischen Sinnbildern keinen Gebrauch gemacht.

Bei den anatolischen Brücken trifft man niedrige und hohe reliefs. Fast alle der Brückenreliefs dieser Zeit haben astrologische Bedeutungen.

d) Die iranischen Brücken haben für Inschriften keinen besonderen Platz. Dagegen haben in Anatolien die Inschriften, die anfangs irgendwo gestellt wurden, spezielle architektonische Institutionen bekommen und so sind die sogenannten «Inschriftentürme» (Kitabe köşkləri).

Wir können folgendes behaupten: Die Anatolische Brückenarchitektur ist erst durch den Gebrauch des Ziegels unter den iranischen Einfluss geraten. Dieser Einfluss, der ganz beschränkt in einem Teil des Ostanatoliens wirksam war, konnte sich nicht verbreiten.

Als eine gemeinsame Charakteristik der anatolischen und iranischen Brücken, können wir erwähnen, dass an beiden Enden mancher Brücken Hanen gebaut wurden und Hanen und Brücken als Einheit existierten.

Als schluss all unserer Bewertungen können wir folgendes beurteilen: Es waren vielmehr die lokalen, regionalen Eigenschaften, die türkischen Brücken dieser Epoche geformt haben: die Brücken jener Zeit waren mit all ihren Eigenschaften «anatolisch».

ANADOLU'NUN TÜRK - İSLÂM DEVRİ YAPILARINDA ENTERESAN BAZI TAŞ KEMER VE TONOZLAR

Dr. Yılmaz ÖNGE

Anadolu'nun islâmî devirlere ait bilhassa abidevî yapıları, bunları inşa eden mimar veya ustaların, kompozisyon ve dekorasyon kabiliyetlerinin yanısıra, teknik ve malzemeye dayanan çeşitli sanat hünerlerini gösterdikleri birer faaliyet sahası olmuşlardır. Genellikle, meydana getirilen eserin mahiyet ve cesameti dikkate alınmaksızın, yapıcının, sanat ve teknik maharetini isbatlamak için başvurduğu ve muhtemelen kendi devri için meslekdaşları ile bir rekabet veya mukayese imkânı veren bu sanat gösterilerinin, zamanla eski değerlerini kaybettikleri anlaşılmaktadır. Belki alışlagelmişin tekrarından bıkkıldığından yahut yeni yeni buluşlar karşısında orijinalitesini kaybettiğinden, bu türlü sanat oyunlarının çoğu, bugün bile dikkatimizden kaçmaktadır.

Mimarlık tarihinde en mühim teknik buluşlardan biri, şüphesiz kemer örgüsüdür (1). Kemer örgüsü ve bundan doğan kubbe ve tonoz inşaatı ise yüzyıllar boyunca Türk - İslâm Sanatının vazgeçilmez unsurları olmuş; hemen her yaratıcı mimar veya usta, bu tekniğin imkânlarını kendi buluşları ile genişletmek veya yeni yeni denemelerle zenginleştirmek için adeta zorlamıştır. Genellikle bilhassa yüzeysel dekorasyona fazla rağbet etmeyen, fonksiyonunun gerektirdiği nisbet ve ölçülerle mimarî eserler vücuda getiren Türk sanatkârlarının en büyük tutkularından biri, tekniğin

(1) Celâl Esad Arseven, *Türk Sanatı Tarihi*, (Kemerler) bölümü. İst s. 689-694); *Sanat Ansiklopedisi*. II. Cild, (Kemer, maddesi s. 1006; Afife Batur, *Osmanlı Camilerinde Kemer*. İst. 1974.

ve malzemenin verdiği imkânları bir sanat gösterisi şeklinde kullanmak arzusu olmuştur. Nitekim, bu konuda çeşitli efsaneler, hattâ sanatkârların kendilerine mâledilen sözler ve hikâyeler, günümüzde bile halkımızın arasında anlatılagelmektedir. Ahlat'ta Usta-Şagird Kümbetinin ismi, Tercan'da Mama Hatun Külliyesinin inşası, Erzurum'da Çifte Minareli Medresenin minareleri ile ilgili efsaneler, Edirne Selimiye Camiinin kubbesi hakkında Mimar Koca Sinan'a atfedilen sözler gibi...

Anadolu'daki Türk - İslâm devri yapılarında görülen muhtelif şekillerdeki kemerler arasında bilhassa düz atkılı taş kemerler, sanat ve teknik gösterileri için taşçı ustalarınca tercih edilmiştir. Düşey yüklere fazla mukavemet edemeyen, yarlarda ise büyük itme kuvvetleri meydana getiren düz atkı kemerler, bu özellikleri yüzünden genellikle küçük açıklıklar için ve takviyeli olarak kullanılmışlardır. Bu kemerlerin en büyük avantajı kapı ve pencere gibi açıklıklarda dörtgen biçiminde boşluklar meydana getirebilmesidir. Diğer kemer şekillerine göre inşası daha fazla itina ve hesap gerektiren düz atkı kemerler, ustaların kendi bilgi ve kabiliyetlerine olan güvenlerinin eseri olmuştur.

Taş işçiliğinin tabii olarak ve bir gelenek halinde sürdürüldüğü Doğu ve Güney-doğu Anadolu'da, düz atkı kemerli yapıların en güzel ve tipik örnekleri görülmektedir. Mengüçoğullarından Ahmed Şah tarafından yaptırılan 1228 tarihli Divriği Ulu Camiinin, kuzey ve batı portallerindeki düz atkı kemer biçimindeki lentolar, üzerleri de işlenmek, hattâ kuzey portalinde görüldüğü gibi, portal tezyinatının genel şemasına kemer taşları da dahil edilmek suretiyle tertiplenmişlerdir. Yakından ve dikkatli bakılmadıkça, 1.80 m. genişlikteki, kuzey portalinin kemer taşları farkedilmemektedir ki, yukarıda ifade ettiğimiz gibi, bu özellik Üstad Ahlat'lı Hürşah'ın teknik maharetini göstermek için başvurduğu sanat oyunlarından birinin neticesidir (Res. 1). 1.50 m. genişlikteki batı portalinin lentosunda ise, kemer yüzünü süsleyen içleri dolgulu tersli yüzlü bir sıra palmet motifinin arasında kemer taşlarının derzleri gizlenmek istenmiştir (Res. 2). Daha sade bir örnek, caminin bitişiğindeki darüşşifanın içinde, türbenin iç avluya açılan 1.00 m. genişlikteki kapısıdır. Burada da kemer taşlarının derzleri yine kemer yüzünü süsleyen basit geometrik desenlerle gizlenmiş ve düz atkı kemer halindeki lento üstten kırık kemerli bir takviye kemeri

görünüşünde bir lento ile techiz edilmiştir (2). Ancak bu düz atkı kemerler kuzey portal hariç normal veya küçük açıklıklarda kullanılmış olup, üstlerine gelen düşey yükler, kemerlerin yukarısında yer alan monolit bloklar veya tahfif kemerleri vasıtasıyla doğrudan doğruya açıklıkların yanlarına intikâl ettirilmiştir. Diyarbakır Surlarında takriben 5.00 m. civarında genişliğe sahip olan Urfa ve Mardin Kapılarının orta açıklıkları gibi Bizans devrine ait (3) düz atkı kemer tatbikatlarından sonra, 1183 tarihinde Artukoğullarından Mehmed bin Karaarslan tarafından yeniden inşa ettirilen, Urfa Kapısının 3.45 m. genişlikteki kuzey geçidi (Res. 3), XII. yüzyılda Artukoğulları tarafından yaptırıldığı söylenen, takriben 2.00 m. genişlikteki Hısn Keyf Kalesinin ikinci kapısı (4) gibi büyük açıklıklarda da çok parçalı fakat sade tezyinatlı düz atkı kemerlerin tatbik edildiği görülmektedir. 1335 tarihli Niğde Sungur Ağa Camiinin 2.20 m. genişlikteki doğu portalinin lentosunu da, nisbeten büyük açıklıklı fakat kemer taşlarının üzeri değişik tezyinatlı düz atkı kemerlere bir örnek olarak saymak gerekir. 1220 tarihli Konya Alaaddin Camiinin kuzey avlu duvarındaki aksiyal portal (Res. 4) ile 1251 tarihli Konya Karatay Medresesinin 1.40 m. genişliğindeki portalini (Res. 5) ve yine Konya Alaaddin Camiinin avlusundaki anonim türbenin 1.10 m. genişliğinde portalini, normal açıklıkta kullanılmış düz atkı kemerlerin, iki renkli taşların münavebeli dizimi ve değişik biçimli geçmelerle birbirine kenetlenişini gösteren en meşhur örneklerdendir. Ancak bütün bu örneklerde dikkati çeken husus, ne kadar küçük açıklıklarda inşa edilirlerse edilsinler, düz atkı kemerlere fazla düşey yük vermek için, Konya Alaaddin Camii avlusunun, aynı cami avlusundaki anonim türbenin, Konya Karatay Medresesinin portallerinde görüldüğü gibi ya arada yatay bir boşluk bırakılarak, alttaki kemerin iki başına basan yekpare taş bloklarla veya 1371 tarihli Mardin Abdüllatif Camiinin portalinde (5) görüldüğü gibi ikinci

-
- (2) A. Gabriel, *Monuments Turc d'Anatolie*, II. Cild, Paris 1934, LXXVIII. planş, 1. res. ve LXXIII. planş, 3. res.
 - (3) A. Gabriel, *Voyages Archeologiques dans la Turquie Orientale*, I. Cild, Paris 1940, s. 144, 146, ve Fig. 111, 117; II. Cild, LIII. planş, 2. res. ve LIV. planş, 3. res.
 - (4) A. Gabriel, *Voyages Archeologique...* I. Cild. s. 60. ve Fig. 45; II. Cild, LIII. planş, 2. res. ve LIV. planş, 3. res.
 - (5) A. Gabriel, *Voyages Archeologique...*, I. Cild, s. 25-26. ve II. Cild, X. planş, 2. res.

bir düz atkı kemerle yahut ta Diyarbakır Surunun Urfa Kapısının da yapıldığı gibi bir tahfif kemeri ile takviye edilmiş olmalarıdır.

Anadolu yapılarındaki düz atkı kemerler, sadece münferit elemanlar olarak da kullanılmamıştır. Roma mimarîsinde nasıl yarım daire kemerler yanyana ve birbirine bitişik olarak sıralanmak suretiyle bir beşik tonoz meydana getirilmiş ise (6), Türk İslâm yapılarında da düz atkılı taş kemerlerin yanyana ve birbirine bitişik olarak sıralanmasıyla taş örgülü düz tavanlar inşa edilmiştir. Bunun en iyi örneklerinden biri Beşare bin Abdullah'ın emriyle 1223 de Niğde'de yaptırılan Alaaddin Camiinin kuzey nihayetindeki orta sahin tavanıdır. 3.80×6.70 m. ebadında, bir dikdörtgen sahanın üstünü örten bu tonoz üst üste bindirilmiş dört sıra basit mukarnas dizilerinden ve bunun da üstünde yine basit bir profil kuşağından ibaret bir etekle yükseltilmiş, kesme taştan düz bir plâk görünüşündedir (7) (Res. 6). Muhtelif ve gelişigüzel tamirler yüzünden eski muntazam örgüsünü bugün kaybetmiş olan bu tonoz, kuzey-güney istikametinde ve birbirine bitişik yirmibir adet düz atkı kemerden meydana getirilmiştir. Bu kemerlerin sadece ortadaki diğerlerine göre daha geniş tutulmuş olup bunun kilidini teşkil eden iki kemer taşının alt yüzleri, sekiz köşeli bir yıldızı tamamlayan oyma geometrik motiflerle süslenmiştir. Birbirine bitişik kemerlerin taşları arasındaki derzler, muhtemelen, tavanı düz bir duvar örgüsü gibi göstererek, aşağıdan bakanları yanıltmak için, muntazam bir sıraya göre değil, şaşırtmalı olarak tertiplenmiştir. Camiinin mimarları olan Sıddık bin Mahmud ile kardeşi Gazi'nin, sultan mahfilinin üstüne isabet eden bu düz atkı tonoz ile hakikaten üstâdâne bir sanat gösterisi yaptıkları anlaşılmaktadır. Çini plâklarla kaplı olduğu için inşa tekniğini kat'iyetle bilemediğimiz bir başka düz tavan örneğini de Bursa'da 1422 yılında Çelebi Sultan Mehmed tarafından İvaz Paşa ya yaptırılan Yeşil Camiinin sultan mahfilinde buluyoruz (8). Kanaatimizce bu mahfilin tavanı da taştan veya özel şekillerde hazırlan-

(6) Fransa'da Pont du Gard'da ve Yugoslavya'nın Split (Splato) şehrinde, Dioklesyen Sarayındaki Jüpiter Mabedinde olduğu gibi.

(7) A. Gabriel, *Monuments Turc d'Anatolie*, I. Cild, s. 120, Fig. 72-73.

(8) A. Gabriel, *Une Capitale Turque Brousse*, I. Cild, Paris 1958, s. 86. ve Fig. 35-36; II. Cild, XXXVIII. planş, 1-3. res.; E. Hakkı Ayverdi, *Osmanlı Mimarîsinde Çelebi ve II. Sultan Murad Devri*, II, İst. 1972, s. 73, 74, 77 ve res. 75, 81, 105.

mış tuğlalardan imâl edilmiş (9) düz atkı kemerlerle meydana getirilmiş, ancak kemer taşlarının alt yüzleri çini plâklarla, duvar kenarlarına rastgelen kısımlar ise çini mukarnaslardan ibaret bir etek ile süslenmiştir (Res. 7). Yeşil Camiinin giriş eyvanı ile yanlarındaki zemin kat eyvanları da muhtemelen aynı sistem ile örülmüşlerdir (10).

Taşçı ustalarının sanat gösterileri arasında sayılması gereken bir kemer çeşidi de sarkıtlı kemer dediğimiz, değişik görünüşlü kemer örgüleridir. Bu tip kemerlerde, kemer taşları ile birlikte işlenmiş olan püskül veya sarkıt dediğimiz çıkıntılar, üstteki taşıyıcı kemer örgüsü altında, taştan dekoratif bir nevî dantel veya püsküllü bir saçak meydana getirirler. Sarkıtlı kemerlerin en güzel örneklerini Diyarbakır Ulu Cami Manzûmesinden Mesûdiye ve Zinciriye Medreselerinin avlu revaklarında buluyoruz. 1193-1223 yıllarında II. Sukman veya Sökmen tarafından inşasına başlatılarak 1223 de Rükneddin Mevdûd tarafından Halep'li Mahmud bin Cafer ustaya tamamlattırılan Mesudiye Medresesinde, ana eyvanın karşısına rastlayan sivri kemer, değişik şekillerde örülmüş ve üzerleri muhtelif motiflerle süslenmiş diğer kemerler arasında dikkati çekmektedir. Üzerleri tezyinatlı bu sivri kemerin taşlarının altında, üçgen biçiminde aşağıya uzanan ve ucu ters bir küçük üçgenle nihayetlenen, geometrik desenli birer sarkıt mevcuttur (11) (Res. 8). Bu sarkıtlar 75 cm. genişliğindeki kemer karnı yahut derinliği boyunca devam etmekte ve ışık-gölge oyunları ile değişik bir görünüş meydana getirmektedir. Mesudiye Medresesi ile aynı tarihlerde İsa Ebu Dirhem'e inşa ettirilmiş olan Zinciriye Medresesinde de, iç avlunun revakları üzerleri nakışlı ve daha değişik sarkıtlı kemer örneklerini ihtiva etmektedir. Giriş eyvanının önüne rastlayan 3.50 m. açıklığındaki sepet kulpu biçimindeki revak kemerinde, kemer taşları birer taş atlıyarak palmet şeklinde

(9) A. Gabriel, Yeşil Camiinin bütün tonozlarının tuğla olduğunu söylemektedir. Bakınız: *Une Capitale Turque Brousse* I. Cild, s. 86.

(10) A. Gabriel, *Une Capitale Turque Brousse*, I. Cild, Fig. 34. ve II. Cild, XXXV. planş, 2. res. ve C. planş.

(11) A. Gabriel, *Voyages Archeologique dans la Turquie Orientale*, I. Cild, s. 195-196. ve Fig. 151; A. Kuran, *Anadolu Medreseleri*. Ankara 1969, s. 24. ve 26. res.; Mahmud Akok, *Diyarbakır Ulucami Manzumesi*. Vakıflar Dergisi, VIII. Cild, Ankara 1969, s. 127-128, ve 15, 19. planş, 45. res.

sarkıtları ihtiva etmektedir (12). Ancak bu sarkıtlar kemer derinliğince devam etmeyip sadece kemerin ön ve arka yüzlerinde ve şaşırtmalı olarak yapılmışlardır. Zamanla bunların çoğu kırılarak düşmüş ve yerleri boş kalmıştır. Giriş eyvanının karşısındaki ana eyvanın yine sepet kulpu biçimindeki kemerinde ise, sadece dış yüz, yine kemer taşları birer atlıyarak, içe doğru kavisli yarım papyon şeklinde sarkıtlarla süslenmiştir (13) (Res. 9). Maalesef bu sarkıtların da çoğu kırılıp yok olmuştur. Ana eyvanın iki yanındaki küçük açıklıklı kemerlerde ise, sarkıtlı kemerlerin en basit örneğini görmekteyiz (Res. 9). Bu yarım daire kemerler üçer taştan ibaret olup, ortadaki kilit taşlarının altında ikiz kemer görünüşünü veren, damla şeklinde profilli birer sarkıt bulunmaktadır (14). Ancak bu kemerlerden sağdakinin kilit taşı düşmüştür. Sarkıtlı kemerler ender olmakla beraber XV.-XVIII. yüzyıllarda da bilhassa güney ve güney-doğu Anadolu'daki bazı yapılarda tatbik edilmiştir. XV. yüzyılda inşa edilen Edirne Üçşerefeli Camide şadırvan avlusunun batı kapısında, XVI. yüzyılda inşa edilen Tarsus Ulu Camiinin avlusunda, cümle kapısının iç yüzünde, (Res. 10), XVIII. yüzyılda inşa edilen Adana Yeni Cami avlusunun cümle kapısı (Res. 11) ile yine aynı yüzyılın eseri olan Yeşil Mescidin kible cephesindeki pencerede olduğu gibi.

Düz atkı kemerlerin yanyana ve birbirine bitişik inşasıyla nasıl düz atkı tonozlar vücuda getirilmiş ise, bu türlü tonozlardaki kemerlerin muhtelif şekilli sarkıtlarla süslenmesiyle de mukarnaslı veya sarkıtlı tonozların meydana getirilmesi mümkün olmuş ve bu tatbikat taşçı ustalarına sanat gösterileri için yeni imkânlar sağlamıştır (15). Sarkıtlı tonozların düz atkı tonozlardan farkı, kemer taşlarının altında muhtelif şekillerde uzanan veya girintiler yapan mukarnas dilimleri yahut sarkıtlar ihtiva etmeleridir. Sarkıtlı tonozların Anadolu'da mevcut en eski tarihli örneklerinden biri, Divriği Ulu amiiinde, aksiyal cümle kapısının gerisindeki tonozda görülmektedir (16). Kuzey duvarına bitişik olarak sırt-

(12) A. Gabriel, *Voyages Archeologiques ...* I. Cilt, s. 199. ve Fig. 154; A. Kuran, a.e., s. 28. ve 37. res.; M. Akok, a.m., s. 130-131. 23. planş ve 50-51. res.

(13) A. Kuran, a.e., s. 28. ve 40. res.; M. Akok, a.m., 23. planş, 49-50. res.

(14) A. Kuran, a.e., s. 28. ve 41. res.; M. Akok, a.m., 23. planş.

(15) Benzeri kompozisyonları, Selçuklu devrine ait ahşap tavanlarda da görmekteyiz. Bakınız: Y. Önge, *Selçuklularda ve Beyliklerde Ahşap Tavanlar*. T.T.K. Atatürk Konferansları V., 1971-72, Ankara 1975, s. 195.

(16) A. Gabriel, *Monuments Turc d'Anatolie*, I., Cild, Fig. 112. ve s. 177;

ları düz atkılı, yarım bir haçvarî tonozun ortasına yerleştirilmiş bulunan bu mukarnaslı tavan, takriben 1.30×2.00 m. ebadında dikdörtgen sahayı kaplamaktadır (Res. 12). Mukarnasların tertibi-
bindeki küçük bozukluklar ve tonoz aksına göre mukarnaslı kıs-
mın kaydırılmış yeri muhtelif onarımların neticesi olsa gerektir.
Takriben 50×50 cm. ebadında kare plânlı mukarnas parçaları ve-
ya kemer taşı sarkıtları, biribirinin eşi olup kare tabandan kavisli
köşe üçgenleriyle başlayıp aşağıya doğru daralan ve uçları dört
kollu çukur yıldızlarla süslenmiş sekizgen püsküller, halindedir.
Yukarıda da ifade ettiğimiz gibi, tavan derinliğine doğru yükselen
bu taşların devamı (taşçı tabiriyle kuyrukları) aslında, tonoz ka-
lınlığı içinde gizlenen kemerlerin birer taşıdır. Yani, cephe duva-
rına dik vaziyetteki her sıra, biribirine geçmeli üç adet kemer ta-
şından ibaret birer düz atkı kemere tekabül etmektedir. Divriği
Ulu Camiinin mukarnaslı veya sarkıtlı tonozu, böylece, kuzey du-
varına dik ve yanyana dört adet sarkıtlı düz atkı kemerden mey-
dana gelmiştir.

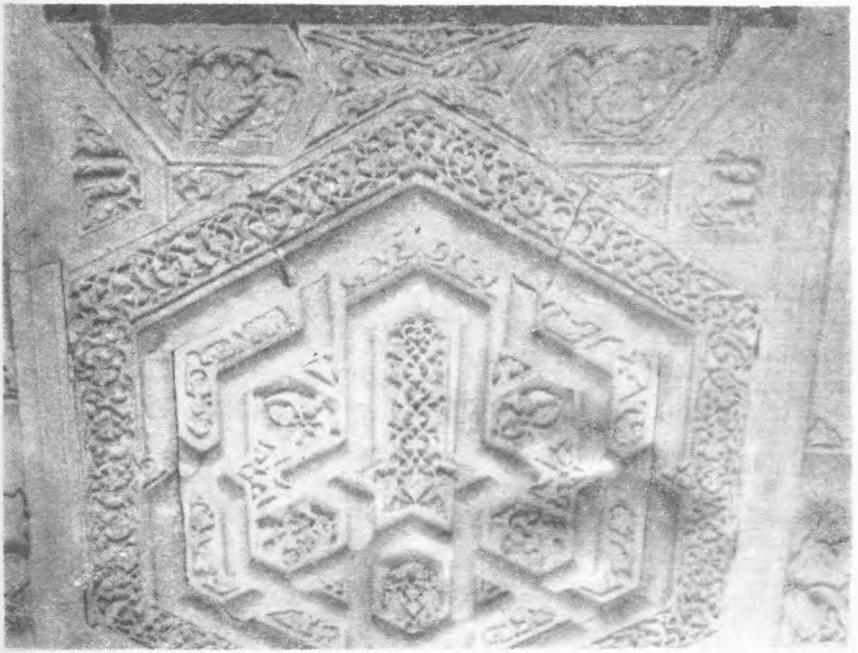
Benzeri bir sanat ve teknik gösterisi, 1408 yılında Karaman-
oğlu Mehmed Bey tarafından mimar Firuz'a tamir ve tadil ettiri-
len Aksaray Ulu Camiinin mahfilinde, orta aks tonozunda karşı-
mıza çıkmaktadır (17) (Res. 13). 2.64×2.86 m. ölçüsündeki bu
sarkıtlı tonoz, mahfilin sivri tonozunun sırtında ve kuzey nihaye-
tinde yer aldığı için, güneyden bakıldığında, mahfil tonozunun
sivri kavsi ile buna göre daha aşağıda kalan mukarnaslı düz atkı
tonoz arasında kalan kısımdan, sarkıtlı örgünün tekniği açıkca gö-
rülebilmektedir. Aksaray Ulu Camiindeki düz atkılı tonozun
 22×22 cm. ölçüsündeki sarkıtları üç değişik şekilde işlenmiştir.
Birinci tip sarkıtlar, ucu düz bir kare ile nihayetlenen, dört kollu
bir püskül biçimindedir. Bu püskülün kollarının dış yüzleri, yuka-
rıdan aşağıya doğru daralan bir armut şeklinde kavislendirilmiş-
tir. Tepede kolların arasında kalan kısımlar, köşelere doğru iki-
şer üçgen ile pahlandırılmıştır. İkinci tip sarkıtlar, merkeze doğ-
ru çukurlaşan, yuvarlak dilimli sekizgenlerle süslenmiş, köşeleri
de yine ikişer üçgenle uçlara doğru pahlanmıştır. Üçüncü tip sar-
kıtlar, uçları sivri topuzlarla biten dört kollu püsküller halinde-

A. Saim Ülgen, *Divriği Ulu Camii ve Dariüşşifast*. Vakıflar Dergisi V. Sayı, Ankara 1962, s. 95.

(17) İ. Hakkı Konyalı, *Aksaray Ulu Camii*. Vakıflar Dergisi X. Sayı, An-
kara 1973, s. 273, 274, 276; *Abideleri ve Kitabeleriyle Niğde Aksaray Tarihi*, I. Cild, İst. 1974, s. 1226 ve 1240, ayrıca s. 1241. deki üst resim.

dir (Res. 14). Bu püsküllerde kolların dış yüzleri düz bırakılmış, aralardaki bitişik yüzler hafifce içeriye doğru kavislendirilerek üzerlerine birer damla motifi oyulmuştur. Tepede, kolların etrafı bir sekizgen teşkil edecek biçimde kesilmiş ve köşeler yine ikişer üçgenle uçlara doğru pahlanmıştır. Bu üç ayrı tipi ihtiva eden kemer taşlarının, doğu-batı istikametinde ve münavebeli olarak 1-2-1-2 veya 2-3-2-3 tertibiyle yanyana getirilmesiyle örülen düz atkı kemer sıraları tonozu oluşturmaktadır. Tonozun güney taraftaki üç sırası 2. ve 3. tip sarkıtları, bundan sonra kuzey taraftaki beden duvarına kadar olan dokuz sırası da 1. ve 2. tip sarkıtları ihtiva eden kemerlerden ibarettir. Diğer taraftan her kemer açıklığının ortasına rastlayan kemer taşları iki eşit parçadan yapılmış olup bu parçaların arasındaki düşey derze göre, kemer taşları simetrik bir şekilde ve basit birer dişle birbirine kenetlenmektedir (Res. 15).

Yukarıda verdiğimiz birkaç örnek ile anlatmağa çalıştığımız teknik ve sanat oyunları, yapıların genel mimarî kompozisyonları ve inşaat tarzları yanında enteresan fakat küçük detaylar sayılırlar. Ancak, Anadolu'nun Türk-İslâm devrine ait yapılarılarında bunlara benzer pek çok ve değişik detay mevcuttur. Kanaatimizce, mimarî kompozisyonun ve dekorasyonun teknikle yakın ilgisini gösteren bu gibi detaylar, eski mimar ve ustaların daha inşaaata başlamadan önce, genellikle bazı detayları da düşünmüş olduklarını isbatlaması bakımından ayrı bir önem taşımaktadırlar.

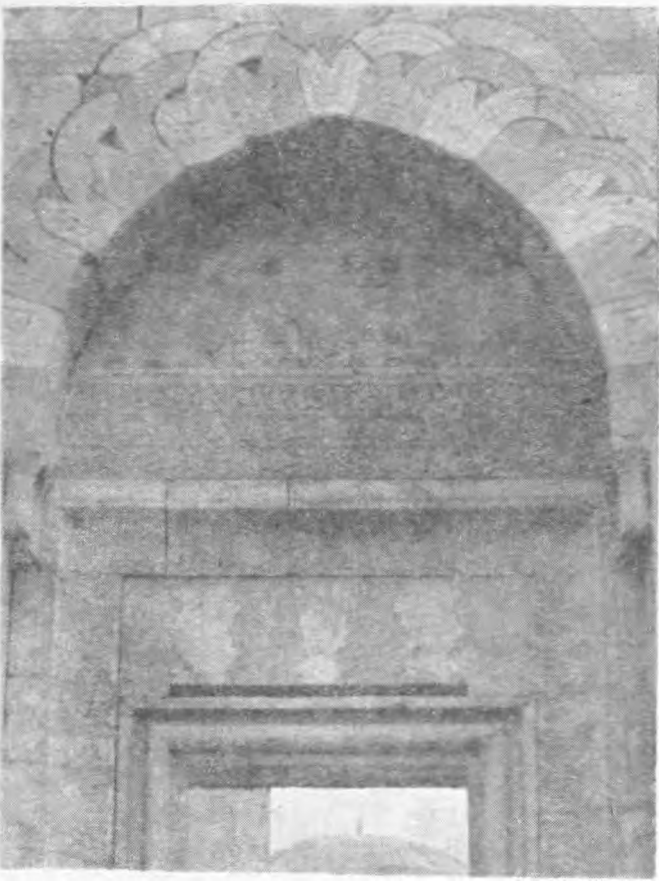
Resim: 1 — Divriği Ulu Camiinde kuzey portalin kemeri.

Resim: 2 — Divriği Ulu Camiinde batı portalin kemeri

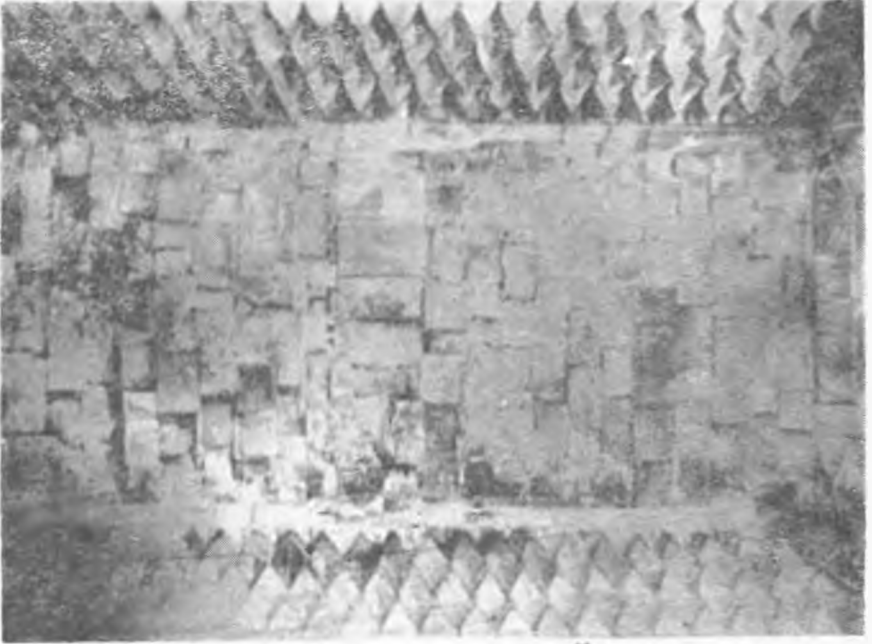
Resim: 3 — Diyarbakır Surlarında Urfa Kapısının kemeri.

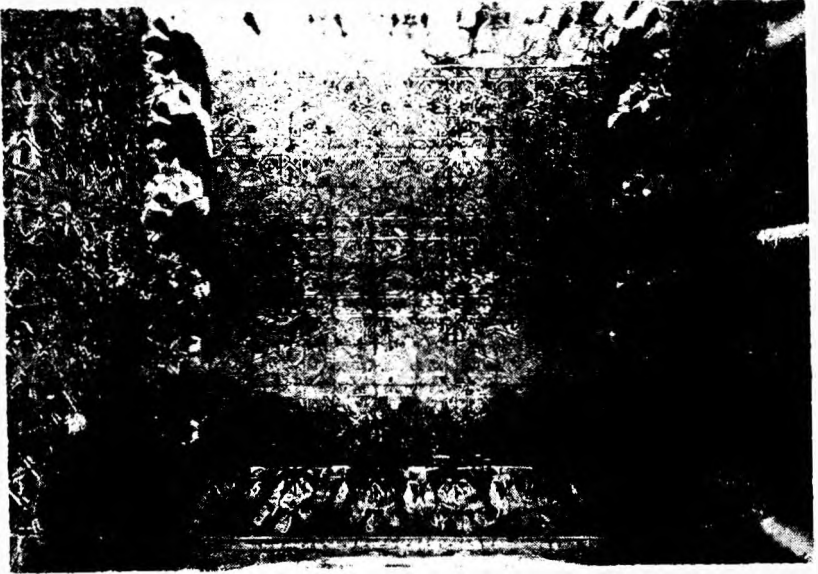
Resim: 4 — Konya Alâaddin Camiinin kuzey avlu duvarında aksiyal portalin kemeri.

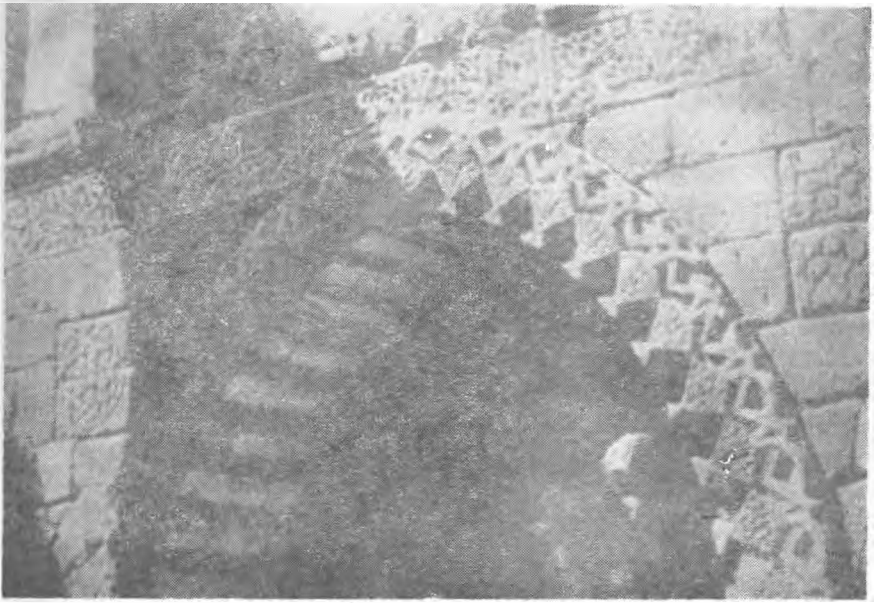
Resim: 5 — Konya Karatay Medresesi portalinin kemeri.

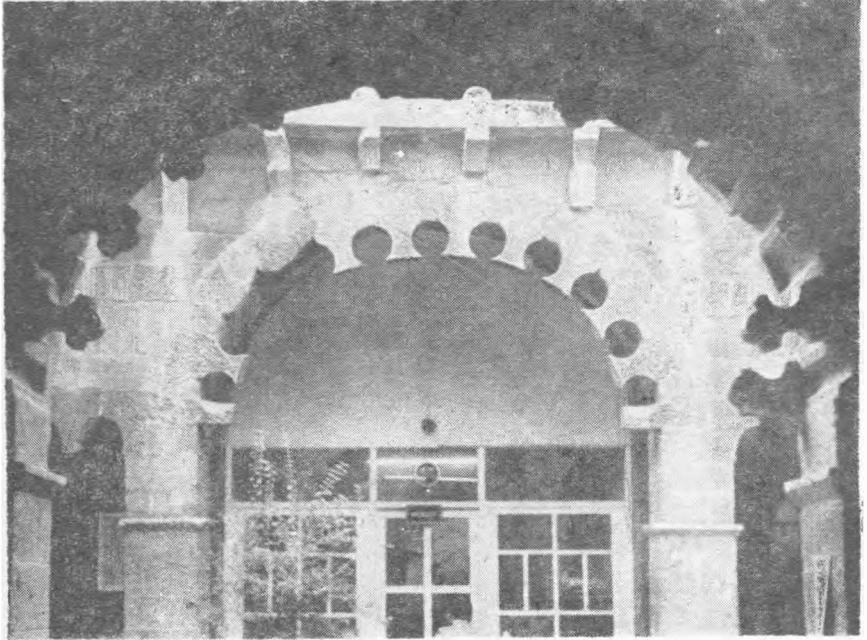
Resim: 6 — Niğde Alaaddin Camiinde Sultan mahfilinin tavanı.
(Foto: H. Karamağaralı).

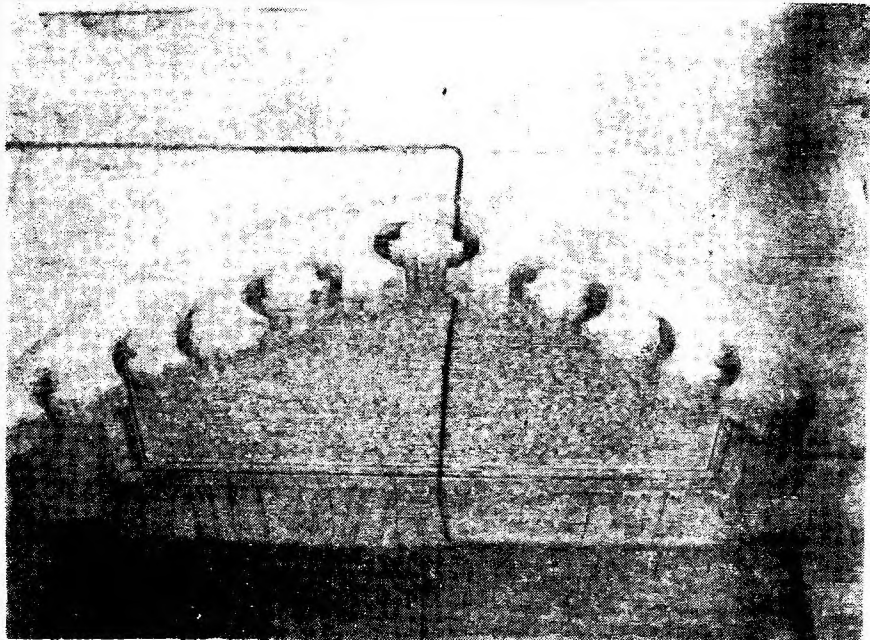
Resim: 7 — Bursa Yeşil Camiinde Sultan mahfilinin tavanı.
(Ord. Prof. Dr. S. Ünver'in arşivinden).

Resim: 8 — Diyarbakır Mesudiye Medresesinde batı revakın orta kemeri.
(V. G. M. Arşivinden).

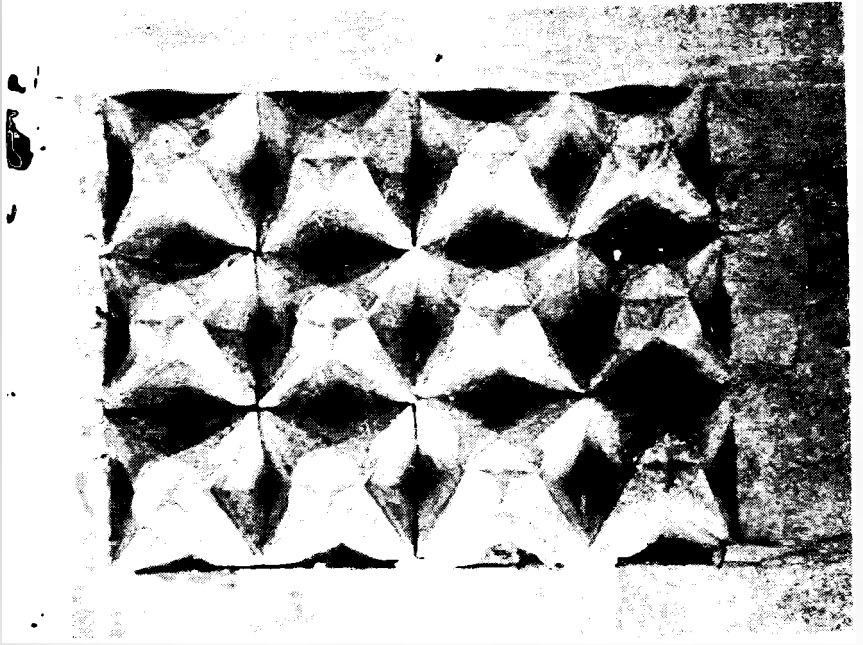
Resim: 9 — Diyarbakır Zinciriye Medresesinde giriş ve ana eyvanlarının sarkıtlı kemerleri. (Foto: O. Tuncer).

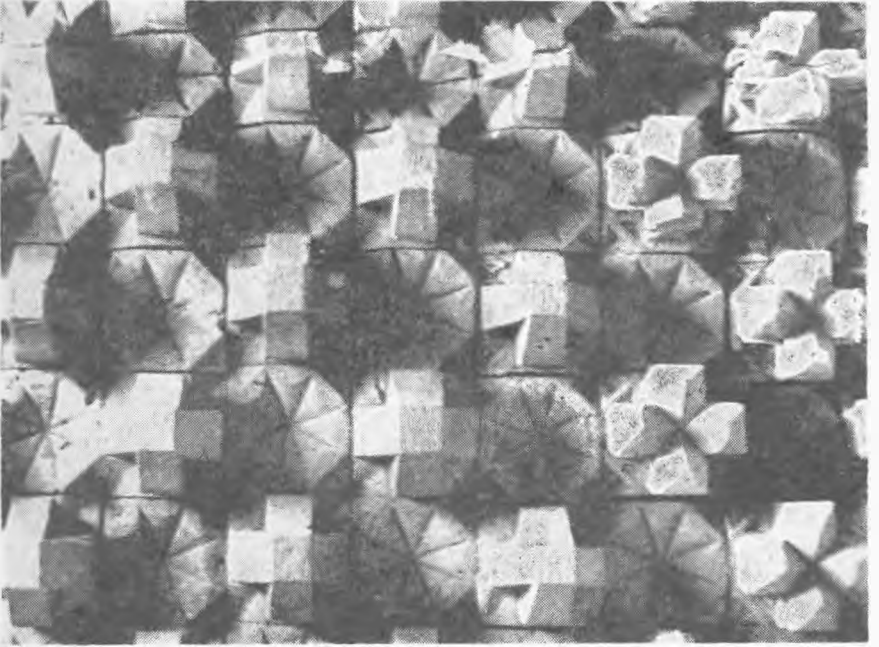
Resim: 10 — Tarsus Ulu Camii avlusunda cümle kapısının kemiği.

Resim: 11 — Adana Yeni Cami avlusunda cümle kapısının kemiği.

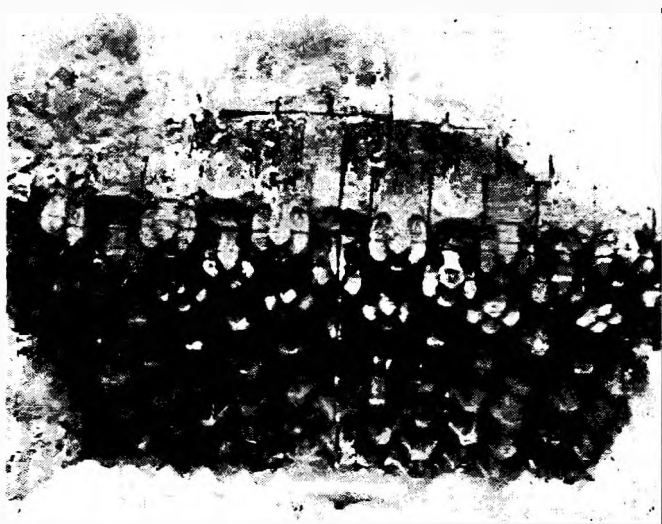
Resim: 12 — Divriği Ulu Camiinde sarkıtlı tonoz.

Resim: 13 — Aksaray Ulu Camiinde sarkıtlı tonoz.

Resim: 14 — Aksaray Ulu Camiinde sarkıtlı tonoz.
(Foto: E. Yurdakul).

Resim: 15 — Aksaray Ulu Camiinde sarkıtlı tonoz.
(Foto: E. Yurdakul).

**ORHAN GAZİ (1326 - 1359) DEVRİNDEN KANUNİ SULTAN
SÜLEYMAN (1520 - 1566) DEVRİNİN SONUNA KADAR
OSMANLI MEDRESELERİ**

Dr. Yıldız ÖTÜKEN

Araştırmamız Orhan Gazi (1326 - 1359) devrinden Kanuni Sultan Süleyman devri sonuna kadar, 240 yıllık bir süre içinde inşa edilen Osmanlı medreselerini kapsamaktadır. Tesbit edebildiğimiz 333 medrese yapısı içinden bugün halen bir kısmı veya tamamı ayakta duran 53 örnek seçilmiştir.

1326 ile 1566 yılları arasındaki Osmanlı medreselerini iki büyük gurup içinde inceleyebiliriz: A tipi ve B tipi medreseler. A tipi medreseler bağımsız yapılardır, tek olarak veya külliye içinde yer alırlar. B tipi medreseler caminin bir parçasıdır. Her iki tipte medrese hacimleri avlu çevresinde düzenlenmişlerdir. A tipi yapılarda derslane, B tipi yapılarda ise derslane ile birlikte cami avluya yön veren dolayısıyla medresenin ana eksenini (A eksenini) belirten esas hacimlerdir. A eksenini avlu merkezinde dikine kesen B eksenini genel olarak şadırvanla tesbit edilir. Eksenleri belirten diğer mimari öğeler giriş kapıları ve eyvanlardır.

Osmanlı medreselerini derslane, cami, giriş kapıları ve eyvanların avlu çevresinde, şadırvanın avlu içindeki konumuna ve talebe hücrelerinin şemasına göre belirli sınıflara ayırabiliriz.

A tipi bağımsız medreseler :

A 1 tipi: U şemalı simetrik medreseler

A 1 a Derslane hücrelerin arasında

A 1 b Derslane hücrelerden ayrı

A 2 tipi: Dikdörtgen şemalı simetrik medreseler

A 2 a Açık avlu

A 2 b Kubbeli avlu

A 3 tipi: Sekizgen şemalı medreseler

A 4 tipi: U şemalı asimetrik medreseler

A 5 tipi: L şemalı asimetrik medreseler

B tipi cami madreseleri :

B 1 tipi: U şemalı simetrik medreseler

B 2 tipi: U şemalı asimetrik medreseler

B 3 tipi: L şemalı asimetrik medreseler

A tipi bağımsız medreseler :

A 1 tipi: U şemalı simetrik medreseler

Talebe hücreleri dikdörtgen açık avluyu U biçiminde çevreler. Dershane hücrelerin arasında (A 1 a) veya onlardan ayrı avlunun dördüncü kenarında yer alır (A 1 b).

Erken Osmanlı mimarisinde birçok örnekleri ile karşımıza çıkan U şemalı medreselerden İznik Süleyman Paşa (1331 - 58) (1), Afyon Gedik Ahmet Paşa (1477) (2), İnegöl İshak Paşa (1482) (3), Edirne II. Bayezid (1484 - 88) (4), Tokat Hatuniye (1485) (5), İs-

-
- (1) A. S. Ülgen, *İznik'te Türk eserleri*, Vakıflar Dergisi, I. (1938), s. 53 - 69, res. 62, 63; K. Otto Dorn, *Das islamische İznik*, İstanbuler Forschungen, 13 (1941), s. 69-72, res. 30, 30 a; E. H. Ayverdi, *Osmanlı mimarisinin ilk devri, I. İstanbul mimari çağının menşei 630 - 805 (1230 - 1402)*, İstanbul 1966, s. 172 - 179; G. Goodwin, *A History of Ottoman Architecture*, Baltimore Md. 1971, s. 38 - 39, res. 31,32,33.
 - (2) E. H. Ayverdi, *Osmanlı mimarisinde Fatih devri 855 - 886 (1451 - 1481)* İstanbul 1973, s. 16-18, res. 25-30; Goodwin, *History*, s. 138-139.
 - (3) A. S. Ülgen, *İnegöl'de İshak Paşa mimari manzumesi*, Vakıflar Dergisi 4 (1958), s. 192 v.d. 11 resim; Ayverdi, *Fatih*, s. 298 - 303, res. 498 - 507; Goodwin, *History*, s. 116 - 117, res. 108.
 - (4) U. Vogt-Göknil, *Osmanische Bauten, Die Architektur der Türkei*, München 1965, s. 51 v.d., res. 24, 25; Goodwin, *History*, s. 143 - 145, res. 133 - 135.
 - (5) A. Gabriel, *Les monuments turcs d'Anatolie*, Paris 1931 - 1934, cilt I, s. 89 - 91, res. 56; Goodwin, *History*, s. 157.

tambul Davud Paşa (1485) (6), Amasya (1486) (7) ve İstanbul II. Bayezid (1501 - 06) (8) medreselerinde derslane hücrelerin arasındadır (A 1 a). Bursa Yıldırım (1389 - 1403) (9), Bayezid Paşa (1413 - 24) (10), Yeşil (1415 - 24) (11), Muradiye (1425 - 26) (12), Geyikli Ahmed Paşa (1496) (13) ve İstanbul Fatih medreselerinde (1462 - 70) (14) derslane hücre kolları arasında, avlunun dördüncü kenarında yer alır (A 1 b). Derslane iki örnek dışında - İznik ve Afyon - medresenin uzunlamasına eksenini (A eksenini) belirlemektedir. İznik Süleyman Paşa medresesinde derslane eksenin sağına kaldırılmıştır; Afyon Gedik Ahmet Paşa medresesinde açık ve kapalı iki derslane mekânı tek eksen simetrisini bozmuştur. A eksenini İnegöl İshak Paşa, Edirne II. Bayezid, İstanbul Fatih ve Bursa'daki medreselerde şadırvandan geçmektedir. Avlunun duvarla sınırlandırıldığı A 1 a şemalı Edirne II. Bayezid medresesinde ve Bursa'daki A 1 b şemalı bütün medreselerde uzunlamasına eksenin bir ucunu derslane diğer ucunu ise portal belirler.

Uzunlamasına eksenini avlu merkezinde dikine kesen enlemesine eksen (B eksenini) A 1 a şemalı İznik, Amasya, Tokat ve İnegöl medreselerinde hiç bir mimari öge ile belirlenmemiştir. Aynı şemayı gösteren, fakat kapalı avlusuyla saydığımız örneklerden ay-

-
- (6) Ayverdi, *Fatih*, res. 544, s. 335; T. Öz, *İstanbul camileri*, cilt I, Ankara 1965, s. 44 v.d.
 - (7) Gabriel, *Monuments*, 2, lev. VI, 1, 2, lev. XVIII, 4, res. s. 40; Goodwin, *History*, s. 154 - 156.
 - (8) Öz, *İstanbul*, 1, s. 33 v.d.; Goodwin, *History*, s. 173.
 - (9) Ayverdi, *İstanbul*, s. 447 - 454, res. 449; Goodwin, *History*, s. 50, res. 42; A. Gabriel, *Une capitale turque, Brousse (Bursa)*, Paris 1958, s. 66 v.d., res. 74.
 - (10) Gabriel, *Bursa*, s. 156, res. 103; E. H. Ayverdi, *Osmanlı mimarisinin ilk devri, II. Osmanlı mimarisinde Çelebi ve II. Sultan Murad devri 806 855 (1402 - 1451)*, İstanbul 1972, s. 118 - 119.
 - (11) Ayverdi, *Çelebi*, s. 94 - 100 res. 72; Gabriel, *Bursa*, s. 100 - 103, res. 43 - 45; Goodwin, *History*, s. 68 69, res. 62; E. Yücel, *Bursa'da Yeşil külliyesi*, Arkitekt, cilt 35, sayı 318 (1965), s. 31 - 35; H. Wilde, *Brussa. Eine Entwicklungsstätte türkischer Architektur in Kleinasien unter den ersten Osmanen*, Berlin 1909, s. 16 vd., 84 - 90, res. 107 - 115.
 - (12) Ayverdi, *Çelebi*, s. 298 - 326, res. 533, 564; Gabriel, *Bursa*, s. 112 114, res. 52 - 55, Goodwin, *History*, s. 70.
 - (13) Ayverdi, *Fatih*, s. 117 - 118, res. 193 - 197; Gabriel, *Bursa*, s. 156, res. 104.
 - (14) Ayverdi, *Fatih*, s. 387 - 391, 403; Goodwin, *History*, s. 126 - 127, res. 119; M. Gökmen, *Fatih medreseleri*, İstanbul 1943; A. S. Ülgen ve H. B. Kunter, *Fatih camii*, Vakıflar Dergisi, I (1938), s. 91 - 101.

rılan Edirne medresesinde, Bursa'daki A 1 b şemalı Yıldırım medresinde B eksenini şadırvanla tesbit edilir. Muradiye'de şadırvan ve karşılıklı konumda iki küçük eyvan B eksenini yanına kaymıştır. Bu eksenin değer kazanması giriş kapısının A ekseninden kaldırılmasıyla gerçekleşir: Bursa Gayikli Ahmed Paşa medresesinde yan giriş, İstanbul Fatih medreselerinde ise ana giriş ve karşısındaki küçük eyvan B eksenini belirler. Külliye içinde yer alan medreselerden yalnız Tokat Hatuniye ve İnegöl İshak Paşa camileriyle aynı eksen üzerindedir. Bursa Yıldırım külliyesindeki yapılar arazinin topografik şartlarına göre belirli bir düzen gözetilmeden yerleştirilmiştir. Edirne II. Bayezid külliyesinde cami ve medresenin uzunlamasına eksenleri birbirine dik, Amasya II. Bayezid, Bursa Yeşil ve Muradiye, İstanbul Fatih külliyelerinde birbirine paralel doğrultudadır.

Mimar Sinan erken Osmanlı mimarisinde benimsenen A 1 tipini çeşitli eserlerinde uygulamıştır. İstanbul'da Haseki Hürrem Sultan (1539) (15), Üsküdar Mihrimah Sultan (1547) (16), Şehzade Mehmed (1548) (17) medresesinde dersane hücrelerin arasındadır (A 1 a). Gebze Çoban Mustafa Paşa (1523) (18), İstanbul Süleymaniye Salis ve Rabi (1550 - 57) (19) medreselerinde dersane hücre kolları arasında yer alır (A 1 b). Diyarbakır Ali Paşa medresesinde değişik bir düzen görülür: avlunun iki uzun kenarına

-
- (15) E. Egli, *Sinan. Der Baumeister Osmanischer Glanzzeit*, Zürich 1954, s. 58 v.d., 114, 128, res. 27, 110; C. Gurlitt, *Die Baukunst Konstantinopels*, cilt I, Berlin 1912, s. 69, lev. CVII, 18 c.; M. Sözen, *Türk mimarisinin gelişimi ve Mimar Sinan*, İstanbul 1975, s. 166, 219, res. 398; Goodwin, *History*, s. 204 - 206.
- (16) Egli, *Sinan*, s. 66 vd., 115 - 116; Goodwin, *History*, s. 212 - 214; Sözen, *Türk*, lev. 63.
- (17) A. Gabriel, *Les mosques de Constantinople*, Syria 7 (1926), s. 353 - 419, bk. s. 378 vd.; A. S. Ülgen, *Şehzade camii ve heyeti*, Mimarlık 5/6 (1952), s. 13 - 16; Egli, *Sinan*, s. 63 vd., 115; Goodwin, *History*, s. 207 - 210; Sözen, *Türk*, s. 219, lev. 46.
- (18) S. Eyice, *Gebze'de Mustafa Paşa külliyesi*, Bilgi 10 (1957), s. 9 - 10; Egli, *Sinan*, s. 116 vd., res. 113; Goodwin, *History*, s. 187, 189 - 191, 202, 244; Sözen, *Türk*, s. 163 - 165, res. 391.
- (19) O. Aslanapa, *Turkish Art and Architecture*, New York 1971, s. 220, 222, 242, res. 48 H. Dener, *Süleymaniye Umumi Kütüphanesi*, İstanbul 1957; A. S. Ülgen, *Süleymaniye Heyeti*, Mesleki ve Teknik Öğretim, 1/2 (1953), s. 10 - 12; Egli, *Sinan*, s. 77 vd., 114; Goodwin, *History*, s. 215-240, res. 208; Sözen, *Türk*, s. 220 - 221, 175 - 177, res. 421.

dizilen hücreler arasında bir bağlantı kurulmamıştır (20). Örtü sistemi ve avluya açık derslane mekânıyla bu yapı Sinan'ın diğer eserlerinden ayrılmaktadır.

Erken Osmanlı örneklerinde karşılaştığımız açık avlu Mimar Sinan medreselerinde tekrarlanmaz, avlu dört taraftan sınırlandırılmış bir bütündür. Medreselerin eksen şemaları incelendiği zaman Sinan'ın yeniliklere dönük dehâsı kendini belli eder: her yapıda değişik bir düzenleme uygulanmıştır. Üsküdar Mihrimah ve Diyarbakır Ali Paşa medreselerinde uzunlamasına eksen derslane ve giriş kapısı ile tesbit edilir. Salis ve Rabi medreselerinde girişin derslane yanına alınmasıyla bu eksenin değeri azaltılır. Haseki medresesinde çapraz eksen düzenine yaklaşım görülür: derslane, şadırvan ve ana giriş A eksenini üzerindedir, karşılıklı iki yan giriş kapısı B ekseninden dışa kaydırılmıştır, eksenlerin kesişme noktasında şadırvan yer alır. Fatih medreselerinde ilk defa ana girişin B eksenine geçirildiğini görmüştük; Sinan Gebze Mustafa Paşa ve İstanbul Şehzade medresesinde aynı prensibi uygular. Şehzade'de giriş, şadırvan ve küçük bir eyvan B eksenini üzerindedir, Mustafa Paşa'da giriş B eksenini dışına kaymıştır. A eksenini her iki medresede derslane ve şadırvanla belirler.

İstanbul Haseki Hurrem ve Mihrimah Sultan külliyelerinde yapılar belirli bir eksen şemasına bağlı değildir, diğer külliyelerde mimar Sinan geometrik düzenin en olgun örneklerini yaratmıştır. Medreselerde eksenleri belirleyen öğelerin farklı düzeni, bu yapıları külliye içinde incelediğimiz zaman anlam kazanmakta ve çözümlenebilmektedir. Şehzade camisinin dış avlusundan medreseye giriş yönü, medrese portalinin B eksenine yerleştirilmesini gerektirmiştir. Gebze Mustafa Paşa külliyesinde Sinan cami ve medrese yapısını çevre duvarları ile sınırlandırır, her iki yapı için iki ayrı dış avlu mekânı yaratır. Medrese girişi dış avlusunun konumuna bağlı olarak B eksenini üzerindedir. Süleymaniye Salis ve Rabi medreselerinden ise giriş külliye yapıları arasındaki bağlantıyı sağlayan yola açılmaktadır. Şehzade camii ve medresesinin uzunlamasına eksenleri birbirine paralel, Mustafa Paşa ve Süleymaniye'nin birbirine dik doğrultudadır.

A 2 tipi : dikdörtgen şemalı simetrik medreseler

(20) O. C. Tuncer, *Diyarbakır Ali Paşa medresesi*, Önasya, cilt 6, sayı 66 (1971), s. 16-18; Sözen, *Türk*, s. 165, 219, res. 531.

Talebe hücreleri ve derslane dikdörtgen bir avluyu dört taraftan çevreler. Erken Osmanlı mimarisinde Yenişehir Süleyman Paşa (1326 - 59) (21), Merzifon Çelebi Sultan (1414 - 18) (22), Edirne Saati (1437 - 47) (23) ve Peykler (1451 - 81) (24) medreselerinde avlu açıktır (A 2 a), Bursa Lâlâ Şahin Bey (1348) (25) ve Gümüş Hacı Paşa (1413 - 14) (26) medreselerinde ise avlu kubbe ile kapatılmıştır (A 2 b).

Merzifon Çelebi Sultan Mehmed ve Gümüş Hacı Halil Paşa medreseleri dört eyvanlı, çapraz eksenli medrese tipinin Osmanlı mimarisi içindeki ender örneklerindedir. Her iki yapıda kare plânlı avlu çevresinde avluya açık derslane ve giriş eyvanı A eksenini, iki kapalı derslane ise B eksenini belirler.

Yenişehir Süleyman Paşa medresesinde derslane bitişiğindeki kütüphane yapısı ile A eksenini dışına kaydırılmıştır, B eksenini belirleyen öge yoktur, giriş derslanenin sağındadır. Bursa'daki Lâlâ Şahin Bey medresesi ortada kubbe ile kapatılmış şadırvanlı avlu ve beşik tonozlu bir eyvandan oluşmakta, farklı büyüklük ve sayıdaki medrese hücreleri bu orta mekânın iki tarafında yer almak tadır. A eksenini eyvan, şadırvan ve giriş kapısı ile belirlenmektedir, B eksenini ise yoktur. A ekseninin iki yanındaki hücrelerin sayı ve hacim farkları simetriyi bozmaktadır. Edirne'deki Saatli ve Peykler medresesinin iki derslane mekânı vardır. Her iki yapıda giriş kapısı B eksenini dışına kaydırılmıştır. İki derslane mekânı ile A eksenini değerini kaybetmiştir, hücreler avlu çevresinde dağınık bir şekilde düzenlenmişlerdir.

Görüldüğü gibi Merzifon Çelebi Sultan Mehmed ve Gümüş Hacı Halil Paşa medresesi A 2 tipinin erken Osmanlı mimarisinde eksen simetrisini uygulayan örnekleridir. Diğer yapılarda avluyu artiküle eden esas medrese hacimleri ile eksenler arasındaki bağıntı zayıftır; simetrik düzen tam olarak uygulanmamıştır.

(21) Ayverdi, *İstanbul*, s. 207 - 208, res. 295.

(22) M. Akok, *Merzifon'da Çelebi Mehmet Medresesi*, Mimarlık, cilt 9 sayı 1/2 (1952), s. 29 - 37; Ayverdi, *Çelebi*, s. 185 - 190, res. 311; Gabriel, *Monuments*, 2, s. 72, lev. XIX, 1-4.

(23) Ayverdi, *Çelebi*, s. 422-460, res. 795.

(24) Ayverdi, *Fatih*, s. 225 - 231, res. 391 - 399.

(25) Ayverdi, *İstanbul*, s. 91 - 93, res. 108; Gabriel, *Bursa*, s. 155 - 156, res. 102.

(26) Ayverdi, *Çelebi*, s. 171 - 177, res. 289.

Mimar Sinan İstanbul Süleymaniye külliyesi Evvel ve Sani medreselerinde (1550 - 57) (27) ve İstanbul Kılıç Ali Paşa külliyesi medresesinde (1580) (28) A 2 şemasını uygulamıştır. Her iki yapının avlusu açıktır, kubbeli avlu örneklerine Sinan eserlerinde rastlamıyoruz.

Süleymaniye ve Kılıç Ali Paşa medreselerinde A eksenli ders-hane ve şadırvanla belirlenir. Giriş kapısı B ekseninin yanına kaydırılmıştır, şadırvan ise bu eksenin üzerinde yer alır. Cami ve medrese eksenleri her iki külliye de dik doğrultuda uzanır.

A 3 tipi : sekizgen şemalı medreseler

Talebe hücreleri ve ders-hane sekizgen plânlı açık avluyu çevreler. Amasya'da 1488 tarihli Kapağası Hüseyin medresesi (29) ve İstanbul'da Mimar Sinan tarafından 1550 yılında inşa edilen Rüstem Paşa medresesi (30) A 3 tipinin örnekleridir.

Her iki yapının ortak unsuru sekizgen plânlı açık avludur, ancak Rüstem Paşa medresesinde sekizgen şema dışı yansıtılmaz, mimar yapıyı kübik bir kılıfa almıştır. Böylece sekizgenin dört köşesinde yeni mekânlar yaratılmış ve bunlar talebe hücreleri, hamam ve helâlar olarak değerlendirilmiştir. Bu mekânlara avlunun dört köşesinde yer alan eyvan niteliğinde kısımlardan geçit sağlanmıştır.

Amasya Kapağası ve İstanbul Rüstem Paşa medresesi arasındaki farklar ayrıca eksenleri belirleyen mimari öğelerin avlu çevresindeki değişik düzenlenmesinden oluşur. A eksenli her iki yapıda ders-hane ile belirlenir, giriş kapısı Rüstem Paşa'da B eksenli üzerindedir, Kapağası medresesinde ise B ekseninin 45 derece aşağısına kaydırılmıştır; ders-hane ve giriş eksenleri arasındaki açı birincisinde 90 ikincisinde ise 135 derecedir.

A 4 tipi : U şemalı asimetric medreseler

Talebe hücreleri ve ders-hane açık avlu çevresinde kolları eş uzunlukta olmayan bir U şemasına göre dizilirler. Avlu Edirne Se-

(27) Bk. dipnot 19.

(28) Egli, *Sinan*, s. 103 vd., 115, res. 92; Goodwin, *History*, s. 287 vd., Sözen, *Türk*, s. 205, 222, res. 499.

(29) Gabriel, *Monuments*, 2, s. 53 - 56, res. 35; Goodwin, *History*, s. 151, res. 140.

(30) Aslanapa, *Turkish*, s. 226 vd., res. 51; Egli, *Sinan*, s. 115 vd., Sözen, *Türk*, s. 219, res. 533.

limiye medresesinde (1569-75) (31) dikdörtgen, İstanbul - Toptaşı Valide Sultan medresesinde (1583) (32) trapez plânlıdır.

Selimiye medresesinde derslane A ekseninden yana kaydırılmıştır, giriş B eksenini üzerindedir. Külliye plânını incelediğimiz zaman medrese öğelerinin avluları çevresindeki düzenini çözümliyebiliriz. Sinan her bir mimari hacmi külliyeinin bütünlüğünü ve dengesini bozmıyacak şekilde yerleştirmiştir. Caminin yanındaki iki medrese birer mimari bütün olmakla beraber külliyeiyi tamamlayan, caminin eşsiz güzelliğini bozmıyan yapılarıdır.

Valide Sultan medresesi külliyeinin topografik konumuna bağlı olarak trapez plânlı bir avlu çevresinde düzenlenmiştir. Derslane ve şadırvan aynı eksen üzerindedir. Ana giriş kapısı avlunun güneyindedir, cami dış avlusundan medrese avlusuna geçişi sağlar. Giriş derslane karşısında yer almakla beraber onunla aynı eksen üzerinde değildir. Doğu ve batıda, hücre kanatlarının sonucundaki iki yan giriş sokağa açılır. Derslanenin iki yanındaki hücre dizileri eş uzunluktadır.

A 5 tipi : L şemalı asimetrik medreseler

İstanbul'da Eyüp semtindeki Zal Mahmut Paşa külliyesinin Tahtani medresesi (1560-66) (33) ve yine İstanbul'da Nişancı Mehmet Bey medresesi (1566) (34) L şemalı medreselerdir.

Her iki yapıda talebe hücreleri açık avlunun iki tarafında L şeklinde düzenlenmişlerdir. Nişancı Mehmet medresesinde derslane hücre dizisinden ayrı, dikdörtgen avlunun uzun kenarına yerleştirilmiştir; Zal Mahmud Paşa medresesinde ise kısa hücre kenarı içindedir. Bu yapıda derslane cami ile medrese avlularını birbirine bağlayan girişle aynı eksen üzerindedir. Baninin türbesi medrese avlusundadır. Avlunun asimetrik plânı, hücrelerin dağınık dizimi tamamen topografik şartlara bağlıdır. Arazideki güç koşullara rağmen, mimar medrese bütünlüğünü korumuştur : hü-

(31) Goodwin, *History*, s. 261 - 270, res. 250; Sözen, *Türk*, s. 196, 222, res. 470.

(32) Egli, *Sinan*, s. 105 vd., 114; Goodwin, *History*, s. 288 vd.; Sözen, *Türk*, s. 203, 222, res. 491.

(33) Egli, *Sinan*, s. 75 vd., Goodwin, *History*, s. 257-259; Sözen, *Türk*, s. 203, 222, res. 491.

(34) Bk. Ankara Türk Tarih Kurumu, A. S. Ülgen Plân No. 7 (Med.), yayınlanmamıştır.

relerin plân, hacim ve konum farkları önlerindeki revaklarla gizlenmiş, bireysel ögeler birbirleriyle kavnaştırılmıştır.

B tipi cami medreseleri :

B tipi medreselerde derslane ve talebe hücreleri cami ile birlikte açık bir avlu etrafında toplanmıştır. Avlu, medrese ve cami yapılarının ortak ve birleştirici ögesidir.

Anadolu'da ilk defa Artukoğulları döneminde cami ve medrese hacimlerinin ortak bir avlu çevresinde düzenlendiğini görüyoruz. Diyarbakır Mesudiye (1193 - 99) ve Zinciriye (1198), Harzem Taceddin Mes'ud (1211) ve Mardin Şehdiye (1239 - 60) yapıları bu tipin öncüleridir (33). Selçuklular dönemine ait 1249 tarihli Kayseri Hacı Kılıç camii ve medresesi Osmanlı mimarisini hazırlayıcı nitelikte önemli bir örnektir (36).

B tipinin erken Osmanlı dönemine ait bilinen örnekleri çok az sayıdadır. En erken yapı Fatih Sultan Mehmed devrinde İstanbul'da inşa edilen Eyüp Sultan camii ve medresesidir (1458-59) (37). Fatih öncesi dönemde yapılmış seksen üç medreseden bugün yalnızca onbiri ayaktadır ve bunların içinde B tipinin temsilcisi yoktur. Kanımızca Anadolu'da 12. yüzyıldan itibaren benimsenen bir yapı tipinin Osmanlı mimarisinin ilk devirlerinde tamamen unutulması veya kaybolması imkânsızdır. Yazılı kaynaklar vasıtası ile günümüze iletilen Yıldırım devri yapılarından Bursa Ebû İshak, Balıkesir Yıldırım veya Milâs Firuz Bey medreselerini B tipinin örneklerinden sayabiliriz. Kaynaklarda verilen bilgilere göre bu yapılarda medrese ögeleri cami avlusunun çevresinde ver alıyorlardı (38).

Bağımsız medreseler gurubu içinde incelediğimiz A 1 a şemalı İnegöl İshak Paşa (1482) ve Tokat Hatuniye (1485) medreseleriyle B tipi yapılar arasında benzerlikleri vurgulamak doğrudur. Her iki medrese U şemasına göre dizilmiş oniki hücre ve bir kapalı dershaneleri ile karşılardaki camiye yöneltmiştir; dershanenin

(35) A. Kuran, *Anadolu Medreseleri*, I, Ankara 1969, s. 24-28, şek. 9, s. 28-30, şek. 11, Harzem Taceddin Mes'ud, s. 30 vd., şek. 13, 14, s. 33 vd., şek. 15.

(36) Kuran, *Anadolu*, s. 75-77, şek. 38-39; G. Öney, *Kayseri Hacı Kılıç camii ve medresesi*, Belleten, cilt 30 sayı 119 (Haziran 1966), s. 377 - 390.

(37) Ayverdi, *Fatih*, s. 348 - 356, res. 563.

(38) Ayverdi, *İstanbul*, s. 441, 372, 523.

tesbit ettiği A ekseninin diğer ucunda cami yer alır. Cami ve medrese bağımsız birer yapı olmakla beraber ortak eksenleri, yakın konumları ve aralarındaki avlumsu mekânla bir bütün yaratırlar, A1 b tipi medreseler ile B tipi yapıları karşılaştırdığımız zaman da şemalarının benzerliği derhal dikkatimizi çeker: U şeklindeki hücre kolları arasında A tipi yapılarda dershane, B tipi yapılarda ise cami yer alır. Mimar Sinan öncesi B tipi yapılardan İstanbul Eyüp Sultan (1458-59) (39), Bursa Hüdavendigâr (1360-89) (40), Başçı İbrahim (1491 öncesi) (41), Amasya Küçük Kapağası (1494-95) (42), Tire Üçlüleli (15.y.y.ın ikinci yarısı) (43), Molla Arap (1492) (44) ve Manisa Hatuniye (1522) (45) camii ve medresesini kısaca inceleyelim. İstanbul Eyüp medresesi 18. yüzyıl içinde yapılan tamir çalışmalarında tamamen yıkılmıştır. E. H. Ayverdi'nin restitüsyon plânına göre medrese hücreleri cami avlusunun doğu ve batı tarafına simetrik olarak yerleştirilmiştir, dershane mekânı yoktur. A eksenini cami ve avlu içindeki türbeyle belirlenir, B eksenini avlunun doğu ve batısındaki karşılıklı iki girişin kuzeye kaydırılması ile değerini kaybetmiştir.

Bursa tüccarlarından Başçı İbrahim'in yaptırdığı cami avlusu iki kapalı ve on açık mekânla çevrelenmektedir. A. Gabriel'in zâviye olarak nitelendirdiği bu mimari öğeler E. H. Ayverdi'ye göre «camiden az sonra, fakat yine bâni tarafından ilâve edilmiş ve birzaman revak önleri kapatılarak medrese şeklinde kullanılmıştır» (46). Bursada I. Murad döneminin en önemli yapısı olan Hüdavendigâr külliyesi cami ve medresesi Osmanlı mimarisi için-

-
- (39) Ayverdi, *İstanbul*, s. 231 - 264; Gabriel, *Bursa*, s. 51 - 60, res. 19, 20.
(40) Ayverdi, *Fatih*, s. 348 - 356, res. 563.
(41) Ayverdi, *Fatih*, s. 69 - 76, res. 115 - 124; Gabriel, *Bursa*, s. 136 - 137, res. 76; Goodwin, *History*, s. 157.
(42) Gabriel, *Monuments*; 2, s. 56 - 57, res. 37; *Türkiye'de Vakıf Abideler ve Eski Eserler*, cilt I, Ankara 1972 (Vakıflar Genel Müdürlüğü Yayınları), s. 248 - 250.
(43) E. Madran, *İzmir - Tire Üç Lüleli camisi ve medresesi*, Rölöve ve Restorasyon Dergisi 2 (1975), s. 183-187, 5 resim, 8 çizim.
(44) İ. Aslanoğlu, *Tire'de üç cami*, Vakıflar Dergisi, 8 (1969), s. 161 - 170, bk. s. 161 - 162 res. 1 - 5 ve plân.
(45) İ. H. Konyalı, *Kanunî Sultan Süleyman'ın annesi Hafsa Sultan'ın Vakfiyesi ve Manisa'daki hayır eserleri*, Vakıflar Dergisi, 8 (1969), s. 48 - 56, b. s. 53, 9 resim; Goodwin, *History*, s. 158 - 159.
(46) E. H. Ayverdi ve İ. A. Yüksel, *İlk 250 senenin Osmanlı mimarisi*, İstanbul, 1976, s.

de ünik bir eserdir. Yapı iki katlıdır; birinci kat cami, ikinci kat ise medresedir.

Tire'de Üçlüleli (Üç lâleli veya Karakadı) manzumesi yeni bir araştırmada kısaca tanıtılmış ve 15. yüzyılın ikinci yarısına tarihlendirilmiştir. İleride tarihçesinin ve orijinal adının aydınlığa çıkmasını dilediğimiz bu eser cami ve medrese yapılarının ortak avlu çevresinde toplandığı güzel bir örnektir. Karemsi açık avlunun güneyinde cami, kuzey, doğu ve batısında U şemalı hücre dizisi yer alır. Doğu ve batı kanattaki hücreler sayı ve hacimce eşdeğerde değildir. A ekseni cami, şadırvan ve ana girişle belirlenir, B ekseni yalnız avlu merkezinde yer alan şadırvanla tesbit edilmiştir. Tire yakınlarında Yahşibey ovasındaki Molla Arap camii ve medresesi 1492 yılında II. Bayezid'in Molla Arap lâkabı ile anılan Şeyhülislâmı Zeynüddin Ali tarafından yaptırılmıştır. Kuzey tarafı açık bırakılan dikdörtgen plânlı avlunun doğu ve batısında altışar medrese hücreleri, güneyinde cami yer alır. A ekseni yalnızca cami ile belirlenir.

Kanuni Sultan Süleyman'ın annesi Hafsa Sultan'ın Manisa'da yaptırdığı Hatuniye manzumesi vakfiyesine göre 1522 yılına tarihlendirilir. Cami avlusunun çevresinde medresenin dershanesi, on talebe hücreleri ve tabhane odaları yer almaktadır.

Mimar Sinan'ın B tipi medreselerinde avlunun plânı, hücre ders-hane ve caminin avlu çevresindeki düzeni farklılıklar gösterir.

B 1 tipi : U-şemalı simetrik cami medreseleri

İstanbul Sinan Paşa (1556) (47), Kara Ahmed Paşa (1555-61) (48), Sultan Selim (1562 öncesi) (49), Sokollu Mehmed Paşa (1571-72) (50) ve Lüleburgaz Sokollu Mehmed Paşa (1564) (51)

(47) D. Kuban, *Beşiktaş'ta Sinan Paşa camii*, Mimarlık ve Sanat, 3 (1961), s. 112-115; Egli, *Sinan*, s. 70 vd., 119; Sözen, *Türk*, s. 173-175, 220, res. 418.

(48) M. Batur, *Topkapı'da Kara Ahmed Paşa camii*, Arkitekt, 1952, s. 27-30; A.S. Ülgen, *Topkapı'da Ahmed Paşa Heyeti*, Vakıflar Dergisi, 2 (1942), s. 169-171; Egli, *Sinan*, s. 71 vd., Goodwin, *History*, s. 71 vd.

(49) C. Gurlitt, *Die Baukunst Konstantinopels*; 2 cilt, Berlin 1912, s. 76 (I. C.), res. 21 b (2. c.); Sözen, *Türk*, res. 538.

(50) *Kadirga Sokollu Mehmed Paşa camii*, Yayınlayan T.C. Başbakanlık Vakıflar Genel Müdürlüğü, İstanbul Abideleri, No. 1, İstanbul 1967; D. Kuban, *An Ottoman Building Complex of the sixteenth century: The Sokollu Mosque and its dependencies in İstanbul*, *Ars Orientalis*,

manzumelerinde hücreler ve derslane dikdörtgen plânlı açık avluyu U şeklinde üç taraftan çevreler, hücre dizisinin eş uzunluk-taki kolları arasında cami yer alır. Halep Hüsrev Paşa camii ve medresesi (1536-37) (52) Sinan'ın çeşitli eserlerinde başarı ile uyguladığı B tipinin öncüsüdür. Külliye'nin cami ve medrese yapıları bağımsızdır, aralarında sınırlandırılmamış geniş avlu yer alır. İki yapının karşılıklı konumları ve eksen ortaklığı erken Osmanlı dönemi İnegöl İshak Paşa ve Tokat Hatuniye camii ve medresesini hatırlatmaktadır.

Cami ve medrese hacimlerinin ortak bir avlu çevresinde kaynaştığı en erken örnek İstanbul - Beşiktaş'taki Sinan Paşa külliyesinde görmekteyiz (1556). Derslane mekânı olmayan medrese ondört talebe hücrelerinden oluşur. Hücreler avlunun doğu, kuzey ve batısında U şeklinde dizilmiştir, güneyde ise cami yer alır. A eksenini cami, şadırvan ve ufak bir girişle, B eksenini şadırvanla belirlenir. Avlunun doğu ve batısında, hücre kollarının bitiminde iki giriş kapısı vardır. İstanbul - Yenibahçe'deki Sultan Selim manzumesi mescid ve medrese yapılarından oluşur. Yapı kitabesinde ilk önce medrese görevini taşıdığı, 1562 yılında derslaneye ilâve edilen bir minare ile bu mekânın mescide dönüştürüldüğü belirtilir. Biri avluya açık olmak üzere yirmi oda avlunun üç tarafına U şemasına göre yerleştirilmiştir. Tek kubbeli mescit avlunun boş kalan uzun kenarında yer alır. Mescid orta eksenin sağına kaydırılmıştır, iki yanında avluya geçit veren iki kapı bulunmaktadır.

İstanbul Kara Ahmed Paşa, Lüleburgaz ve İstanbul Sokollu Mehmed Paşa camii ve medreseleri B tipinin en başarılı örnekleridir. A eksenini İstanbul'daki yapılarda derslane, şadırvan ve cami ile belirlenir. Lüleburgaz'da derslane B eksenini yanına geçirilmiş ve A eksenini kuzeyde giriş kapısı, avlu merkezinde şadırvan ve güneyde camiyle tesbit edilmiştir. Her üç külliye'de mimar Sinan avlunun doğusunda ve batısında yer alan giriş kapılarını ve şadırvanı farklı yönlere kaydırmıştır. Kara Ahmet'te iki giriş ve şadırvan aynı doğrultuda olup, B ekseninden kuzeye, hücre kollarının

7 (1968), s. 19 - 39; Gurlitt, *Baukunst*, s. 82 vd. (I. C.), lev. CXLVIII-CLI res. 26 d-f; Sözen, *Türk*, s. 186, 222, res. 454.

(51) Goodwin, *History*, s. 295 - 298, res. 287; Sözen, *Türk*, s. 178 - 183, res. 434.

(52) Egli, *Sinan*, s. 36 vd., 57 vd., res. 26; Goodwin, *History*, s. 202 vd., res. 191, Sözen, *Türk*, s. 165-166, res. 394.

bitimine kaydırılmıştır. Lüleburgaz'da şadırvan B ekseninin kuzeyindedir, girişler güneye, cami ön sahnın bitişiğine konulmuştur. İstanbul Sokollu külliyesinde girişler Lüleburgaz'daki gibidir, şadırvan avlunun merkezinde yer alır. 1562 - 65 yıllarına tarihlendirilen İstanbul Edirnekapı semtindeki Mihrimah Sultan medresesinde hücreler avlunun doğu ve batısında paralel iki dizi oluştururlar, U şeması bozulmuştur (53). A ekseni cami ve şadırvanla belirlenir, derslane mekânı yoktur. Dört giriş kapısının ikisi güneyde cami ön sahnına bitişik, diğer ikisi ise kuzeyde medrese hücrelerinin bitimindedir.

B 2 : asimetrik U şemalı cami medreseleri

1580 tarihli İstanbul - Üsküdar Şemsi Ahmed Paşa camii ve medresesi ortak bir avlu çevresinde düzenlendikleri halde eksenleri arasında hiçbir ilişki kurulmamıştır (54). Medresenin hücreleri kolları eş uzunlukta olmıyan U şemasına göre dizilmiştir. Derslane uzun hücre dizisinin ortasında yer alır.

İstanbul'da 1562 öncesine tarihlediğimiz İbrahim Paşa (İsa kapı) manzumesi eski bir Bizans kilisesinin mescide dönüştürülmesi ve medrese yapısının ilâvesiyle oluşan ünük bir eserdir (55). Mescid ve medresenin paylaştığı avlu asimetrik plânlıdır, kuzey çevre duvarının doğu köşesinde giriş kapısı yer alır. Manzumenin en ilginç unsuru aralarında iki asırlık fark olan iki yapının ortak bir eksenle kaynaştırılmasıdır; Sinan medresenin dershanesini kilisenin uzunlamasına eksenine üzerine yerleştirmiştir. Talebe hücreleri bu eksene bağlı simetrik bir düzen gözetilmeden avlunun batı, güney ve doğusunu çevreler. Güney hücre dizisindeki boşluk avlu revaklarıyla gizlenmiştir.

B 3 : asimetrik L şemalı cami medreseleri

İstanbul Eyüp semtindeki Zal Mahmud Paşa külliyesinin Fevkanî medresesinde hücreler ve derslane avlunun doğu ve kuzeyin-

(53) Egli, *Sinan*, s. 61 vd., res. 28; Goodwin, *History*, s. 252 - 255; Sözen, *Türk*, s. 184 - 185, 222, res. 442.

(54) E. Yücel, *Şemsi Paşa külliyesi*, Arkitekt sayı 39/336 (1969), s. 157-160; Egli, *Sinan*, s. 101 vd.; Goodwin, *History*, s. 282 vd.; Sözen, *Türk*, s. 203 - 204, 222.

(55) Y. Ötügen, *İsakapı mescidi und medresesi in İstanbul*, Bonn 1974.

(56) Bk. Dipnot 33.

de L şeklinde düzenlenmiştir. Avlunun batısında müderris odaları, güneyinde cami yer alır. Medrese hücreleri ve revak bölümleri farklı büyüklüktedir ve örtü sistemlerinde de ayrılıklar vardır. Manzumede A eksenli cami ve şadırvanla belirlenir, dersane bu eksenin doğusuna kaydırılmıştır. Avlunun doğu ve batısındaki giriş kapıları B ekseninden güneye, cami ön sahin çizgisine kadar çekilmiştir. Cami ve medrese arasında eksen ortaklığı ve eksene yönelik simetri bütünlüğü tamamen kaybolmuştur. İki yapının hacimlerinin kaynaşması yalnız ortak avlunun varlığıyla gerçekleşmektedir.

ORHAN GAZİ (1326 - 1359) DEVRİNDEN KANUNİ SULTAN SÜLEYMAN (1520 - 1566) DEVRİNİN SONUNA KADAR OSMANLI MEDRESELERİ LİSTESİ

ORHAN GAZİ

1326—1359

Akçaova	Orhan Gazi med.	Orhan Gazi
Bursa	Orhan Gazi med. (Manastır)	Orhan Gazi
	Orhan Gazi med.	Orhan Gazi
1348	Lâle Şahin Paşa med.	Beylerbeyi Lâlâ Şahin Paşa
İzmit	Süleyman Paşa med.	Orhan Gazi'nin oğlu Süleyman Paşa
İznik	Orhan Gazi med.	Orhan Gazi
	Süleyman Paşa med.	Orhan Gazi'nin oğlu Süleyman Paşa
Mustafa Kemal Paşa	Lâlâ Şahin Paşa med.	Beylerbeyi Lâlâ Şahin Paşa
Sapanca	Orhan Gazi med.	Orhan Gazi
Yenişehir	Süleyman Paşa med.	Orhan Gazi'nin oğlu Süleyman Paşa

I. MURAD 1359—1389

Bursa	1374	Esediye med. (Arslâniye)	Hacı İvâz bin Hacı bin Arslan
		Hüdavendigâr med.	I. Murad

İştib	Hüdavendigâr med.	I. Murad
İznik	Hayrüddin Paşa med.	Vezir Çandarlı Hayreddin (öl.1387)
	İshak Paşa med.	İshak Paşa
	Yeşil med.	Vezir Çandarlı Hayreddin (öl.1387)
Malkara	Murad med.	I. Murad
Mudurnu	Yıldırım med.	I. Murad
Tuzla	Hüdavendigâr med.	I. Murad

I. BAYEZİD

1389—1403

Alaşehir	Yıldırım med.	I. Bayezid
Balıkesir	Yıldırım med.	I. Bayezid
Bolu	Yıldırım med.	I. Bayezid
Bursa	Ali Paşa med.	Vezir Çandarlı Ali Paşa (öl.1406)
	Ebû İshak med.	İshak Paşa
	Kara Eyne Bey med.	Kara Eyne Bey
	Sübaşı Eyne Bey med.	Balıkesir Sübaşısı Eyne Bey
	Ferhâdive med.	Vezir Ferhâd Paşa
	Gülçiçek Hatun med.	I. Bayezid'in annesi Gülçiçek
	Molla Fenâri med.	Alim Molla Fenâri
	Va'izkiye med. (Mahkeme)	I. Bayezid
	Yıldırım med.	I. Bayezid
Dimetoka	Oruç Bey med.	Anadolu Beylerbeyi Oruç Bey (öl.1426)
Kütahya	Demirtaş med.	Beylerbeyi Kara Demirtaş Paşa
Milas	Firuz Bey med.	Antalya Sancakbeyi Firuz (öl.1413)
Yenice-Vardar	Evranos Gâzi med.	Evranos Mehmed Bey

I. MEHMED

1413—1421

Amasya		Yakup Paşa med.	Yakup Paşa
Bursa		Bayezid Paşa med.	Başvezir Bayezid bin Yahşi Paşa
	1415—24	Yeşil med.	I. Mehmed ve II. Murad
Edirne	1410—13	Eski cami med.	I. Bayezid'in oğlu Mûsa Çelebi
Gümüş	1413—15	Hacı Halil Paşa med.	Kadı Ahmed'in oğlu Halil Paşa
Merzifon	1414—18	Çelebi Sultan Mehmed med.	I. Mehmed
Tire		Abdüllâtif İbn-i Melek med.	Abdüllâtif İbn-i Melek (öl.1421)
Tokat		Hisâriye med.	Emîr Yahşi'nin oğlu Emîr Hisar

II. MURAD

1421—1451

Afyon		Umur Bey med.	Demirtaş Paşa'nın oğlu Umur (öl.1461)
Amasya	1430	Yörgüç Paşa med.	Vezir Yörgüç Paşa (öl.1441)
Bergama	1461 önce	Umur Bey med.	Demirtaş Paşa'nın oğlu Umur (öl.1461)
		Hibetullah med.	Hatib Paşa
Bursa	1429	Fazullah Paşa med.	Vezir Fazullah bin Hacı İlyas
	1427 önce	Hacı İvaz Paşa med.	Vezir Hacı İvaz Paşa (öl.1427)
		Hamza Bey med.	Vezir Hamza bin Yahşi
	1442	İsa Bey med.	İsa bin Bayezid Paşa
		Kara Hasan Paşa med.	Vezir, Kadıasker Hasan Paşa
	1425—26	Muradiye med.	II. Murad
Çorum		Murad Hân med.	II. Murad

Edirne		Bevvâb Sinan med.	Vezir Sinaneddin Yusuf Paşa (öl.1428)
		Beylerbeyi med.	Rumeli Beylerbeyi Mirmiran Sinan
		Darül-hâdis med.	II. Murad
		Halebîmed	II. Murad
		Gülçiçek Hatun med.	Vezir Saruca Paşa'nın karısı Gülçiçek
		Murad med.	II. Murad
		Oruç Paşa med.	Demirtaş Paşa'nın oğlu Oruç Paşa
	1437—47	Saatli med. (Yeni)	II. Murad
		Saruca Paşa med.	Şehremini Cafer Çelebi
	1430—35	Şah Melek med.	Rumeli Beylerbeyi Şah Melek
	Şeyh Şüca med. (Mütereddin)	Şeyh Şücâüddin (öl.1453)	
Filibe	1444	Şihâbüddin Paşa med. (Kula Şahin)	Başvezir Şihâbüddin Paşa
Gelibolu	1442	Balaban Paşa med.	Menteşe Beylerbevi Balaban (öl.1446)
	1423	Mihâliç Hatib med.	Mihâliç Hatib
	1453	Saruca Paşa med.	Vezir Sârimüddin Saruca Paşa
Kızanlık		İskender bin Ali' Bey med.	İskender bin Ali Bey
		Umur Bey med.	Saruca Paşa'nın oğlu umur Bey
Kütahya	1433—34	İshak Fakih med.	İshak Fakih Bey
Malkara		Gazi Sultan med.	
	1434	Kasap-zâde Mahmud Bey med.	Mahmud Bey
		Kadap-zâde Ali Bey med.	Ali Bey
Manastır		Sungur Çavuş med.	Sungur Çavuş

Menemen-Güzelhisar		Balaban Paşa med.	Menteşe Bevlerbeyi Balaban (öl.1446)
Mudurnu	1444	Şeyh Paşa med.	Başvezir Şihâbüddin Paşa
Selânik		Sultan Murad med.	II. Murad
Simre		Hasan Bey med.	Hasan Bey
Tokat	1423	İyi Baba med.	Vezir Hacı İvaz Paşa
Üsküb	1455	İshak Bey med.	Yiğid Paşa'nın oğlu İshak Bey
Yenişehir	1446	Turhan Bey med.	Yiğid Paşa'nın oğlu Turhan Bey

II. MEHMED

1451—1481

Afyon	1477	Gedik Ahmed Paşa m.	Başvezir Gedik Ahmed Paşa (öl.1482)
Amasya	1470	Alaca Yahyâ med.	II. Bayezid'in Lâlâsı Yahya Bev
	1466	Hızır Paşa med.	Hayrüddin Hızır Paşa
	1453	Hüsâmiye med.	Şeyh Hüsâmüddin Halvetî
Amasya-Hakale	1463	Kasım Bey med.	II. Mehmed
Bursa		Ahmed Paşa med.	Şair Veliyüddin'in oğlu Ahmed (öl.1496)
		Aşağı Eyne Bey med.	Müderriş Ahmed Bey (öl.1520)
		Bıyık Mahmud med.	Alim Bıyıklı Mahmud (öl.1491)
		Cendik med. (Kazzaziye)	Kazzazoğlu Süleyman Mehmed Paşa
		Hamza Bey med.	Hamza Bey
		Hatice Hatun	Bayezid Paşa'nın kızı Hatice Hatun
		Karıştıran Süleyman Bey med.	Süleyman Bey
		Kaygan med.	Vezir Mehmed Paşa
		Molla Hüsrev med.	Şevhülsîlâm Molla Hüsrev (öl.1480)
		Mola Yegân med.	Müderriş Molla Yegân

		Sarrafiye med.	
Çardak	1479	Yakub Bey med.	Yakub Bey
Edirne		Ali Kuşcu med.	Alim Ali Kuşcu
	1464	İbrahim Paşa med.	Vezir Çandarlı İbrahim Paşa
		Ekmekçiöğlü med. (Hüsamiye)	Ekmekçiköylü Ali Ağa
		Hacı Alemüddin med.	Hacı Alemüddin
	1464	Hac Kemâlüddin med.	Kemâlüddin İsmail Bey
		Molla Fahrüddin-i Acemî med.	Molla Fahrüddin-i Acemî
		Peykler med.	II. Mehmed
	1465	Saraciye med. (Meydan)	Kemalüddin İsmail Bey
		Taşlık med.	Mahmud Paşa'nın oğlu Ali Bey
Hasköy	1473	Mahmud Paşa med.	Başvezir Mahmud Paşa
Hersek		Ahmed Paşa med.	Hersekoğlu Ahmed Paşa
Ilıca (Bulg.)	1474	Haraccı Kara Mehmed med.	Kara Mehmed Bey
İstanbul		Ayasofya med. (Akşemsceddin)	II. Mehmed
		Çoban Çavuş med.	Çavuşbaşı Süleyman Ağa
		Derviş Mustafa Paşa med.	Mustafa Paşa
		Dülgeroğlu med.	Şemsüddin Habip Efendi (öl.1502)
		Efdalzâde med.	Efdalzâde Hamideddin
		Eski İmaret med.	II. Mehmed
		Eski Nişancı med.	Şeyh Ahmed Efendi
		Eski med.	
	1458—59	Eyüp Sultan med	II. Mehmed
	1462—70	Fatih med.	II. Mehmed
		Hacı Kadın med.	

	Halil Paşa med.	Halil Paşa
	Hasan Ağa med.	Hasan Ağa
	Hızır Bey med.	İstanbul Kadısı Hızır Çelebi
1469	Hoca Hayrüddin med. (Üç mihraplı)	Alim Hayrüddin (öl.1475)
1477—78	İbrahim Paşa med.	Başvezir Atik İbrahim Paşa (öl.1499)
	İshak Paşa med.	Başvezir İshak Paşa
	Kalenderhâne med.	II. Mehmed
	Kirmastî med.	Kadı Yusuf bin Hüsrev Kirmasti (öl.1494)
	Kovacı Dede med.	
	Kurabbalı med.	Alim Kurabbalı bin Seyyid Tacüddin
1472—73	Mahmud Paşa med.	Başvezir Mahmud Paşa
1471—72	Rum Mehmed Paşa	Vezir Rum Mehmed Paşa (öl.1471)
1471—72	Molla Gürani med.	Şeyhülislâm Molla Gürani (öl.1488)
	Molla Hüsrev med.	Kadı Muhammed bin Firamus bin Ali
1477—78	Murad Paşa med.	Vezir Hâs Murad Paşa
	Sekbanbaşı med.	II. Mehmed
1481	Şeyh Mahmud med.	Şeyh Mahmud Resmî Efendi
	Tahta Kadı med.	Taht Kadısı Mehmed Efendi (öl.1468)
	Üsküdar med.	
	Zeynî Mehmed Efendi med.	Satırbaşı Zeynî Mehmed Efendi
	Zeyrek med.	II. Mehmed
Kemalpaşa	Hamza Bev med.	Hamza Bey
Kırk Kavak	Turhan Bey med.	Turhan Bey bin Paşa Yiğit
Köstendil	Haraccı Mehmed med.	Mehmed Bey
Malkara	Turhan Bey med.	Turhan Bey bin Paşa Yiğit

Osmancık		Akşemseddin med.	Müderriş Akşemseddin (öl.1459)
Pazarcık		Mustafa Paşa med.	Kara Mustafa Paşa
Pilevne		Mihal-oğlu Ali Bey m.	Semendre Beyi Gazi Ali Bey
Serez		Ahmed Paşa med.	Başvezir Gedik Ahmed Paşa
Sofya		Mahmud Paşa med.	Başvezir Mahmud Paşa
Tire		Üçlüleli med.	
Trabzon		Fatih med..	II. Mehmed
Tubahisarı		Ali Bey med. ...	Cebe Ali Bey
Zile	1479	Hasan Ağa med.	Hasan Ağa

II. BAYEZİD

1481—1512

Amasya	1486	Bayezid med.	II. Bayezid
	1488	Kapağası Hüseyin med.	Kapağası Hüseyin Ağa
	1495	Küçük Kapağası med.	Kapağası Ayas Ağa
	1494	Mehmed Paşa med.	Vezir Manısalı Lâlâ Mehmed Paşa
Ankara		Ak medrese	
Bursa	1491	Başcı İbrahim med.	Tüccar Başcı İbrahim (öl.1496)
		Emir Sultan med.	Vezir Cezeri Kasım Paşa (öl.1543)
		Hundi Hatun med.	II. Bayezid'in kızı Hundi Hatun
		Gökdere med.	Müderriş Zeyrek-Zâde Paşa
		İvmetullab med.	
Edirne	1504 önce	Atik Ali Paşa med.	Vezir Atik Ali Paşa (öl.1511)
	1484—88	Yakup Paşa med.	Vezir Hadım Yakup Paşa
Filibe	1511 önce	Karagöz Paşa med.	Vezir Karagöz Ahmed Paşa
Gelibolu	1483	Mesih Paşa med.	Vezir Mesih Paşa (öl.1501)
Havza	1494	Firuz Ağa med.	Kızlarağası Firuz Ağa (öl.1512)

İstanbul	1496	Atik Ali Paşa med.	Başvezir Atik Ali Paşa (öl.1511)
	1501—06	Bayezid med.	II. Bayezid
	1511	Canbaz Mustafa med.	Mustafa bin Abdullah
	1485	Davud Paşa med.	Başvezir Davud Paşa (öl.1498)
		Hacıhasanzâde Mehmed med.	Kazasker Mehmed Efendi (öl.1505)
	1489	Koca Mustafa Paşa med.	Veziir Koca Mustafa Paşa (öl.1512)
	1484—98	Mehmed Paşa med.	Veziir Hızır Beyzâde Mehmed Paşa
		Şeyh Vefâ med.	Şeyh Vefazâde
Kütahya	1504	Molla Halil med.	Müderris Halil bin Mahmûd-i Germiyan
	1509	Karagöz Paşa med.	Veziir Karagöz Ahmed Paşa (öl.1511)
Narda	1493	Faik Paşa med.	Emir Faik Paşa
Serez	1508	Selçuk Sultan med.	II. Bayezid'in kızı Selçuk Sultan
Şumnu		Eski med.	
Tire	1492	Molla Arap med.	Şeyhülislâm Zeynüddin Ali
Tokat	1485	Hatuniye med.	II. Bayezid'in annesi Gülbahar
Trabzon	1514 önce	Hatuniye med.	II. Bayezid
I. SELİM 1512—1520			
Belgrat		Yahyalı Mehmed Paşa med.	Yahyalı Mehmed Paşa (öl.1551)
Bozöyük	1520 önce	Kasım Paşa med.	Veziir Güzelce Kasım Paşa
Bursa Çorlu		Lâmii Çelebi Ahmed Paşa med.	Lâmii Çelebi (öl.1532) Dukaginzâde Ahmed Paşa (öl.1523)
Dimetoka		Abdü'l-Vâsi med.	Kazasker Abdü'l-Vâsi bin Hayreddin

Edirne		Ahi Çelebi med.	Tabîb-i Sultânî Ahi Mehmed (öl.1523)
Hezargrat	1522 önce	İbrahim Paşa med.	Vezer Makbul İbrahim Paşa (öl.1536)
İstanbul		Bâli Efendi med.	Karabâli Sevid Tacüddin (öl.1522)
	1512	Cafer Çelebi med.	Kazasker Cafer Çelebi (öl.1514)
	1515	Cezri Kasım Paşa	Vezer Cezerî Kasım Paşa (öl.1543)
	1518	Lütfü Paşa med.	Defterdar Ahmed Çelebi (öl.1542)
	1525	Macûni Kasım Efendi	Kasım Efendi
		Sitti Hatun med.	Müftü Zenbilli Ali Efendi'nin kızı
Sivrihisar	1516	Kurşunlu med.	Vezer Mustafa Paşa
Trabzon	1512—33	İskender Paşa med.	Mirliva İskender Paşa

I. SÜLEYMAN

1520—1566

Akerman		Hacı İbrahim med.	Hacı İbrahim
Amasya-Hakale	1540	Muhyiddin Bey med.	Muhyiddin Bey
Belgrat	1551	Arslan Paşa	Beylerbeyi Yahyalı Arslan Paşa (öl.1566)
Bosna	1536	Hüsrev Bey med.	II. Bayezid'in torunu Hüsrev (öl.1541)
Bursa	1533	Hançeriye med.	Hançerli Fatma Sultan (öl.1532)
		Kadri Efendi med.	Şeyhülislâm Abdülkadir (öl.1548)
Çatalca		Ali Paşa med.	Beylerbeyi Hadım Ali Paşa (öl.1556)
Diyarbakır	1522—28	Hüsrev Paşa med.	Vezer Deli Hüsrev (öl.1544)
Edirne	1537 önce	Anbar Kadı med.	

		Çakırcıbaşı Hasan Paşa med.	Hasan Paşa
		Eminiye med.	Mehmed Emin Çelebi (öl.1542)
		Küçük Lâleli med.	Çuhacı Hacı İlyas (öl.1541)
Gelibolu		Mustafa Paşa med.	Vezir Mustafa Paşa (öl.1533)
Hayrabolu	1555 önce	Hızır Paşa med.	Vezir Hızır Paşa (öl.1567)
		Rüstem Paşa med.	Başvezir Rüstem Paşa (öl.1561)
İstanbul		Amâ Hasan Efendi m.	Kadı Hasan Efendi (öl.1532)
	1562	Balat med.	Kethüda Ferruh Ağa
	1546	Defterdar med.	Defterdar Şerifezâde İbrahim Paşa
	1540—42	Defterdar Nâzlı Mahmud med.	Başdefterdar Mahmud Ef. (öl.1546)
	1534	Eyyuhum Ahmed Efendi med.	Şemseddin Ahmet Yegâni Eyyuhum
		Hacı Hasan med.	Hasan Bey
		Hacı İlyas med.	Hacı İlyas Çelebi
		Hamamiye med.	Kadı Hüsameddin Hasan Efendi (öl.1553)
		Harem med.	Müderriş Harem Efendi (öl.1562)
		Hasan Çelebi med.	Müderriş Hasan Çelebi (öl.1552)
		Haydar Paşa med.	Vezir Hadım Haydar Paşa (öl.1563)
	1532	Hayreddin İskelesi m.	Barbaros Hayreddin (öl.1546)
	1581	Kızıl med.	Kiremitçi Süleyman Efendi
	1545	Kepenekçi Sinan med.	Hoca Sinan (öl.1562)
	1521	Kürkçübaşı med.	Ahmed bin Abdülmuin
		Küreççi med.	Kara Ahmed Efendi
	1562 önce	Manav Kadı med.	Mahmud Efendi

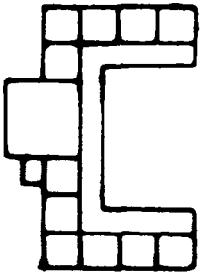
	1566 önce	Merdümiye med.	
	1542	Papas-zâde Mustafa m. Sinan Paşa med. (Beşiktaş sarayı)	Papas-oğlu Mustafa Efendi Vezir Sinan Paşa
		Siyavuş Paşa med.	Siyavuş Paşa
	1526	Piri Mehmed Paşa m.	Başvezir Piri Mehmed Paşa (öl.1532)
	1522	Sultan Selim med. Şah Çoban med.	I. Süleyman Vezir Lütfü Paşa'nın karısı
	1563	Şah Hûban Hatun Şeyhülislâm Yahya Efendi	Yahya Efendi (öl.1564)
	1558	Yeni Ali Paşa med.	Vezir Semiz Ali Paşa (öl.1564)
Kandıra	1521	Hoca Dursun med. Mihalic med.	Hoca Dursun Efendi
Karacabey		Hacı Ferhad med.	
Kefe		Vâni Mehmed Efendi	Müderriş Vankulu Mehmed Efendi
Kestel		Haseki Sultan med.	Haseki Hürrem Sultan (öl.1558)
Kudüs		Rüstem Paşa med.	Başvezir Rüstem Paşa (öl.1561)
Kütahya	1550	Hatuniye med.	Valide Ayşe Hafsa Sultan (öl.1534)
Manisa	1522	Hayreddin Paşa med.	Barbaros Hayreddin (öl.1546)
Midilli	1534—36	Keyvan Bey med.	
Mostar	1558	Hüsrev Bey med.	
Saraybosna	1536	Piri Mehmed Paşa m.	Başvezir Piri Mehmed Paşa
Silivri	1530	Kanuni Süleyman med.	I. Süleyman
Rodos	1549	Rüstem Paşa med.	Başvezir Rüstem Paşa (öl.1561)
Ruşçuk	1560 önce	Battal Gazi med.	I. Süleyman (Tekke medreseye çevrilir)

Sofya		Sofu Mehmed Paşa m.	Vezir Sofu Mehmed Paşa (öl.1551)
Şam		Süleyman Han med.	I. Süleyman
Tarsus		Rüstem Paşa med.	Başvezir Rüstem Paşa (öl.1561)
Tire	1537 önce	Abdübâki med.	Abdübâki Efendi
	1540	Lütfü Paşa med.	Vezir Lütfü Paşa
Van	1530	Sofu Mehmed Paşa m.	Vezir Sofu Mehmet Paşa (öl.1551)
Vize	1552 önce	Sultan med.	
Yenipazar	1546	Sinan Çelebi med.	Başdefterdar Sinan Çelebi (öl.1549)
Yenişehir		Hafsa Sultan med.	Valide Ayşe Hafsa Sultan (öl.1534)

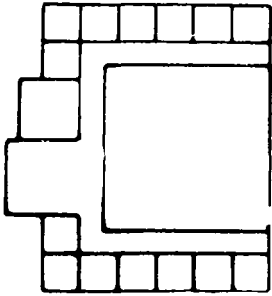
(Mimar Sinan'ın eserlerinden olan 65 medrese yapısı listemize alınmamıştır. Bu medreselerle ilgili ayrıntılı bilgi için bk. Y. Ötüken, İsa kapı mescidi und medresesi in Istanbul, Bonn 1974).

B İ B L İ Y O G R A F Y A

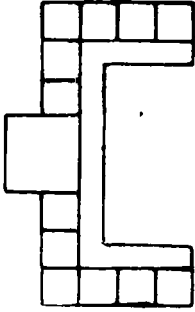
- O. Aslanapa, *Turkish Art and Architecture*, New York 1971.
- E. H. Ayverdi, *Fatih devri mimarisi*, İstanbul 1953.
- E. H. Ayverdi, *Osmanlı mimarisinin ilk devri I, İstanbul mimari çağının menşei 630 - 805 (1230 - 1402)*, İstanbul 1966.
- E. H. Ayverdi, *Osmanlı mimarisinin ilk devri II, Osmanlı mimarisinde Çelebi ve II. Sultan Murad devri 806 - 855 (1402 - 1451)*, İstanbul 1973.
- E. H. Ayverdi, *Yugoslavya'da Türk âbideleri ve Vakıfları*, Vakıflar Dergisi 3 (1956), s. 151 - 223.
- A. Gabriel, *Les Monuments turcs d'Anatolie*, 2 cilt, Paris 1931 - 1934.
- A. Gabriel, *Une capitale turque, Brousse (Bursa)*, Paris 1958.
- G. Goodwin, *A History of Ottoman Architecture*, Baltimore Md. 1971.
- M. T. Gökbilgin, *Bursa'da kuruluş devrinin ilmi müesseseleri, ilim adamları ve Bursa tarihçileri hakkında*, Ankara 1969.
- J. von Hammer, *Geschichte des Osmanischen Reiches*, cilt 9 1833, Pest, s. 139-163 «Verzeichnis der Medresen, d. i. hohen Schulen Constantinopels nach chronologischer Ordnung».
- Hâfız Hüseyin İbn Elhac İsmail Ayyansaravî, *Hadikat ül-cevami*, İstanbul 1864.
- O. Keskiöğlü, *Bulgaristan'da bazı Türk vakıfları ve abideleri*, Vakıflar Dergisi 7 (1968), s. 129 - 137.
- R. M. Meriç, *Edirne'nin tarihi ve mimari eserleri hakkında*, İstanbul: Güzel Sanatlar Akademisi, Türk Sanatı Tarihi Araştırma ve İncelemesi I. (1963), s. 439 - 536.
- S. Y. Ötüken, *İsa kapı mescidi und medresesi in İstanbul*, Bonn 1974.
- C. Baltacı, *XV. - XVI. asırlarda Osmanlı medreseleri*, Teşkilât - Tarih, İstanbul 1976.

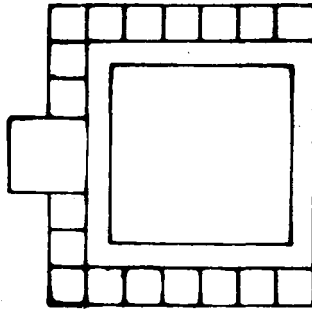
1

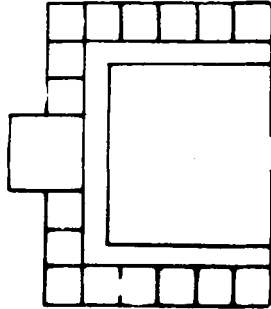
2

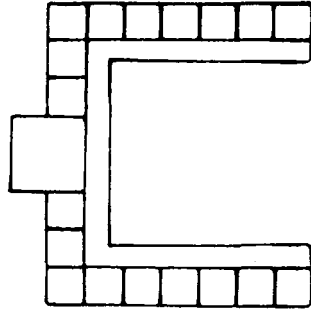
3

4

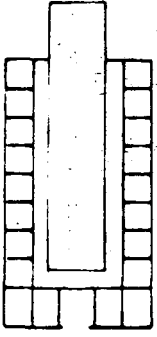

5

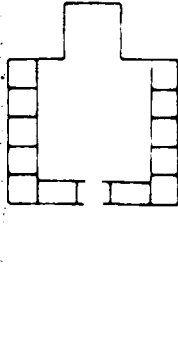

6

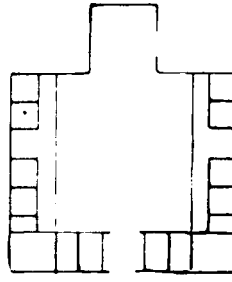
- Şema: 1 — Iznik, Süleyman Paşa Medresesi.
Şema: 2 — Afyon, Gedik Ahmet Paşa Medresesi.
Şema: 3 — İnegöl, İshak Paşa ve Tokat, Hatuniye Medresesi.
Şema: 4 — Edirne, II. Bayezid Medresesi.
Şema: 5 — İstanbul, Davud Paşa Medresesi.
Şema: 6 — Amasya, II. Bayezid Medresesi.

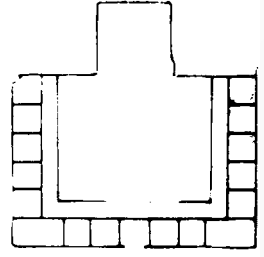
7

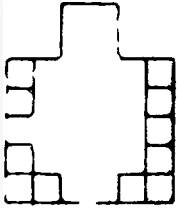
8

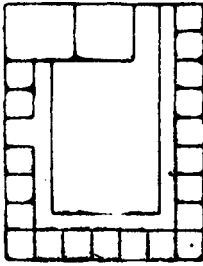
9

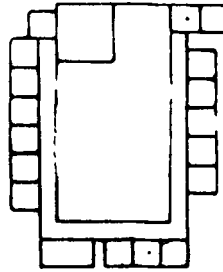
10

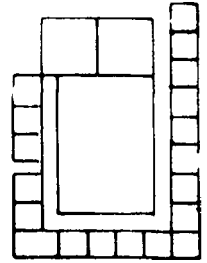
11

12

13

14

Şema: 7 — Bursa, Yıldırım Bayezid Medresesi.

Şema: 8 — Bursa, Bayezid Paşa Medresesi.

Şema: 9 — Bursa, Yeşil Medrese.

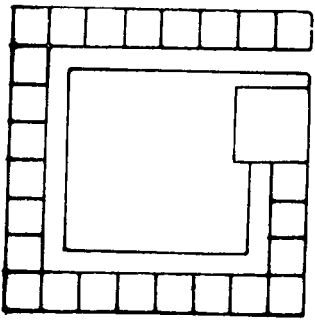
Şema: 10 — Bursa, Muradiye Medresesi.

Şema: 11 — Bursa, Geyikli Ahmed Paşa Medresesi.

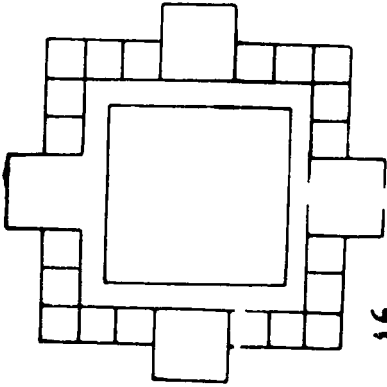
Şema: 12 — İstanbul, Fatih Medreseleri.

Şema: 13 — Edirne, Saatli Medrese.

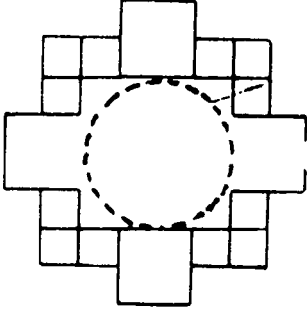
Şema: 14 — Edirne, Peykler Medresesi.

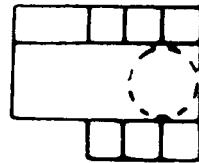
15

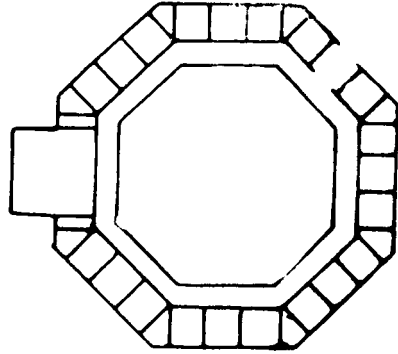
16

17

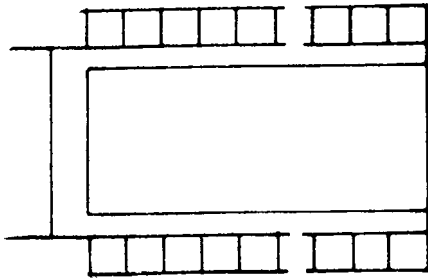

18

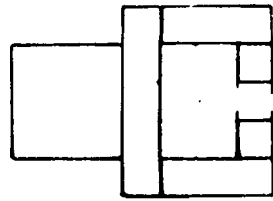

19

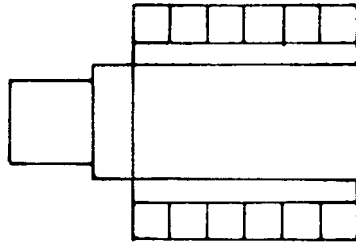
- Şema: 15 — Yenişehir, Süleyman Paşa Medresesi.
Şema: 16 — Merzifon, Çelebi Sultan Mehmed Medresesi.
Şema: 17 — Gümüş, Hacı Halil Paşa Medresesi.
Şema: 18 — Bursa, Lâlâ Şahin Bey Medresesi.
Şema: 19 — Amasya, Kapiğası Hüseyin Medresesi.

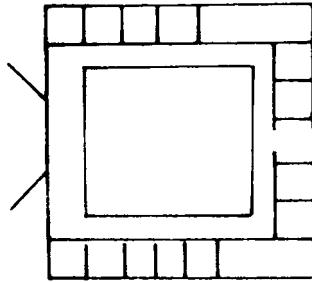
20

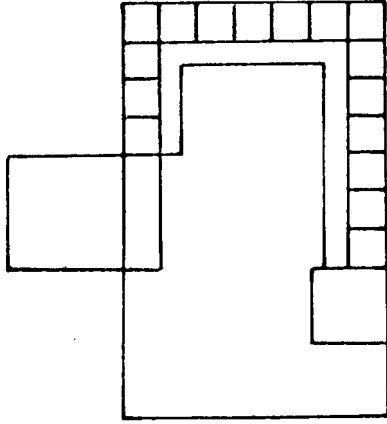
21

22

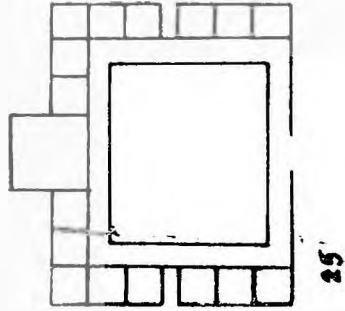

23

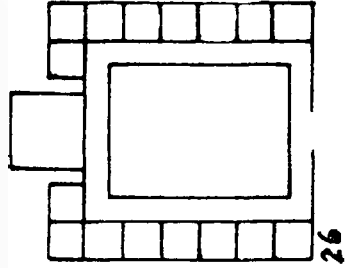

24

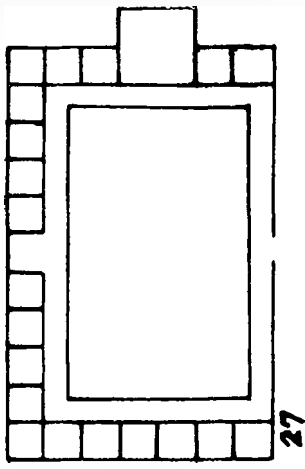
Şema: 20 — İstanbul, Eyüp Sultan Medresesi.
Şema: 21 — Bursa, Başçı İbrahim Medresesi.
Şema: 22 — Amasya, Küçük Kapağası Medresesi.
Şema: 23 — Tire, Üçlüleli Medresesi.

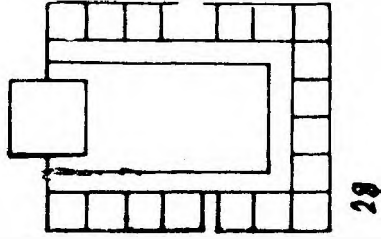
25

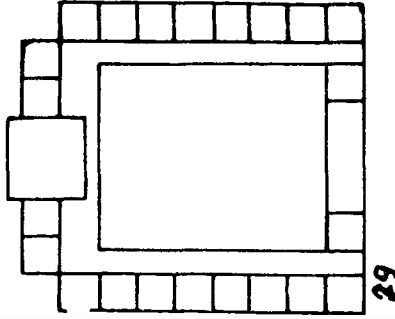
26

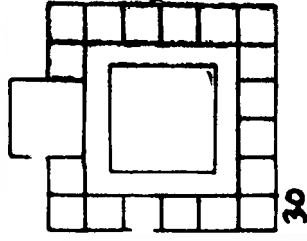
27

28

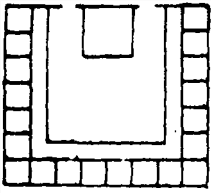

29

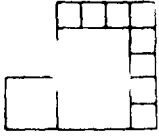

30

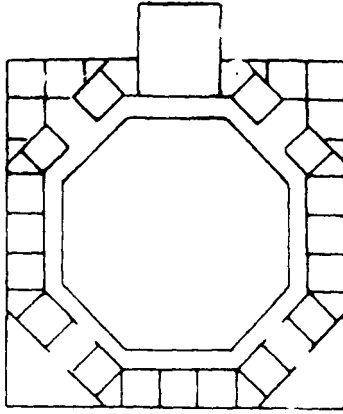
- Şema: 24 — Tire, Molla Arap Medresesi.
Şema: 25 — İstanbul, Haseki Hürrem Sultan Medresesi.
Şema: 26 — İstanbul, Mihrimah Sultan Medresesi.
Şema: 27 — İstanbul, Şehzade Mehmed Medresesi.
Şema: 28 — Gebze, Çoban Mustafa Paşa Medresesi.
Şema: 29 — İstanbul, Süleymanîye Salis ve Rabi Medreseleri.

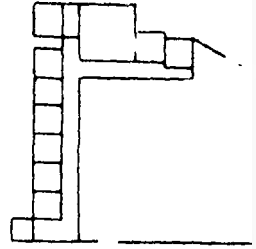
31

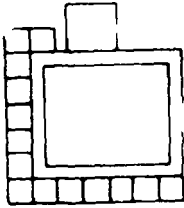
33

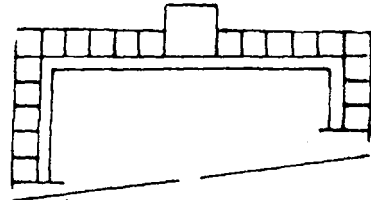
32

34

35

36

Şema: 30 — İstanbul, Kılıç Ali Paşa Medresesi.

Şema: 31 — İstanbul, Süleymaniye - Evvel ve Sani Medreseleri.

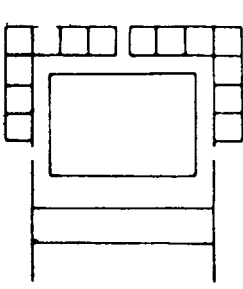
Şema: 32 — İstanbul, Rüstem Paşa Medresesi.

Şema: 33 — İstanbul, Nişancı Mehmet Bey.

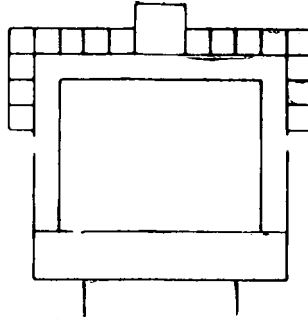
Şema: 34 — İstanbul, Zal Mahmud Paşa - Tahtani Medresesi.

Şema: 35 — Edirne, Selimiye Medreseleri.

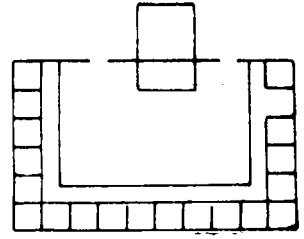
Şema: 36 — İstanbul, Valide Sultan Medresesi.

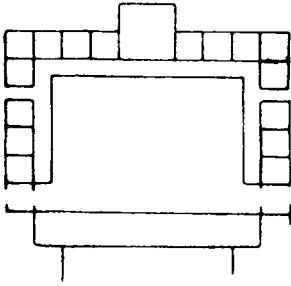
37

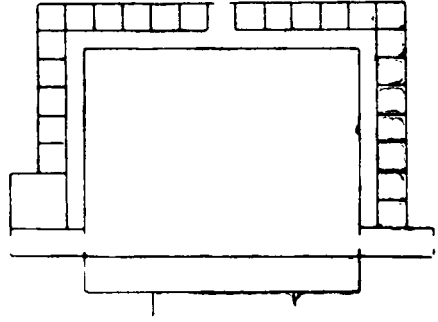
38

39

40

41

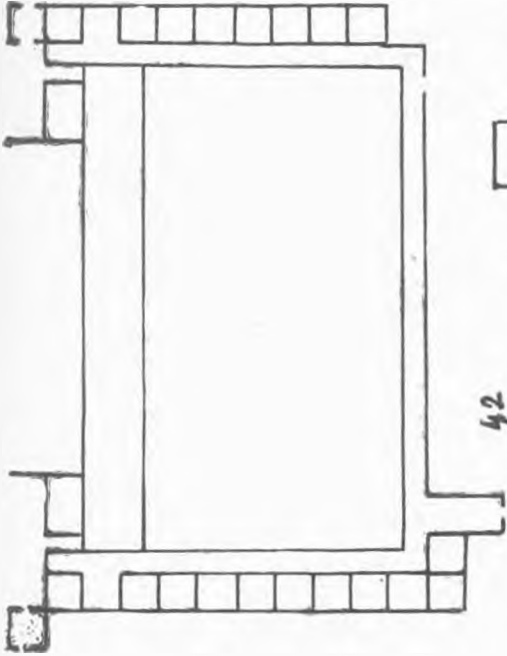
Şema: 37 — İstanbul, Sinan Paşa Medresesi.

Şema: 38 — İstanbul, Kara Ahmed Paşa Medresesi.

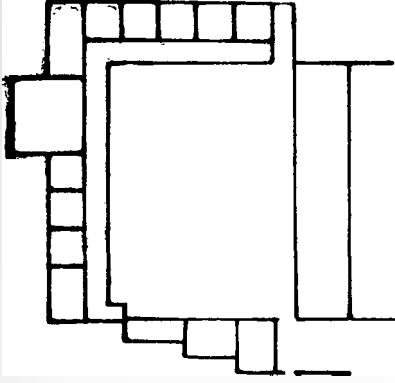
Şema: 39 — İstanbul, Sultan Selim Medresesi.

Şema: 40 — İstanbul, Sokollu Mehmet Paşa Medresesi.

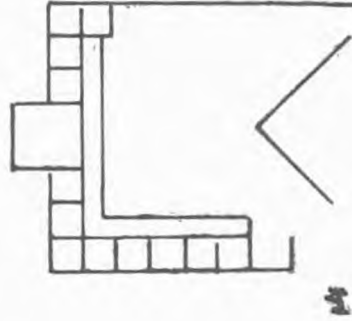
Şema: 41 — Lüleburgaz, Sokollu Mehmed Paşa Medresesi.

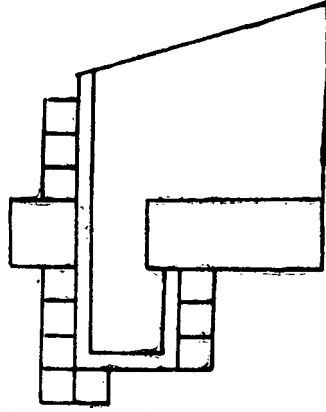
42

43

44

45

- Şema: 42 — İstanbul, Mihrimah Sultan Medresesi.
Şema: 43 — İstanbul, Zal Mahmud Paşa - Fevkanı Medresesi.
Şema: 44 — İstanbul, Şemsi Ahmed Paşa Medresesi.
Şema: 45 — İstanbul, Hadım İbrahim Paşa (İsa Kapı) Medresesi.

BURSA YENİŞEHRİNDE KOCA SİNAN PAŞA CAMİİ VE İMÂRETİ (*)

Tülây REYHANLI

İstanbul'dan Doğu'ya giden ana sefer ve hac yolu üzerindeki (1) konaklardan biri olan Yenişehir'de, Koca Sinan Paşa (1520?-

-
- (*) Eser, «Osmanlılar'da Külliye Mimarisinin Gelişmesi» (İ.Ü. Edebiyat Fakültesi, 1974) başlıklı, basılmamış doktora tezinde tanıtılmış bulunmaktadır. Yenişehir'e yaptığım çeşitli geziler sırasında, yardımlarını gördüğüm Dr. Ara Altun'a, topluluğun plânını çizen Cengiz Sezer'e, İstanbul'da bulunamamam dolayısıyla, eksik kalan malzemenin temininde, benden hiçbir yardımını esirgemiyen Nil Aykon'a, bir kısmını kullanma imkânını bulamadığım renkli fotoğrafları çeken Y. Mimar Nusret Eren'e teşekkürlerim sonsuzdur.
- F. Aymergen tarafından yapılan lisans tezinde topluluktan bahsedilmektedir «Yenişehir'de Türk Eserleri», (İ.Ü. Edebiyat Fakültesi, basılmamış lisans tezi, 1969).

«İmâret» teriminin kullanılışı hakkında bk.: Tülây Reyhanlı, «Osmanlı Mimarisinde imâret : külliye üzerine Notlar», *Türk Kültürü Araştırmaları*, XV/1-2 1976, 121-141.

- (1) İstanbul'dan başlıyan ana yol, Üsküdar, Gebze, İzmit ve İzmit üzerinden Yenişehir'e gelmekte ve buradan Bursa'ya bağlanmaktaydı. İstanbul - Bursa deniz yolu da, Hersek ve İzmit'ten sonra Yenişehir'den geçmekteydi. Ayrıca, İstanbul'dan Mudanya'ya giden deniz yolu, Bursa üzerinden Yenişehir'e varmaktaydı. Yenişehir'den sonra ana yol, Bursa'dan Mihaliç'a (Karacabey) gitmekte ve buradan iki kola ayrılmaktaydı (F. Taeschner, «Anadolu», *EI*, I (1960), 461-80; aynı yazar, *Das Anatolische wegenetz nach Osmanischen Quellen*, Leipzig, 1924). İran ve Anadolu'dan gelen bu ana yola, Ankara'dan gelen yol, İzmit yakınında birleşmekteydi. Arabistan ve Halep'ten gelen Hac yolu ise, İzmit'in ötesinde Dil İskelesini geçince Gebze'ye ulaşıyordu. XV. ve XVI. yüzyıllarda, Bursa - İstanbul yolu denizden olmakta ise de, XVII. yüzyılda Gebze'den Dil İskelesi üzerinden geçen yol da

1596) (2) tarafından yaptırılan cami ve imâret, kasabanın güney ucunda yer almaktadır. Osman Gâzi tarafından 689/1290 yılında, yeniden kurulan kasabaya Yenişehir adı verilmiş ve burası, Osmanlıların ilk yerleşme merkezlerinden biri olmuştur (3). Bu yüz-

ha önemliydi (H. İnalçık, *The Ottoman Empire, The Classical Age 1300-1600*, London, 1973, 146). Anadolu'ya gelmiş olan seyyahların bir kısmı da Yenişehir güzergâhını takibetmişlerdir (P. Lucas, *Voyage du Sieur Paul Lucas Fait par ordre du roy dans la Grece, l'Asie Mineure, La Macedonie of l'Afrique*, Paris, MDCCXII, 2 cilt, 91. *Sandy's Travels, Containing an History of the Original and Present State of the Turkish Empire, Their Laws, Government, Policy, Military Force Courts of Justice and Commerce, the Mohametan Religion and Ceremonies, A Description of Constantinople the Grand Signior's Seraglio and his Manner of Living*, London, 1670 (6 th. ed.), 35.

R. Pockocke, *A Description of the East and Some Other Countries*, London, 1743-45; *Hans Dernschwam's Tagebuch Einer Reise Nach Konstantinopel und Kleinasien (1553-1555)*, *Nach der Urschrift im Fugger-Archiv*, von F. Babinger, Munchen Leipzig, 1922, 160-161; A. D. Mordtmann, *Anatolien, Skizzen und Reisebriefe aus Kleinasien 1850-1859*, ed. by F. Babinger, Hannover, 1925, 69-70.

(2) Ş. Turan, «Sinan Paşa, Koca», *İA*, 10 (1967), 670-75.

İ. H. Danişmend, *İzahlı Osmanlı Tarihi Kronolojisi*, V (1971), 21.

M. Süreyya, *Sicill-i Osmanî*, III, 100-110.

İ. H. Uzunçarşılı, *Osmanlı Tarihi*, Ankara, 1949, III, 340-42.

Taib Osmanzâde, *Hadikat ül-Vüzerâ*, İstanbul, 1271/1854-55, 35-37.

H. Sahillioğlu, Koca Sinan Paşa'nın Telhisleri, *BTTD*, 18 (1969 mart), 29-33; 19 (nisan 1969), 37-40; 20 (mayıs 1969), 19-23.

S. Eyice, Sincanlı'da Sinan Paşa İmâreti, *VD. X* (1973), 333 ve 316, not 40. Koca Sinan Paşa'nın türbesi, Divanyolu'nda, kendi adını taşıyan ve mescid, medrese ve sebiden meydana gelen topluluğun avlusunda yer almaktadır. A. Baltacı, *Koca Sinan Paşa Külliyesi*, (İ.Ü. Edebiyat Fakültesi, basılmamış lisans tezi, 1964), S. Eyice, *İstanbul, Petit Guide a Travers les Monuments Byzantins et Turcs*, İstanbul, 1955, 39; aynı yazar, İstanbul - Tarihi Eserler, *İA*, 53 ABC, 1214/105.

(3) Aşıkpaşazâde, *Die Altosmanische Chronik Des Aşıkpaşazâde*, Yn. F. Giese, Leipzig, 1929, 22.

Topkapı Sarayı Sinan Paşa arşivinde 242 no.lu hüccette (Res. 25) kasabanın Orhan Gâzi tarafından kurulduğu kaydedilmişse de Neşri ve Kâtip Çelebi de Yenişehir hakkında Aşıkpaşazâde'nin yazdıklarını tekrarlamakta ve Osman Gâzi'nin burayı tahtgâh yaptığını kaydetmektedirler: Mevlânâ Mehemmed Neschi, *Cihânnümâ*, *Die Altosmanische Chronik*, Yn. F. Taeschne, 2 cilt, Leipzig, 1951, c. I, 34; M. Neşri, *Kitab-ı Cihannümâ*, Neşri Tarihi, Hzlr: F. R. Unat. M. A. Köymen, Ankara, 1949, c: I, 113. Kâtip Çelebi, *Cihan-nümâ*, İstanbul, 12; 679-80.

den, kasabanın, Osmanlıların ilk yıllarında, siyasi bakımdan da önemli bir yeri vardır (4). Orhan Gâzi de burada bir saray yaptırmıştır (5). Kasabanın yollar üzerinde bulunması, İznik ve Bursa'nın fethi ile, merkezin o taraflara kaymasından sonra da öneminin devam etmesinde önemli bir rol oynamış ve ticarî yönden gelişmesini sağlamıştır.

YAPILARIN GENEL DURUMU :

Bugün, topluluktan sadece, cami, medrese hücreleri, aşhâne ve topluluğun büyük giriş kapısı yanında, aşhâne hücrelerinin dış duvarında bazı duvar ve tonoz izleri kalmıştır. Topkapı Sarayı Müzesi, Sinan Paşa arşivinde bulunan 242 no.lu hüccetten (6) ve Evliya Çelebi'nin ifadesinde (7), burada büyük bir kervansaray

-
- Sandy seyahatnâmesinde, «Osman Neapolis'i 1300 yılında başkent yaptı» demektedir ise de Neapolis'i Yenişehir'in tercümesi olarak mı kullandığı, yoksa kasabanın Neapolis adlı bir şehir üzerine mi kurulduğunu belirtmek istediği anlaşılmamaktadır; *Sandys travels*, 35; Mordtmann, *Anatolien*, 69-70.
- (4) Aşıkpaşazâde, 22,23,27,33,51,92; Kâtip Çelebi, 679-80; Neşri (Unat-Köymen), I, 203,237,747; İbn Kemâl, *Tevârih-i Ali Osman*, VII. defter, tenkidli trans., Hz. Ş. Turan, Ankara, 1957, 190.
- (5) Saray, şehrin kıyısında kurulmuştur. Yapı günümüze kadar gelece-mişse de Saray hamamı bugün mevcuttur (E. H. Ayverdi, *İstanbul Mimarî Çağının Menşei, Osmanlı Mimarîsinin ilk Devri, Ertuğrul, Osman, Orhan Gaziler, Hüddvendigâr ve Yıldırım Bayezid*, 630-805 (1230-1402), İstanbul, 1966, 14-16. Dernschwamm, bu sarayı görmüştür ve şöyle tasvir etmektedir: «Dört köşe, her tarafında bir penceresi var. Dört yüksek sütunlu. Orhan sarayı bu. Yanında bir mescidi olmalı». *Tagebuch*, 160-61.
- (6) Hüccetin faksimilesi metnin sonunda verilmiştir (Res. 25). Sinan Paşa arşivinin muhtevası için bk: T. Öz, Topkapı Sarayı Müzesinde Yemen Fatihî Sinan Paşa Arşivi. *Belleten*, 10 (1946), 171-93. Vesikaların fotokopilerini temin etmemi sağlayan, Topkapı Sarayı Müzesi asistanlarından Dr. Zeren Akalay'a teşekkürlerim sonsuzdur.
- (7) «... ve bu camiin bir imâreti var. Ayende ve revendeye şeb rûz nîmeti mebzûldür ve iki mekteb-i sıbyanı ve yüz adet dükkânı ve bir kurşunlu hanı ve bezestan gibi iki camili demir kapulu elli adet başka dükkânı ve bir dârü'l-hadis cümle bu hayratlar cami sahibi Gazi... paşanıdır. İmâreler serapa rüham örtülüdür» (Seyahatnâme, IX, 8-10). Buradaki paşa'nın adının okunmaması, tasvirin çarşı içindeki Bali Bey camii ile karıştırılabileceği ihtimalini akla getirmekteyse de (Revan, 1460 no.lu nüsha, Bağdat, 306 no.lu nüsha), Kurşun-

olduğu anlaşılmaktaysa da bugün bundan bir iz bulmak mümkün olmamıştır. Halk arasında imâret, **Han Camii** veya **Kurşunlu cami**, adıyla bilinmektedir.

Yapılar, bir çevre duvarı içinde yer alırlar (plân). Bugün, bu duvarların bir kısmı ayakta. İmâretin avlusuna iki kapı ile girilmektedir. Birisi kuzeyde, medrese duvarına bitişik (Res. 8), diğeri ise, daha abidevî ve arastanın bulunduğu tahmin edilen yola almaktadır (Res. 9). Her iki kapının üzerleri yuvarlak kemerlidir. Medreseye ait dershânelerden, camiin karşısına raslıyan birincisinin duvarında görülen izler, bu duvarın iç tarafa doğru uzadığına ve camiin böylece, diğer yapılardan bir duvar ile ayrıldığına işaret etmektedir ki, bu duvarda da medrese ve aşhânenin ortak avlusuna bir kapı olmalı idi (Res. 8). Cami, topluluğun kuzeyinde yer almakta, medrese odaları, camie göre kuzey-güney doğrultusunda uzanmaktadır. Ambar ve aşhâne ise, tam kuzeyde, doğu-batı doğrultusunda uzanan bir sıra hücrelerden ibarettir. Büyük girişin yanında, aşhâne hücrelerinin dış duvarındaki tonoz ve duvar izlerinin, burada bulunduğu tahmin edilen arastaya ait olması gerekmektedir. Bu konu, değerlendirme bölümünde tekrar incelenecektir. Yapılar son zamanda tamir edilmişlerdir.

CAMİ :

Tek kubbeli ve önünde, üç bölümlü bir son cemaat yeri vardır (Res. 1). Her üç bölüm de aynalı tonozla örtülmüştür. Mer-

lu han tabirinin geçtiği kısım Sinan Paşa topluluğuna ait olmalıdır. Yenişehir rehberinde (*Yenişehir, Bursa, Öğretmenler Derneği Yayınları, I, İstanbul, 1964*) topluluğa halk arasında Kurşunlu cami adıyla bilindiğini yazmaktadır. Bu rehberde, topluluk Sinan Paşa camii ve kervansarayı olarak tanıtılmakta ve camiin ve kervansarayın birer fotoğrafları verilmektedir (s. 15-16). Kervansaray adı ile tanıtılan yapı, imâretin matbahıdır. Rehberde, bir hamamının olduğundan bahsedilmektedir. 1969 yılında yaptığımız çeşitli inceleme ziyaretleri sırasında, camiin arkasında bir medrese daha olduğu söylenmiş ve bunun camiin güney-batısındaki yeri gösterilmişti. Bu yapıyı görenlere ve orada tahsil eden bir ihtiyar şahsa da raslamıştık. Bu durumda, topluluğun ikinci bir medresesi olma ihtimali ortaya çıkmaktadır. Bir diğer düşünce de, medrese olarak tanıttığımız yapının tekke olarak kullanılmış olmasıdır.

Balı Bey Camii için bk: T. Reyhanlı, Balı Bey Camii, Yenişehir, *STY*, III (1971), 17-23.

mer sütunların başlıkları baklavalı, fakat örnekleri farklıdır. Kemerler, bu sütunlara ve duvar payelerine dayanmaktadır. Cami, dıştan ikişer sıralı kirpi saçaklarla üç kademeye ayrılmıştır: Geçiş bölgesine kadar olan duvarlar, geçiş bölgesi ve kubbe (Res. 2). Bu kademelerle camiin yüksek görünmesi sağlanmıştır. Birinci kademede, iki altta iki üstte olmak üzere her kenarda dörder pencere vardır. Alttaki pencereler dikdörtgen, üsttekiler yuvarlak kemerlidir. Alttaki dikdörtgen pencereler, kaş kemerli ve çeşitli örnekli tuğla dizilerinden alınıklara sahiptirler (Res. 4). Üstteki pencereler, kubbe kasnağındakilerle birlikte, yuvarlak, muntazam örgülü tuğla kemerlidirler. Cephede, son cemaat yerinde, bu pencere düzeni değişir. Dikdörtgen üç pencerenin ikisi giriş kapısının yanında, biri üstündedir.

Minare : Camiin batısında, ana mekân ile son cemaat yerinin birleştiği yerde bulunmaktadır (Res. 1). Kare kaide üzerine silindirik olarak yükselir. Üç sıra tuğla bir sıra taş dekorlu kaideden gövdeye geçiş, baklavalarla olmaktadır. Tek şerefelidir. Tuğla dekorları restore edilmiştir.

Şerefenin altındaki çini dekorlar, birbirlerinden, iki firuze sırlı bordürle ayrılan üç kuşak halinde minareyi dolaşırlar. Şerefenin hemen altından başlıyan birinci kısım, tuğla dekorlar arasına yerleştirilmiş, natüralist çiçek dekorlu rozet madalyonlardan meydana gelmektedir. Bunun altında, ikinci kuşağın başladığı düz firuze sırlı bordürün üstünde, hatayî, nar çiçekleri ve hançer yaprakları ile süslü bir sıra kare pano vardır. İki geniş kuşak ise, hançer yaprakların meydana getirdiği baklavalar ve ortalarında çiçekli madalyonlarla dekorlu kare panolardan ibarettir. Yakından görmek mümkün olmadığı için sadece dekor özelliklerine göre yaptığımız tahminlere göre, bunlar, devrine ait mavi-beyaz çinilerdir (Res. 5).

Cami iç mekânı ve süsleme : Camiin içi son zamnalarda yapılan tamir sırasında tamamen boyanmış ve yenilenmiş, orijinal kısımlar da korunmuştur.

Çiniler, XVI. yüzyılın ikinci yarısına ait sıraltı teknikli İznik çinileridir. Bunlar, mihrabın iki yanındaki ve girişin sağ ve sol duvarlarındaki pencerelerin çevresini ve alınlıklarını ve giriş kapısının üzerindeki kartuş şeklindeki panoyu süslemektedirler. Pencerelerin çevresindeki çiniler, merkezlerinde bahar çiçekleri olan

hatayilerle nar çiçeklerinin, birbirlerine çiçekli dallar ve hançer yapraklar ile helezonlar meydana getirerek bağlanmasından ibaret bir kompozisyon göstermektedir (Res. 6a). Lâcivert zemin üzerine dekorlar, kabarık kırmızı, yeşil ,beyaz ve firuzedir. Pencere alınlıklarında ise, lâcivert zemin üzerine beyaz kitabeler vardır ve alınlık, yarım palmetlerden bir frizle çerçevelenmiştir (Res. 6). Tam ortasında bir madalyon ve iki yanında iki hançer yaprak zemin dekorunu meydana getirir.

Giriş kapısı üzerinde, kartuş şeklinde pano: (Res. 3) Kur'an, 39/73 :

سَلَامٌ عَلَيْكُمْ طَبْتُمْ فَاَدْخُلُوْهَا خَالِدِيْنَ

I — Pencere alınlığı : Besmele (Res. 6).

هُوَ اللّٰهُ الَّذِيْ لَا اِلٰهَ اِلَّا هُوَ عَالِمُ الْغَيْبِ

II — Pencere alındığı : Kur'an, 59/22:

السَّلَامُ الْمُؤْمِنِ الْمُهَيْمِنِ الْعَزِيْزِ الْجَبَّارِ الْمُتَكَبِّرِ

III — Pencere alınlığı : Kur'an, 59/23:

هُوَ اللّٰهُ الَّذِيْ لَا اِلٰهَ اِلَّا هُوَ الْمَلِكُ الْقُدُّوسُ

IV — Pencere alınlığı : Kur'an, 59/23:

Duvarların altları ve giriş duvarının üst kısmı bir bordür halinde, 1 m. kadar, firuze altıgenler ve aralarında kırmızı üçgen çinilerle dekorlanmıştır. Bunlar, geç devirde tamir sırasında yapılmışlardır.

Kalem işleri : Mihraptaki kalem işleri, XVI. yüzyıldaki örneklerinin en güzellerindedir. Mihrap, orijinal ve mermer, alt kısmı çokgen, üst kısmı mukarnaslıdır. Alt sıra mukarnaslar birer niş şeklinde teşkilâtlandırılmıştır. Mukarnasların içleri, bugün büyük bir kısmı dökülmüş bulunan ve XVI. yüzyıl ikinci yarısına ait çinilerle aynı örnekleri taşıyan kalem işleri ile dekorlanmıştır. Her bölümde, ortada bir nar çiçeğinden çıkan hançer yapraklar ve küçük natüralist çiçeklerden meydana gelen bir kompozisyon yer almaktadır (Res. 7). Nar çiçeğinin altından çıkan dallar, bir ma-

min üzerine, yeşil, lâcivert, altın yıldız kullanılmıştır. Ayrıca girişin yanındaki duvarda da bazı kalem işi izleri görülmektedir.

Duvarlarda ve kubbede, sonradan, tamir sırasında yapılmış bazı kalem işleri ve yazılar vardır. Kubbe eteğinde palmetlerden bir bordür, kubbe merkezinde ve pendentiflerde yine palmetlerden bir rozet görülür. Duvarları dolaşan, yeni çini dekorlarının üstünde de aynı palmet frizi tekrarlanmıştır. Giriş duvarındaki pencerelerin üstlerindeki kalem işleri XVI. yüzyıl çini örneklerini tekrarlamaktadırlar. Kubbede, Allah, Muhammed ve halifelerin adları yazılıdır. Kapı ve pencere kanatları, sade, ahşap ve devrindendirler.

MEDRESE HÜCRELERİ :

Güney-kuzey doğrultusunda, camie dikey uzanan bir sıra hücrelerden ibarettir (Res. 8,11). Hücreler, yola uyma zorunluğu yüzünden biraz meyillidirler. Bu hücreler, önleri, avluya mekânlar yüksekliğince birer sivri kemerle açılan, basık kubbeli eyvanlara açılmaktadırlar. Hücre-eyvan ilişkisinde herhangi bir simetri gözletilmemiş gibidir. Güneyden kuzeye doğru, eyvan ve hücre sıralanışı şöyledir: H-E-H-E-H-H-E. Bu durumda, sonuncu hücreye kadar eyvan ve hücreler, alternatif olarak dizilmişlerdir ve her hücre birer veya ikişer kapı ile eyvana açılmaktadır. Fakat, bunlardan sonuncu iki hücrenin mihrapları vardır ve bu hücreler birbirlerine geçit vermezler. Sonuncu hücreden itibaren mekânların ayrı bir gurup meydana getirdiği ve eyvanın yanındaki diğer hücrenin yıkıldığı düşünülebilirse de bunu doğrulayan herhangi bir iz yoktur. Eyvanlarda, tam karşıda ve iki yanlarda sivri kemerli birer niş ve yan hücrelere açılan kapılar bulunur. Eyvanlara birer kapı ile açılan odalar, kare ve üzerleri birer kubbe ile örtülmüştür. Kubbelere geçiş, çok aşağılardan başlayan kaş kemerli pendentiflerle olmaktadır.

Duvarlarda birer ocak nişi vardır. Kubbenin oturduğu duvarlar, sivri kemerli nişlerle teşkilâtlandırılmıştır. Ortada mihraplı iki hücre, medresenin dershanesi olmalıdır.

İMÂRET-AŞHÂNE (MATBAH) : (Res. 9,10).

Batıdaki medrese eyvanı, bir duvarla, kuzeydeki imâret - aşhâne mekânlarına bağlanmaktadır. Kuzey-batı köşede, imâret hücre-

relerinden daha küçük ve onlara hiç bir geçişi olmayan bir mekân yer almaktadır. Bu mekân kubbelidir ve kubbeye geçiş üçgenlerle olmaktadır. Duvarlarında sathî sivri kemerler vardır. Yola uyma zorunluğu yüzünden eğik olan batı duvarında, bu kemer, batıya doğru 1 m. kadar kalınlaşmakta ve mekânın kare şeklinin korunması sağlanmış olmaktadır. Güneydeki kemer de 1 m. derinliktedir. Bu duvarda bir penceresi ve kubbeye aydınlık feneri bulunur. Kuzeydeki pencere ise, duvar kalınlığınca dışarı doğru darlaşmaktadır. Kapısı oldukça yüksekte kalmaktadır. İmâretin ambarı burası olmalıdır.

Bu mekânın yanında uzanan hücrelere, yuvarlak kemerli birer kapı ile girilmektedir (Res. 9,10). I. mekân, birbirlerinden taş kemerlerle ayrılan iki bölümden meydana gelir. Her iki kısım da basık birer kubbe ile örtülmüşlerdir. Kubbeye geçiş, pandantiflerle olmaktadır. Bunlar, çok aşağılardan başlarlar. Kuzey duvarlarında, dışarıya doğru darlaşan birer pencereleri vardır. Duvarlar, sathî taş kemerlerle teşkilâtlandırılmışlardır. Bu kısım imâretin vemekhânesi olmalıdır. Üçüncü mekân, yine doğu-batı doğrultusunda üç kısma bölünmüştür. Orta ve yanlardaki mekânlar, basık birer kubbeye sahiptirler. Ortadakinde, sekiz köşeli ve her kenarında birer pencere olan bir lâterna vardır. Batıdaki bölümün batı duvarında, dikdörtgen nişli, yuvarlak kemerli ocaklar bulunur. Ocak mekânları yukarıya doğru daralmakta ve küçük tuğla birer kubbe ile son bulmaktadırlar. Kubbesi lâternalıdır. Bu üç bölümlü mekânın sonuncu bölümünde ikili bir ocak vardır. Altı tane penceresi avdınlığı sağlar. Güney duvarı penceresizdir. Burası mutfak kısmıdır.

Doğuda, bu mekânlara dikey olarak uzanan, bir kemerle iki bölüme ayrılmış, dikdörtgen bir mekân daha vardır. Bu bölümlerin üzerleri kubbelidir ve birinde lâterna vardır.

Yapı malzemesi :

Bütün yapılarda ana malzeme olarak kesme ve kırma taş ve tuğla kullanılmıştır. Duvarlar kırma taş ve araları harçla doldurulmuştur. Cami son cemaat yeri, kesme taş ve mermer sütunlarla yeni restorasyondandır. Muntazam tuğla örgülü pencere kemerlerinin içleri değişik tuğla dekorludur (Res. 4). Minarenin kaidesi, üç sıra tuğla, bir sıra taş, geçiş kısmı tuğla, gövdesi ise taş ve çini dekorludur. Tamamen restore edilmiştir. Medrese ve mat-

bahın sivri kemerli pencere alınlıkları, muntazam tuğla dekor-
ludur. Kuzeydeki imâret-matbah mekânlarının ikincisinde, kapı
kemerı üzerinde bir döner rozet motifi yer alır. Yine imâretin
üçüncü mekânının kapısı üzerinde, kartuş şeklinde, içi boş, iki
kitabelik vardır (Res. 12). Altıgen kubbe kasnakları, iki sıra kirpi
saçaklıdır. Hücreleri boydan boya iki sıra kirpi saçak dolaşmak-
tadır.

TARİHLEME :

İmâretin herhangi bir tarih kitabesi yoktur. Kesin tarihini ve-
recek bir vesika da şimdiye kadar bulunamamıştır. Topkapı Sara-
yı Müzesi, Sinan Paşa arşivinde, Sinan Paşa'nın Yenişehir'deki
imâreti hakkındaki kayıtlar, tarihlemeye yardımcı olmaktadır-
lar (8). Bunlardan 242 No.lu Türkçe hüccette, imâretin yapılacağı
arazinin, Sultan Orhan tarafından kasaba halkına, mer a için tem-
lik edildiği belirtilmekte ve bu arazinin sınırları çizilmektedir.
Sonradan, kasaba halkı, kendi haklarından vazgeçip, burayı Sinan
Paşa'ya temlik etmişler, '**âyende ve revende ve ibn-i sebîl için kâr-
bansaray ve imaret ve cam-i şerif**' yapımına başlanmasına karar
verilmiştir (Res. 14). Hüccet, 980 yılının Receb ayında (kasım
1572) yazılmış olduğuna göre, imâretin yapımına aynı yıl veyahut
onu takibeden yıl başlanmış olmalıdır. Yine aynı arşivde, 244 no.lu
8 Ramazan 990 (26 ekim 1582) tarihini taşıyan bir kayıтта, Sinan
Paşa'nın '**Yenişehir'deki binasına emin olan**' bir Ali Çavuş tan, 245
no.lu ve 1007 (ağustos 1598) tarihli hüccette ise, Sinan Paşa mü-
tevellisinden bahsedildiğine göre, o tarihlerde imâret işlemektey-
di. Bu durumda imâretin yapımına 980-81/1572-73 yıllarında baş-
lanmış, 990/1582 den önce bitirilmiş olmalıdır.

Bu yıllar, Sinan'ın başmimarlık devresine raslamakta ve aynı
yıllarda Sinan, bu tip birkaç külliye inşa etmiş bulunmakta ise de,
eserin adı Sinan'ın yapı listelerinde ve başka kayıtlarda geçmemek-
tedir.

DEĞERLENDİRME :

İmâretin bugünkü durumu ve şimdi ortadan kalkmış olan ya-

(8) Topkapı Sarayı Müzesi, aynı kayıtlar.

pılarından bazı duvar izleri, topluluğun «arastalı külliye» (9) adı altında toplanabilen gurubun bir örneği olduğunu göstermektedir. Bu toplulukların genel özellikleri, topluluğa ait yapıların arastalı bir sokakla iki bloğa ayrılmış olmaları ve camiiin genellikle tek kubbeli ve bağımsız bir avlunun ortasında, kervansarayın da ayrı bir blokta yer almasıdır. Bu gurubun örnekleri olan Lüleburgaz ve Payasdaki Sokollu, Havsa (Edirne)daki Kasım Paşa (Sokollu) (10), Iğın'da Lala Mustafa Paşa (11), Ulukışla'da Öküz Mehmed Paşa, İncesu'da Kara Mustafa Paşa (12) toplulukları Yenişehir Sinan Paşa imâreti ile çeşitli yönlerden benzerlikler göstermekte ve imâret yapılarının orijinal yerleştirilişleri ve mimarî durumlarının aydınlanmasında yardımcı olmaktadır. Yenişehir, Koca Sinan Paşa imâretinde de cami diğer örneklerde görüldüğü gibi tek kubbeli ve medrese duvarındaki izlerden anlaşıldığı gibi, bir duvarla diğer yapılardan ayrılmış durumdadır (Res. 8). Bu durumda, imâretin büyük kapısının sağ ve solunda görülen tonoz ve duvar izlerinin, arastanın dükkânlarına ait olması ihtimali, külliye, Lüleburgaz, Havsa ve İncesu'daki örneklerle karşılaştırınca daha da kuvvetlenmektedir (13). Ayrıca, Evliya Çelebi imâretin yüz adet dükkân ve bezestan gibi çarşısı olduğunu söylemektedir (not. 8). Böylece, büyük kapıdan arastaya girilmekte, kalan izlerden anlaşıldığına göre, üzerleri içten tonoz örtülü hücreler (pl. 1; Res. 13) sağlı, sollu bir sokağın iki yanında uzanmakta idi. Yine diğer örnekleri ile karşılaştırılırsa, kervansarayın da

-
- (9) T. Reyhanlı, doktora tezi.
T. Reyhanlı - A. Altun, Havsa'da (Edirne), Sokollu veya Kasım Paşa Külliyesi, *STY*, VI, 1976, 67-88.
- (10) Reyhanlı - Altun, aynı eser;
Topluluğa ait büyük hanın Lüleburgaz'dakinden daha güzel olduğunu J. Covell seyahatnamesinde belirtmektedir: *Early Voyages and Travels in the Levant, I — The Diary of Master Thomas Dallam, 1599-1600, II — Extracts from the Diaries of Dr. John Covell, 1670-1679, with some account of the Levant Company of Turkey Merchants*, ed. with introduction and notes by J. Theodore Bent, Hakluyt Society, London, MDCCXCIII. Han, 1752 zelzelesinde yıkılmıştır, M. Cezar, Osmanlı Devrinde İstanbul Yapılarında tahribat yapan Yangınlar ve Tabii Afetler, *Türk Sanatı Araştırmaları*, I, (1963), 389.
- (11) E. Y. Kula *Iğın'da Türk Eserleri*. (İ.Ü. Edebiyat Fakültesi, Basılmamış lisans tezi, 1968); T. Reyhanlı, doktora tezi.
- (12) A. Kuran, Orta Anadolu'da Klâsik Osmanlı Mimarîsi Çağının Sonlarında Yapılan iki Külliye, *VD*, IX (1971), 239-48.
- (13) Bak, Reyhanlı - Altun, aynı eser, 86,87,88.

arastanın diğ er tarafında, ayrı bir blokta yer aldığı düşünülebilir. Bu hücrelerin kervansaraya ait olmaları, bu durumda uzak bir ihtimaldir.

Medrese hücrelerinin yerleştirilmeleri, Karapınar Sultan Selim imâreti medresesi ile benzeşmektedir (14). Her ikisinde de hücreler bir eyvana açılır. Karapınar'da hücreler, üçer üçer dizilmekte ve her gurup ters yönle açılmaktadır. Ayrıca, hücreler tek sıra olmakla birlikte L şeklinde sıralanmışlardır. Sinan Paşa medresesinde ise tek yönde, tek sıra halinde dizilmekte ve gruplar muntazam tertiplenmiş durumdadır. Burada beş ve altıncı hücrelerin birer küçük mihrabı bulunmakta, bunların dersane olarak kullanıldıkları anlaşılmaktadır.

Topluluğun en önemli yapılarından biri olan aşhâne : matbah ise avlusuz, kapalı imâretler gurubuna girmektedir (15). Matbah hücreleri avluya açılmakta ise de, avlu cami ile ortaktır. Avlulu imaretlerde ise (16) hücreler, revaklı bir avlu etrafında sıralanırlar.

Zengin kalem işleri ve çini dekorları ile tek kubbeli camiler arasında özel bir yeri olan camiin en önemli özelliklerinden biri de çinili minaresidir. Selçuklu geleneklerini devam ettiren İznik, Yeşil Caminin (1378 - 1492) (17) firuze yeşil çini dekorlu tuğla minaresinden sonra sade bir üslûp gelişmesi takibeden Osmanlı n.i nareleri içinde, Koca Sinan Paşa camii minaresi, orijinal zengin çini dekorları ile oldukça şaşırtıcıdır.

(14) S. Eyice, Sultaniye; Karapınar'a Dair, *TD*, XV (1965), 117-140.

(15) T. Reyhanlı, doktora tezi. Gebze, Çoban Mustafa Paşa 930/1523, Sinanlı Afyon, Sinan Paşa 1524: cami kitabesi, Bozöyük, Kasım Paşa 935/1528, Iğın, Lala Mustafa Paşa aşhâneleri, hücrelerinin yerleştirilişleri bakımından Koca Sinan Paşa aşhâneleri ile benzerlik gösterirler ve aynı gurupta yer alırlar.

(16) Bu tipin önemli örnekleri : İstanbul, Haseki 958/1551, İstanbul, Bayezid II 906-911/1501-1505, Süleymaniye 957-64/1550-57, Manisa, Muradiye 991-94/1583-85, İstanbul, Nur-u Osmaniye 1162-69/1748-55 ve Lâleli 1173-77/1759-63 aşhâneleridir.

(17) Aslanapa, *Turkish Art*, 189-93, G. Goodwin, *A History of Ottoman Architecture*, London, 1971, 20-22., Ayverdi, *Osmanlı Mimarisinin İlk Devri*, 309-19, K. Otto-Dorn, *Das Islamische İznik*, Berlin, 1941, aynı yazar, *Türkische Keramik*, Ankara, 1957, A. Kuran, *İlk Devir Osmanlı Mimarisinde Cami*, Ankara, 1964, Ş. Yetkin, *Anadolu'da Türk Çini Sanatının Gelişmesi*, İstanbul ,1972, 196.

Yenişehirdeki Koca Sinan Paşa imâreti, gerek programının genişliği, gerekse caminin, devrinin en güzel örneklerini taşıyan kalem işi ve çini dekorları ve çinili minaresi ile, kendi gurubunda ki toplulukların önemli bir örneğini teşkil eder.

Kısaltmalar :

EI : Encyclopedia of Islam

İA : İslâm Ansiklopedisi

VD : Vakıflar Dergisi

BTTD : Belgelerle Türk Tarihi Dergisi

STY : İstanbul Üniversitesi Sanat Tarihi Yıllığı

TD : Tarih Dergisi

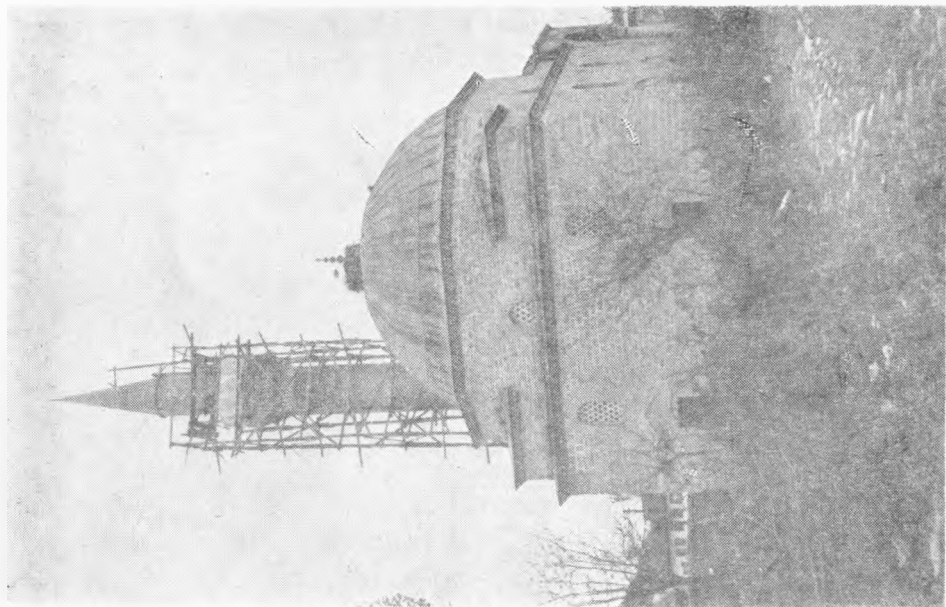
S U M M A R Y

The Mosque complex (*'imāret*) erected by Koca Sinan Paşa (1520? - 1596) is situated on the south end of Yenişehir (in the province of Bursa) which was a relatively important stage on the caravan and campaign route from Istanbul to the East. The town was re-founded by Osman Gazi in the year 689/1290 according to Aşikpaşazāde, Neşri and Kâtip Çelebi and renamed as Yenişehir = New Town. One of the most important settlement centres it had political importance in the Early Ottoman Age, Orhan Gāzi established a palace but only the palace bath on the outskirts of the town is extant today. Being on the caravan and campaign routes, the town did not lose its importance subsequent to the conquest of Iznik and Bursa and this situation affected its commercial and economic development in these early years.

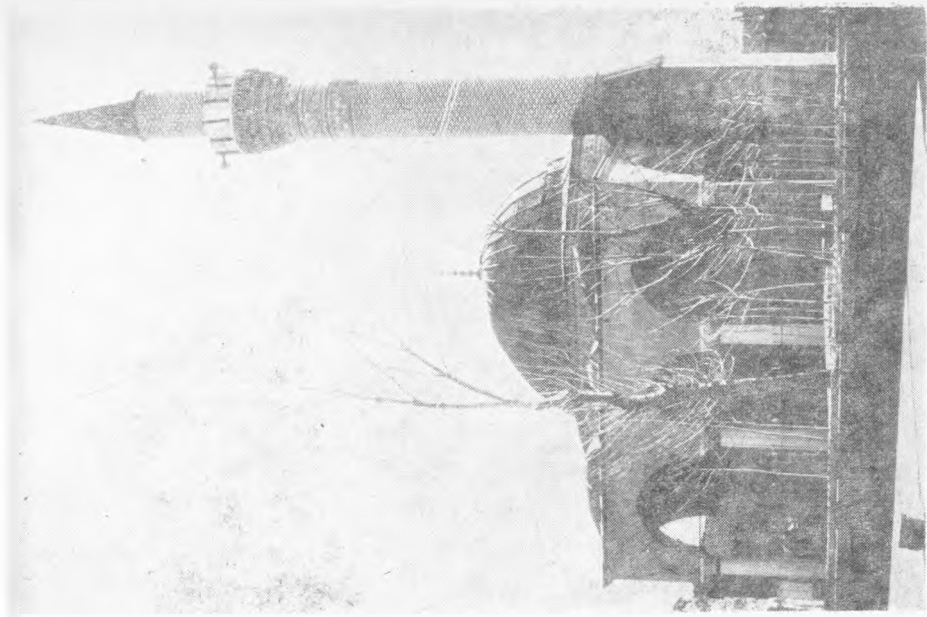
The buildings remaining from the original architectural complex are now the mosque, the madrasa cells, an imaret=soup kitchen and a store room with some wall and vault traces on the outer wall of the kitchen cells to the right of the main entrance to the complex. According to a *hüccet* found among the Sinan Paşa archive in the Topkapi Palace Museum (no. 242) there should have been a huge caravansarai attached to the complex of which there is now no trace. The edifices were placed within an enclosing wall, broken by two arched entrances to the complex one of which is more monumental than the other. The single-domed mosque is on the north side. The traces on the madrasa wall show that a wall formerly separated the mosque from the madrasa and imaret courtyard. The panel on the entrance and, inside the mosque, the window panels and sills are decorated with the characteristic XVI. th century Iznik underglazed painted tiles some of which bear inscriptions from the Koran. The decorative paintings in the

mihrab niche and on the door frame by the entrance are some of the finest examples among their contemporaries with naturalistic floral designs carried out in vivid colours repeating the pattern repertoire of tile decoration of the age. The minaret on the north-west corner is decorated with turquoise blue glazed tiles in geometric and floral patterns which is one of the few surviving examples of Ottoman architecture after the tiled minaret of the Green Mosque in Iznik. The madrasa cells open to the eivans a similar arrangement to the madrasa of Sultan Selim complex in Karapınar (Konya) where the cells form a single row in a north-east direction. The storeroom and the soup kitchen with their domed chambers perpendicular to the madrasa cells are on the north side of the courtyard attached to the madrasa.

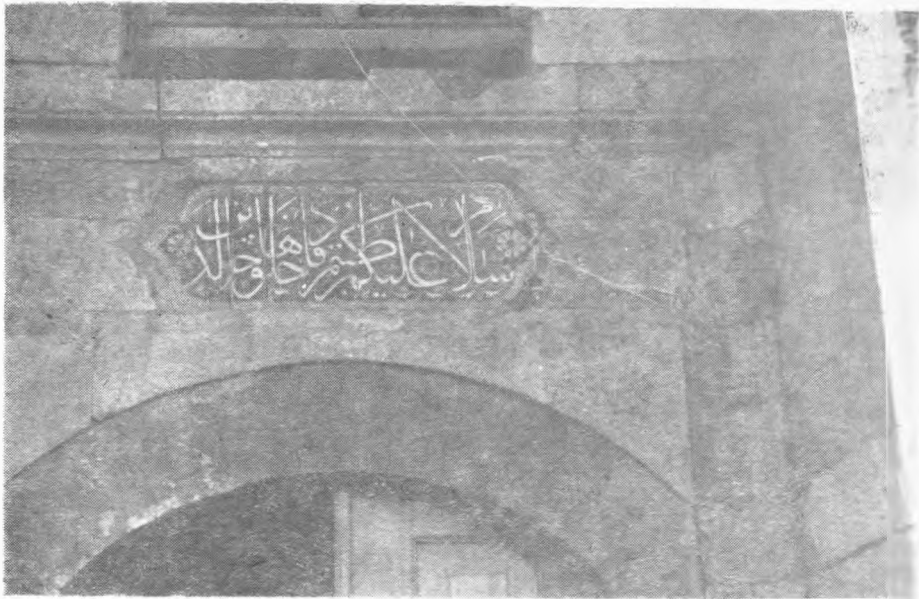
The plan of the complex together with the other examples form a new type of arrangement, an innovation introduced by Sinan. Ilgın, Lâlâ Mustafa Paşa, Lüleburgaz Sokollu, Havsa Kasım Paşa (Sokollu) can be considered in the same group. As a result of analogical comparison with these structures, it can be suggested that the traces on the kitchen wall of the Koca Sinan Paşa complex belonged to the **arasta** cells and that the **caravansarai** forming a separate unit stood on the other side of this arasta. Although there is no foundation inscription nor completion date recorded in the complex the **hüccet** mentioned above gives the starting date of the **imâret**. According to this record issued in November 1572 the construction was commenced during that year or in the following

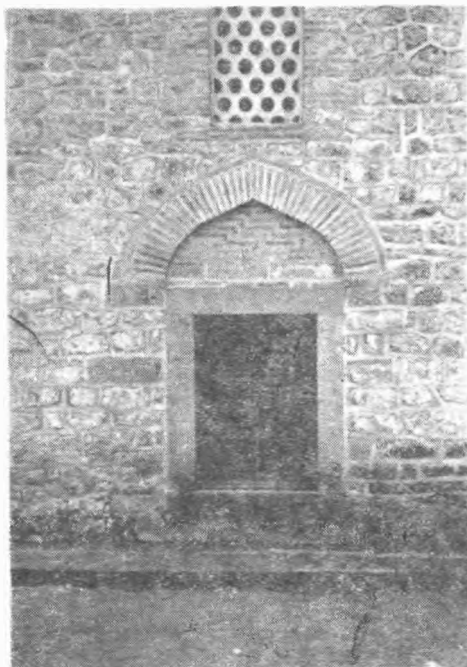
Resim: 1 — Cami, (N. Eren, 1975).

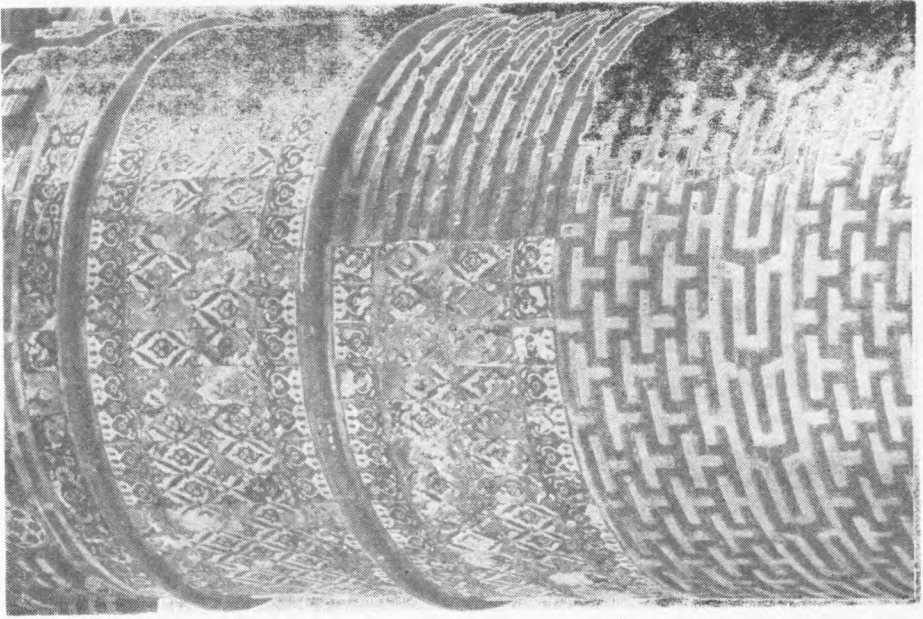
Resim: 2 — Cami, güneyden görünüş (1969).

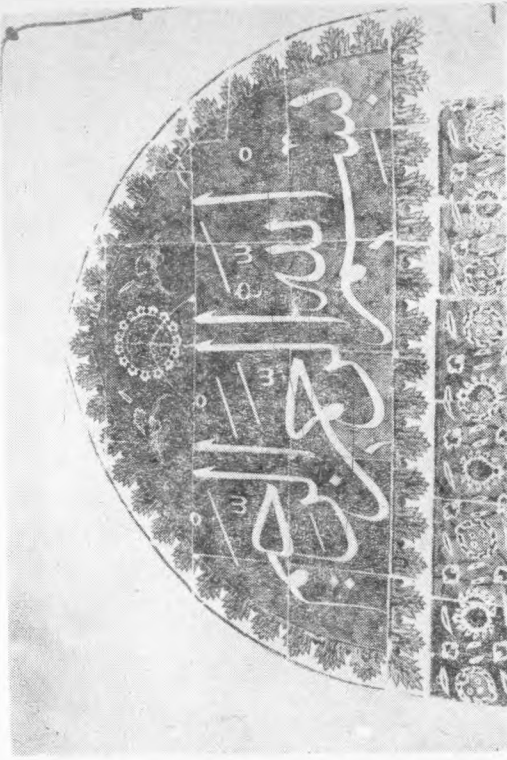
Resim: 3 — Cami girişi üzerindeki kitâbe, (1969).

Resim: 4 — Cami penceresi Üstü, tuğla dekoru, (1969).

Resim: 5 — Minare, tuğla ve çini dekorlar, (N. Eren, 1975).

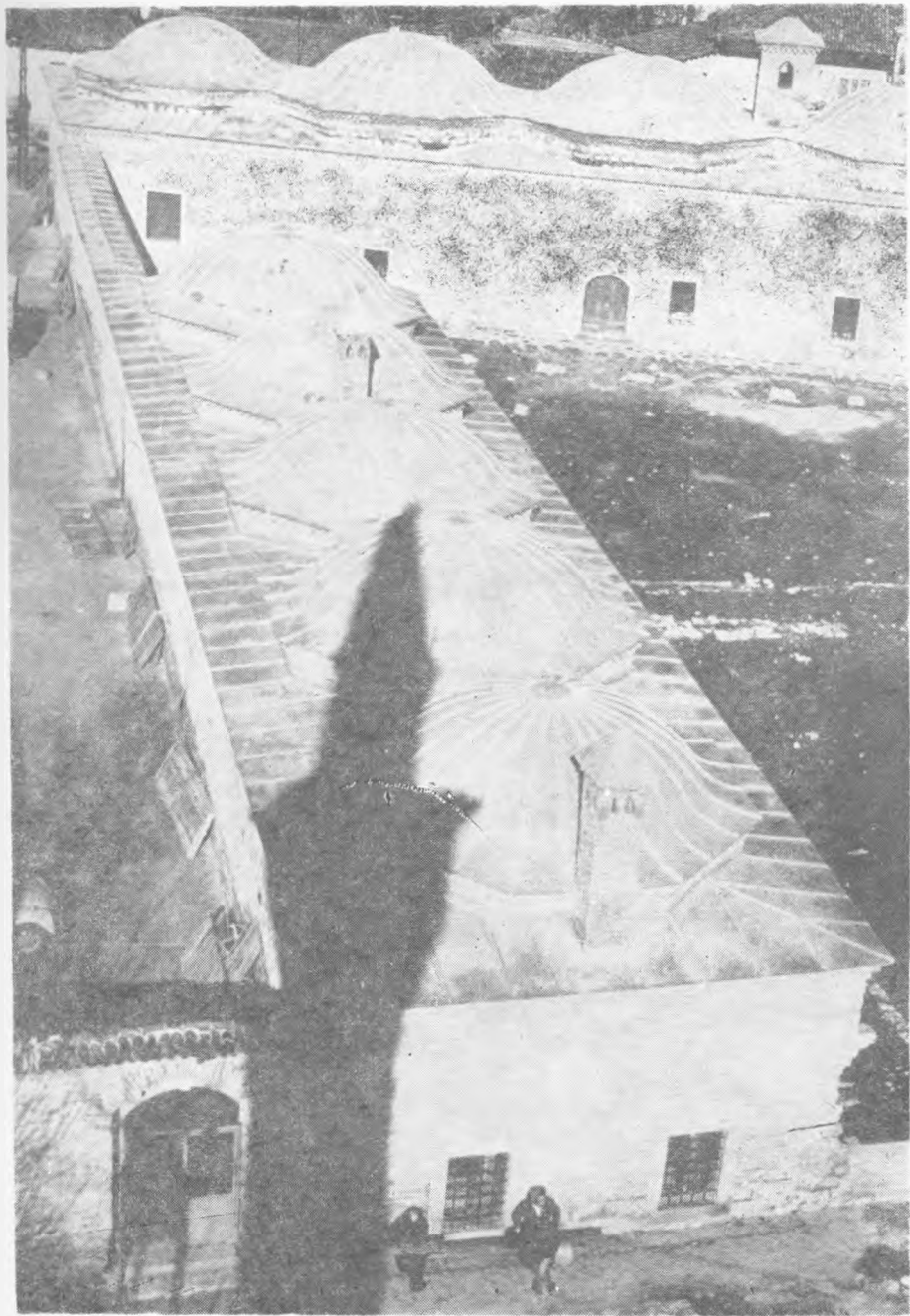
Resim: 6 — Çini içinde, pencere alımlıkları, (C. Sezer, 1969).

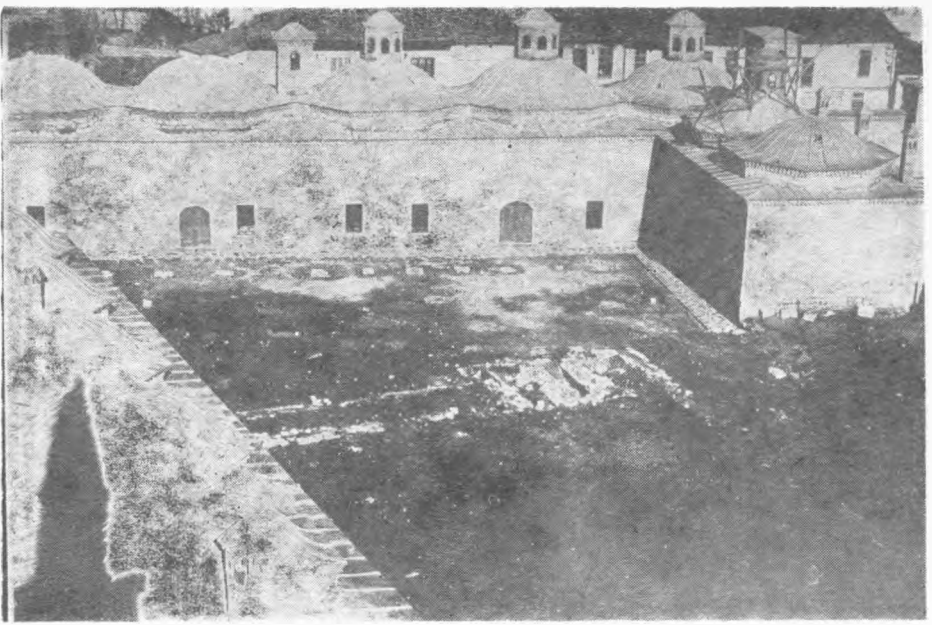
Resim: 6a — Pencere söveleri çini dekorı (N. Eren, 1975).

Resim: 7 — Mihrap içi kalem işi dekorları, (N. Eren, 1975).

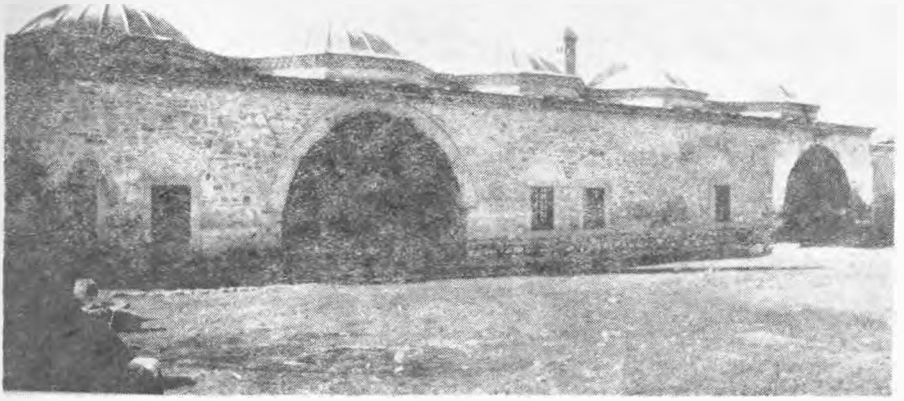
Resim: 8 — Medrese ve imâret : matbah hücrelerine camiden bakış,
(N. Eren, 1975).

Resim: 9 — Medrese ve imâret: matbah hücrelerine camiden bakış,
(N. Eren, 1975).

Resim: 10 — İmarat: matbah hücrelerinin tamirden önceki hali,
(O. Aslanapa).

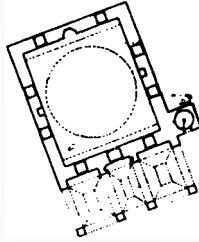
Resim: 11 — Medrese hücreleri, (N. r ren, 1975)

Resim: 12 — Matbah kapısı üzerindeki kitabelik ve döner rozet motifi, (1969).

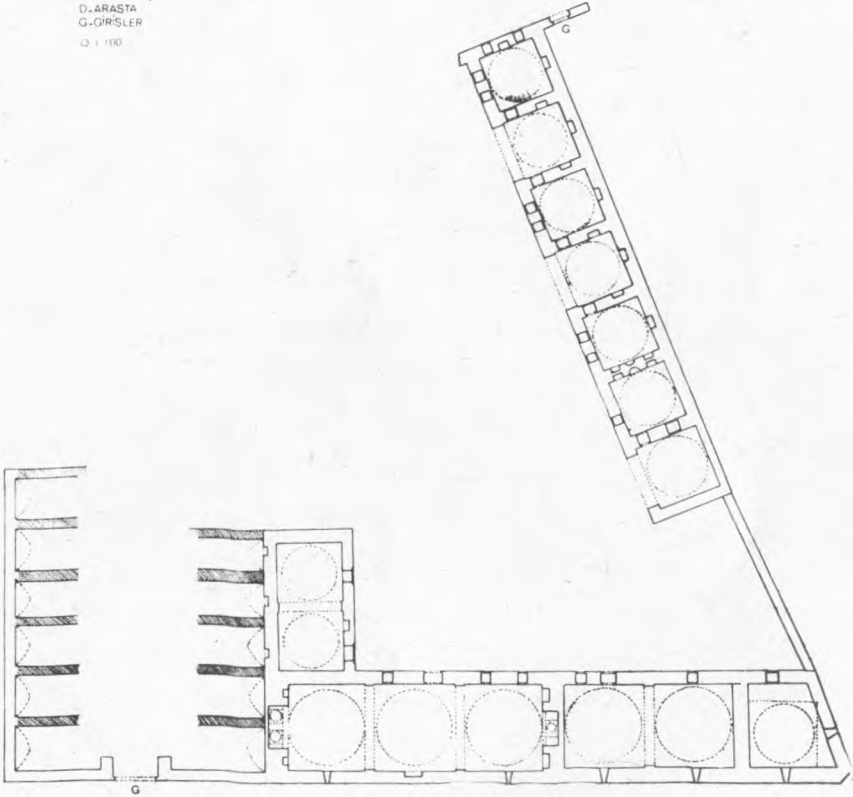

Resim: 13 — Imâretin batı duvarında, arastaya ait olduğu tahmin edilen izler, (1969).

YENİŞEHİR
SINAN PAŞA İMARETİ
1969/Çerç. / Sezer

A.-CAMİ
B.-ME DRESE
C.-İMARET, AŞHANE
D.-ARASTA
G.-GİRİSLER
Ç. 1/100

ROYAL CARAVANSARAYS AND ROYAL INSCRIPTIONS IN SELJUK ANATOLIA

J. Michael ROGERS

The American University in Cairo
The British Museum

Richard Ettinghausen's review of Erdman's **Das Anatolische Karavansaray des 14. Jahrhunderts** (1) refers in passing «the public system of caravansarays run by the Sultan». Since the contemporary historians fail to mention them and only a few **waqfiyyas** of **khāns** (all private foundations) survive, foundation inscriptions are the essential evidence for deciding which, if any, of the ninety eight caravansarays recorded by Erdmann West of Sivas formed part of the public system (2). Indisputably Royal foundations, with inscriptions clearly demonstrating that the Sultan alone was responsible, are exceptional. There are only five (3), which is certainly an inadequate basis for a «public system»; so how are the other to be identified? It is tempting to identify some of them by the inscription **al-sultānī** («Royal»), not known outside Anatolia, which appears on a number of Seljuk buildings.

-
- (1) (Berlin 1961). *Der Islam* XLI (1965) 294.
 - (2) The present article presupposes some of the conclusions on Royal and individual foundations in Seljuk Anatolia reached in the author's «Waqf and Patronage in Seljuk Anatolia. The Epigraphic Evidence» *Anatolian Studies* (1977) 69-103.
 - (3) *Ibid.* 82, note 37. The Two Sultan Hans (Kayqubād I); the Emdir Han (Kaykā'ūs I, probably 611/1214-15); the Alara Han (Kayqubād I 627 or 629/1329-30 or 1231-32); and the Incir Han (most probably Kaykhusraw II 636/1239).

1. The Kadın Han on the Konya-Akşehir road (620/1223-24) built by Raḍiyya Khātūn bint Maḥmūd (4);
2. The Ertokuş Han on the Eğridir-Aksaray road (620/1223-24) built by Mubāriz al-Dīn Ertokuş (5);
(both of these have **al-sultānī** in bolder script).
3. The Çardak Han on the Denizli/Toñuzlū - Dinar road (Ramadān 627/summer 1230) built by Ayāz/Iyāz b. ʿAbd Allāh al-Shihābī under Kayqubād I, (6);
4. The Zazandın Saʿd al-Dīn Han on the Konya-Aksaray road (633/1235) built by Saʿd al-Dīn Kubak/Köpek, the **miʿmār** and **amīr-i shikār** of Kayqubād I, (7);
5. The Hospital at Gangra/Çankırı (633/1235) built by the Atābak Farrūḥ under Kayqubād I, (8);
6. The Sırçalı Medrese at Konya (640/1242) built by the **lālā**/tutor, Badr al-Dīn Muşliḥ under Kaykhusraw II, (9);
7. A **Dār al-Ḥadīth** (for the teaching of Islamic tradition) and cemetery (?) at Gangra/Çankırı (640/1242), presumably also built by the Atābak Farrūḥ (10);

(4) Erdmann *op. cit.* 50 No. 10, correcting the reading «Ruqiyya» given in *RCEA* 3896.

(5) *Ibid.* 53 No. 11. Cf. O. Turan «Selçuk devri vakfiyeleri. II. Mübârizeddin Ertokuş vakıflar ve vakfiyeleri» *Bulleten XI* (1947) 415-30.

(6) *Ibid.* 61 No. 5. *RCEA* 4021 describes the caravansaray as being at Hanabad, but it is unclear whether the settlement was mediaeval.

(7) *Ibid.* 106 and references.

(8) *RCEA* 4089. The inscription has evidently been hacked about since the date comes right at the beginning, even before **al-sultānī**. See also Y. Önge «Çankırı Darüşşifası» *Vakıflar Dergisi V* (1962) 252.

(9) *RCEA* 4211 and references.

(10) Y. Önge *art. cit.* 253.

8. A **khānqāh** at Ishaklı (647/1249) built by Fakhr al-Din °Alī under Kaykā'ūs II, (11).
9. The Ak Han on the Denizli/Tonuzlū - Dinar road (Rajab 651/October 1253) built by Qarāsunqur b. °Abd Allah (12);
10. A pair of stone reliefs, now in the Ince Minareli Medrese at Konya (Inventory No. s 88081), with **al-sultānī** in bold script between a pair of eagles facing outwards. Undated and of unknown provenance, though very probably from Konya. Their profiles suggest that they were panels at the apex of arches (13).

The list which, to the best of my knowledge, is complete, is undeniably diverse. The fact that **al-sultānī** is a **nisba** adjective in the masculine means that it cannot imply **°imāra, madrasa, dār al-hadīth, dār al-°āfya**, etc., all of which occur in the above inscriptions, or **bināya**/building in general. Adjectives applied to Muslim foundations are customarily in the feminine, even when the institution - **jāmi°e, khānqāh, ribāt** - is masculine, possibly, Van Berchem has suggested, because the more general term, **°imāra**/foundation, which is feminine, is implied (14). There is even a tendency in Turkish and Persian epigraphy for **khān, ribāt** and **khānqāh** to adopt standart Arabic feminine plurals in -āt, despite Arabic **ribāt/rubut** and **khānqāh/khawāniq**, and for their singulars then to take the femine adjective as well. **Al-sultānī**, therefore, cannot here refer to the foundation or institution, and the only grammatically appropriate term for it to qualify would be **inshā'**/erection, though one cannot infer from this possibility that the building costs were paid by the Sultan.

-
- (11) *RCEA* 4312. **Al-sultānī** does not appear in the inscription of the caravansaray which Fakhr al-Din °Alī built at Ishaklı in the same year (*RCEA* 4313).
 - (12) Erdmann *op. cit.* 67-72 No. 19, correcting the reading given by *RCEA* 4316.
 - (13) F. Sarre *Seldschukische Kleinkunst* (=Erzeugnisse Islami-scher Kunst II) (Leipzig 1909) 8 and Fig. 6; M. Meinecke «Zur mamlukischen Heraldik» *Mitteilungen des Deutschen Archäologischen Instituts. Abteilung Kairo* XXVIII/2 (1972) 220 note 54.
 - (14) *CIA* Egypte I (Paris 1894-1903) 161 note 1.

Al-sultānī could, of course, relate to the status of the founder a **mamlūk**, **ghulām** or **‘atīq**/freedman of the Sultan, as those emirs whose inscriptions on the walls of Sinop refortified by **al-Sultān al-Ghālīb**, Kaykā’ūs I (612/1215-16) describe them as **al-sultānī** or **al-ghālībī** evidently were (15). However, no actual slave could endow **awqāf** (16); few emirs are mentioned by either Ibn Bībī or Āqsarā’ī with the **nisba al-sultānī**; some, like Jalāl al-Dīn Qaratay (17), who are known from the sources to have been **ghulāms** by origin, do not use the **nisba** on their building inscriptions; and No. 8 of the above list, Fakhr al-Dīn ‘Alī, was a vizier (**ṣāhib diwān**). **Al-sultānī** cannot, therefore, refer to foundations by **mamlūks** or **ex-mamlūks** of the Sultan.

The list is not, however, merely bewilderingly diverse. It only covers the period 620-51/1223-53. The buildings are all near Konya, in Central or South-West Anatolia. And, with the exception of the Ak Han (No. 9) they are all minor: a **madrasa**, a **khānqāh**, a hospital, a cemetery and a **dār al-ḥadīth** and a handful of caravansarays make curious, as well as a poor, showing for thirty years of Royal patronage in Seljuk Anatolia. Furthermore, except for No.s 3-6 and No. 8, where the Sultan’s name is given, the inscriptions contain neither Royal **ism** or **laqab**, in spite of the convention that, even on foundations as private as emirs’ mausolea, the Sultan’s name and titulature should occupy the greater part of the foundation inscription. Paradoxically, therefore, five of them could not have been attributed even by a contemporary to any particular Royal founder. Such discretion is out of keeping with the Seljuks’ ideal of the glorious Sultan.

Supposing still, against the evidence, that **al-sultānī** records that the Sultans ordered caravansarays, as Kayqubād I ordered

(15) J.M. Rogers «Waqf and Patronage» art. cit. 89.

(16) *Ibid.* 88-89.

(17) Ibn Bībī MS Aya Sofya 2985 595 ff.; *Mukhtaṣar* 269 ff.; H. Buda *Die Selttschukengeschichte des Ibn Bibi* (Copenhagen 1959) 257; Āqsarā’ī MS Aya Sofya 3143 87; edited O. Turan *Müsâmeret ül-ahbâr. Moğollar zamanında Türkiye Selçukluları Tarihi* (Ankara 1944) 36-37; *The Chronography of Gregory Abu’l-Faraj/Bar Hebraeus* translated E. Wallis Budge I II (Oxford 1932) 413.

his emirs to fortify Sivas, with or without the grant of a subsidy, to fill in strategic gaps, the areas chosen were not those where gaps are apparent: there were many parts of the Seljuk domains, particularly South and East of Sivas, which would have benefitted much more from the institution of a «public system» of caravansarays. **al-sultānī** also appears on these five caravansarays, not on the main entrance, surely its proper place on a State foundation, but, relatively inconspicuously, on the entrances to their covered halls. This inconspicuousness; the absence of **al-sultānī** from the two Sultan Hans near Kayseri and near Aksaray built by Kayqubād I; and the lack of even the Sultan's name in three cases are all sufficient demonstration that if there was a public system of caravansarays run by the Sultans **al-sultānī** did not identify them or even show Royal intervention. In any case, the addition of a mere five caravansarays to the five demonstrably Royal foundations would still have constituted a lamentable proportion of the total caravansarays recorded to date and would still have been far from adequate for a **system**.

These paradoxes however suggest a limited interpretation of the force of **al-sultānī**. Erdmann's work has demonstrated that the vast majority of Anatolian Seljuk caravansarays consist of two separable parts - a covered space, and a courtyard from which it was generally entered. The two, as many dated inscriptions attest, were often built separately, the covered area invariably first, occasionally with a complete foundation inscription to mark its erection so that even should there be no money or opportunity to add the standard courtyard, the caravansaray should be in working order. Opportunities might be lost. In the case of the Karatay Han the curious discrepancy between the inscription of the covered space, which bears only the name of Kayqubād I, and of the main entrance, finished as much as ten years later in the reign of Kaykhusraw II, which commemorates Qaratay, suggests that, as in the case of the Büyük Karatay Medrese at Konya (18), Qaratay took over, completed and endowed a foundation begun by Kayqubād I, interrupted by the disorders of the first years of Kaykhusraw II's reign and left abandoned thereafter.

Even though these courtyard-covered hall caravansarays were very probably conceived as entities, the covered hall invariably

(18) «Waqf and Patronage» *art. cit.* 77-80.

took precedence. In less ambitious ventures than the Karatay Han, therefore, the expense may have been less and the money available for completion of the courtyard but some temporary obstacle - perhaps even the early onset of winter - may have put off work. Since the amenity a caravansaray principally offered was shelter, a covered area, particularly if charges were made for lodging travellers, needed some inscription to deter unscrupulous strangers from appropriating it for themselves. However, since it was intended to build the courtyard there was no point in erecting more than an interim inscription. Thus, none of the inscriptions prefixed by **al-sultānī** allots the full conventional titulature to the reigning Sultan. On the completion of the courtyard the principal foundation inscription with standard **official** titulature reflecting individual Sultans' peculiarities or even the political events of a reign simultaneously in buildings all over Anatolia would be placed above the main entrance, into the courtyard. Interim inscriptions probably had no official forms. Since the building was theoretically incomplete it could not be declared waqf, the usual protection against confiscation or illegal appropriation, and **al-sultānī** was most probably chosen in the case of the five caravansarays to demonstrate that at least the prior formalities were complete. The land was held to be the Sultān's property, and private property could only be granted in special circumstances; since private property is a prerequisite of **waqf**, the Seljuk Sultans had to issue deeds/**tamlīknāmes**, of which at least one has survived. Copies of these deeds would be lodged in the Royal Chancery, guaranteeing those in private hands. It is, therefore, not improbable that **al-sultānī** had the force of «guaranteed by Royal deed», which would demonstrate the founder's title to the building-lot and act as a warning to others not to appropriate the building. This suggestion relies upon the assumption that Seljuk caravansarays were generally pious foundations and thus made **waqf**; this will be considered below, but whether or not they were is perhaps not very important.

The principal foundation inscriptions of the Kadın Han and the Ertokuş Han, both with complete courtyards, have disappeared. That of the Ak Han, dated a year later than the modest inscription above the entrance to its covered part, is still in position bearing the full panegyric titulature of Kaykā'ūs II in whose reign it was erected (652/1254). The short interval seems characteristic. It is,

however, rather the exception in Anatolian Seljuk building works and it is worth emphasising that since the dates in foundation inscriptions, though commemorating the ordering or the commencement of works (19), are potentially misleading, since the inscriptions were only erected on the completion of the building. Though it seems possible that the Gök Medrese at Sivas was conceived first, and the Çifte Minare was therefore an imitation, or a riposte, to it, and the Buruciye Medrese/Madrasa of Muzaffer Burūjirdī a pale imitation of it, all bear the foundation date 670/1271-72, and the crucial architectural question,-which was finished first? is extremely difficult to answer.

One result of this dating practice is that the explanation of **al-sultānī** suggested above fits the other foundations of the list much less well than the caravansarays. The plan of the Sırçalı medrese at Konya, for example, is too simple for its structural history to have been obviously complicated; nor is its foundation inscription abbreviated. However, in towns, where building space was at a premium unforeseen delays, for example, the absence of the founder on a campaign, made it all the more essential for him to establish a claim to the incomplete foundation which, not being **waqf**, was still not inviolate. The Sırçalı Medrese is so highly decorated inside that its erection and decoration plainly covered the years following the Battle of Köse Dağ in 1243, when, to judge from Ibn Bibī, Badr al-Dīn Muşlih rose to power (20). Here again, therefore, **al-sultānī**, implying a Royal gift of land guaranteed by a deed, seems adequately explained. The reconstruction of the structural history of the remaining buildings is impossible since we know too little of them or of their founders' activities; so here the claim must rest. What can, in any case, be said, is that **al-sultānī** is not the mark of a Royal foundation.

So much for the epigraphic evidence for «the public system of caravansarays run by the Sultan». Apart from Pegolotti's

(19) *Ibid.* 72-73.

(20) *Mukhtaşar* 277; Duda 264. Badr al-Dīn Muşlih is mentioned first just after Qaratay's death (therefore **circa** 1252-52), as one of the delegation of high-ranking emirs and notables sent to the Great Khān, presumably to the **quriltay** held after the death of Mōngke in 1252.

Pratica della Mercatura (21), written circa 1340, which sometimes writes as if local rulers controlled and levied dues in the caravansarays on the route from the Mediterranean towards Erzurum and Tabrīz, there is really nothing else. Pegolotti is writing of Anatolia under fragmented rule, moreover, and his observations cannot be read into 13th century Anatolia without the danger of serious anachronism. But should the Seljuk Sultans have done better? Consideration of Īl-Khānid Persia, which almost certainly modelled its patronage upon that of the Seljuks in Anatolia (22) suggests that the former were not guilty of culpable omission. Ghāzān Khān, despite his administrative reforms, like his successors, seems to have been principally concerned with his own funerary foundation (23). The Ghāzāniyya at Shanb included a Friday mosque, a **dār al-siyāda** (abode for sayyids), an observatory, a hospital, a library, a covered cistern, a **bayt al-qānūn** (? school of administrative law?), a free bath and a school for orphans, with (unspecified) funds to be spent on the poor of various classes. Though doubtless built and initially endowed from the Crown revenues (**injū**) it was financed in a novel way, partly by dues from Byzantine and Frankish caravans, which were obliged to pass by the Ghāzāniyya on their way into Tabrīz (24). Even apparently unconnected foundations, like the restoration of the tomb/shrine of Mawlānā Abu'l-Wafā' at Ma'badīyya in Iraq and the reclamation of the desert round it by a canal dug from the Euphrates (25) contributed: a few **faddāns** were made **waqf** to the

(21) Edited A. Evans (Cambridge, Mass. 1936) particularly 28-29 and Glossary 389-91; R. Kiepert «Über Pegolotti's vorderasiatisches Itinerar» *Monatsbericht der K. Preussischen Akademie der Wissenschaften zu Berlin* (1881) 901-13.

(22) Ample evidence of this is given by the **Mukātabāt-i Rashīdī**, or Letters of Rashīd al-Dīn, edited by Muḥammad Shaffī (Lahore 1947) and translated by A.I. Falina as *Rashid al-Din. Perepiska* (Moscow 1971).

(23) Rashīd al-Dīn **Jāmi' al-Tawārikh** edited °Abd al-Karīm Oghli °Alī-Zāde and A.K. Arends (Baku 1957) text 416-25; translation 235-41.

(24) *Ibid.* Text 414; translation 235.

(25) *Ibid.* Text 411-12; translation 233. Abu'l-Wafā' al-Hulwānī, the Ṣūfī mystic, was a contemporary of Suhrawardī's.

foundation, but the rest he **bought** as endowments for the Ghāzāniyya. Rashid al-Dīn, despite his panegyrics of Ghāzān, mentions virtually no other Royal foundations, except a **khānqāh** evidently for the Suhrawardiyya, at Baghdad (26), and Ghāzān, who died heirless, must have been concerned otherwise with a vast family foundation (**waqf ahli**) (27). The reigns of Öljeytü and Abū Saʿīd are documented in less detail, but the presumption is that, as in contemporary Mamlūk Egypt, their pious foundations were similar, and that **waqf khayri** (pious foundations for the general good, not family trusts) was left to their viziers.

The Anatolian Seljuks were presumably Hanafī, like the other Turkish dynasties, though none of the sources says anything definite about this: if so, then **waqf ahli** was recognised. However, there is no Seljuk Royal foundation like the Ghāzāniyya, or even the funerary foundations of the early Mamlūk Sultans. But neither did they resemble their Shāfiʿī Zengid and Ayyūbid contemporaries in the Jazīra, North Syria and Damascus in endowing pious foundations for their own sake. One striking exception appears to be hospitals, doubtless on the original inspiration of Nūr al-Dīn's re-foundation or re-endowment of the Aleppo Hospital (569/1174) or the even more famous Māristān al-Nūrī at Damascus (549/1154) (28), notably that of Kaykā'ūs I at Sivas (614/1217-18) and that of Ahmad Shāh at Divriği (626/1228 onwards), though this latter was built well before the absorption of the Mangūjūkid principality by the Seljuks. Kayqubād I also restored or rebuilt the Citadel Mosque, though whether this was because it was already the Royal cemetery, or because he determined that it

(26) **Mukātabāt-i Rashīdī** Letter 14. Text 35-40; translation 102-108.

(27) A.K.S. Lambton *Landlord and Peasant in Persia* 2nd edition (Oxford-London 1969) 87 points out the dubious legality of the **waqf** since, according to the **sharīʿa**, **waqf** cannot be made for unborn children of the first generation.

(28) For Aleppo see J. Sauvaget «*Les tresors d'or*» **de Sibṭ b. al-ʿAjami** (Beirut 1950) 132-33; id. «*Les perles choisies*» *d'Ibn Ach-Chihna* (Beirut 1933) 168-69 *RCEA* 3312 For Damascus see E. Herzfeld «*Damascus. Studies in architecture I*» *Ars Islamica* IX (1942) 2-14; *RCEA* 3164.

should be, or for some undisclosed reason remains to be decided. **Madrasas** and the like, other hospitals, **khānqāhs** and other foundations were left to their emirs or their viziers; carelessness rather than policy, at least in the light of the evidence to date.

Even so, caravansaray foundations should have been an exception, since, whether **waqf** or not, they all produced revenue, and in the often preached, if rarely practised, instructions to rulers of Nizām al-Mulk, the vizier of the Great Seljuk, Malikshāh, are included within the ruler's direct responsibilities. Malikshāh's one known foundation, Ribāṭ Jalūla in Iraq, was, admittedly, an ordinary stage by the time Ḥamdullāh Mustawfī Qawīnī mentioned it in his **Nuzhat al-Qulūb** (circa 1340) (29), but this, like Ribāṭ-i Sharaf in Khurāsān, restored by Sanjar's wife, Turkān Khātūn (549/1154-55), might have been a recognition of Nizām al-Mulk's principle. On the other hand his principle may have been prompted by the consideration that caravansarays were Royal staging places, which is strongly suggested by the Royal restoration of Ribāṭ-i Sharaf since this lay on the Royal Seljuk route from Merv via Nīshāpūr to Iṣfahān (30). This raises the question why Kayqubād I built his two Sultan Hans, on the Aksaray and the Kayseri roads. These were certainly used occasionally as Royal lodgings, and the former was even used, and damaged, as a redoubt in a battle (654/1256) (31) between Bāyjū's Mongol troops and the Seljuks. Other caravansarays were used by Royalty: the **waqfiyya** of the Karatay Han, stipulates that although in general food should be free to all comers this provision did not apply when the Sultan and his attendants were in residence, since this would constitute an excessive charge upon the revenues (32). However, this is no evidence that such Anatolian caravansarays were intentionally built as palaces, or fortresses.

(29) G. L. Strange *The Geographical Part of the Nuzhat al-Qulūb* (=GMS XXIII) (London-Leiden 1915) text 162; translation 165.

(30) *Pronyläen Kunstgeschichte. Islam* edited J.Sourded-Thomine and B. Spuler (Berlin 1973) 291-93 No. 242.

(31) Ibn Bībī *Mukhtaṣar* 287; Duda 272.

(32) O. Turan «Selçuk devri vakfiyeleri. III. Celâleddin Karatay vakıflar ve vakfiyeleri» *Belleten* XII (1948) 86 ff.

It is actually no easier in Ī-Khānid Persia to decide the purpose for which caravansarays were erected and whether they were at State or private expense. Ghāzān's road reforms, as described by Rashīd al-Dīn, omit reference to buildings, and the belief the Ghāzān erected chains of caravansarays on the main routes of Persia must, I think, be a false deduction from his institution of the *yām* or posthouses, which, there is every reason to think, he executed. On the contrary (33) banditry and brigandage on the roads were to be quelled by draconian punishments; and by the appointment at dangerous sectors of reliable officials to collect dues from caravans passing through: in any case of robbery they were either to apprehend the criminal(s) or else be held responsible. Stone columns with inscriptions giving the number of collectors per sector, the tariffs and a stern warning against any private enterprise were also to be erected along the roads. The only reference to stages is that parties should be advised to enquire at the nearest village if there were brigands in the vicinity before setting up for the night. The village then had the responsibility for their safety, or else of sending them on. It was recognised that such regulations were unenforceable inside towns, but the list of brigands Rashīd al-Dīn gives - Mongols, Tājīks (Persian-speakers in general, but perhaps fugitive peasants in particular) (34), *murtadd*s (outlaws), Kurds, Lūrs, Shūls (presumably Persian nomads), Shāmīs (Syrians, presumably Beduin), runaway *ghulāms* and urban rabble - is so diverse as to have made them probably unenforceable in the country as well.

Qazwīnī's survey of the Ī-Khānid routes in the *Nuzhat al-Qulūb* appears to bear this out since he names remarkably few caravansarays built by his contemporaries, and none by Ghāzān, Ōljejtū or Abū Sa'īd. Only on the return route from Derbend to Tabrīz (35) and the Sultānīye-Konya route (36) were any built at all. On the former he ascribes three to the vizier, Tāj al-Dīn 'Alī Shāh one of the vizier. Sa'īd al-Dīn al-Sāwī, and one of an emir, Nizām al-Dīn Yahyā al-Sāwī. On the latter, which was commercially

(33) *Jāmi' al-Tawārīkh* text 486, 488-89; translation 276, 278-89.

(34) V.V. Bartol'd «Tadzhiki» in *Sochineniya* II/1 (Moscow 1963) 449-68.

(35) *Nuzhat al-Qulūb* Text 174; translation 172.

(36) *Ibid.*

the most important, there was one built by ʿAlī Shāh, and there were two built by sons of Rashīd al-Dīn, one the vizier, Ghiyāth al-Dīn Amīr Rashīdī, and the other Jalāl al-Dīn, addressed as **hākīm** of Rūm in the **Mukātabāt-i Rashīdī**, Letter 21. These were all stages relatively close to Tabrīz, none in specially remote or dangerous areas. The earlier geographers upon whom Qazwīnī largely draws for his description of the main routes naturally enough did not identify the immediate stages from Sultāniye, which was a Mongol foundation and had to be integrated into the pre-existing road-system. But on these he is particularly uninformative.

Nor does he mention the activities of Rashīd al-Dīn, which is particularly curious in view of the latter's own concern both for commerce and the safety of the caravan trade. Letter 21 of the **Mukātabāt-i Rashīdī** (37), to his son, Jalāl al-Dīn, **hākīm** of Rūm orders, particularly, the construction of fortified **ribāts** and cisterns on dangerous roads and in waterless places, in addition to a reconstruction programme of pious foundations (**abwāb al-birr**) - **madrasas**, **masjids**, **khānqāhs**, **muṣallās**, bridges and cisterns. The letter rings true, but may be programmatic, since Rashīd al-Dīn's specification of **covered** cisterns, a necessity in Persia for climatic reasons was un-Anatolian, where water is rarely a problem of such magnitude. The programme was, moreover, sensible, in view of the apparent dearth of caravansarays on the route eastwards from Sivas via Erzurum to Tabrīz, for which Qazwīnī gives stages but no indication of buildings, even though its commercial importance had grown steadily in the late 13th-early 14th centuries. However, not a single Royal foundation, nor any building in this area in the name of Rashīd al-Dīn, has been recorded. Qazwīnī shows no particular personal animus against him; but it is paradoxical that Rashīd al-Dīn should be known for his reforms yet his rival, ʿAlī Shāh, be known for putting them into practice.

One answer might be that the Mongols mulcted trade not by caravansarays but in the large commercial centres - Iṣfahān, Yazd and Shīrāz, but especially Tabrīz, the organisation of which Rashīd al-Dīn describes in great detail (38). The re-walling of the city under Ghāzān was at the charge of rich residents, many of

(37) **Mukātabāt-i Rashīdī** Text 88; translation 149.

(38) **Jāmiʿ al-Tawārikh** Text 413-14; translation 234-35.

them foreigners. Byzantine and Frankish merchants, having paid their dues while passing by the Ghāzāniyya, entered the new gates of Tabrīz, where whole commercial complexes had been built to serve them, and the Īl-Khāns : **karvansarāi-yi buzurg wa chahār bazār wa hammām binā' karde āyad wa jihāt-i kārkhānehā we mawda^a-i chahārpāyān tā tamāmāt-i tujjār** (a large khān, a bazar and a bath ... with artisans' workshops and a pound for pack-animals, to satisfy the merchants). It was ideal from every respect: it served to contain merchants till they had paid the Customs dues; it kept them out of the town; and although they were forced to buy and sell at prices fixed not by local demand but by Ghāzān's officials, it was a service to merchants, even if an expensive one, rather like a modern Airport Shop. It was also simple to run and easy to control: indeed, the investment must have been so lucrative that Ghāzān and his successors doubtless concentrated on Tabīz and other towns at the expense of the caravansarays between them.

Letter 21 of the **Mukātabāt-i Rashīdī** raises the question of the difference the initiative - Royal, vizierial, or private - made to the type of foundation, though it cannot be properly answered without some possibility of distinguishing between, **inter alia**, staging places on the Royal roads; barracks; chains of commercial buildings, like those of the Mkhargrdzelis on the Araxes (39) designed to tap the main East-West trade; lodging for travellers, whether commercial or not; and stages on the **hajj** route. Since it is highly improbable that such precision of purpose was envisaged by the founders themselves it is fruitless to look for an answer in these terms. The initiative, however, seems to have made little difference, as Letter 33 of the **Mukātabāt-i Rashīdī**, regarding urgent repairs to the great bridge at Dizfūl in Khūzistān demonstrates (40). Though bridges were State concern and the order would have been issued by the **dīwān** in the Khān's name the repairs were to be at the expense of the tax-revenues from Dizfūl, not of the central Treasury, so that the townspeople doubtless had to contribute specially and instructions are implied for a general corvée to complete the works.

(39) cf. J.M. Rogers «The Mxargrdzelis between East and West» *Bedi Kartlisa XXIV* (Paris 1976) 315-25.

(40) Text 182; translation 228.

Perhaps misleadingly, it has been assumed that the Seljuk **khāns** of Anatolia were either like the Karatay Han, pious foundations offering food and lodging free to all comers, or else commercial enterprises, for the benefit of their founders - which would, of course, explain the haste with which the covered areas of caravansarays were put into use. There is, however, at least a third possibility, that some pious foundations charged for lodging, which involves neither contradiction nor illegality, since running costs were inevitably a notional factor and there was no way of guaranteeing that the endowments could cover them. Such were very probably the Altunapa and the Ertokuş Hans (41) the **waqfiyyas** of which were markedly less well endowed than the Karatay Han. Against these may be set the Hekim Han (42), the only extant Christian foundation of Seljuk Anatolia which, its inscription makes clear, was intended as an investment for the founder's son. Rashīd al-Dīn also suggests that **khāns**, whether **waqf** or not, did not generally offer free accommodation, by including them among buildings and lands made **waqf** to other pious foundations (43):

qurā wa mazāri^c wa aswāq wa khwānāt (sic) wa ṭawāhīn wa basātīn wa maqāşir wa ḥammāmāt ki dar baldā-yi Samnān wa Khuwār (the place of that name near Rayy) wa Dāmghān wāqī^c ast ...

(villages, agricultural land, markets, **khāns**, mills, orchards, large caravansarays and baths ...)

and therefore exempt from paying certain dues. **Maqāşir**, the plural of **maqşūra** (enclosure), is by no means a standard term; but large mediaeval **ribāts** are known on the Dāmghān-Samnān road, and the term must be used to distinguish these from **khāns** inside the towns. If so, these at least were sources of taxable revenue.

The astute commercial enterprise of Ghāzān or Rashīd al-Dīn at Tabrīz, or other town **khāns** which were considered to be simply investments, seem as far removed as possible from **khāns** like the

(41) See O. Turan, respectively *Belleten* XI (1947) 197-236; *ibid.* 415-30.

(42) Erdmann *op. cit.* 67-69 No. 18.

(43) **Mukātabāt-i Rashīdī** Letter 11. Text 28; translation 95.

Karatay Han with their over-all beneficence. But both are probably extremes. Between them was a whole series of cases, particularly since, in desolate places, the mere provision of lodging was in itself a meritorious deed, whether or not it was charged for and particularly if the principal clients were non-Muslim merchants. Charges, to judge from Sauvaget's work on the caravansarays of Central Syria (44), were the general practice. These caravansarays were on the **hajj** route and therefore poor pilgrims, or all pilgrims, paid no dues; but for the rest of the year they were paying concerns, in both senses of the term. And even exceptionally well endowed foundations, like the Karatay han, with the exceptional benefits they offered travellers must have gained considerably from the commercial exchanges which took place there when merchants or caravans crossed. The difficulty this poses is that even when we know the founder's intentions (from **waqfiyyas**) there was no guarantee that the **khān** was subsequently run according to them; and when we do not, as in Kayqubād I's Sultan Hans, it is not possible to place them at any particular point in the series.

However, the case of Ghāzān is significant. If, as seems to be the case, he concentrated upon Tabriz or the Ghāzāniyya, to the exclusion of caravansarays, then so must the Seljuk Sultans have concentrated upon the towns, particularly Sivas, the principal crossing of the East-West and North-South trade routes and a considerable entrepot in the developing slave market of the 13th century. Even of this our knowledge is inadequate. However, Anatolia knew far less centralised control than the ʿIl-Khānid State; and the Sultans were far less able to monopolise the trade in any particular commodity or in a position to tap the trade between the towns. If so, then the idea of a public system of caravansarays run by the Sultan must be dismissed as a tempting myth: why bother to build Royal **khāns**, except where they might be useful as palaces of winterquarters for permanent garrisons? The former consideration at least explains why the Sultan Hans so near Konya are on the Aksaray and the Kayseri roads.

(44) «Caravanserails syriens du Moyen Age» *Ars Islamica* VI/1 (1939) particularly 50-52, on the Khān al-ʿArūs, founded by Saladin in 577/1181 *RCEA* 3368 after Littmann) and visited soon afterwards by Ibn Jubayr (**Rihla** (Cairo 1326/1908) 238-39).

The elimination of Royal caravansarays still leaves the question open which other, if any, foundations were Royal in Seljuk Anatolia, since other buildings guaranteed Royal by their foundation inscriptions are also far and few. In this connexion, a variety of laconic inscriptions, often preceding statements of Royal titlature, have been recorded from Seljuk monuments, particularly in South West Anatolia (45). Except for Īl-Khānid Persia (46), which seems to have adopted Anatolian epigraphic practice as well, there is nothing comparable known outside Anatolia. Though their force is far from obvious it has been suggested that they might be Royal devices - *‘alāmas* (Royal mottos appearing on documents from many Royal Chanceries), or even *tughrās* (a characteristic Turkish device for the validation and authentication of Chancery documents) - and hence record some special Royal interest or even direct Royal intervention. Special gifts of money or land should perhaps have been recorded separately in Chancery *manshūrs* or *tamlīknāmes*, not merely in inscriptions, but they might, nevertheless, be used, in default of Chancery documents, to increase the number of known Royal foundations.

The laconic inscriptions recorded are of various types: Qur’ānic

(45) F.W. Hasluck (*Christianity and Islam under the Sultans* (Oxford 1929) I 203) claimed that the Seljuks erected talismanic inscriptions and states, doubtless after Aflākī, that Jalāl al-Dīn Rūmī was ordered to compose one, though indication is given of the form it took. Some of the laconic inscriptions may conceivably have been apotropaic: however, few of them are prayers (*du‘ā*), let alone spells, and most simply invoke a Sultan’s name and titles.

(46) Compare the restoration inscriptions of the shrine at Qaydar Payghamber (*RCEA* 5280) and the *mīhrāb* of Ōljejtü in the Great Mosque at Isfahān (*RCEA* 5219), both dated 710/1310. The former reads: **Buluqān/Būlūghān Khūtūn** (sic). **Umira bi-tajdīd hadhā’l-maqām al-mubārak al-khātūn al-mu‘azzama** ...

and is plainly an imitation of the style of the latter, which begins: **Muhammad Sultān. Hadhā’l-mīhrāb al-mustatāb min mudāfāt al-‘imārāt allatī ittafaqat i‘ādathā fī ayyām mu‘ādalat al-sultān ... Ōljejtü Khudābende** ...

āyas like *Naşr min Allāh wa fath qarīb* (Victory from God and early conquest) (LXI 13); pious ejaculations (*duʿā*) like *Al-minnātu li'llāh* -(Grace is God's); or the Sultan's title or *laqab* like *Al-Sultān al-mu'azzam 'Alā' al-Dunyā wa'l-Dīn*. Their variety rather recalls Ibn B'bi's description of the walls of Konya on their erection by Kayqubād I:

«... āyāt-i Qur'ān we mashāhir-i hadīth-i nabawī wa amthāl wa hikam [-i] ash'ār-i Shāhnāme ...»

(Our ānic verses, well-known *hadīths* and sayings and moral stories from the *Shāhnāme*) (47), though the reason for the choice of the *Shāhnāme* is not explained, and none of the surviving inscriptions of Konya attest that these last were actually erected. Not a few of the laconic inscriptions are given in standard manuals of Chancery practice, like Rawandī's *Rahat al-Şudūr* or al-Qalqashandī's *Şubḥ al-A'shā*, as *'alāmas*, serving with or instead of the Royal autograph as signs of validation. Of those used by the Anatolian Seljuks, however, only those of Kaykā'ūs I (48), Kaykhusraw II and Qilij Arslān IV are recorded respectively, *Allāh mufattiḥ al-abwāb*, *Al-mulk li'llāh* and *Al-minnātu li'llāh*. For the sake of convenience I shall term these mottos. For obvious reasons it was desirable that each should have no more than one; otherwise,

(47) A. Bombaci «Die Mauerinschriften von Konya» in *Forschungen zur Kunst Asiens. In Memoriam Kurt Erdmann* edited O. Aslanapa and R. Naumann (Istanbul 1969) 67-73. Aya Sofya MS 2985 254. The omission is not mentioned in Duda's translation of the *Muktaşar*.

(48) Ibn Bībī MS Aya Sofya 91. For the standard treatment of the *'alāma* see S.M. Stern *Fātimid Decrees* (London 1964) 123 ff., and especially 143 ff., 149 ff. Those of the early Seljuks are given after al-Khāzini's *Zīj al-Sanjari*, compiled under Sanjar, in O. Turan *Istanbul fetminden önce yazılmış tarihî takvimler* (Ankara 1954) 84 ff. Stern takes the view that the *'alāma* (distinctive sign) was initially distinct from the *tawqīf* (written note); though the two terms became virtually synonymous in Chancery practice *tawqīf* is perhaps commoner under the Seljuks. «Tawqīf» *Encyclopaedia of Islam'* is not relevant to the present discussion.

instead of authenticating the documents of a particular reign, there would be confusion and forgery. This was prevalent enough, as Malikshāh's (50) then Ghāzān's regulation that no document more than thirty years old was to be admissible in land-claims (51) and Rashīd al-Dīn's order to local officials in Khūzistān (52) to disregard any documents not signed and sealed by himself demonstrate.

If the laconic inscriptions recorded have Chancery force, however, they were very haphazardly used: thus, two of the most important known Royal foundations, the Sultan Hans, bear none. Their occurrences supplement and do not replace standard foundation inscriptions; and the same Sultan employed several different ones at once, virtually none of them corresponding to the Royal **ʿalāmas** given by Ibn Bībī. The situation is further complicated by the fact that Anatolian Seljuk viziers, like their Il-Khānid successors, had **ʿalāmas** of their own. Such was probably the **Hasbī Allah**, which heads the foundation inscription of Fakhr al-Dīn ʿAlī's **khānqāh** at Konya (678/1278-79) (53), though a unique occurrence on his foundations, with nothing comparable recorded from the foundations of his fellow magnates, Jalāl al-Dīn Qaratay or the Pervāne, Muʿīn al-Dīn Sulaymān. By 678/1278-79, however, Fakhr al-Dīn ʿAlī stood alone as the Anatolian elder statesman. The inscriptions of the Gök Medrese he founded at Sivas (670/1271-72) show him to have adopted quasi-Royal titulature. The present inscription is standard, but the situation of the Seljuk **Sultanate had deteriorated so much in the meantime that the use of an ʿalāma, a reminiscence of either the Great Seljuk viziers or**

(49) Ibn Bībī MS Aya Sofya 466, 624. The scribe of the Berlin MS of Yazıcı Oğlu ʿAlī (MS Or. Quart. 1823), written, it is now believed, in 840/1436-47 (B. Flemming *Türkische Handschriften* (=Verzeichnis der orientalischen Handschriften in Deutschland XIII/1) (Wiesbaden 1968) 76 No. 101), on one occasion rubricates the **ʿalāma** (in the text, folio 283a, termed **tawqīʿ**) of Kaykhusraw II.

(50) A.K.S. Lambton *Landlord and Peasant in Persia* ed. cit. (London 1969) 69.

(51) **Jāmiʿ al-Tawārīkh** Text 451-52; translation 255.

(52) **Mukātabāt-i Rashīdī** Letter 33 text 182; translation 228.

of Anatolian Royal practice under Kayqubād I, was clearly nostalgia for the zenith of the Seljuk State.

Though Ibn Bībī neglected to give his ʿalāma Kayqubād I is known to have built so much in Anatolia that the laconic inscriptions associated with these deserve the most detailed consideration. The inscriptions of the fortifications of Sinop (Kaykāūs I 612/1215-16) and of Alanya and Antalya by Kayqubād I (circa 625/1227-28) indicate a similar **modus operandi**, but whereas the former are almost all in the names of emirs or their officials, the latter mostly commemorate Kayqubād himself. At Alanya **Al-minnatu li'llāh** occurs twice, in a decorative cartouche, as the prefix to inscriptions on the Tersane (625/1227-28 and 626/1229) (54) and twice plain (both inscriptions dated 625/1227-28), on the perimeter wall near the Tophane and on the Orta Kapı (55). It also appears on the walls of Antalya (622/1225-26) (56) together with the abbreviated titles of Kayqubād I; while on the Tophane at Alanya these are preceded by **Naşr min Allāh wa fath qarīb** (Qurʾān LXI 13) and dated 625/1227-28 (57), which, though breaking the uniformity, is an appropriate reminiscence of the acquisition of Alanya and follows Ibn Bībī's description of the diverse inscriptions erected by Kayqubād I at Konya. It seems reasonable to conclude, therefore, that **Al-minnatu li'llāh**, despite its absence from the Sultan Hans, or even the citadel mosque at Konya which he restored or rebuilt in 616-617/1219-21, was the **alāma** of Kayqubād I.

Such is the inconsistency of his successors, however, that it becomes difficult to explain why he should have used his ʿalāma at all. Kaykāūs I, whose ʿalāma is given by Ibn Bībī as **Allāh**

-
- (53) J.H. Löytved *Konya. Inschriften der seldschukischen Bauten* (Berlin 1907) 63-64 No. 57.
- (54) D.S. Rice and Seton Lloyd *Alanya* (London 1958) 55 ff. No.s 4-5.
- (55) *Ibid.* 58. No.s 11 and 13. The Orta Kapı is also known as the Aşağı Kapı.
- (56) Ahmed Tevhid «Antalya sūrları kitabeleri» *Türk Tarih Encümeni Mecmuʿası* Year 15, New Series 9 (86) (Istanbul 1341/1922-23) 171.
- (57) D.S. Rice and Seton Lloyd *op. cit.* 65, No. 6.

muḥattih al-abwāb, left no motto on his most important works, the walls of Sinop (612/1215-16), built after his capture of the port (58), or on his Hospital at Sivas (614/1217-18), and only one inscription, **duʿā** on the Citadel of Antalya (612/1215-16) **Basmala**. **Al-naṣr wa'l-zafer min Allāh** (Victory and triumph are from God). Qılıj Arslan IV, the only other Seljuk ruler whose ʿalāma is given by Ibn Bībī, apparently built nothing at all. The only case where a motto approaches the known ʿalāma of a Sultan is an inscription, **Al-mulk li'llāh waḥdah** (Power belongs to God alone) (59), on the ʿAlā, al-Dīn Medrese at Antalya, the foundation inscription of which mentions Kaykhusraw II, whose ʿalāma is given by Apsarāʾī as **Al-mulk li'llāh**. However, this was not a Royal foundation and **fī ayyām dawlat al-sultān** ... («in the reign of Sultan ... Kaykhusraw») demonstrates this (60). However, the later Seljuks present less of a problem, in fact, than Kaykā'ūs I or Kayqubād I, the most considerable Royal founders of the 13th century. The disorders which racked Anatolia on the accession of Kaykhusraw II in 1236, followed by the defeat of Köse Dağ in 1243, effectively put an end to **State** activity - bridges, roadways and fortifications. These mottos are evidently primarily for State constructions. If so, however, the practice of Kaykā'ūs and Kayqubād I should have been congruent, which it is not. This problem demands further consideration.

Others of Kayqubād I's inscriptions on the walls of Alanya and Antalya could well be interpreted as **tuḡhrās**. Though these were in origin a mark of tribal proprietorship, that of the Seljuks

(58) Ibn Bībī *Mukhtaṣar* 54-59; Duda 64-68. See also M. Behçet «Sinop kitabeleri» *Türk Tarih Encümeni Mecmuası* NS I/2 (1929) 35-45; I/4 (1930) 46 ff.; I/5 (1931) 57-63 and M.Ş. «Ülkütaşır «Sinop'ta Selçukî zamanına ait tarihî eserler» *Türk Tarih, Arkeoloji ve Etnografya Dergisi* V (1949) 112-51.

(59) Dated 636/1239-40. Not transcribed by RCEA 4159. See Aḥmed Tevhīd *art. cit.* 176 No. 15 and P. Wittek in R.M. Riefstahl *Turkish Architecture in South-West Anatolia* (Cambridge Mass. 1931) 87 No. 6.

(60) See J.M. Rogers «**Waqf** and Patronage» *art. cit.* 82. The inscription of Kayqubād I on the Karatay Han (RCEA 4127) reads **Huwa Allāh. Al-mulk li'llāh al-dā'im al-bāqī**.

being a bow and arrow, identified by Cahen (61) on the basis of the historians and the early coinage of the Great Seljuks, the Seljuk **tughrā**-mark had become unrecognisable by the reign of Malikshāh, and persisted into the 12th-13th centuries not on Anatolian buildings, even in the form of a mason's mark, but only in the Artuqid coinage, and rather sporadically at that (62). Its initial proprietorial force restricted it to the ruler, as Bulliet's comparative analysis (63) of the coinage of Tughril and Çağrı has shown. Despite some anomalies, evidently attempts to break Tughril's sway, the **tughrā**-mark was not used even on Tughril's own coinage, in areas where there were rulers with real local power, while Çağrı was barely permitted to use it at all. Bulliet concludes that the **tughrā**, at least initially, was not used with the force of Royal inscriptions laying claim to the Sultanate and to citation in the **khuṭba**, but to indicate the areas Tughril fully controlled.

Though Stern and Wittek (64) are doubtless correct in assuming that the full Seljuk signature consisted of the tribal mark, the ruler's name and his motto, the **tughrā** in 12th-13th century Chancery practice became an inscription, essentially a validating device, but possibly still with the implication of proprietorship. On this, al-Nasawī's testimony on the Khwārizmshāhs is of particular value. His distinction between the **ʿalāmas** and the **tughrās** of Muhammad Khwārizmshāh, his wife, Turkān/Terken Kātūn, and his son, Jalāl al-Dīn brings out the difference

(61) «La tuğra seljukide» *Journal Asiatique* CCXXXIV (1943-45) 167-72.

(62) Since relatively few numismatic works have been available to me I have assumed that the Seljuk coins published by I. and C. Artuk (*Istanbul Arkeoloji Müzeleri teşhirdeki İslamî Sikkeler Katalogu I.* (İstanbul 1970) form a standard sample. For the Artuqid occurrences of double-headed eagles see 394-95 No.: 1210, 1212-13; 406-407 No. 1248.

(63) R.W. Bulliet «Numismatic Evidence for the Relationship between Tughril and Chaghri Beg» in *Near Eastern Numismatics, Iconography, Epigraphy and History. Studies in Honor of George C. Miles* edited D.K. Kouymjian (Beirut 1974) 289-96.

(64) **Fātimid Decrees** 143-44 with full bibliography.

between them. The *ṭughrā* of the first was **Sulṭān ḡill Allāh fi'l-ʿālam Abu'l-Faḥ Muḥammed b. al-Sulṭān al-aʿzam Tukush/Tekesh burhān amīr al-mu'minīn** (The Sultan, God's shadow on earth, Muḥammed ... the glorious testimony of the Caliph). Turkān Khātūn's *ṭughrā* was **ʿIsmat al-Dunyā wa'l-Dīn Ulugh Turkān malikat nisā' al-ʿālamīn** (... the Great Turkān, Queen of the women of the universe), while her *ʿalāma* was **Iṭasamtu bi'llāh waḥdah** (I held fast to God alone). As for Jalāl al-Dīn, who never actually reigned, he used only an *ʿalāma* **Al-naṣr min Allāh waḥdah** (65). This suggests that some of the abbreviated inscriptions of Kayqubād I at Antalya and Alanya may be derived from similar *ṭughrās* - for example, at Alanya, **Al-Sulṭān al-muʿazzam ʿAlāʿal-Dunyā wa'l-Dīn burhān amīr al-mu'minīn** (three times) or **Al-Sulṭān ʿAlāʿ al-Dunyā wa'l-Dīn** (66) - and recall the Chancery procedures preceding the execution of the works. Some consistency was, of course, essential, but the only inconsistencies at Alanya and Antalya are the result of *ad hoc* abbreviations to fit the space available for inscription (67).

(65) *Ibid.* 148-49 note 2, citing the **Sīrat al-Sulṭān Jalāl al-Dīn Mangubirti**.

(66) *Alanya op. cit.* 57-59 No.s 9-11.

(67) The existence of principles governing abbreviation is not yet clear, and it is possible that it was haphazard. However, D. Sourdel and J. Sourdel-Thomine («Un texte d'invocations en faveur de deux princes Ayyūbides» in *Near Eastern Numismatics, Iconography, Epigraphy, and History. Studies in Honor of George C. Miles* edited D.K. Kouymjian (Beirut 1974) 347-52) comparing a rough copy of a *duʿā* for the Great Mosque at Damascus (Now in the Türk ve Islām Eserleri Müzesi at İstanbul, Inventory No. 13794) datable to 592/1196 in the name of Al-Malik al-ʿAzīz, a son of Saladin, with the only other inscription in his name (*RCEA* 3503), on a caravansaray at Dasūq in Lower Egypt, note certain significant omissions of titulature. The latter does not contain, for example, **qāmiʿ al-kafara wa'l-mushrikīn** (the suppressor of the Infidel and the polytheists) or **qāhir al-khawāriḡ wa'l-mutamarridīn** (the exterminator of heretics and the insubordinate) - less applicable to his actual deeds than to what was expected of him - which, in their view, were part of the titulature of the Syrian Counter-Crusade

However, why **authenticate** buildings, as ‘**alāmas** or **ṭughrās** would have authenticated Royal deeds? Taking for the moment only **Al-minnātu li’llāh**, moreover, why should that appear on the walls of Antalya, presumably an operation of the Sultan in concert with his emirs, and not on the two large Sultan Hans? There obviously was some point, since, except for the ‘Alā’ al-Dīn Medrese at Antalya (see page 416 of the present article) and the porch of the Karatay Han (see page 401-02 of the present article), which bears the name of Kayqubād I alone, no motto appears on a private foundation, even those of Seljuk princesses, like the Hatun Han (636/1239) (68) or the Çiçinli Sultan Han (637/1240) (69), both founded by Kayqubād I’s first wife, Māh-perī Khātūn. But why should there be any parallelism at all, since foundation inscriptions were not Chancery documents and required no authentication but a **qādī**’s decision that the construction was not illegal (70) before they were put up.

A point for such mottos is suggested by the fortifications of Alanya and Antalya (mostly datable 625/1227-28), on which they were particularly conspicuous. Pious foundations could only be erected on private property (**mulk**), a rule which applied as much to the Sultan in his private capacity as to any of his subjects. The preliminaries to such constructions were deeds of sale, in the case of Royalty, doubtless occasionally fictitious. Fortifications, however, were State enterprises, for which the Sultan was nominally responsible. The land they occupied, if already built up at the time, as the suburbs of Konya evidently were when the walls were built (71) or the suburbs clustering outside the old gates of Tabrīz which Ghāzān brought within his new wall (72), would have been

and not, therefore, applicable in Egypt. On the other hand, it cannot be excluded that they were merely omitted for lack of space.

(68) Erdmann *op. cit.* 138-39 No. 36; *RCEA* 4158.

(69) *Ibid.* 142 No. 37 - in fact, two inscriptions, possibly from two different foundations, but both in the name of Māh-Perī Khātūn.

(70) «Waqf and Patronage» *art. cit.* 71, 83-84.

(71) See note 47 of the present article; Ibn Bībī *Mukhtaṣar* 104-106; Duda 110-11.

(72) **Jāmi‘al-Tawārikh** text 413-14; translation 234.

expropriated, and for this a ferman or other Chancery document would have been issued. The Antalya and Alanya inscriptions are thus a permanent record of the Royal deed of expropriation.

There are, admittedly, insufficient parallels to demonstrate this completely. The walls of Sivas, Afyon Karahisar and other Anatolian towns fortified by Kayqubād I have all been destroyed, and only a few of the inscriptions from the walls of Konya remain, unpublished, in the Ince Minareli Medrese and the Classical Museum at Konya; these are mostly closer to the Antalya-Alanya inscriptions, all to the glory of Kayqubād, than to Ibn Bībī's rhapsodical description of them (see page 412-13 of the present article). Ibn Bībī's own silence is superficially surprising since he was himself a high Chancery official, the **ṭughrā'ī**; however, Muslim historians, and particularly Chancery **kātib**s, tend to comment on innovations, not traditions, so that his silence may, on the contrary, be an indication of established practice. He also suggests why Kaykā'ūs I did not similarly inscribe the walls of Sinop (73). The population was Christian, largely Greek, and the capture of Sinop could, therefore be construed as a stage in the **jihād**, an ideal of Holy War against the Infidel which had been revived by the Zengid and Ayyūbid Counter-Crusade in 12th century Syria and Palestine. Churches at Sinop were turned into **masjids**, **qādis**, **khaṭīb**s and muezzins installed, and a minbar erected to designate the Friday mosque. In these special circumstances the original law of Islam prevailed: abandoned lands fell to the community (**umma**), the population was required to pay the poll-tax (**jizya**), and no deed of expropriation would have been required to obtain the land on which the walls were built. Ibn Bībī, in fact, writes as if the fortifications were merely restored, not built (74); however, the inscriptions from them suggest otherwise (75). Sinop turned out to be a unique case. Presumably, therefore, Kayqubād's fortifications used **ṭughrās** or **'alāmas** as a matter of course, to reflect his glory and announce his proprietorship of them.

The parallel between inscriptions and Chancery practice is also, somewhat inadequately, apparent in the Seljuk coinage, though the following remarks are no more than provisional.

(73) *Mukhtaṣar* 58, Duda 68.

(74) *Ibid.*

(75) See note 58 of the present article.

The restricted space a coin offers for inscriptions in a Sultan's name naturally favours abbreviations, heraldic devices or the use of the proprietorial **tamghā-ṭughrā**. In Seljuk Anatolia this last can be ruled out. The bow and arrow of Ṭughril (76) is so far from the highly stylised flourishes to fill inconvenient gaps in Anatolian Seljuk issues that it must long previously have been abandoned and its original sense totally forgotten (77).

Representations of animals, with the exception of the common, nonheraldic device of the Lion and the Sun and a curious series of coins of Qılıj Arslān IV to which Lindner (78) has drawn attention, are surprisingly infrequent. The double-headed eagle is principally Artuqid, though again too irregular in its occurrence to permit the conclusion that it was their dynastic device, in mints between 597/1200 and 712/1312 (79), and was also used by the **atābaks** of Sinjār (mints of 584-605/1208-09). However, three tiles from the revetment, most probably of the throne-room, of Kubādābād on Lake Beyşehir, the palace of Kayqubād I ordered just before his death, show double-headed eagles bearing **Al-Sultān** on their breast (80), written from bottom to top - twice on tiles

(76) Cf. I and C. Artuk *op. cit.* 342 No. 1043 dated 448/1056-57.

(77) Compare *ibid.* 356-57 (Konya 601/1204-1205) No.s 1081, 1086; 361 (Kayqubād I Konya 617/1220-21) No. 1099; 372 (Kaykā'ūs II Develü 651/1253-54) No.s 1137, 1139; and 380 (Siyāwūsh/Jimrī Konya 675/1276-77) No. 1166.

(78) «The Challenge of Qılıç Arslan IV» in *Near Eastern Numismatics, Iconography, Epigraphy and History. Studies in Honor of George C. Miles* edited D.K. Kouymjian (Beirut 1974) 411-17.

(79) I. and C. Artuk *op. cit.* 394-95 No.s 1210, 1212-13; 406-407 No. 1248.

(80) L. A. Mayer (*Saracenic Heraldry* (Oxford 1933) Plate III) illustrates an underglaze-painted Raqqa sherd with the body of an eagle bearing **Al-Malik al-Şālih** horizontally across its breast, the only inscribed eagle illustrated, except for the frontispiece of a Qur'ān with the same inscription (*ibid.* Plate XIV), which suggests that it was the personal blazon of one of the Ayyūbids or the Mamlūks with the title of **Al-Malik al-Şālih**. On the other hand, the vertical in-

painted underglaze in black with turquoise and manganese staining in the glaze, and once on a larger tile-fragment, also painted underglaze in black but with cobalt staining only. The double-headed eagle and **Al-Sultān** have jointly been taken as evidence of a Seljuk sign-**tuḡhrā** (81) placed on Royal buildings. However, though enough has been said to show that the Seljuk inscription-**tuḡhrā** may have retained some element of its original proprietorial force into the 13th century (see pages 418-20 of the present article), there is no evidence for the archaistic use of a sign-**tuḡhrā** on Seljuk Chancery documents: moreover, why **validate** tiles in the throne room of a palace? - too inconspicuous for the public and **superfluous** for the ruler and his entourage. Double-headed eagles are only a minor element of the Kubā dābād repertory, which is rich in both animals and figures (82), - falcons and other birds of prey, bears, dogs panthers, peacocks, dragons, and other animals

scriptions on the Kubādābād fragments suggest an interpretation of Mayer's observation (*ibid.* 9) that Mamlūk eagles often have a vertical gash on the breast, so that some writers have described them as «éventré». The gash can scarcely be decorative and must be a stylisation of earlier eagles bearing vertical inscriptions.

- (81) K. Otto-Dorn and M. Önder «Bericht über die Grabung in Kobadabad (October 1965)» *Archäologischer Anzeiger* (1966) 170-83; ead. with G. Öney, J. Sourdel-Thomine and F. Tunçdağ «Bericht über die Grabung in Kobadabad 1966» *Archäologischer Anzeiger* (1969) 438-506. The arguments for the heraldic significance of the Kubādābād motifs have been presented by O. Aslanapa «Die seldschukischen Fliesen im Museum von Antalya» *Cultura Turcica II* (1965); id. «Türklerde Arma Sanatı» *Türk Kültürü II/16* (1964) 40-47.
- (82) K. Otto-Dorn «Die menschliche Figurendarstellung auf den Fliesen von Kobadabad» in *Forschungen zur Kunst Asiens. In Memoriam Kurt Erdmann* edited O. Aslanapa and R. Naumann (İstanbul 1969) 111-39. The animal representations are not necessarily purely **Turkish**. For a review of the evidence see J.M. Rogers «The 11th century - A turning point in the architecture of the Mashriq?» in *Islamic Civilisation 950-1150* edited D.S. Richards (Cassirer-Oxford 1973) 211-49 and especially 245 ff.

from the repertory of Turco-Iranian proper names - some of which, under the Mamlūks, at least, became heraldic emblems.

However, neither at Kubādābād, nor on any other building in Seljuk Anatolia, is there any - significant connexion between founders or the offices they held and the animals appearing on their buildings (83), though the decoration may have some general symbolic significance, as the work of Professor Otto-Dorn and Professor Öney has suggested (84). There are virtually no punning

- (83) The only consonance known to me in Anatolia between the meaning of a founder's proper name and a decorative motif on a building he founded is the eagle on the centre block of the lintel of the North porch of the Mosque of Sungur/Sunqur Ağa, a 14th century foundation at Niğde, where its position suggests that it may have been a deliberate allusion to his name (**sunqur**/falcon). Maver (*Saracenic Heraldry op. cit.* 7-10), while generally inclined to reject **armes parlantes** in Mamlūk Heraldry cites, nevertheless (71-72) the blazon of Jamāl al-Dīn **Āqqūsh** («White Germalcon», of whom two pieces of metalwork are known, each with a single-headed eagle, though from its appearance he identifies it as a griffin-vulture), **nā'ib** of Kerāk (690-708/1291-1309). This, however, may well be co-incident, since the blazon of Tuquz-Temür, a **sāqī**/cup-bearer of al-Nāsir Muhammad who died in 746/1345, was an eagle above a cup, which is consonant neither with his name nor his office. Cf. a brass vase in the Islamic Museum in Cairo, Inventory No. 15125 (G. Wiet *Objets en cuivre* (Cairo 1932) 199 Appendix No. 171; M. Meinecke «Zur mamlukischen Heraldik» *Mitteilungen des Deutschen Archäologischen Instituts. Abteilung Kairo* XXVII/2 (1972) 225 and note 8, with references. The blazon was adopted by Qūsh Temür («Falcon-Iron»), his chamberlain/**ustādār** or **ustādh al-dār**, in preference to his own blazon, which was a round shield with five bars (Mayer *ibid.* 192, 237 and Plate XLII/6. The single consonance of an eagle and the name, Sunqur, on the Sunğur Ağa Mosque at Niğde is thus inconclusive.
- (84) For example, K. Otto-Dorn «Darstellung des Turco-Chinesischen Tierzyklus in der islamischen Kunst» in *Beiträge zur*

devices, that is of animals corresponding to the founder's name Sa'd al-Dīn Kubak/Köpek, who founded the Zazadin Han (85) near Konya, left neither the animals of the hunt - horses, hounds or cheetahs - with which, as Kayqubād I's **amīr-i shikār** (Master of the Royal Hunt) he was associated, nor the dog (**Köpek**) which was probably his name, nor any conventional sign at all. Neither does the Ak Han (86), founded in 651/1253 by Qarāsungur («Black Gerfalcon») bear any representation of a bird of prey; and the foundations of emirs whose names include **Arslān** appear to lack lions. This concentration on punning devices is, of course, misleading in the context of Mamlūk heraldry, but is only invoked in the present context for the lack of conventional signs as alternatives. For example, though the Court falconers (**bāzdrārān**) may well have had the blazon of an eagle (87), no Seljuk foundations by any of these have been identified.

In Mamlūk heraldry blazons were honorific devices adopted as a badge or uniform when an emir entered one of the offices of Court, was appointed to certain offices or reached a certain rank, Mamlūk practice differed from that of the mediaeval West in that devices were typically associated with officials, not individuals. In the case of the sovereign their prime purpose was to glorify him and thus, on occasion, to commemorate him; otherwise they were primarily to identify property, as al-Qalqashandī implies (88) :

Kunstgeschichte Asiens. In Memoriam Ernst Diez edited O. Aslanapa (İstanbul 1963) 131-65, with references. She argues strongly for the use of signs from the Animal Calendar in Seljuk architectural decoration; but there is little evidence that the Seljuks used it before the Mongol invasion and she does not explain why, although each year corresponded to only one animal, the signs regularly appear all together.

(85) Erdmann *op. cit.* 196 No. 28 and references.

(86) *Ibid.* 67-72 No. 19.

(87) Disputed by Mayer (*op. cit.* 10). However, see C. Lamm «A falconer's kettledrum of Mamluke origin in Livrust-kammaren» *Livrustkammaren Journal of the Swedish Royal Armoury* VI/56 80-96.

(88) **Ṣubḥ al-A'shā'** IV 61:21 - 62:5. I am much indebted to Mrs.

wa min ʿāda kull amīr min kabīr aw ṣaghīr inn yakūn lahu rank yukhaṣṣah mā bayn hināb aw dawā aw buqja aw fransīsiyya ... bi-alwān mukhtalifa ... wa yinʿal dhālik dahānan ʿalā abwāb buyūthum wa'l-amākin al-mansūba ilayhim ka matābikh al-sukkar wa shawan al-ghilāl wa'l-amlāk wa'l-marākib wa ghayr dhālik, wa ʿalā qumāch khuyūlhum min jūkh mulawwan makhṣūṣ, thumma ʿalā qumāsh jimālhum min khuyūt ṣūf mulawwana ... (roughly, «all emirs should have a special blazon (rank) ... of different colours ... fixed to the doors of their houses in colours or their property, such as sugar factories, real estate, private property, boats, etc., and on the trappings of their horses, cut out of special coloured cloth (that is, applique-work), or on their camels, out of coloured woollen thread ...»).

The passage is somewhat problematic, since al-Qalqashandī was writing in the 15th century of practice in the 14th, without indicating that there may have been changes, and because, according to his account, blasons should have been even more frequent than they are. However, his emphasis upon property, either personal or granted to an emir in virtue of his appointment - as his further reference to «swords, bows and harnesses» in the same passage shows - is quite deliberate, and the vast majority of extant blasons occur on pottery, metalwork or textiles, either specially commissioned work or standard issue. Architectural blasons, as al-Qalqashandī says, are known in the 14th century from palaces (**dār**, **qaṣr**, **iṣṭabl**) in Cairo, baths and **wikālas** or **khāns** (both real estate), but not in or on pious foundations except, quite inexplicably, **sabils**, and on movable objects - lamps, metalwork, bronze door-facings or even wooden panelling - which, experience had shown, were easy to steal. However, pious foundations were legally not private property, since the founder's **waqfiyya** totally alienated the building and its endowments, both from the State and from himself, whatever saving clauses **waqfiyyas** might contain granting a founder some right to interference in the institution during his lifetime. This obviously had its inconveniences, and 15th-16th century **waqfiyyas** elsewhere in Islam (89) show progressively

Layla ʿAlī Ibrāhīm and to Dr. Michael Meinecke for discussion of this passage, though the conclusions advanced here are my own.

(89) For a review of **waqfiyya** material in 14th-16th century

more devious attempts by founders to retain control over the property they had made **waqf**. However, in 14th century Mamlūk Cairo, pious foundations, being outside the control of both the State and the founder, bear out al-Qalqashandī in only exceptionally bearing a blazon. Mamlūk heraldry was obviously a law unto itself, and it cannot be used to illuminate Anatolian Seljuk practice. However, the point regarding the ownership of property made **waqf** stands, and it would follow that animal ornament on pious foundations is not heraldic. This in contrast to the double-headed eagles from the state walls of Konya, or even the eagle on the walls of Diyarbekir (90) with an inscription dated 605/1208-09, which may well be heraldic in a sort of way, though the choice of the blazon has yet to be explained.

One further contrast which deserves mention is the increasing importance of Royal cartouche-blazons on the later (15th century) Mamlūk architecture of Cairo, on emirs', not just Royal, foundations (91). The only obvious justification for this would have been a contribution, either a gift of land or labour, craftsmen and materials from the Court, as al-Nāṣir Muḥammad (92) aided his own emirs' pious foundations, though these bear no inscription recording it, and the only buildings of his reign bearing the Royal cartouche are the official residences he built for his emirs. If this ever took place in Seljuk Anatolia the evidence is lacking. The only constructions bearing Royal mottos are fortifications, though it is unclear whether they record Royal grants in aid or merely the Royal decree; while their sporadic use demonstrates that the

Central Asia, particularly Samarkand, and the attempts of endowers to retain control over their foundations see J.M. Rogers «**Waqfiyyas and Waqfregisters. New Primary Sources for Islamic Architecture**» *Kunst des Orients* XIII/1-2 (1977).

(90) M. Meinecke *art. cit.* 220.

(91) L.A. Mayer «Die Sohriſtſwappen der Mamluken-Sultane» in *Beiträge zur Kunst des Islam. Festschrift Friedrich Sarre* (=Jahrbuch der Asiatischen Kunst II) (Leipzig 1925) 183-87; M. Meinecke *art. cit.* 286-87.

(92) Layla °Alī Ibrāhīm «The Great Hānqāh of the Emir Qawṣūn» *Mitteilungen des Deutschen Archäologischen Instituts. Abteilung Kairo* XXX/1 (1974) 54-55 and references.

Sultans themselves had yet to evolve a specifically Royal heraldic device.

The grounds for the supposition that the Kubādābād tiles are heraldic must, therefore, be the use of **Al-Sultān**. This was in fact the heading (perhaps the *‘alāma*) of some minor documents from the Seljuk Chancery, sometimes rubricated but always in a bolder hand than the rest of the document, and, for example, of two of the **waqfiyyas** of Jalāl al-Dīn Qaratay (93) - of the Karatay Han (645/1247), and of a **masjid** and **Dār al-ṣulahā’** (an abode for the pious) (94) at Antalya, though these are not exactly State papers; and it does not appear as the heading of the **waqfiyya** (dated 651/1253 with later appendices) of the Büyük Karatay Medrese, which he founded at Konya in 649/1251-52 (95).

Al-Sultān is also attested in epigraphy, One of Kayqubād I's inscriptions on the Tophane at Alanya begins with **Al-minnatu li'llāh** followed immediately by **Al-Sultān** (96): although the inscription continues, the two formulae are within a special cartouche, the latter evidently to reinforce the *‘alāma* (see pages 20-21 of the present article). **Muhammad Sultān** (97), the prefix to the

(93) O Turan «Selçuk devri vakfiyeleri. III. Celâleddin Karatay vakıflar ve vakfiyeleri» *art. cit.* 84 ff. The **waqfiyya** of the Karatay Han is now on exhibition in the Ethnographic Museum in Ankara. The **waqf** was founded in 643/1245-46, two years before the **waqfiyya** was drawn up.

(94) *Ibid.* 86 ff.

(95) *Alanya op. cit.* 55 No. 4; 57 No. 9.

(96) The exact classification of **Al-Sultān/Sultān** is irrelevant here. Other documents bearing it include a letter from Kayqubād I to Hugues de Lusignan, King of Cyprus (O. Turan *Türkiye Selçukluları hakkında resmî vesikalar* (Ankara 1958) 23 ff., 109 ff., 142-44) and a **tamlıknâme** (giving a title to **mulk**: see «**Waqf** and Patronage» *art. cit.* 87 and note 61) in the name of Kaykā'ūs II (O. Turan «Keykâus'a ait bir temliknâme» 60 *Doğum yılı Münasebetiyle Zeki Velidi Togan'a Armağan. Symbolae in Honorem Z.V. Togan* (İstanbul 1950/1955) 166 ff.

(97) The full text of Öljeytū's inscription is as follows: (RCEA 5279) **Sultān Muhammad. Hādhā'l-mihrāb al-mustatāb min**

foundation inscription of the **mihrāb** of Öljeytü in the Great Mosque at İsfahān (710/1310) also commemorates Öljeytü's estimate of the importance of his own works, and may also be a sort of **°alāma**, since the epigraphic practice of İl-Khānid Iran was much indebted to Seljuk Anatolia. However, **Al-Sultān** cannot be generally explained in Chancery terms since it occurs once more, in quite different circumstances, which have yet to be explained, in a restoration inscription from the Great Mosque at Sivrihisar (98):

Al-Sultan : **juddida hadhihi'l-°imara al-masjid** (sic) **al-mubarak fī nawbat al-°abd al-°a°if Mikā'il b. °Abd Allāh aḥsana Allāh °awāqibah fī sanat 673/1274-75** (in words). There is no evidence for Royal intervention, and beyond the obvious observation that Anatolia was very different by this time from in the reign of Kayqubād I there is very little to be said. However, if no conclusion follows from the documentary or epigraphic uses of **Al-Sultān**

muḍāfāt al-°imārāt allatī attafaqat i°ādathā fī ayyām mu°ādalat al-Sultān ḥāmī ḥawzat al-Islām wa'l-imān Ghiyāth al-Dunyā wa'l-Dīn zill Allāh fi'l-aradīn ḥarasa Allāh bi-baqā'ihī al-Islām min fawādil ṣadāqāt al-°amīma al-ṣāhibiyya al-a°zamiyya ṣāhib dīwān al-mamālik sharqan wa gharban ba°idan wa qarīban Sa°d al-Ḥaqq wa'l-Dīn al-makhšūṣ bi-°ināyat rabb al-°ālamīn Muḥammad al-Sāwī a°azza Allāh anṣarah wa da°°afa iqtidārah. Tawallāh al-°abd al-°a°if al-rāji ilā raḥmat Allāh wa ghafarānih °Adud b. °Alī al-Māstarī aḥsana Allāh °āqibatah fī Ṣafar sanat 710/1310 (in words) ...

There is no doubt of the importance of the **mihrāb**, which was very probably part of a major restoration of the Great Mosque at İsfahān. Evidently the money came either from the private pocket of the **ṣāhib dīwān**, Muḥammad al-Sāwī, or from the public funds specially administered by him. But the honorific initial titulature shows that Öljeytü wished to appear as the prime mover in ordering the construction.

- (98) *RCEA* 4695, recorded by Van Berchem. O.Aslanapa (*Turkish Art and Architecture* (London 1971) 121 misreads it as **al-sultānī**, an unnecessary complication with an already difficult inscription.

then its sense on the three tiles from Kubādābād is also indeterminate. If, therefore, for whatever reason, the double-headed eagles with **Al-Sultān** were heraldic there is no possible way of demonstrating it.

In the Seljuk coinage there is surprisingly little congruence with architectural or documentary practice. Mottos are rare, three exceptions being two silver dirhams of Kaykā'ūs II (99) struck in 658/1259-60 at Konya and Madīnat Lu'lu'a (Loulon at the Cilician Gates North of Podandos/Pozantı) with **al-'izzatu li'llāh** on the reverse; a dirham of Kaykusraw III struck at Antalya in 675/1276-77 with **al-mulk li'llāh** (100); and a gold dinar of Siyāwūsh/Jimrī struck at Konya in the same year with **al-minnātu li'llāh** (101). None of these rulers' 'alāmas has, however, been recorded, and their appearance may, therefore, be misleading.

The inscription-tughrā on the lines of that given by al-Nasawī (see page 418-19 of the present article), is unsuitably long for most coins, where the **shahāda**, the Sultan's titulature, some mention of the Caliph, the mint city and the date, **inter alia**, were all desirable. The inscriptions of the coins of, for example, Kayqubād I are inconsistently formulated; while their diverse disposition suggests the lack of established practice in the Mint, - **a priori** surprising, since it was obviously convenient that Chancery practice, architecture and the Mint should harmonise as far as possible.

Most of the silver coinage of Kayqubād I and Kaykhusraw II bears minimal Royal inscriptions - **Al-sultān al-a'zam/mu'azzam** + **laqab, ism** and patronymic - on the obverse, sometimes with **al-sultān**, or even **al-sultān al-mu'azzam** separated from the rest by an asterisk of flourish (102). However, two silver dirhams of

(99) I. and C. Artuk *op. cit.* 373 No.s 1142-43. S.M. Stern (**Fātimid Decrees** 150) observes that rulers' 'alāmas appear on their coins. However, too few coins corresponding to the known 'alāmas have been recorded; and those recorded show that it was not standard practice.

(100) *Ibid.* 377 No. 1156.

(101) *Ibid.* 380 No. 1166.

(102) *Ibid.* 370-72 No.s 1130-36 (mints of 647-655/1249-57) actually have **al-salātīn al-a'zam**.

Kaykhusraw II, struck at Konya and Sivas in 642/1244-45 (103) bear **al-sultān al-aʿẓm ẓill Allāh fi'l-ʿālam Gbiyāth al-Dunyā wa'l-Dīn Kaykhusraw b. Kayqubād qasīm** (104) **amīr al-mu'minīn** (co-partner of the Caliph), which is remarkably similar to the Khwārizmshāh inscription **tuḡhrā**. A silver dirham of his successor, Kaykā'ūs II (Konya 644/1246-47) (105) and a gold dinar struck their in (643/1245-46) (106), just after the latter's accession, use similar style and titles, the latter adding the **kunya** Abu'l-Faṭḥ, though this may have no official significance since the coinage of Kayqubād I appears to include it or drop it quite haphazardly. These coins with the full formula are, admittedly, exceptional; other coins bear elements of it, chosen apparently, however, at random: a silver dirham of Kaykā'ūs II (Konya 643/1245-46) lacks the **kunya**; further dirhams of the same ruler struck at Konya and Sivas in 646/1248-49 (107) lack both the **kunya**; and **qasīm amīr al-mu'minīn**; the coins of the Triumvirate struck between 647 and 655/1249-57 have room only for the **isms** and **laqabs** of the three rulers; the mints of Kaykā'ūs II between 655 and 658/1257-59 (108) retain **ẓill Allāh fi'l-ʿālam**, omit the **kunya** and replace **qasīm ...** by **burhān amīr al-mu'minīn** (a lesser title, but probably already irrelevant since during that time the last ʿAbbāsīd Caliph had been killed when the Mongols captured Baghdad); and mints of Qılıj Arslān IV (655-63/1257-64) omit evrything but **burhān amīr al-**

(103) *Ibid.* 365 No. 1113; 366 No. 1118.

(104) The title, **qasīm amīr al-mu'minīn** (co-partner of the Caliph), the most pretentious of the Anatolian Seljuks' titles relating to the Caliphate, had been assumed by Kayqubād I only in the latter part of his reign: it continued to be used in inscriptions during part of the reign of Kaykhusraw II, but apart from his coins and those of his successor, Kaykā'ūs II, during his rule as independent Sultan, was then abandoned for the weaker **burhān amīr al-mu'minīn** (the glorious testimony of the Caliph).

(105) I. and C. Artuk *op. cit.* 368 No. 1122.

(106) *Ibid.* 367 No. 1121.

(107) *Ibid.* 368 No. 1122; 369 No. 1126.

(108) *Ibid.* 372-74 Nos 1137-44.

mu minin (109). There is no subsequent reminiscence of the inscription-**tughrā**.

It has been possible to show some parallelism in Seljuk epigraphy between certain laconic inscriptions and Chancery formula and to interpret them accordingly to demonstrate a degree of interest by the Seljuk Sultans in architectural foundations. If it has not been possible to show that this went so far as the institution of a public system of caravansarays at least they differed little from their Great Seljuk forbears or their Īl-Khānid successors in Anatolia and Iran. Complete correspondence between Chancery practice and the terminology of foundation inscriptions was not to be expected, for the latter were legal Arabic and erected on the permission of a **qādī**, not the **diwān**. However, surprisingly, numismatic practice, to judge from the sample of coins discussed here, seems to have been largely independent of Chancery control. With time, long inscriptions, which were never common, were abbreviated or corrupted, though not necessarily because the coinage was obliged to reflect political changes which the Chancery could ignore. It is thus noteworthy that dirhams of Kaykhusraw II should bear an inscription-**tughrā** at all, particularly when it was not apparently used by his predecessor, Kayqubād I and when, in view of its length, **‘alāmas** or other short formulae would have been preferable as signs of authentication. Since Kaykhusraw's successors so quickly distorted it they must have been unaware of its original import, and as an innovation it must have been difficult to explain, even to contemporaries. However, any attempt to harmonise Chancery practice, the coinage and architectural epigraphy was an important rationalisation, and it remains to be seen why the Seljuks were not more consistent or successful, or, indeed, whether any other dynasty did even so well.

(109) *Ibid.* 374 No. 1146 (Erzincan 657/1258-59); 377 No. 1154 (Sārūs [?] 658/1259-60); 375 No.s 1148-49 (Konya 663/1264-65).

VEREINIGUNG VON GEOMETRISCHEN UND PFLANZLICHEN FORMEN IN DER SELDSCHUKISCHEN BAUORNAMENTIK ANATOLIENS

Gerd SCHNEIDER

Rein pflanzliche oder geometrische Ornamente gibt es bei den Seldschuken in Anatolien häufig. Treten sie nicht in getrennten Band- oder Flächenornamenten, sondern zusammen auf, sind beide Arten meist gegeneinander abgetrennt. Das geschieht am häufigsten so, dass in sich geschlossene Pflanzenornamente kassettenartig in die Flächen zwischen die geometrischen Bänder oder Profile zu liegen kommen. Besonders oft verwendet man diese Art der Dekoration bei den in Holz geschnitzten Mimbern, seltener bei in Stein gemeißelten Ornamenten, z. B. am Nordportal der Ulu-Cami in Divriği.

Eine Art, geometrische und pflanzliche Elemente in einem Ornament miteinander zu vereinigen, besteht darin, wechselweise geometrische in pflanzliche Formen übergehen zu lassen; als ein Beispiel für viele mögen die Rechteckfelder über den Fenstern der Sırçalı-Mescit in Konya gelten.

Beide genannten Verbindungen von geometrischen und pflanzlichen Formen sollen hier unbeachtet bleiben. Vielmehr soll das Augenmerk auf solche, relativ selten vorkommende Ornamente gerichtet sein, in denen selbständige geometrische Ornamentensysteme mit pflanzlichen Formen so verbunden sind, dass ihre Formen übergreifend über die abgeschlossenen geometrischen Felder hinweg miteinander vereinigt sind. Bei keiner der anderen seldschukischen Ornamente vereinigen sich so wie hier

die strengen und unbedingten «sakralen» geometrischen Formen mit den weicheren, gelösteren «weltlichen» Pflanzenformen zu solcher Einheit wie in dieser Ornamentgruppe, ohne dabei etwas von der für sie jeweils typischen Eigenart einzubüssen.

Ausser den hier gezeigten sechs Beispielen existieren noch einige weitere, aber weniger konsequent und gleichmässig durchgebildeten Ornamente, die grober gearbeitet oder unvollständig ausgeführt sind. Es sind das in Sivas in der Muzaffer Barucirdi-Medrese das Ornament am Hauptiwan im Zwickel zwischen Spitzbogen und rechteckiger Rahmung; ferner am Sultan Han bei Aksaray das Ornament der Türrahmung am Hofportal und vom Sultan Han bei Kayseri ein Rosettenornament von einem Pendantiv der Hallenkuppel und das Rahmenornament des Mesitportals.

Hochentwickelt sind dagegen die hier gezeigten Beispiele. Alle sind in Stein ausgeführt. 1 und 2 sind Bandornamente vom Portal der Çifte Minareli Medrese in Sivas (1271/72); sie sind dort als Innenrahmung verwendet, 1 oben und 2 unten (Foto 1). Das

-
- (1) Amasya, Bimarhane, Portal, Innenrahmung, Stein
Ankara, Ahi Şerafettin-Camii, Mihrab, Innenrahmung, Fayence
Bayburt, Ahmet-i-Zencani-Türbesi, Sockel über Mukarnas der
Wandsaule, Stein
Çay, Yusuf bin Yakub-Medresesi, Portal, Innenrahmung, Stein
Damsa Köy, Taşkın Paşa-Camii, Portal, Innenrahmung Stein
Damsa Köy, Saray-Portal, Band unter Fenster, Stein
Divriği, Ulu-Camii, Mimber, rechteckige Seitenebenen unten,
Holz
Erzurum, Çifte Minareli-Medrese, Mimaretsockel, Rahmung,
Ziegel und Hauptiwan, Innenrahmung, Stein
İshaklı-Hanı, Hofportal, Hauptrahmung, nur in einem Quader
angefangen, Stein
Kayseri, Hacı Kılıç-Camii, Portal Seitennischenrahmung, Stein
Kayseri, Sahibiye-Medresesi, Portal, Seitennischenrahmung,
Stein
Kırşehir, Alâaddin-Camii, früher Mengücoğlu Muzafferüddin
Mehmet Şah-Medresesi, Portal, Seitennischenrahmung,
Stein
Kırşehir, Cacabey-Medresesi, Fenster, Innenrahmung, Stein

Foto soll ebenso wie die anderen weniger die Ornamente selbst als ihren Zusammenhang mit den sie begleitenden Nachbarornamenten am Bau zeigen. Die in beiden Ornamenten enthaltene gleiche geometrische Form (in der Zeichnung links) ist zur Fläche erweiterbar. Sie kommt im gleichen Zeitraum in Anatolien über 20 mal var (1), und zwar keineswegs nur in der gleichen Ausschnittbreite wie hier. Zwei verschiedene, ins Unendliche verlaufende Bänder sind so geknickt, dass sie sich an den Ecken berührende regelmässige Fünfecke einschliessen (durch römische V gekennzeichnet). Während das geometrische Ornament sich über eine unendliche Fläche fortsetzen lässt, sind die Pflanzenformen von 1 und 2 auf Bandbreite begrenzt.

In 1 ist die geometrische Form unverflochten in einem gestuften Doppelsteg als Vordergrundornament gearbeitet, während die Pflanzenformen unter den geometrischen Stegen durchgeführt sind, also in einer tieferen Schicht liegen und sich dem geometrischen Ornament unterordnen. Die Pflanzenformen von 1 schliessen in jedes Fünfeck eine Blütenknospe ein, wobei je drei seitlich durch Stengel miteinander verbunden sind. Die Spitze der mittleren Knospe setzt sich in zwei sich verzweigende Enden fort, die in der Randzone in Blattformen über ehen. Zwei gleiche Blätter mit je einem eingerollten Ende vereinigen sich zu einer kleinen Blüte zwischen sich. Das zweite Blatt setzt sich in den Stengel fort, der zur nachten Dreiergruppe der Knospen in den folgenden drei Fünfecken überleitet, nur weisen diese drei Knospen in entgegengesetzte Richtung wie die vorherigen. Unter jeder der mittleren drei Knospen befindet sich eine kleine Blüte mit zwei anschliessenden Blättern ohne direkte Verbindung zu den anderen Stengeln, Blättern und Blüten.

Konya, Sahib Ata-Camii, Türbenfenster, Außenrahmung und Türbendurchgang, Außenrahmung, beides Fayence
Konya, Sırçalı-Medrese, Hof, Eirgangsseite, Fayence
Malatya, Ulu-Cami-Medrese, Spolie am Portal, Stein
Niğde, Gündoğdu-Türbesi, Portal, Spitabogen, Stein
Niğde, Hudavent-Türbesi, Ecksaulen oben, Stein
Niğde, Sungur Bey-Camii, Nordportal, Innenrahmung, Stein
Sivrihisar, Alemşah-Türbesi, Portal, Innenrahmung, Stein
Sultan Han bei Kayseri, Hofportal, Innenrahmung, Stein

In Ornament 2 sind die Pflanzenformen nicht den geometrischen untergeordnet, sondern gleichrangig. Beide sind in der gleichen Ebene miteinander verflochten, d. h., dass abwechselnd die Stege bzw. Pflanzenformen über und untereinander rüchgeführt sind. Im Gegensatz zu 1 ist dadurch die räumliche Tiefenwirkung geminderter, aber die Verschmelzung beider Formen stärker. Während sich in 1 in den Fünfecken Blütenknospen befinden, sind es in 2 Blüten mit breiteren, seitlich geöffneten Blättern, die sich wie die mittleren Spitzen über die geometrischen Stege hinweg fortsetzen und zu Stengeln, kleinen Blüten, und unter der mittleren Blüte zu zwei sich vereinigenden Blättern verlängern. Während in 1 je drei Knospen abwechselnd nach oben bzw. unten weisen, sind die Blüten in 2 nur nach einer Seite hin gerichtet. Die kleinen Pfeile geben die Richtungen der Blüten in den Fünfecken an, und die Punkte am Rand den Abstand der sich wiederholenden Rapportabfolge. Zur Verdeutlichung zeigt die rechte Hälfte die Pflanzenformen schwarz ausgefüllt.

Das in quadratischem Rapport aufgebaute Ornament 3 stammt ebenfalls von der Çifte Minareli Medrese in Sivas, und zwar von der Spitzbogenrahmung der Fensternische links vom Portal (Foto 2). Die Klammerbreite unten gibt den Ausschnitt am Bau wieder. Auch dieses Ornament ist über seine seitliche Bandbegrenzung hinaus zur Fläche erweiterbar, was diesmal auch für die Pflanzenformen gilt. Dasselbe trifft auf die nachfolgenden Ornamente zu. Das geometrische Ornament (oben) kommt ohne die Pflanzen in wechselnder Ausschnittbreite neun mal bei den Seldschuken Anatolies vor (2). Die geknickten und in zwei Richtungen ins

-
- (2) Ankara, Ahi Elvan-Camii, Mimler, Rechteckfläche hinten, mit Arabesken, Holz
 Ankara, Ahi Şerafettin-Camii, Mimler, Rechteckfläche hinten mit Arabesken, Holz
 Ankara, Alâaddin-Camii, Mimler, Rechteckfläche hinten, mit Arabesken, Holz
 Ankara, Hacı İvaz veya-Mescit, Inneres, Spitzbogenfeld, Stuck Ayaş, Ulu-Camii, Mimler, Holz
 Damsa Köy, Taşkın Paşa-Camii, Portal, Fläche unter Spitzbogen, Stein
 Karaman, İbrahim Bey-İmareti, Tür, Band unten, mit Arabesken, Holz; jetzt İstanbul, Türk ve İslâm eserleri müzesi

Unendliche verlaufenden Bänder (links oben mit Mittellinie) schliessen wechselnd Achtecke und vierzackige Sterne ein (durch VIII und 4 hervorgehoben). Die Pflanzenformen sind mit den geometrischen Ornamenten verflochten wie in 2. In den Sternen liegen kleine, aus gebogenen Linien gebildete Vierersterne, die man auch als von oben gesehene Blüten ansehen kann. Sie sind am Fenster durch die begrenzende Rahmung halbiert. Ihre verlangerten Fortsetzungen führen in die Achtecke, in denen zwei verschiedene Lösungen abwechseln. In der Mitte liegen bei beiden kleine gebogene Achtecke, an die sich in der einen Lösung vier Blüten anschliessen (unten schwarz), die sich mit ihren Spitzen den Vierersternen verbinden. Zwischen den vier Blüten und der Begrenzung des geometrischen Achtecks liegen weitere vier Blüten, deren ausgebreitete Blätter sich berühren (unten gestreift). Die zweite Lösung setzt an Stelle der inneren vier Blätter kreisförmige Knoten (unten punktiert), sodass für die äusseren vier Blüten nach innen Platz ist, sie um zwei eingerollte Blätter zu ergänzen (unten schwarz).

Das mit 4 bezeichnete Ornament liegt im oberen Teil der Hauptrahmung am Portal der Muzaffer Barucirdi Medresesi in Sivas (1271/72; Foto 3). Das geometrische Ornament (oben) gehört zu den am häufigsten verwendeten islamischen Ornamenten. In Anatolien kommt es im 12. 13. und 14. Jahrhundert über 30 mal vor, auch hier in verschiedenen Ausschnitten (3). Die beiden Klammern

Konya, Köşk, bemalte Kacheln, jetzt İstanbul, Türk ve İslâm eserleri müzesi

Sivrihisar, Ulu-Camii, Mimber, Geländermittel, mit Arabesken Holz

(3) Ahlat, Yarım-Kümbet, Fenstersurz, Stein

Akşehir, Ulu-Camii, außenmihrab, Mukarnasfläche, Stein

Ankara, Ahi Elvan-Camii, Mihrab, Nischenflächen, Stuck

Ankara, Baklacı-Mescidi, Holztür, jetzt Ethnographisches Museum Ankara

Ankara, Örtmeli-Mescit, Mihrab, Zwichel, Stuck

Ayaş, Ulu-Camii, Mihrab, Nische, 4 Flächen

Beşehir, Eşrefoğlu-Camii, Mimber, Rechteckfläche hinten, mit Arabesken, Holz

Erzurum, Çifte Minareli-Medrese, Portal, Seitennischenrahmung, Stein

mern geben die Breite des Bandes an der Seite und oben wieder. **Zehnzackige Sterne** sind aus parallel ausstrahlenden Stegen gebildet, die in gleichem Abstand vom Zentrum abknicken und sich überschneiden. Um jeden der so geformten Sternstrahler liegen acht kleine fünfzackige Sterne. Über und unter jedem Zehnerstern liegen diagonal durchkreuzte Langsflächen (oben punktiert, manchmal auch nicht durchkreuzt). Die Rapportabfolge ist rautenlörnig (gestrichelt). Die Pflanzenformen sind mit den geometrischen Bandern verflochten wie in 2 und 3. In die Zehnersterne sind aus

Evdır-Hanı, Hofportal, Stein

Kastamonu, Yılanlı-Hospital, [Portal], Hauptrahmung, Stein

Hayseri, Ribat, Portal, Stein

Kızıltepe, Ulu-Camii, Mihrab, Hauptrahmung, Stein

Konya, Alâaddin-Camii, Mimber, Rechteckfläche hinten, mit Arabesken, Holz

Konya, Başare Beg-Mescidi, Portal, Hauptrahmung, unten, Stein

Konya, Sahib Ata-Hankâhı, Portal, Hauptrahmung, Stein

Niğde, Sungur Bey-Camii, Mihrab, Hauptrahmung, Stein

Sultan Hanı bei Aksaray, Mescit, Fensterrahmung, Stein

Tokat, Gök-Medrese, Iwan, Hauptrahmung, Fayence

Als Rosetten, z. T. in verschiedenen Varianten :

Afşin, Eshab-ı-Keyf, Ribat, Portal, Stein

Ağzıkara-Hanı, Hofportal, Stein

Amasya, Halifet Gazi-Türbesi, Portal, Stein

Atabey, Ertokuş-Medresesi, Mihrab, Stein

Beyşehir, Eşrefoğlu-Camii, Türbe, Kuppel, Fayence

Çay, Yusuf bin Yakub-Medresesi, Portal, Stein

Eğridir, Taş-Medrese, Portal, Stein

Ermenek, Akça-Mescit, Tür, mit Arabesken, Holz

Ermenek, Ulu-Camii, Tür, mit Arabesken, Holz

Karatay-Hanı, Hallenportal, Stein

Kayseri, Hospital, Portal, Stein

Keykubadiye, Köşk, Stein

Konya, Hekim Bey-Camii, Mihrab, Fayence, jetzt Museum Berlin

Niğde, Alâaddin-Cami, Fenster und Portal, Stein

Niğde, Hudavent-Türbesi, Spitzbogenfeld oben, mit Arabesken, Stein

Niğde, Sungur Bey-Camii, Mihrab, halbkugeliges Knauf, Stein

Sultan Hanı bei Kayseri, Mescit, Eingangsseite, Stein

geschwungenen Linien verkleinerte zehnzackige Sterne eingeschoben, desgleichen kleine Fünfrsterne in die größeren. Sie setzen sich in Stengeln und Blütenblätter fort, die auf diese Weise **miteinander verbundenen Blüten selbst** sind zum Zehnsternzentrum hin gerichtet und liegen zwischen den parallel ausstrahlenden **Stegen. Zwei gleiche Blüten** befinden sich in den oben punktierten Längsflächen zwischen den Sternstrahlern. Schließlich sind zwischen die großen Blüten rings um den Zehnerstern und den Stern selbst kleine Blüten eingeschoben, desgleichen in der Mitte der oben punktierten Längsfläche.

Während die bislang gezeigten Ornamente nur einmal vorkommen, existiert das Ornament 5 zweimal: als Hauptrahmung am Portal der Gök Medrese in Sivas (1270/71; Foto 4), und am Portal der Hatuniye-Medresesi in Karaman (1382; Foto 5), das eine freie Kopie des Portals in Sivas darstellt. Auch hier zeigen die neben der Zeichnung angegebenen Klammerbreiten die Ausschnitte an den Bauten. Die geometrische Form ohne Pflanzenarabesken (oben) kommt noch zweimal vor, aber in breiteren Ausschnitten (4), Sie besteht aus ineinandergeschobenen Sechsecken mit Kerben an den Ecken (oben mit dickerer Innenlinie), die Sechseckzentren bilden (mit römischen VI angegeben). Wie in Ornament 1 sind die geometrischen und pflanzlichen Formen nicht miteinander verflochten, sondern in zwei Schichten übereinandergelegt: unten die Arabesken und darüber die in sich getreppten geometrischen Stege. In der Sechseckfläche sind sechs Blüten zur Mitte hin eingefügt. Ihre blattbreiten Stengel führen zu den zwischen zwei Sechsecken liegenden Langsflächen über, in deren Mitte zwei weitere Blüten liegen. In den dreiflügeligen Formen sind je drei Blüten eingeordnet, die in der Mitte mit einem kleinen gebogenen Dreieck verbunden sind und deren Blütenblätter zu den benachbarten Langsformen überleiten, wie es die Pfeile oben in der Mitte kennzeichnen. Die Blütenformen in den drei verschiedenen geometrischen Feldern sind jeweils verschieden ausgebildet.

Eine Variante dieses Ornaments zeigt in breiterem Ausschnitt das Ornament der Hauptrahmung in der oberen Hälfte am Portal

-
- (4) Antalya, Ulu Cami-Medrese, Portal, Rahmung, Stein
Beyşehir, Eşrefoğlu-Camii, Mihrab, Mukarnasfläche, Fayence

der Çifte Minareli Medrese in Sivas (Foto 1). Hier besteht das geometrische Ornament statt aus Sechsecken mit Eckkerben aus ebenso ineinandergeschobenen Zwölfecken mit gleichfalls sechs Eckkerben, sodaß die zentralen Sechsecke von Ornament 5 zu sechszackigen Sternen werden. Als reines geometrisches Ornament existiert es indieser Zeit in der Türkei noch dreimal (5). Die in Sivas verwendeten Pflanzenformen sind in den Langsflächen, den dreiflügeligen Flächen, und meist auch in den sechszackigen Sternen ebenso geformt wie bei 5; nur in den Sechsersternen treten z. T. statt der sechs nach innen gerichteten Blüten verflochtene, aus gebogenen Linien bestehende kleine Sechsersterne oder in sich geschlossene Rosetten.

Ornament 6 ist wie 5 auf einer sechseckigen Rapportabfolge aufgebaut. Im Gegensatz zu den übrigen hier vorgeführten Ornamenten existiert die oben wiedergegebene geometrische Form nicht ohne die verflochtenen Pflanzenarabesken. In der unten gezeigten Form kommt es zweimal vor: einmal an einem Spitzbogen und in 2 Zwickeln (linke Fläche in der Zeichnung punktiert) am Außenbau der Huant Hatun-Türbesi (1237/38; mit einer kleinen Variante im Sechserstern, Foto 6 und 7), und zum andern als außenrahmung am Portal der Hacı Kılıç-Camii (1249, Foto 8), beides in Kayseri. Das geometrische Ornament besteht aus sich an den Ecken berührenden zwölfzackigen Sternen, zwischen denen dreiflügelige Sekundarformen liegen. Es wird aus gleichen, geknickten Zackenbändern aufgebaut (rechts oben mit Innenlinie hervorgehoben); die in drei Richtungen ins Unendliche verlaufen. In der Mitte des zwölfzackigen Sterns liegen sechs Blattpaare, die einen sechszackigen Stern bilden (unten Mitte und oben, mit Pfeilen angegeben). Die beiden zusammengehörenden Blätter stehen spiegelverkehrt zueinander (unten rechts schwarz und gestreift). Je ein Ende der doppelt gefiederten Blätter ist eingerollt. Die Stengel und Blattspitzen setzen sich in gleichen Blattformen fort und schließen sich mit zwölf Blättern zu einer in sich

(5) Alaca, Hüseyin Gazi-Medresesi, Portal, halbkugeliger Knauf, Stein

Konya, Hasbey Darülhuffâzi, Eirgangsseite, Rahmung der Seitenfläche, Stein

Konya, Sadrettin-Türbesi, Geländer, durohbrochen, Stein

geschlossenen Form zusammen (Mitte rechts mit Innenlinie). Es sind im Grunde also eine Zackenlinie und eine Blattform, aus denen sich das Ornament bildet. Am Bau selbst ist der Aufbau relativ schwer zu erkennen. Er wird durch die Wahl der schmalen Ausschnitte (Klammern) eher verschleiert als offen dargelegt. Allenfalls die halbierten Seshsersterne an den Seistenrändern heben sich heraus.

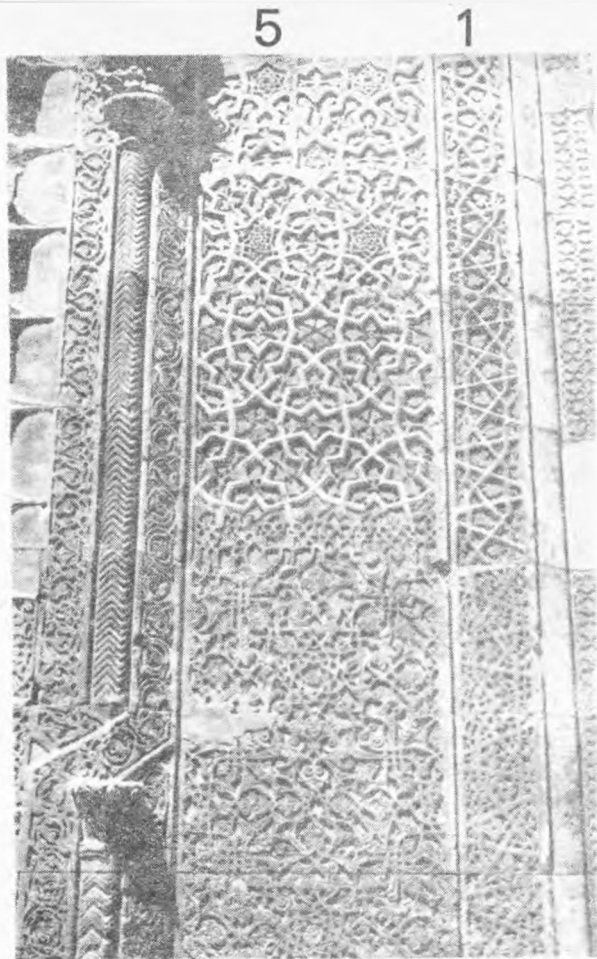

Abb. 1 — Sivas, Çifte
Minareli Medrese, Portal,
Hauptrahmung
Links

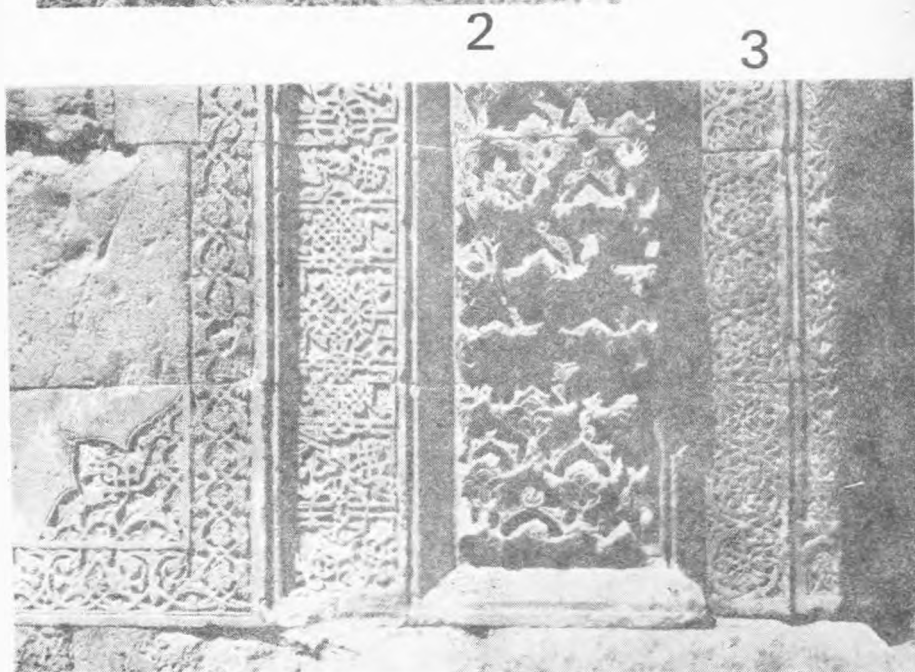
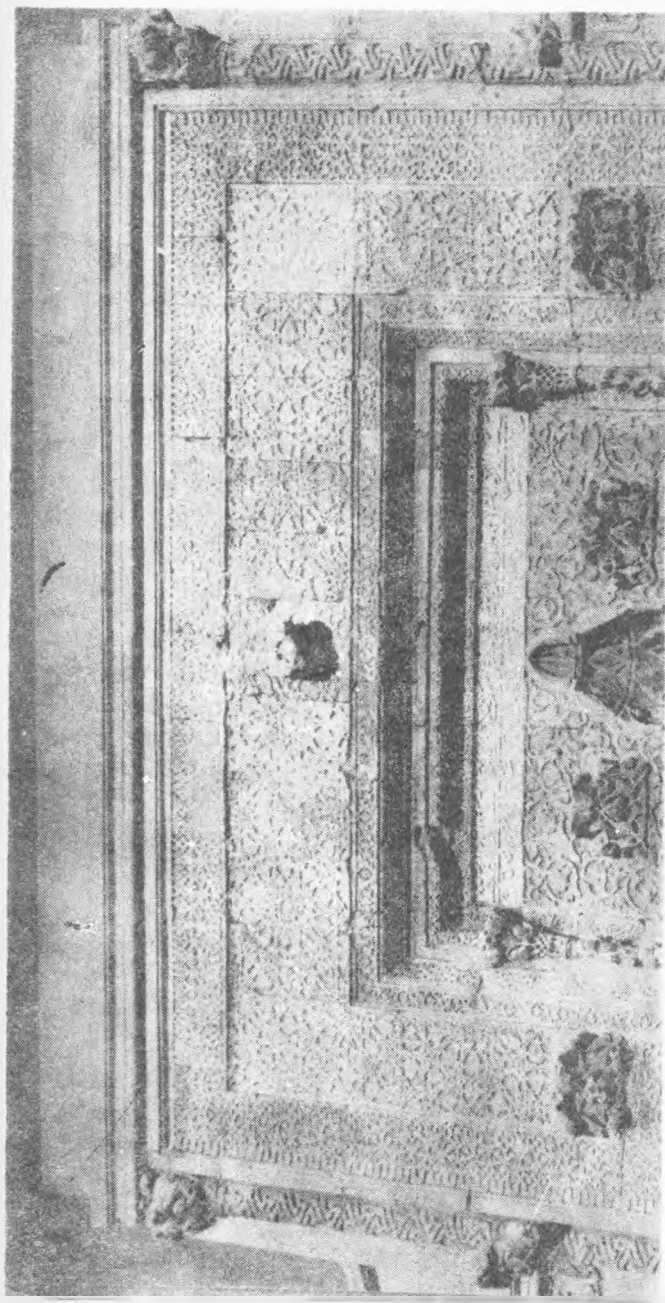

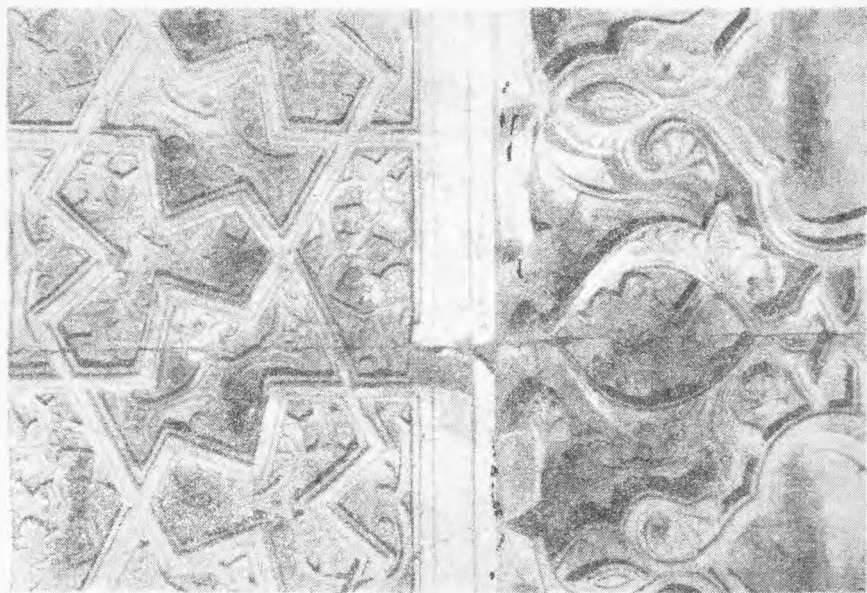
Abb. 2 — Sivas Çifte Minareli Medrese, Fensternischenrahmung Links vom
Portal, Linke Seite.

4 Abb. 3 — Sivas Muzaffer Barucirdi Medresesi, Portal, Oben.

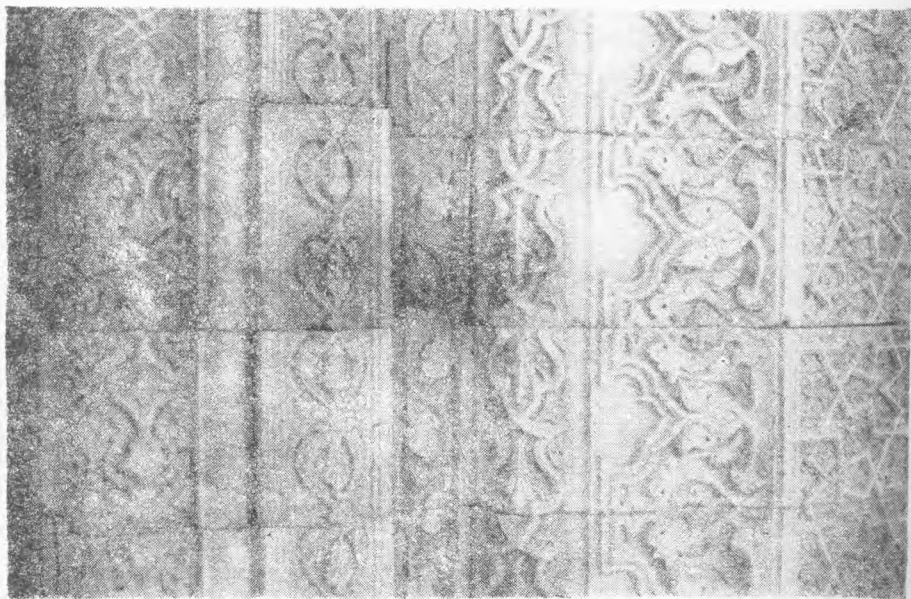
4

4

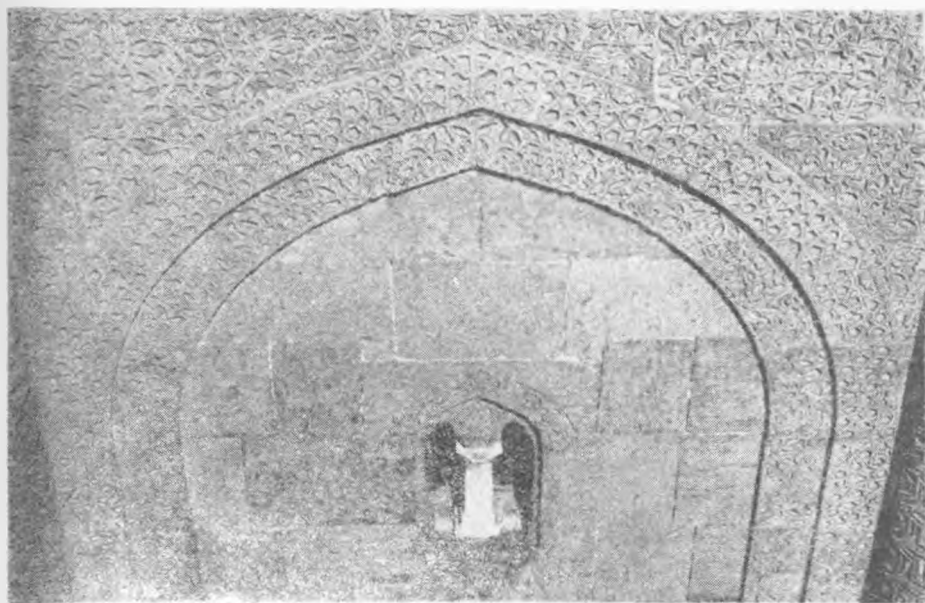
5

Abb. 4 — Sivas, Gök-Medrese, Portal, Hauptrahmung, Rechts.

5

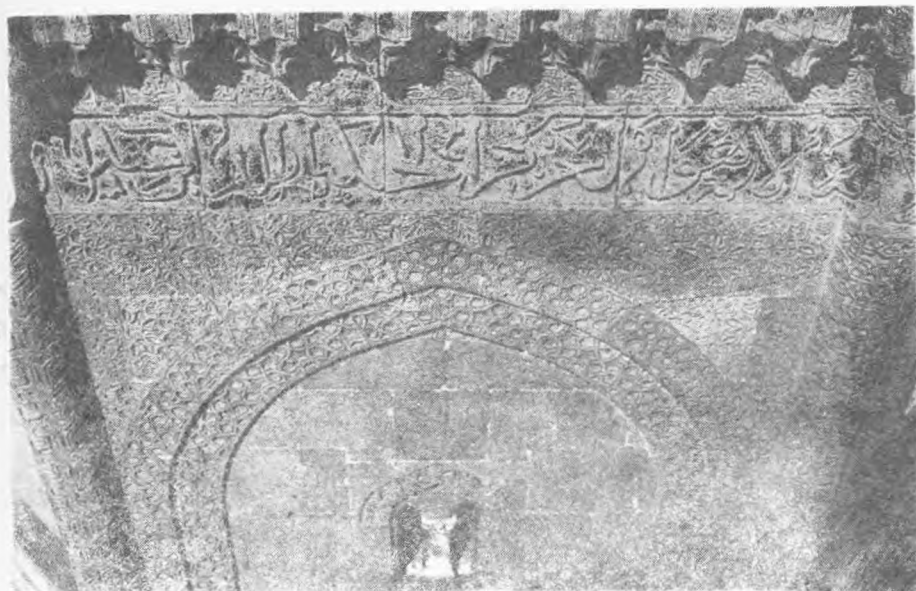
Abb. 5 — Karaman, Hatuniye Medresesi, Portalrahmung, Links.

6a

6a

Abb. 6 — Kayseri, Huant Hatun Türbesi, Innerer Spitzbogen.

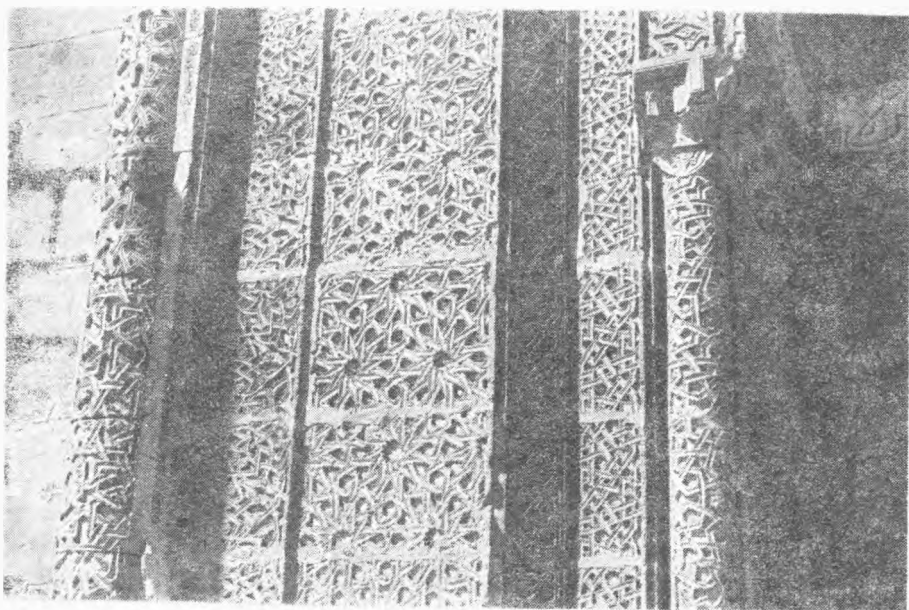

6

in der
Zeichnung
punktiert

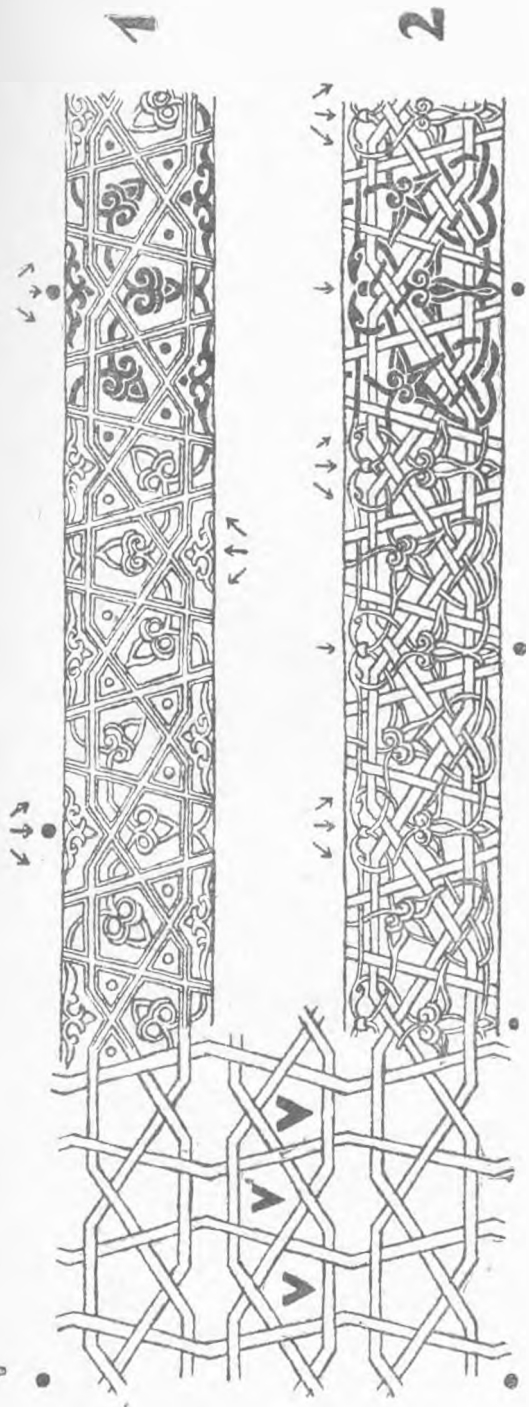
6

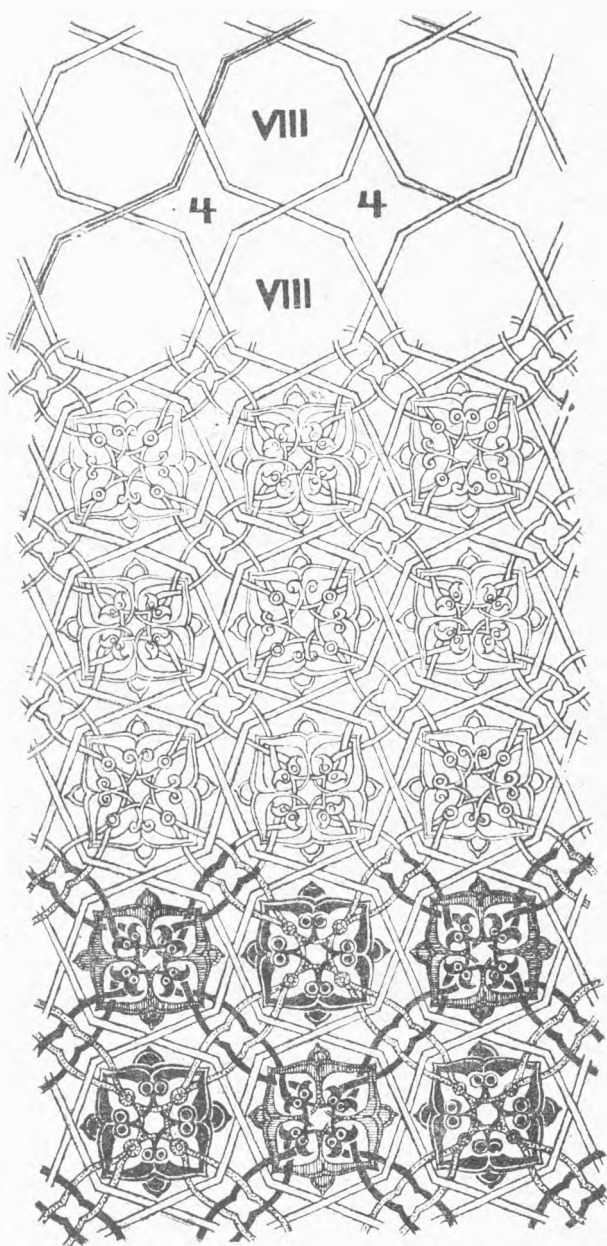
Abb. 7 — Kayseri, Huant Hatun Türbesi, zwickelflachen zwischen eckpfeilern, schrift und spitzbogen.

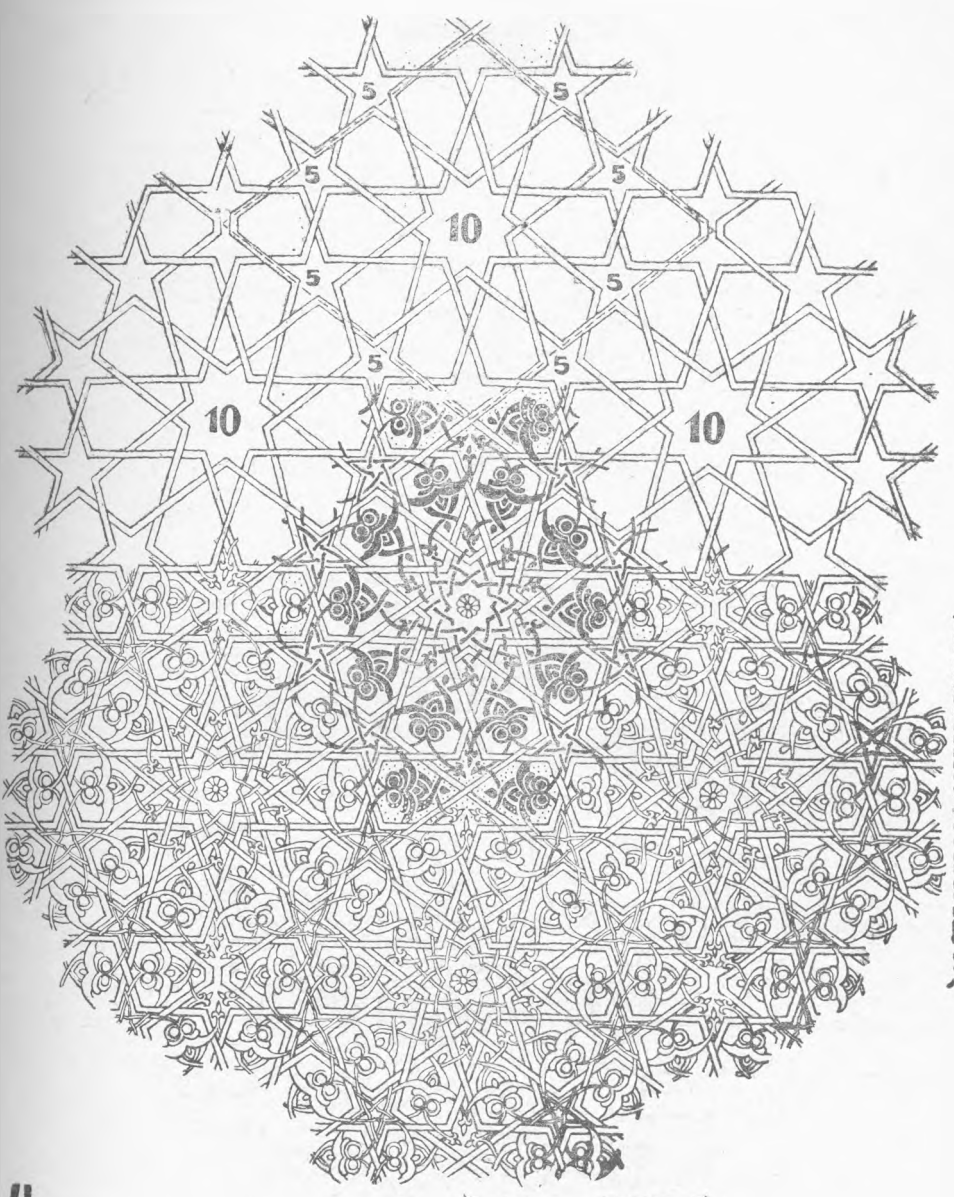

6b

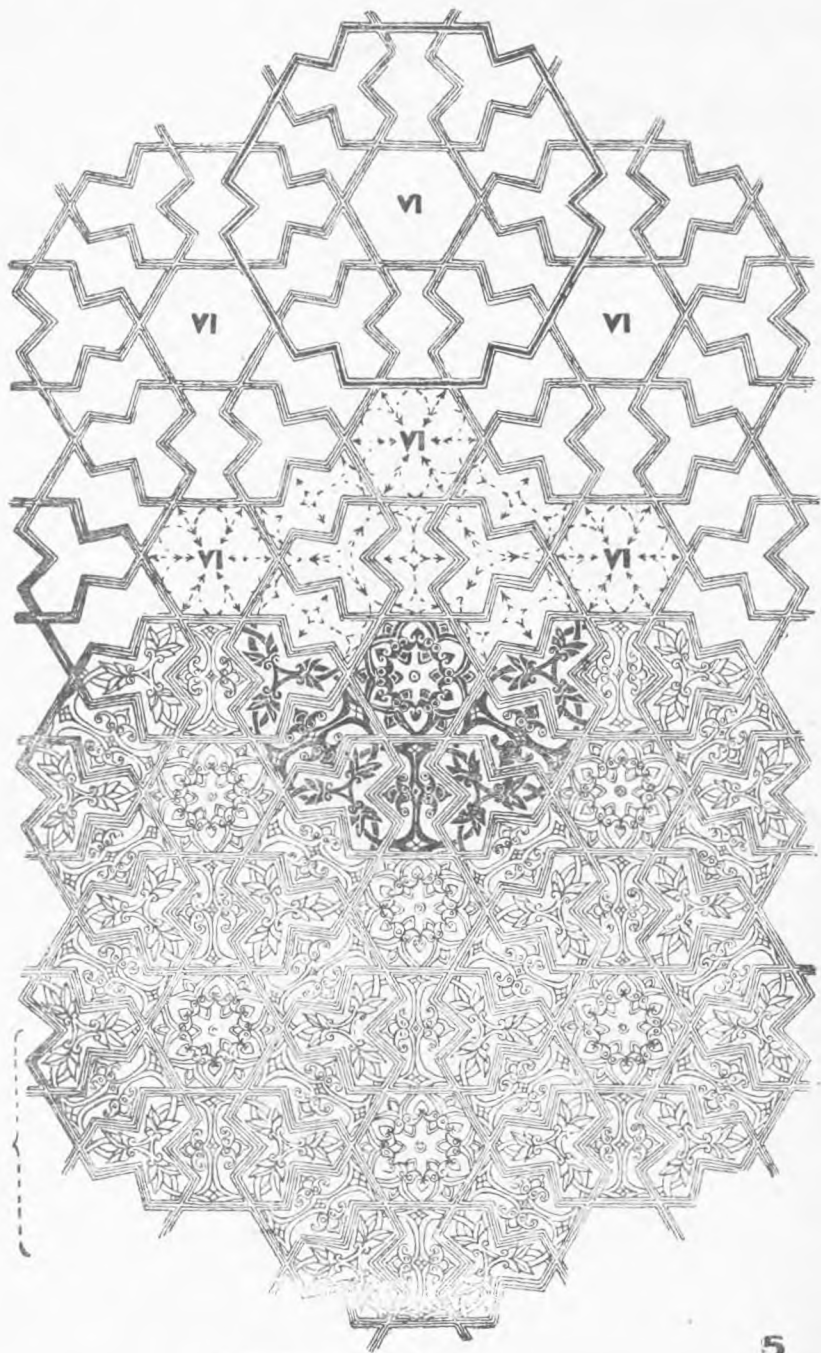
Abb. 8 — Kayseri, Hacı Kılıç Camii, Portal, Rahmung, Links.

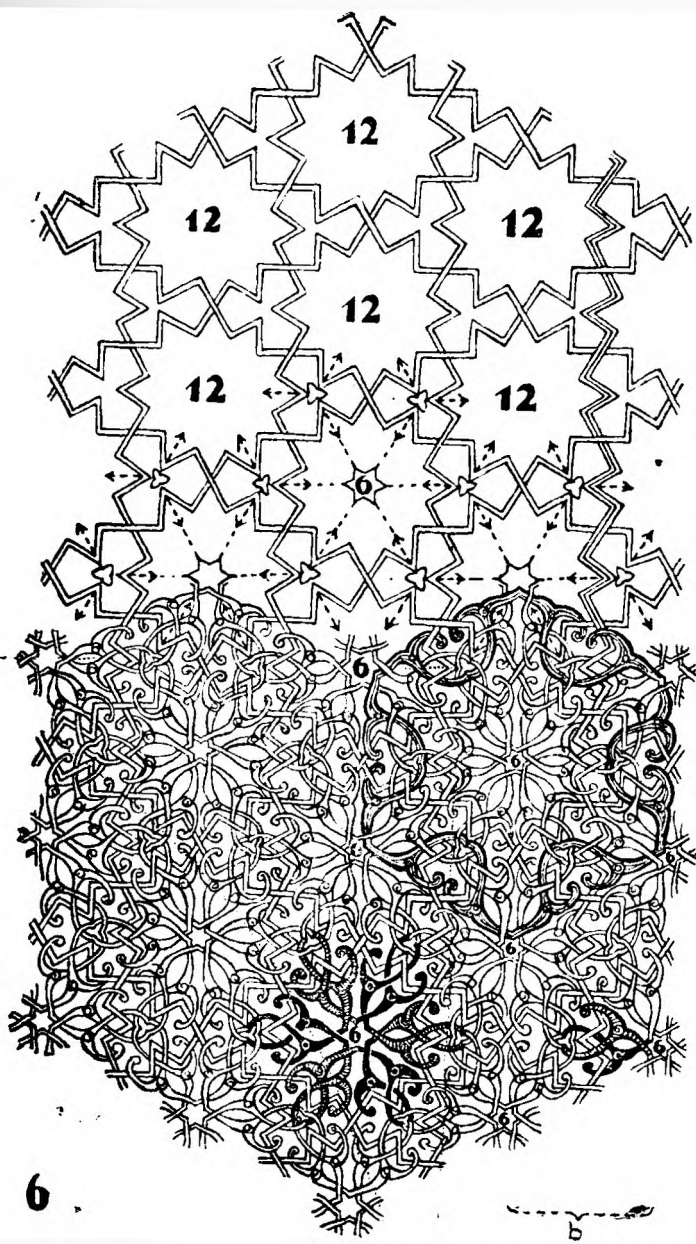

4

OSMANLI ÖNCESİ DEVİRDEN YAYINLANMAMIŞ BİRKAÇ HAN ÜZERİNE BİR İNCELEME

Rahmi Hüseyin ÜNAL

Bu yazı çerçevesinde tanıtmağa çalışacağımız beş han, ileride etraflıca yayınlayabileceğimizi umduğumuz geniş kapsamlı bir çalışmanın ilk ürünleridir. Genel olarak «selçuklu kervansarayları» adıyla anılan osmanlı öncesi devri kervansaraylarını mimarî yön- den ele alan yayınlar, Kurt Erdmann'ın iki ciltlik kitabı (1) ile çeşitli dergilerde yayınlanmış birkaç makaleden ibarettir (2). Anadolu'da halen mevcut belli başlı selçuklu hanlarının büyük bir kısmı, Kurt Erdmann'ın adigeçen kitabında yer almış durumdadır. Fakat büyük bir emek ürünü olan bu eserde adı geçmeyen ve- ya zikredildiği halde incelenememiş hanlar da vardır.

M. K. Özergin, selçuklu hanlarının listesini verdiği makalesin- de (3), Erdmann'ın kitabında yer alan hanlara yenilerini eklemiş,

-
- (1) K. Erdmann, *Das Anatolische Karavansaray des 13. Jahrhunderts*, Berlin, 1961. Bu kitaba, K. Erdmann'ın eşi Hanna Erdmann tarafın- dan yayına hazırlanmış, şekilleri ve süsleme ile ilgili bahsi Gerd Schneider'e ait bir üçüncü cilt eklenmiştir. Bu cilt de ilk iki cildin adını taşımaktadır (Berlin, 1976).
 - (2) H. Edhem, *Die Seldschukischen Hane in Anatolien*, Osmanischer Lloyd, 22 februar 1918; O. Turan, *Selçuk Kervansarayları*, Belleten, X/39 (1946), s. 471-496; T. Özgüç - M. Akok, *Sarıhan*, *Belleten*, XX (1956), s. 379-383; T. Özgüç - M. Skok, *Ağzıkara Han*, İlahiyat Fakül- tesi Yıllık Araştırmalar Dergisi, I (1956), s. 93-105; T. Özgüç - M. Ak- ok, *Alayhan, Öresunhan ve Hızırilyas Köşkü*, *Belleten*, XXI (1957), s. 139-148 gibi.
 - (3) Bk. M. K. Özergin, *Anadolu Selçuklu Kervansarayları*, *Tarih Dergisi*, XV/20 (1965), s. 141-172.

bunlardan görebildikleri hakkında kısa bilgi vermiş, göremedikleri için de kendisine iletilen bilgileri aktarmakla yetinmiştir. Sayın Özergin'in bu kısa araştırmasının kanımızca en ilginç yönü, halen *han* adı taşıyan yer adlarıyla (Kaşınhan, Lalahan vs. gibi) ilgili önerisidir. Yazar, bu yörelerde —bugün mevcut olmasalar dahi— bir hanın varlığını düşünmenin doğal olacağına işaret etmekte ve bu yörelerin taranmasını öngörmektedir (4). Bize akla yakın gelen bu öneriden hareket ederek, 1/200.000 lik Türkiye haritelerini taramakla işe başladık. Doğal olarak gözümüzden kaçmış olabilecekler hariç olmak üzere üçyüzü aşkın *han* lı yer adı tesbit ettik. Bu sonucu, bu yönde yapılacak inceleme ve araştırmaların verimli olacağına bir işaret saydık ve 1972 yılından itibaren «han» adı taşıyan yöreleri taramağa başladık. Bu tarihtenberi yapabildiğimiz birkaç gezi esnasında tarayabildiğimiz yörelerde, onbeşi aşkın han öreni tesbit ettik. Bu hanların büyük bir kısmı çok harap durumdaydılar. Hatta taş yığını haline gelmiş birkaçının kabataslak ölçülerini almak bile mümkün olmadı (5). Bu kısa makalede tanıtmaya çalıştığımız beş han (6), bu geziler esnasında görüp inceleyebildiğimiz hanlardandır (7).

Dumluca (Dibli) Hanı (Divriği-Sivas) (8)

Divriği'den güneybatı yönünde ayrılan bir köy yolu, **Dumluca**

(4) *Ay. es.*, s. 169.

(5) Örneğin Eğil'in (Diyarbakır) güneybatısında, Bahşıyan köyü yolunda, Eğil Bağları adlı yörede, *Koçak Hanı* adıyla anılan yapı.

(6) *Duhan* adıyla anılan çiftte hanı tek bir yapı kabul ediyoruz.

(7) Burada ele aldığımız beş handan dördünün aynı plana sahip olduğu, sadece yapıların boyutlarında ve küçük ayrıntılarda farklılıklar görülebildiği ilk bakışta dikkati çekecektir. Bu nedenle hanları tanıttıktan sonra herbiri için ayrı ayrı tarihleme denemesinde bulunmadık. Hanlardan hiçbirinin kitabesi mevcut değildir. Herhangibir süsleme kalıntısı da gözümüze çarpmadığına göre, tarihleme için tek dayanak plan özelliği olmaktadır. Bu durumda her yapı için ayrı ayrı tarihleme denemesi yapsaydık, yapılardan biri için söylediklemizi, diğerleri için de tekrarlamak durumunda kalacaktık. Bu nedenle, yapıların hepsi için geçerli olabilecek bir tarihleme yapmayı, bunu da yazımızın sonuna koymayı uygun gördük (Bk s. 463-470).

(8) K. Erdmann'ın katalogunda (*Das Anatolische Karavansaray...*), 84 numara ile kaydedilen (s. 199) *Dibli Hanı* adlı bir eserden sözedilmektedir. Sivas İli'ndeki eski eserlerin işaretlendiği bir haritada tesbit edildiği söylenen bu hanın, 1292 tarihli olduğu da kaydedil-

Dağı sağrısında bir dere yatağını izleyerek, adigeçen dağın zirvesine doğru tırmanır. Zirvede ikiye ayrılan yol batı yönünde **Pengürt Köyü** ne, güneybatı yönünde de **Dumluca Köyü**'ne ulaşır. **Pengürt Köyü** ne giden yol üzerinde, kavşaktan itibaren yaklaşık 3 km. (Divriği'den itibaren yaklaşık 15 km.) uzaklıkta, küçük bir düzlük üzerinde, oldukça harap bir han kalıntısı görülmektedir (9).

1972 yılı mayıs ayında; Divriği'den Kadir Değer Bey'in reberliği ile gidip görme olanağı bulduğumuz bu han yıkılmağa yüz tutmuş durumdadır (Res. 1) (10). Yaklaşık 15m50 X 13m00 ölçülerindeki dikdörtgen planlı yapının ön ve arka cephe duvarları kısmen, orta sahinin tonozu ise tamamen haraptır. Tonozları nisbeten sağlam durumda olan iki yan sahin, bugün civar köylüler tarafından koyun ağılı olarak kullanılmaktadır. Duvarlar, düzgün sıralar halinde sıralanmış kırma taşlarla, tonozlar ise moloz taşla inşa edilmiştir. Payeleri birbirine bağlayan kemerler, destek kemerleri ve ön cephe düzgün kesme taştandır.

Kuzey-güney doğrultusunda uzanan yapıya, güney cephesinin ortasında yer alması gereken, bugün tamamen ortadan kalkmış bir kapıdan girilmekteydi (Şek. 1) (Res. 2). Han, kuzey-güney yönlü üç paralel sahına bölünmüştür. 0m70 X 0m90 ölçüsünde, iki sıra halinde sıralanmış dörder paye, sahinleri birbirinden ayırmaktadır (Res. 3). Güney duvarı ile girişteki ilk iki paye arasında yer alan iki kemer yuvarlak, diğer kemerler sivridir. Yuvarlak kemerler diğer kemerlerden yüksektir. Yapının orta sahinini (3m30) yan sahinlerden (2m85) daha geniş ve daha yüksektir. Tonozlar hafif sivri kemerlidir. Yan sahinlerde ikişer, orta sahinde ise bir takviye kemeri görülmektedir (Res. 3 ve 4).

mektedir. Yazarın ifadesine göre han, Divriği'nin doğusunda, *Dumenca* yakınındadır. Divriği yakınlarında *Dumenca* adını taşıyan bir köy mevcut değildir. Ancak han öreninin kuşucuşu 2 km. kadar güneyinde *Dumluca* adında bir köy vardır. Erdmann köyün adını yanlışlıkla *Dumenca* şeklinde kaydetmiş olmalıdır.

- (9) Bu gezi sırasında ve özellikle bu hanın ölçülerinin alınmasında yardımlarını gördüğüm öğrencim Kutlay Gedikçe'ye burada teşekkür etmek isterim.
- (10) Bu araştırma ve inceleme gezisi sırasında, Sivas Müzesi yetkililerinden, K. Erdmann'ın sözünü ettiği haritayı sorduk. Müze sorumluları ellerinde böyle bir haritanın mevcut olmadığını söylediler. Erdmann'ın haritayı gördüğü yıldan bu yana geçen on yılı aşkın zaman zarfında harite ya kaybolmuş, ya da bir köşeye atılarak varlığı unutulmuştur.

Hanı, K. Erdmann'dan naklen zikreden M. K. Özergin (11), yapının, Harput-Divriği kervanyolunun üçüncü menzili olduğunu kaydetmektedir. Bilindiği gibi bugün de aynı güzergâhı izleyen Harput-Divriği yolu, tam güneyden Divriği'ye ulaşmaktadır. Dumluca Hanı ise şehrin yaklaşık olarak 15 km. batısında yer almaktadır. Bu durumda hanın bu güzergâh üzerinde yer almadığı açıkça anlaşılmaktadır (12). Hanın konumu, Divriği'yi batıya bağlayan bir kervanyolu üzerinde yer alması gerektiğini göstermektedir. Şehrin batısında yer alan tek önemli merkez de Sivas'tır. Böylece Divriği'den batıya uzanan kervanyolunun, **Ulaş** Bucağı yakınında Malatya-Sivas kervanyoluna ulaştığı öne sürülebilir. Bu güzergâh üzerinde bugün bilinen tek menzil Dumluca Hanı'dır. Yalnız Divriği'nin 5 km. kadar güneybatısında, **Hazekrek Köyü** yakınlarındaki Dilber Kümbeti'nin 100 m. kadar uzağında görülen yığıntının halk arasında **Dilber Hanı** adıyla anılması, burada da bir menzilin bulunduğuna işaret sayılabilir (13). Bu durumda Dumluca Hanı'nın Divriği'den itibaren ikinci menzil olduğunu söyleyebiliriz.

Pamuk Hanı (Divriği-Sivas)

Divriğinin yaklaşık 5 km. kuzeybatısındaki **Demirdağ İstasyonu** yakınında, küçük bir tepenin eteğindedir. Büyük kesimi harap olmuş durumdadır. Tonozları göçmüş, payeleri tamamen sökülmüş, batı kesimi muhtemelen demiryolu inşaatı sırasında tahrip edilmiştir (Res. 5). Yapının sadece kuzey ve güney duvarlarının bir kesimi ile doğu duvarı ayakta kalabilmiştir. Mevcut duvarlar düzgün kesme taşlarla kaplıdır.

Doğu duvarının iç kesiminde, yapıyı örten doğu-batı yönlü üç tonozun izleri görülebilmektedir. Bu izlerden hareket ederek tonoz açıklıklarını ve tonozları ayıran kemer dizilerinin enini ölçmek mümkün olmaktadır. Ortadaki tonozun eni (5m45), yan tonozların eninin (2m45) iki katından fazladır. Kalan izlerden, tonozların üçünün de hafif sivri kemerli oldukları anlaşılıyor. Tonozları ayı-

(11) Bk. M. K. Özergin, *Anadolu Selçuklu Kervansarayları...* s. 148.

(12) K. Erdmann (a.g.e., s. 199) Dumenca (Dumluca) Hanı'nın Divriği'nin doğusunda yeraldığını söylemektedir. Halbuki han şehrin doğusunda değil batısındadır. M. K. Özergin'i yanıltan da bu husus olmalıdır.

(13) Bk. R. H. Ünal, *Az Tanınan ve Bilinmeyen Doğu Anadolu Kümbetleri Hakkında Notlar*, Vakıflar Dergisi, XI 1976, s. 134.

ran kemer dizilerini taşıyan payeler tamamen ortadan kalktıkları, temelleri de göçen tonozların molozu altında kaldığı için boyutları hakkında bir fikir edinilememektedir. Yalnız kuzey ve güney duvarları üzerinde halen görülebilen konsolu andıran çıkıntılar (Res. 5 ve 6), muhtemelen payeler hizasına rastlayan tonoz destek kemerlerinin başlangıç noktalarıdır. Destek kemerlerinin eni 0m55; doğu duvarından ilk destek kemerine kadar olan uzaklık 5m50, ilk destek kemerinden ikincisine kadar olan uzaklık ise 4m50 dir. Kuzey ve güney duvarları arasındaki uzaklık - içten içe - 11m90 dır. Doğü duvarının iç kesiminden itibaren güney duvarının mevcut kısmının uzunluğu ise 14m30 dir. Bugünkü durumuyla paycilerden ikisinin yerini kesin olarak saptayabiliyoruz. İlk yapının toplam uzunluğunu ve toplam paye adedini kesinlikle belirlemek mümkün olmamaktadır. Bu haliyle yapının üç şahınlı bir han olduğu açıkça anlaşılmağla birlikte, muhtemelen yıkılan batı cephesinde yer alan giriş aralığının düzeni, girişte sağlı sollu iki hücrenin mevcut olup olmadığını tahmin edemiyoruz.

Pamuk Hanı ile Dumluca Hanı'nın (bk.s.454-456) yerleri dikkatle incelendiğinde, bu iki hanın aynı güzergâh üzerinde yer almadıkları anlaşılmağmaktadır. Bu yörede demiryolu, Divriği'nin doğusunda Fırat'a karışan **Çaltı Suyu** vadisini izlemektedir. Demirdağ İstasyonu da vadi içindedir. Han, Divriği'nin kuzeybatısında yer aldığına ve kuzeyde ulaşılacak herhangi bir önemli merkez bulunmadığına göre, Divriği'yi batıya bağlayan bir yol üzerinde yer alıyor demektir. Halbuki Dumluca Hanı'ndan söz ederken Divriği - Sivas kervanyolunun, Divriği'nin batısındaki Dumluca Dağlarını aşarak batıya yöneldiğini söylemiştik. Bu durumda, Divriği'yi Sivas'a bağlayan iki ayrı yolun varlığını kabul etmek gerekmektedir. Bu iki yoldan kuzeyde kalanı, muhtemelen Çaltı Suyu vadisini izlemekte ve batıda, Dumluca Dağlarını aşan yolla birleşmekteydi. Belli iki merkez arasında, iki ayrı yolun mevcut olduğu başka örnekler de bilinmektedir. Nitekim, Diyarbakır'la Malatya arasında, biri kuzeyde Harput üzerinden dolanan, diğeri de daha güneyde Çermik'ten geçen iki ayrı yol mevcuttu (14). Bu iki yolun yaz ve kış şartlarına göre ayrı mevsimlerde kullanıldıkları tahmin edilmektedir. Kar-

(14) Yakın zamana kadar bilinmeyen Diyarbakır - Çermik - Alagisyazı - Malatya kervanyolu hakkında bilgi için bk. R. H. Ünal, *Diyarbakır İli'ndeki Bazı Türk-İslâm Anıtları Üzerine Bir İnceleme*, Erzurum, 1975, s. 116-117 ve s. 118 de şek. 25.

lı ve tipili havalarda Dumluca Dağı'nı aşmak yerine, vadi içinde daha muhafazalı bir yol olan kuzey yolunun kullanıldığı tahmin edilebilir.

Kantarmış (Decde) Hanı (Harput - Divriği)

Harput - Divriği kervanyolunun Arapkir - Divriği kesimi bugün ancak arazi arabalarıyla katedilebilmektedir. Dağlık bir araziden geçen yol Arapkir'den itibaren batıya yönelmekte, **Kuşçu** ve **Molikholla** köyleri hizasında kuzeybatıya kıvrılarak Divriği'ye ulaşmaktadır. Yolun kuzeybatıya yöneldiği kesime yakın **Yukarı Decde** ve **Aşağı Decde** köyleri yakınında, bugünkü Arapkir - Divriği karayolunun solunda, küçük bir tepenin eteğinde, yöre halkının **Kantarmış Hanı** veya **Decde Hanı** adıyla andığı bir han harabesi görülmektedir.

Küçük bir sel yatağının kenarında yer alan hanın çok küçük bir kesimi ayakta kalabilmiştir (Res. 7). Kuzeybatı köşesi, sel sularının tahribatı sonucu tamamen yıkılmıştır. Çatıyı örten tonozların tamamı göçmüş, sadece güney tonozunun orta kesiminden bir parça ile (Res. 8) girişteki sağlı sollu hücrelerden güneydeki tonozundan bir parça sağlam kalabilmiştir (Res. 9). Hanı 1972 yılı mayısında ziyaret ettiğimizde, doğu kesimine yonca ekilmiş, kapalı kısmının bir kesimi de sebze bahçesi haline getirilmişti.

30m70 X 18m00 boyutlarında, dikdörtgen bir sahayı kaplayan hanın planını kesin olarak saptamak mümkün değilse de, kalan kesim yapının bütünü hakkında bir fikir edinmemize imkân vermektedir (Şek. 3). Hanın, doğu - batı yönünde uzanan iki kemer dizisiyle üç sahına bölünmüş olduğu anlaşılmaktadır. Batı duvarının iç kesimine bitişik 1m10 enindeki payenin izleri, kuzey tonozunun genişliğini öğrenmemize yardımcı olmaktadır. Güneydeki tonozun genişliği de sağlam kalan kesimden ölçülebilmektedir. Her iki tonozun da açıklıkları 3m60 tır. Yapının güneydoğu köşesinde yer alan tonozun açıklığı da 3m60 tır. Yan tonozların genişlikleri ve iki kemer dizisinin enleri toplamı, yapının toplam genişliğinden düşüldüğünde, orta tonozun yaklaşık 5m. genişliğinde olması gerektiği görülmektedir. Sahınları örten tonozların genişlikleri böylece ölçülebilmekle birlikte, tonozlar arasındaki kemer dizilerinin kaçar paye üzerine oturmakta olduğuna dair herhan

gibir ipucu elde edilememektedir. Bu tertipteki hanlarda, kemer açıklıklarının en çok 5m. civarında olduğu gözönünde tutulursa, paye sayısının en az üç, en çok da beş olabileceği sonuca varılmaktadır.

Moloz taşla inşa edilmiş olan yapının batı duvarı, belirli bir yüksekliğe kadar ayakta. Bu duvar üzerinde herhangi bir kapı izine rastlanmadığına göre, giriş kapısının doğu duvarı üzerinde yer alması gerekmektedir. Doğu cephesinin kuzey kesimi tamamen harap olmuş, temeller de zamanla sökülerek hanın iç kesimi de yandaki tarlaya eklenmiştir. Aynı düzendeki diğer hanların planlarına bakarak, giriş kapısının orta tonozla açıldığını tahmin edebiliriz.

Güneydoğu köşesinde sağlam kalabilmiş tonoz parçasının, kapalı kısmın güney tonozu ile bağlantılı olmadığı görülmektedir (Res. 9). Bu tonozun kuzey duvarı üzerinde halen görülebilen gedik muhtemelen bir kapı yeridir. Bu düzen, cephe kesiminde iki hücreye sahip avlusuz hanları hatırlatmaktadır. İğdir yakınlarındaki **İğdir Kervansarayı**'nda (15) ve Diyarbakır yakınındaki **Han-ı Gevran**'da (16) tipik birer örneğini gördüğümüz bu tip avlusuz hanların girişinde iki hücre yer almakta, bu iki hücre arasındaki mekan da ya Han-ı Gevran'da olduğu gibi bir eyvan şeklinde ve önü açık olarak tasarlanmakta, ya da İğdir Kervansarayı'nda olduğu gibi bir giriş holü mahiyetinde kapalı bir mekan olarak inşa edilmektedir. Burada da buna benzer bir düzenin tekrar edildiği söylenebilir. Bu durumda, yapının kuzeydoğu köşesinde de güneydoğudakinin şekil ve boyutlarında bir ikinci hücrenin varlığını düşünmek gerekmektedir.

Duhan (Bitlis - Diyarbakır)

Bugünkü Bitlis-Baykan yolu üzerinde, Bitlis'e yaklaşık 30 km. uzaklıkta, Bitlis Suyu'nun doğu sahilinde, **Sarıkonak (Şetek) Bucacı** yakınındadır. 1973 yılı mayıs ayı içinde yaptığımız araştırma gezisi sırasında inceleme olanağı bulduğumuz hanın bir kesimi, yakınındaki jandarma karakolunun hurda eşya deposu olarak kul-

(15) Bk. R. H. Ünal, *İğdir Yakınlarında Bir Selçuklu Kervansarayı ve Doğubayazıt-Batum Kervan Yolu Hakkında Notlar*, Sanat Tarihi Yılı, III (1969-70), s. 12, şek. 1.

(16) Bk. R. H. Ünal, *Diyarbakır İli'ndeki...*, s. 110, şek. 24.

lanılmaktaydı. Bitlis Suyu tahta bir köprüyle aşılarak hana ulaşılabilmektedir (Res. 10) (17).

Du-Han adıyla anılmasından da anlaşılabilceği gibi yapı biri büyük, diğeri küçük bitişik iki handan oluşmaktadır. Uzun bir dikdörtgen teşkil eden iki yapının toplam uzunluğu yaklaşık 49m50; eni ise 16m50 dir. Hafif meyilli bir arazi üzerine oturtulmuş olan yapının tümü kırma taşlarla inşa edilmiştir. Her iki bölümün de girişi güneybatı cephesindedir (Şek. 4). Bu cephe üzerinde üç, güneybatı köşesinde de bir adet destek kulesi görülmektedir. Batıdaki küçük hana, sivri kemerli az derin bir niş şeklindeki taçkapıdan girilmektedir (Res. 11). Giriş aralığı düzgün kesme taşlardan basık bir kemerle örtülüdür. İç mekan, yaklaşık olarak kuzey - güney doğrultusunda uzanan üç sahına bölünmüştür. Sahınları örten tonozlar çok hafif sivridir (Res. 12). Tonozlar, iki paye üzerine oturan üçer gözlü iki kemer dizisi ile birbirinden ayrılmaktadır. Kemer dizileri kuzeyde doğrudan doğruya duvara, güneyde ise bu duvara bitişik iki payeye dayanmaktadır. Payeler arasındaki sivri kemerlerin dış yüzleri ile kemer karınları ve her tonoz üzerindeki iki destek kemeri kesme taştandır. Payeler arasındaki kemerler, derince düz bir silme ile belirlenmiştir. Güney duvarı üzerinde, iki yan tonozun nihayetinde yer alan ve dışa doğru daralan iki pencere ilk şekillerini korumuş olmakla birlikte, batı duvarı üzerindeki daha geniş üç pencere sonradan açılmış izlenimi bırakmaktadır. Batıdaki pencereler de dışa doğru daralmaktadır. Pervazlarının iç kesimleri kısmen harap olmuş olan bu pencerelerin üçü de basık birer kemerle son bulmaktadır.

Büyük Han'ın taçkapısı da az derin bir niş şeklindedir (Res. 13). Taçkapı nişi sivri kemerli bir kavsara ile son bulmaktadır. Giriş aralığı, düzgün kesme taşlardan bir basık kemerle örtülüdür. İç mekan, küçük hanın tonozlarına dik doğrultuda (doğu-batı) üç sahına bölünmüştür. Sahınlar, hafif sivri kemerli tonozlarla örtülüdür. Beşer gözlü iki kemer dizisi tonozları ayırmaktadır. Kemerler, ortada uzun dikdörtgen şekilli payeler, yanlarda da ikişer

(17) *Duhan*, Türk Ansiklopedisi'nin Bitlis maddesinde de zikredilmektedir. İstanbul Üniversitesi, Edebiyat Fakültesi, Sanat Tarihi Bölümü'nde, 1970 de yapılan bir bitirme tezinde (Bk. H. Aydemir, *Silvan ile Tatvan Arasındaki Hanlar*, İstanbul, 1970, 12 şekil, 146 resim. Kayıt No. 276), hanın oldukça doğru bir planı verilerek tasviri yapılmış, fakat tarihleme için bir teklifte bulunulmamıştır (s. 42-44).

uzantı üzerine oturmaktadır. Burada da payeler arasındaki kemerler, kemer karınları ve tonozlar üzerindeki destek kemerleri kesme taştan, yapının kalan kesimi de kırma taşandır. Payeler arasındaki kemerlerin yan yüzleri, düz, iççerlek birer silme ile belirlenmiştir.

Biri büyük diğeri küçük de olsa, aynı planda iki hanın yan yana inşa edildiğı bir başka örnek malumumuz değildir. Her iki yapının da inşa edildikleri malzeme, payelerin şekli, payeler arasındaki kemerler birbirine benzediğine ve cephede bir eklenti izi dikkat çekmediğine göre her iki hanın da aynı zamanda inşa edildiklerini kabul etmek gerekmektedir. Bu durumda iki hanın fonksiyonlarının tamamen aynı olmadığı hatıra gelmektedir. Büyük hanın yük ve binek hayvanlarına, küçük hanın da yolculara ayrıldığını düşünmek, durumu bir dereceye kadar açıklayabilir kanısındayız. İki mekanın birbirleriyle bağlantılı olmamaları da yapıların değişik fonksiyonlarıyla açıklanabilir.

M. K. Özergin, «Anadolu Selçukluları Çağında Anadolu Yolları» (18) adlı araştırmasında, Bitlis - Diyarbakır kervanyolunun menzillerini sıralamış, fakat Duhan'la ilgili bir bilgiye rastlamadığından bu yapıdan söz etmemiştir. Yazarın Bitlis'ten itibaren tesbit ettiği menziller şöyledir : Kif-Unzur (19), Ziyaret (20), Erzen, Batman Köprüsü (21), Meyâfârikîn (22), Dicle Köprüsü, Diyarbakır. Duhan'ın, **Kif-Unzur** menzili ile **Ziyaret** adıyla anılan menzil arasında yer alması gerekirdi. Buna Mukabil Hammer, Kanuni'nin ikinci İran seferi dönüşü Bitlis ile Diyarbakır arasında konakladığı yerleri şöyle sıralamaktadır (23) : Bitlis kurbunda **Kuşlu Köyü**, **Kefender** şehri kurbundan mürur ile **Kenek Köyü**'nde konaklama;

-
- (18) İstanbul, 1959 (Basılmamış doktora tezi. Edebiyat Fakültesi kayıt No. 535).
- (19) Bugün Küfündür adıyla anılan ve Bitlis'e yaklaşık 25 km., Duhan'a da 7 km. mesafedeki mahalde *Küfündür Hanı* adıyla bilinen bir ören mevcuttur. Bu yapı, bilinmeyen hanlar üzerine hazırlamakta olduğumuz çalışmada tanıtılacaktır.
- (20) Muhtemelen bugün *Veysel Karanî Türbesi* olarak bilinen mahal.
- (21) Batman Köprüsü yakınında, Silvan'a 20 km. mesafede yer alan *Başdeğirmen (Kepu) Hanı* için bk. R. H. Ünal, *Diyarbakır İli'ndeki..*, s. 124-129.
- (22) Bugünkü Silvan.
- (23) Bk. Hammer, *Devlet-i Osmaniye Tarihi*, çeviren Mehmed Ata, İstanbul, 1332/1913-14, C. VI, s. 290.

Konakdar Köprüleri'nden geçiş; Bitlis Nehri'nin geçilmesi ve **Duhan** köprüsü kurbunda konaklama; **Deveciler Kıran Zaviyesi** vs. Bu kısa bilgiden de anlaşılacağı gibi Duhan, Diyarbakır'ı Bitlis'e bağlayan kervanyolunun önemli menzillerinden biriydi. Selçuklu kaynaklarında adının geçmeyişi, hanın nisbeten geç bir tarihte inşa edilmiş olmasıyla açıklanabilir.

Hoca Cihan Hanı (Konya - Beyşehir)

Konya istasyonunun yaklaşık 5 km. batısında, bugünkü Konya - Beyşehir yolu üzerinde, **Hoca Cihan Köyü** yakınında, yolun sağ tarafında, dıştan hiçbir özelliği olmayan küçük bir yapı grubu mevcuttur (Res. 14). 1972 yılı eylül ayı başlarında, Konya'dan Beyşehir'e giderken dikkatimizi çeken yapı hakkında yörede yaptığımız soruşturma sonucunda, yapının eski bir geçmişi olduğunu ve **Hoca Cihan Hanı** adıyla anıldığını tesbit ettik. Birkaç gün sonra yerinde yaptığımız inceleme ve ölçümler sonucu, çok harap durumda olan hanın yakın zamanlarda onarılarak bugünkü şeklini aldığı kanısına vardık. Eski yapının çöken tonozları yerine ahşap destekler ve hatıllar yerleştirilerek çatı toprakla örtülmüş, doğu cephesine de ilaveler yapılmıştı. Yapı bu tarihte koyun ağılı olarak kullanılmaktaydı.

Yukarıda da işaret ettiğimiz gibi han aslî hüviyetini büyük ölçüde yitirmiş durumdadır. Çevre duvarlarının büyük bir kesimi, eski temeller üzerine sonradan inşa edilmiştir. Dışta, yapının eskiliğine işaret edebilecek hiçbir iz kalmamıştır. Yapıya bugün iki kapıdan girilmektedir (24) (Şek. 5). Düz birer hatilla örtülmüş kapıların bir özellikleri yoktur. Doğu cephesinde yer alan kapı muhtemelen yapının esas kapısıdır. Fakat bu kesim de yıkılıp sonradan inşa edildiği için şekli bozulmuştur. Güney cephesinin doğu ucundaki ikinci kapı sonradan açılmış olmalıdır.

Temeller dışında ilk yapıdan kalabilen kesimler, plan hakkında bir fikir verebilecek durumdadır. Bugünkü durumuyla bile yapının üç sahına bölünmüş olduğu açıkça görülebilmektedir. Sahınları örten doğu-batı yönlü sivri kemerli tonozlardan birer parça sağlam kalabilmiştir (Bk. Şek. 5). Güneydeki tonozun planda

(24) Doğu cephesinin kuzey kesimine bitleştirilmiş mekanlar (Res. 13 ün sağ tarafında) çok yakın zamanda inşa edildiklerinden bu kesimi planda göstermedik.

işaretle iki destek kemeri arasında kalan kesimi sağlamdır. Orta sahnın güney sahnını ayıran kemer gözleri sonradan örülmüştür. Böylece elde edilen uzun dikdörtgen mekan, biri dar, diğeri geniş iki geçit ile orta sahına bağlanmıştır. Orda sahnın tonozunun da küçük bir kesimi sağlamdır. Planda işaretle iki destek kemeri arasında kalan bu tonoz parçası da sivri kemerlidir. Orta sahnın kuzey sahnını ayıran payelerden ikisi müstakilen, biri de duvara gömülü şekilde günümüze ulaşabilmiştir. Müstakil payeler 0m75 X 0m95 boyutlarında dikdörtgen şekillidir. Payelerin hizasına, batıdaki kesime iki adet ağaç destek konulmuş, bu destekler üzerine hatillar uzatılarak toprak çatı desteklenmiştir. Ayrıca, batıdaki payenin güney yüzüne de bir ağaç destek yerleştirilmiştir. Kuzey sahnı diğeri iki sahına nazaran daha dar tutulmuştur. Batıdaki müstakil payeden itibaren doğu duvarına kadarki kesimin tonozu sağlamdır ve diğeri sahnın tonozları gibi hafif sivri kemerlidir.

Payeler, payeler arasındaki kemerler ve destek kemerleri düğün kesme taşlarla, yapının geri kalan kesimi-sonradan onarılan kesimler de dahil olmak üzere-kırma taşlarla inşa edilmiştir. Ayakta kalabilen kısımlardan hareket ederek yapının ilk şeklini tahmin edebiliyoruz. Tonozlardan birer parça halen sağlam durumda olduğuna göre, sahnın genişliklerinde herhangi bir değişiklik söz konusu değildir. Olsa olsa yapının doğu ve batı yönlerindeki uzunluğunun ne olabileceği tartışma konusu yapılabilir. Kaldı ki hanın üç sahnının toplam enine göre bugünkü boyu da oransız değildir. Mevcut üç paye arasındaki açıklıklardan hareket ederek, batıya doğru daha iki payenin mevcut olması gerektiği sonucuna varılmaktadır. Bu durumda sahnın ayıran ve altı kemer gözünden oluşan kemer dizisi beş paye üzerine oturmaktaydı.

Hanın nisbeten küçük boyutlarına bakılırsa, bir avlusunun mevcut olmadığı söylenebilir. Giriş kapısının yer aldığı doğu cephesine bitişik, sağlı sollu iki hücreye sahip olup olmadığını bilemiyoruz. Yapının bugünkü durumu bir tahmin yürütmemize imkân bırakmamaktadır.

Genel değerlendirme ve tarihleme

Avlulu ve avlusuz hanlar olarak iki genel grupta ele alabileceğimiz osmanlı öncesi devri Anadolu hanlarının, plan ve düzen yönünden Karahanlılar devrine kadar uzanan bir geçmişe sahip

oldukları genel olarak kabul edilmektedir (25). Anadolu kervansaraylarının özellikle büyük boyutlarda inşa edilenleri, yolcuların zarurî ihtiyaçlarına cevap verebilecek eklerle donatılmışlardır. Bu hanlarda yük hayvanlarının bağlandığı ahırların yanısıra, muhtemelen yolculara ayrılmış hücreler (26), bir hamam (27) ve bir mescit (28) bulunmaktaydı.

Selçuklu kervansarayları, plan şeması yönünden büyük bir çeşitlilik göstermemektedir. Avlu, ilk örneklerden başlayarak hanların büyük bir kesiminde mevcuttur. Dışarıdan avluya giriş genellikle bir eyvandan geçilerek yapılır. Giriş eyvanının iki yanında ekseriya birkaç hücre bulunur. Bir revak, avlunun üç kenarını dolandır. Kapalı kısmın avluya bakan cephesinde revak yoktur. Bu revakların, uygun mevsimlerde, yük ve binek hayvanlarına barınak teşkil ettikleri sanılmaktadır. Bazan sadece girişin iki yanına, bazan revaklar arasına gelişi güzel, bazan da avlunun yan duvarlarından biri boyunca sıralanan hücreler yolculara tahsis edilmişti. Avluda hücreli olmayan hanlarda, yolcular da hayvanların barındığı kapalı kısımda gecelerlerdi.

İnşa edildikleri devirde bir avluya sahip olup da sonradan avluları yıkılan hanlar dışında hiçbir zaman bir avluya sahip ol-

-
- (25) Karahanlı eseri olan *Akçakale* (XI. yüzyıl sonu) ve *Başane* (XI. yüzyıl sonu - XII. yüzyıl başı) *Kervansarayları* (Bk. O. Aslanapa, *Türk Sanatı I*, İstanbul, 1972, s. 35, plan 7 ve 8) ile Büyük Selçuklu eseri olan *Ribat-ı Şerif*'in (111415) (*a.g.e.* s. 96, plan 31) planlarının(Anadolu Selçuklu kervansaraylarından avlulu hanlarla benzerlikleri söz konusudur. İki kısımdan oluşan bu hanlarda, dış duvarlar boyunca uzanan dikdörtgen şekilli ahırlar ve avluları dolanan revaklar dikkat çekmektedir. Bu hanlarda görülen revaklı avlu şeması, Anadolu hanlarından bir kısmında tekrar karşımıza çıkmaktadır.
- (26) Örneğin 1253 tarihli *Akhan* (Eğridir-Denizli) (Bk. K. Erdmann, *a.g.e.*, Teil I, Abb., Tafeln VIII), 129 tarihi *Sultan Hanı* (Konya-Aksaray) (Bk. *ay. es.*, Taf. XI), 1236 tarihli *Sultan Hanı* (Kayseri-Sivas) (Bk. *ay. es.*, Taf. XII) vs.
- (27) Örneğin 1229 tarihli *Sultan Hanı* (Konya-Aksaray) (Bk. *ay. es.*, Taf. XI), 1241 tarihli *Karatay Hanı* (Kayseri-Malatya) (*ay. es.*, Taf. XII) vs.
- (28) Örneğin 1206 tarihli *Kızılören Hanı* (Konya-Beyşehir) (*ay. es.*, Taf. III), 1237 tarihli *Zazadin Hanı* (Konya-Aksaray) (*ay. es.*, Taf. XIV) vs.

mamış hanlar da vardır (29). Kötü bir rastlantı sonucu, osmanlı öncesi devire tarihlenen avlusuz hanlardan sadece birinin, Alanya-Antalya yolu üzerindeki 1236-46 tarihli **Şarapsa Hanı**'nın, inşa kitabesi mevcuttur. Yalnız hemen ilave edelim ki diğer avlusuz hanlara pek benzemeyen bu han, 12m. X 71m. boyutlarında dikdörtgen planlı bir yapıdır ve doğu-batı yönünde uzanan tek bir tonozla örtülüdür (30). Bu han dışındaki kapalı hanlardan hiçbirinin inşa kitabesi günümüze ulaşmamıştır. Dolayısıyla planları hemen hemen birbirinin tekrarı olan bu hanların tarihlendirilmesi de oldukça güç olmaktadır.

Avlusuz hanların çoğu küçük çapta yapılarıdır. Hemen hiçbirinde süslemeye rastlanmaz. Mekan, giriş kapısının yer aldığı cepheye dik iki kemer dizisiyle birbirinden ayrılmış üç paralel tonozla örtülüdür. Her kemer dizisinde genellikle üç paye vardır. **Öresun Hanı**, **Zıvarık Hanı** ve **Sarı Han**'ın plan yönünden farklı

- (29) Avlusuz oldukları kesinlikle bilinen hanlardan tesbit edebildiklerimiz şunlardır: *Çiftlik Hanı* (Tokat - Sivas) (Bk. K. Erdmann, a.g.e., Taf. XXV/4), *Zalmanda Hanı* (Ankara - Konya) (ay. es. Taf. XXV/3, *Eğret Hanı* (Afyon - Kütahya) (ay. es., Taf. XXV/2), *Deve Hanı* (Seyitgazi) (ay. es., Taf. XXV/1), *Kuru Han* (Besni - Kayseri) (ay. es., Taf. XXVI/5), *Yeniceköy Hanı* (Afyon-Kütahya), (ay. e., Taf. XXVI/4), *Kalolar Hanı* (Malatya - Kayseri) (ay. es., Taf. XXVI/3), *Ezinepazer Hanı* (Amasya-Tokat), (ay. es., Taf. XXVI/1-1a), *Zıvarık Hanı* (Ankara-Konya) (ay. es., XXVII/3), *Öresun Hanı* (Kayseri-Aksaray) (ay. es., Taf. XVII/2), *Atabey Hanı* (Sinop-Ankara), (Bk. A. Gökoğlu, *Paphlagonia, Gayri Menkul Eski Eserleri ve Arkeolojisi*, C. I, Kastamonu, 1952, s. 349, res. 122). *Bor Hanı* (Niğde-Ulukışla) (şimdi mevcut değil) (Bk. K. Erdmann, a.g.e., Text, No. 46), *Gökçeagaç Hanı* (Sinop-Ankara) (Bk. A. Gökoğlu, a.g.e., s. 356-357), *Pamukçu Hanı* (Konya-Seydişehir) (K. Erdmann, a.g.e., No. 103) *Sarı Han* (Niğde) (ay. es., No. 104), *Kavak Hanı* (Konya-Eğridir) (ay. es., No. 102), *Iğdır Hanı* (Batum-Doğubayazıt) (R. H. Ünal, *Iğdır Yakınlarında..*, s. 7-15), *Hanı Gevran* (Diyarbakır-Malatya) (R. H. Ünal, *Diyarbakır İli'ndeki...*, s. 109-118), *Karakaya Hanı* (Diyarbakır-Malatya) (ay. es., s. 120-123), *Başdeğirmen Hanı* (Bitlis-Diyarbakır) (ay. es., s. 124-130), *Hacıbekir Hanı* (Erzincan-Erzurum) (R. H. Ünal, *Erzurum İli Dahilindeki İslamî Devir Anıtları Üzerine Bir İnceleme*, Araştırma Dergisi, Erzurum, 1974, sayı 6, s. 116-119), *Kozak ve Sertavul Hanları* (Konya-Toroslar), (R. H. Ünal, *Deux Caravanserais Peu Connus de l'Epoque Pre-Ottomane Au Sud de Karaman (Konya)*, Art and Archeology Research Papers, No. 3, June 1973, s. 59-69).

- (30) Bk. K. Erdmann, a.g.e., (Text), s. 171-173, Abb. 317-323, Taf. XVIII/1.

bir yapıya sahip oldukları görülmektedir. Öresun Hanı'nda karışık bir tonoz sistemi dikkat çeker. Kenarlarda, yan duvarlara paralel tonozlar, ortada da cephe duvarına dik tonozlar vardır. Zıvarık Hanı'nda, cephe duvarına paralel sekiz tonoz, giriş kapısı doğrultusunda, cepheye dik bir tonoz tarafından kesilmektedir. Sarı Han, plan yönünden, Antalya-Alanya arasındaki Şarapsa Hanı'nı hatırlatmaktadır. Bilinen avlusuz hanlardan bu üç han dışında kalanların tümü, yukarıda şemasını vermeğe çalıştığımız, cephe duvarına dik üç paralel tonozla örtülüdür. **Kozak Hanı** ve **Sertavul Hanı** da cephe duvarına dik tonozlarla örtülü olmakla birlikte tonoz adedi üç değil ikidir.

Avlusuz hanlardan bir kısmında cepheye, giriş holünün iki yanına birer hücre yerleştirilmiştir. Bu hücreler hemen daima giriş holüne açılmaktadır. Tesbit edebildiğimiz avlusuz hanlardan (Bk. not 29) bir kısmı bu gruba dahildir (31). Avlulu hanlarda, avlu giriş eyvanının bazan bir, bazan da iki yanında yer alan bu hücrelerin, avlusuz hanlardan bazılarında da tekrarlanması, ahır olarak kullanılan kapalı kısım dışında müstakil mekanlara duyulan ihtiyaç sonucudur. Bu küçük mekanların hangi ihtiyaca cevap verdikleri kesin olarak bilinmemekle birlikte, yolculardan bir kısmına rahatça yatabilecekleri bir yer veya hancının şahsi eşyalarını koyabileceği bir oda temin etmek üzere inşa edildikleri ileri sürülebilir.

Avlusuz hanların büyük çoğunluğunun, küçük ölçüde yapılar olduklarına dikkati çekmiştik. Boyutlarda, ilk devir hanlarına nazaran bir küçülme sözkonusudur. Hanların ayrılmaz bir parçası gibi görünen avludan vazgeçildiği gibi, kapalı kısım boyutlarında da bir küçülmenin sözkonusu oluşu kolaylıkla açıklanabilecek bir

(31) *Atabey Hanı* (Sinop-Ankara), *Hacıbekir Hanı* (Erzincan-Erzurum), *İğdir Hanı* (Batum-Doğubeyazıt), *Hanı Gevran* (Diyarbakır-Malatya), *Başdeğirmen Hanı* (Bitlis-Diyarbakır), *Görk Hanı* (Malatya-Diyarbakır) (yayınlanmamış), *Sarıhacı Hanı* (?) (Malatya-Kayseri) (yayınlanmamış) gibi. Erken Osmanlı devrine tarihlenen (797/1394), Bursa-Bandırma yolu üzerindeki Issız Han da yukarıda sözünü ettiğimiz hanlardaki plan şemasını aynen tekrarlamaktadır. Yalnız cephesinde yer alan sağlı sollu iki hücre, giriş holüne değil de kapalı kısma açılmaktadır (Bk. G. Goodwin, *A History of Ottoman Architecture*, London, 1971, s. 87-88, şek. 82).

durum değildir. Bununla birlikte bazı varsayımlar öne sürmek mümkündür. Şöyle ki :

1 — Bu hanlar, fazla işlek olmayan tali yollar üzerinde inşa edildiklerinden, yolcu ve mal trafiği büyük boyutlarda hanlar inşasını gerektirmemiştir.

Bu görüşü kabul etmek zordur. Zira avlusuz hanların çoğunun küçük ölçüde yapılar olmalarına mukabil, büyük boyutlara ulaşanları da vardır. Örneğin Batum-Doğubayazıt yolu üzerindeki **Iğdır Hanı**'nın boyutları 51m50 X 24m40 dır. Bu boyutlarıyla Iğdır Hanı avlulu hanların pekçoğundan büyüktür.

2 — Avlusuz hanlar, Anadolu'da hükûmet otoritesinin zayıfladığı, ticaretin canlılığını kaybettiği, para sıkıntısı çekilen bir dönemde inşa edildiklerinden, yapıların boyutları küçülmüş, inşa malzemesinin kalitesi düşmüştür.

Bu görüşe karşı da bazı kanıtlar öne sürmek mümkündür. On yıllık bir zaman aralığı içinde de olsa, tarihi kesinlikle bilinen tek avlusuz han olan Şarapsa Hanı'nın inşa edildiği devir, Anadolu Selçuklu Devleti'nin kudretini henüz koruduğu bir devirdir. Fakat hemen ilave edelim ki Şarapsa Hanı'nın kaleye benzeyen kendine özgü planı, daha sonraki devirlerde devam etmemiştir. Plan yönünden belli bir örneğin tekrarlandığı diğer avlusuz hanlarla Şarapsa Hanı'nı aynı kategoriye dahil etmemek gerektiği kanısındayız.

Iğdır Kervansarayı'nın boyutlarında bir küçülmenin sözkonusu olmadığına yukarıda değinmiştik. Bu hanın dış kapısı üzerindeki özenli süsleme, duvarların iç ve dış çeperlerini kaplayan kesme taşların temiz işçiliği de bu görüşe karşı öne sürülebilecek kanıtlardır. Yalnız, Iğdır Hanı'nın inşa edildiği yörenin iklim özellikleri gözönüne alınırsa, sınırlı parasal olanaklar nedeniyle değil de çetin kış şartları yüzünden avlusuz olarak inşa edildiği sonucuna varılabilir.

Tesbit edebildiğimiz avlusuz hanların yüzölçümlerine bir göz atıldığında, yirmiiç handan bir adedinin 1200 m²'den fazla bir yer kapladığı (32), ikisinin 800 m²'yi (33), dördünün 400 m²'yi (34),

(32) *Iğdır Hanı* (51m50 X 24m40).

(33) *Zıvarık Hanı* (28 m. X 32 m.), *Şarapsa Hanı* (12 m. X 71 m.)

(34) *Hanı Gevran* (14m85 X 33m60), *Başdeğirmen Hanı* (15m40 X 32m30),

üçünün 300 m²'yi aştığı (35), geriye kalan üçünün de 100-300 m² arasında değiştiği görülmektedir (36). Bu hanlardan bir adedi de 100 m²'den az bir saha kaplamaktadır (37). Ele aldığımız yirmüç avlusuz handan onyedisinin 400 m²'den az bir alanda kurulduğu görülmektedir. **Ağzıkara Hanı** (Kayseri-Aksaray), **Zazadin Hanı** (Konya-Aksaray), **Sahib Ata Hanı** (Konya-Afyon) gibi orta büyüklükte sayılabilecek selçuklu hanlarının 2000 m²'ye yaklaşan bir yüzölçümüne sahip oldukları gözönüne alınırsa, avlusuz hanların ne denli mütevazı yapılar oldukları daha iyi anlaşılacaktır (38).

Sıralamaya çalıştığımız örnekler, avlusuz hanların mütevazı boyutlarda yapılar olduklarını kanıtlamaktadır. Sadelik sadece yapıların boyutlarına inhisar etmemektedir. Bu hanlardan pek azında süsleme unsurlarına rastlanmaktadır (39). Kaldı ki tesbit edebildiğimiz avlusuz hanlardan sadece beş adedinin duvarları kesme taşlarla kaplanmış (40), diğerleri moloz taşlarla inşa edil-

Öresun Hanı (18m50 X 26m.), *Çiftlik Hanı* (19m. X 27m.). Hanların notlarda ve metinde verilen boyutları, M. K. Özergin'in makalesinde (*Anadolu Selçuklu Kervansarayları...*) verilen ölçülerden aynen alınmıştır.

(35) *Karakaya Hanı* (16m. X 20m35), *Ezinepazar Hanı* (14m50 X 22 m), *Böget Hanı* (16m30 X 18m70).

(36) 200-300 m² arası : *Atabey Hanı* (14m. X 21 m.), *Deve Hanı* (15m50 X 18m50), *Zalmanda Hanı* (14m. X 20 m.), *Bor Hanı* (14m50 X19m.), *Panukçu Hanı* (14m50 X 17 m.), *Sertavul Hanı* (12m70 X 19m30), *Kalolar Hanı* (13m. X 18m), *Kuru Han* (13m. X 16m50).

100-200 m² arası : *Kozak Hanı* (10m. X 19m50), *Yeniceköy Hanı* (12m. X 16m.), *Gökçeagaç Hanı* (9m. X 13m.), *Kavak Hanı* (9m.X 12m.).

(37) *Sarı Han* (6m. X 14m.).

(38) *Ağzıkara Hanı*'nın yüzölçümü 2200 m² den fazla, *Zazadin Hanı*'nın 1800 m² ye yakın, *Sahib Ata Hanı*'nın ise 1800 m² dir. Büyük boydaki Selçuklu kervansaraylarından *Karatay Hanı* 3200 m² den, Kayseri-Sivas arasındaki *Sultan Hanı* 3800 m² den, Konya-Aksaray arasındaki *Sultan Hanı* da 4800 m² den fazla bir alan kaplamaktadır.

(39) *Iğdır Hanı*'nın dış kapısındaki taş süsleme çok az yapıda rastlanabilecek niteliktedir (Bk. R. H. Ünal, *Iğdır Yakınlarında...*, Res. 3, 7 ve Şek. 4-5). Bu örnek dışında, bazı avlusuz hanların taçkapılarında görülen süsleme unsurları islâmî devir öncesi eserlerden aktarılmış parçalardan ibarettir. *Eğret Hanı*'nda (Bk. K. Erdmann, a.g.e., Abb. 288) ve *Zıvarık Hanı*'nda (Bk. ay. es., Abb. 313) olduğu gibi.

(40) *Deve Hanı* (Bk. Erdmann, a.g.e., Abb. 287), *Çiftlik Hanı* (ay. es., Abb. 294-297), *Öresun Hanı* (ay. es., Abb. 306-312), *Iğdır Hanı* (Bk.

mişlerdir. Görülüyor ki avlusuz hanların büyük çoğunluğu itinalı bir işçiliğe sahip değildir.

Avlusuz hanların boyutlarında görülen küçülme ile inşa malzemelerindeki kalite düşüklüğünü parasal nedenlere bağlamak mümkün görünmektedir. Hatırlanacağı gibi 1243 Köşedag Savaşı'ndan sonra İlhanlı boyunduruğunu kabullenmek zorunda kalan Anadolu Selçuklu Sultanları, 1308 yılında devletin çöküşüne kadar geçen süre zarfında sadece tahtlarını ve sıfatlarını korumuşlar, devlet idaresinde söz sahibi olamamışlardır (41). Siyasal iktidarı ellerinde bulunduran Moğollar, mali kaynaklara da el koyduklarından, ülke tam bir malî çöküntü içine sürüklenmişti. Her bakımdan güçlüklerle dolu olan bu dönemde, bozulan asayiş sonucu ticaretin de zayıfladığı bir gerçektir. Dolayısıyla yolcu ve eşya trafiği azalan kervanyoları boyunca, büyük ve görkemli hanlar inşa etmek hem gereksiz, hem de çok masraflı bir iş olmalıydı.

Bu yazı çerçevesinde tanıtmağa çalıştığımız hanlardan **Dumluca Hanı** (Bk. s. 454-456) ile **Duhan**'ın (Bk. s. 459-462) avlusuz hanlar grubuna dahil olduklarını kesinlikle söyleyebiliyoruz. Bugün bir kesimi ayakta olan **Pamuk Hanı** nın (Bk. s. 456-458) ön kesiminin düzeni hakkında kesin bir yargıda bulunamamakla birlikte, ayakta kalabilen kesimin boyutları, bu hanın da bir avluya sahip olmadığını söylememize imkan vermektedir. Muhtelif onarımlar sonucu aslı hüviyetini tamamen yitirmiş durumdaki **Hoca Cihan Hanı** da (Bk. s. 462 - 463) muhtemelen avlusuzdu. Saydığımız bu hanların hepsi, nisbeten küçük boyutları, — Pamuk Hanı hariç — moloz taştan inşa malzemeleri ve giriş kapısının yer aldığı cepheye dik üç paralel tonozdan ibaret örtü şekilleriyle (42), yukarıda sözünü ettiğimiz avlusuz hanlarla aynı gruba dahil edilebilmektedir. **Kantarmış Hanı** (Bk. s. 458-459) plan yönünden bazı ayrıcalıklar göstermektedir. Hanın çevre duvarlarından çok az bir kesiminin ayakta kalabilmiş olmasına rağmen güneydoğu köşesinin durumu, bu köşede küçük bir hücrenin varlığını kesin olarak kanıtlamaktadır. Bu durumu ile

R. H. Ünal, *İğdır Yakınlarında...*, Res. 46), *Hacıbekir Hanı* (R. H. Ünal, *Erzurum İli Dahilindeki...*, Res. 38).

(41) Bk. İ. Kafesoğlu, *Selçuklu Tarihi*, İstanbul, 1972, s. 105-106.

(42) Duhan'ın büyük mekanında tonozların giriş cephesine paralel oluşları, arazinin meyili ve iki hanın bitişik olması nedenlerine bağlı olmalıdır.

han, **Iğdır Kervansarayı**'nda (43) ve **Hacıbekir Hanı**'nda (44) görülen düzeni aynen tekrarlamaktadır.

Avlusuz hanların hemen hiçbirinde inşa kitabesi mevcut olmadığından, tarihlenmelerinin kesinlikle yapılamadığına daha önce de işaret etmiştik. K. Erdmann, incelediği avlusuz hanlardan bir kısmına tarih önermemiş, diğer bir kısmını da XIII. yüzyıl başlarına tarihlenmiştir (45). M. K. Özergin, selçuklu hanları ile ilgili katalogunda, bu hanlardan bir kısmı için «kitabesiz» kaydını koymakla yetinmiş, bir kısmını da «geç devir»e maletmiştir. Örneğin, Erdmann'ın XIII. yüzyılın ilk çeyreğine tarihlenen **Deve Hanı** ile **Eğret Hanı**'nı, Özergin geç devire tarihlenmektedir (46). Yazarın «geç devir» olarak adlandırdığı tarih dilimi kanımızca XIII. yüzyılın sonlarından başlamakta ve XV. yüzyıl içlerine kadar devam etmektedir. Yukarıda açıklamaya çalıştığımız nedenlerden dolayı avlusuz hanların, XIII. yüzyılın sonlarından önceye tarihlenmelerinin mümkün olmadığı kanısındayız. Dolayısıyla, bilinen diğer avlusuz hanlarla birlikte, burada tanıtmaya çalıştığımız hanları da XIII. yüzyıl sonlarından XV. yüzyıl başlarına kadar uzanan bir tarih dilimi içine yerleştirmek, gerek yapıların karakterine, gerekse tarihi gerçeklere daha uygun düşmektedir.

(43) Bk. R. H. Ünal, *Iğdır Yakınlarında...*, Şek. 1.

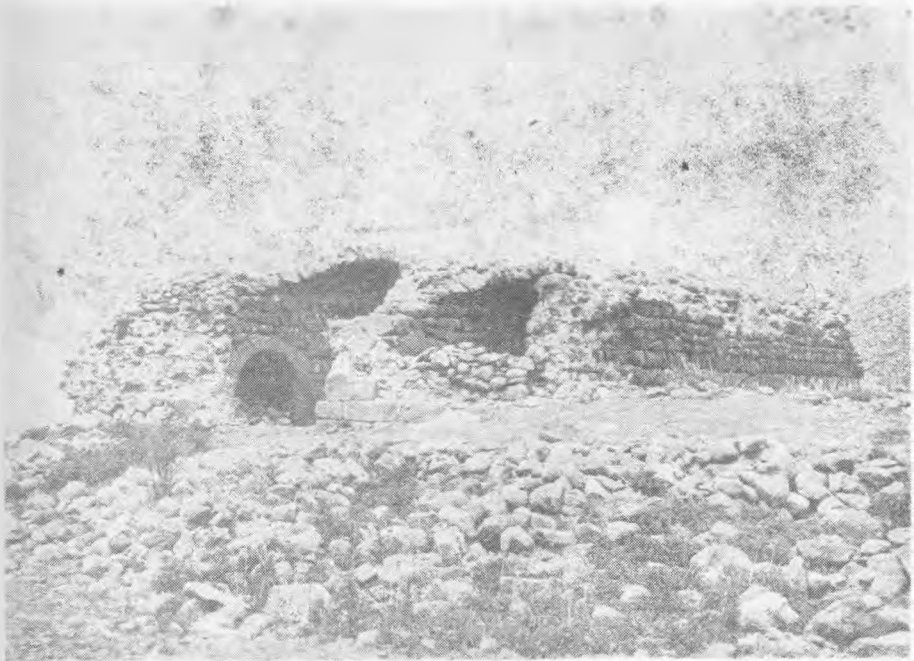
(44) Bk. R. H. Ünal, *Erzurum İli Dahilindeki...*, s. 117, Şek. 26.

(45) Erdmann'ın tarihlendirdiği avlusuz hanlarla ilgili olarak yaptığı karşılaştırmalar genellikle kabul edilebilir cinsten değildir. *Ezinepazar Hanı*'ndan söz ederken, fransız gezgini La Boullay le Gouz'un verdiği bilgide «Alâaddin» adının geçmesine dayanarak hanı XIII. yüzyılın ikinci çeyreğine tarihlenmiş, ihtimal olarak da *Mahperi Hatun* tarafından inşa edilmiş olabileceğini öne sürmüştür. (*Das Anatolische Karavansaray...*, Text, s. 160). *Deve Hanı*'nı, yakınındaki 604/1207-8 tarihli bir mezara dayanarak bu yıllara tarihlenmiştir (*ay. es.*, s. 152). Aynı eserde, *Eğret Hanı*, Altınapa Hanı ile karşılaştırılarak XIII. yüzyılın ilk on yılına (*ay. es.*, s. 154); *Zalmanda Hanı*, Eğret Hanı ile karşılaştırılarak XIII. yüzyılın ilk yıllarına (*ay. es.*, s. 156); *Çiftlik Hanı*, Tahtoba Hanı ile karşılaştırılarak XIII. yüzyılın ilk yarısına (*ay. es.*, s. 157); *Zıvarık Hanı* da, belirli bir kanıt gösterilmeksizin XIII. yüzyıla tarihlenmektedir (*ay. es.*, s. 170). Eserde zikredilen diğer avlusuz hanlar için tarih teklif edilmemiştir.

(46) M. K. Özergin, *Anadolu Selçuklu Kervansarayları...*, s. 148-149.

Resim: 1 — Dumluca Hanı (Divriği-Sivas). Kuzeydoğudan görünüş.

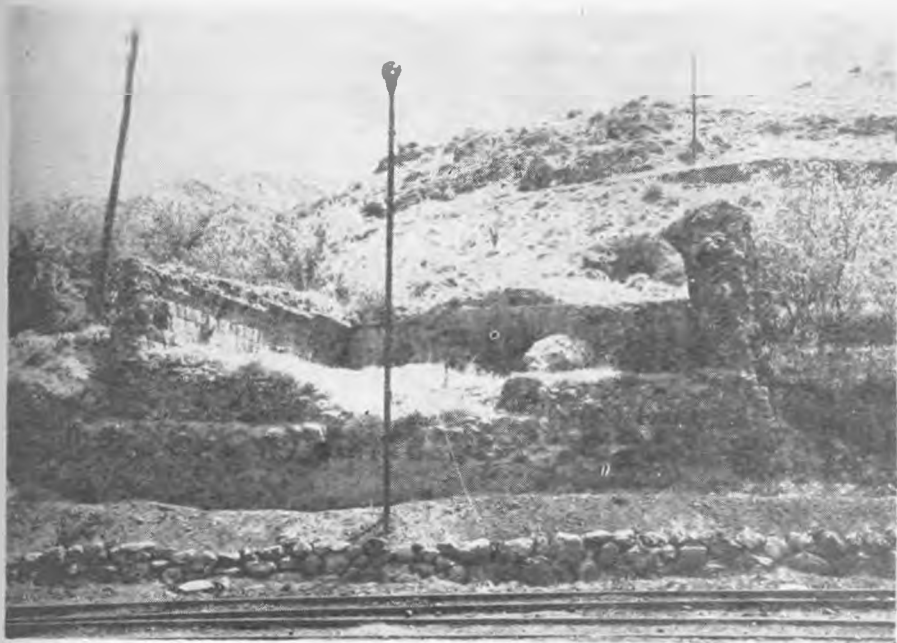
Resim: 2 — Dumluca Hanı (Divriği-Sivas). Güneydoğudan görünüş.

Resim: 3 — Dumlucu Hanı (Divriği-Sivas). Orta Sahının güneyden görünüşü.

Resim: 4 — Dumlucu Hanı (Divriği-Sivas). Doğu Sahının güneyden görünüşü.

Resim: 5 — Pamuk Hanı (Divriği-Sivas). Batıdan görünüş.

Resim: 6 — Pamuk Hanı (Divriği-Sivas. Güneybatı köşesinin içten görünüşü.

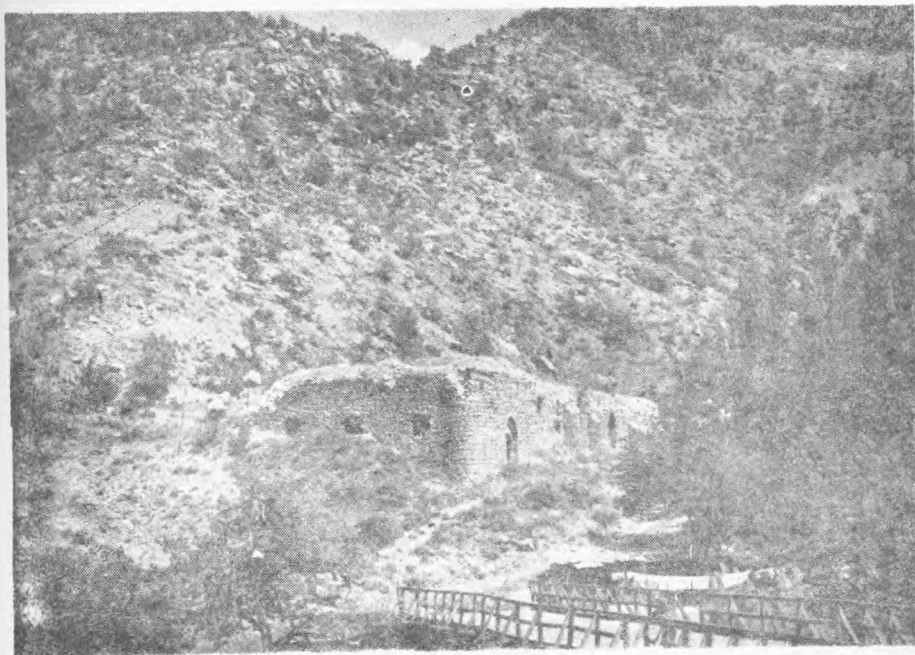
Resim: 7 — Kantarmış Hanı (Arapkir-Divriği). Kuzeyden görünüş.

Resim: 8 — Kantarmış Hanı (Arapkir-Divriği). Güney tonozunun ayakta kalan kesiminin batıdan görünüşü.

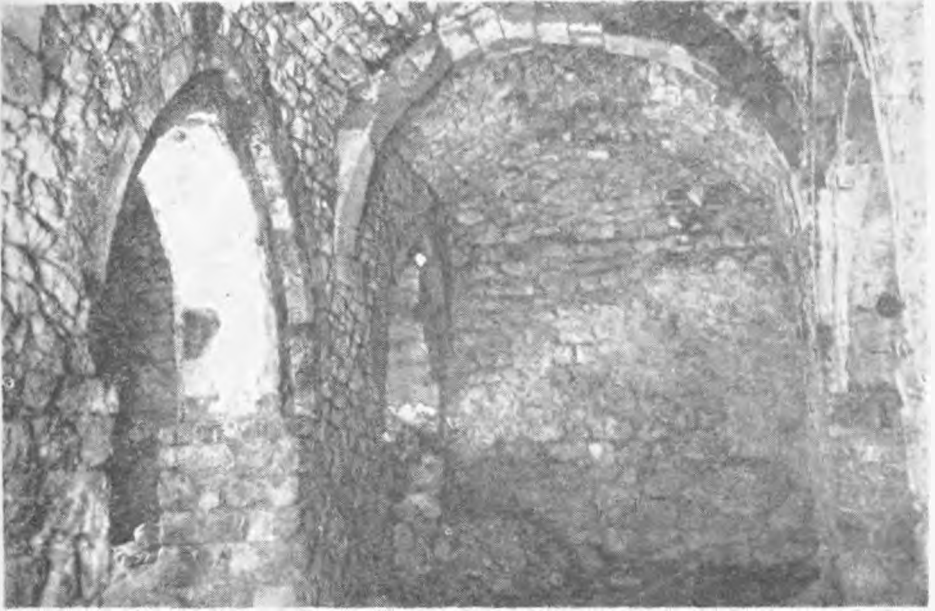
Resim: 9 — Kantarmış Hanı (Arapkir-Divriği). Güneydoğu köşesindeki hücrenin tonozu.

Resim: 10 — Duhan (Bitlis-Baykan). Güneybatıdan genel görünüş.

Resim: 11 — Duhan (Bitlis-Baykan). Küçük Han'ın giriş kapısı.

Resim: 12 — Duhan (Bitlis-Baykan). Küçük Han'ın orta sahnının kuzeye doğru görünüşü.

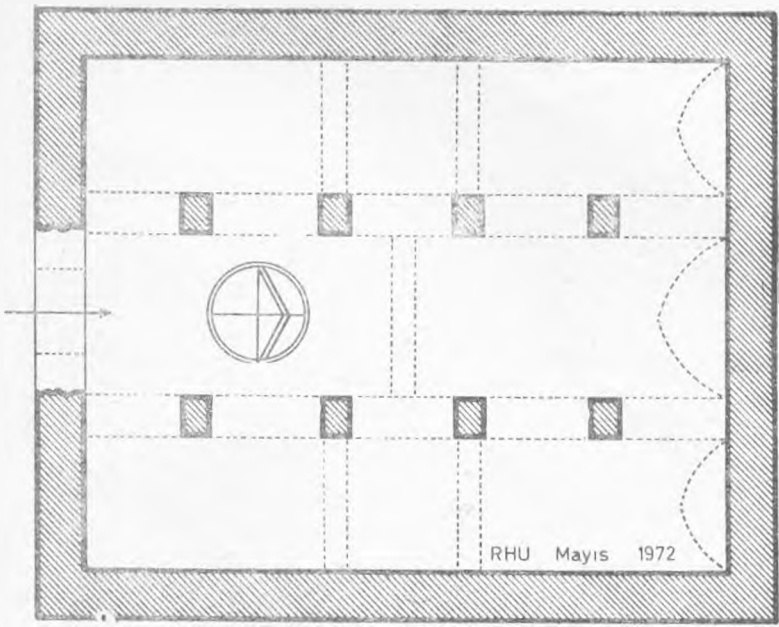
Resim: 13 — Duhan (Bitlis-Baykan). Büyük Han'ın taçkapısı.

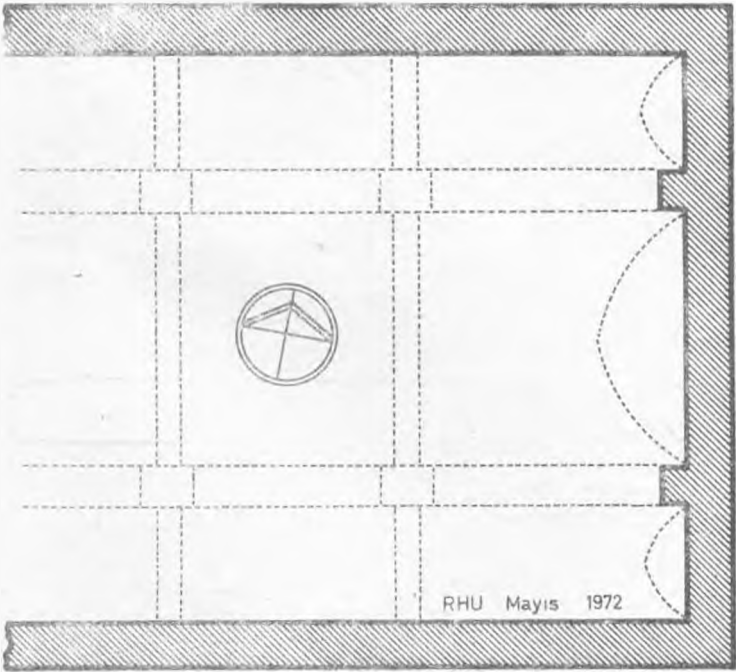
Resim: 14 — Hoca Cihan Hanı (Konya-Beyşehir). Güneydoğudan görünüş.

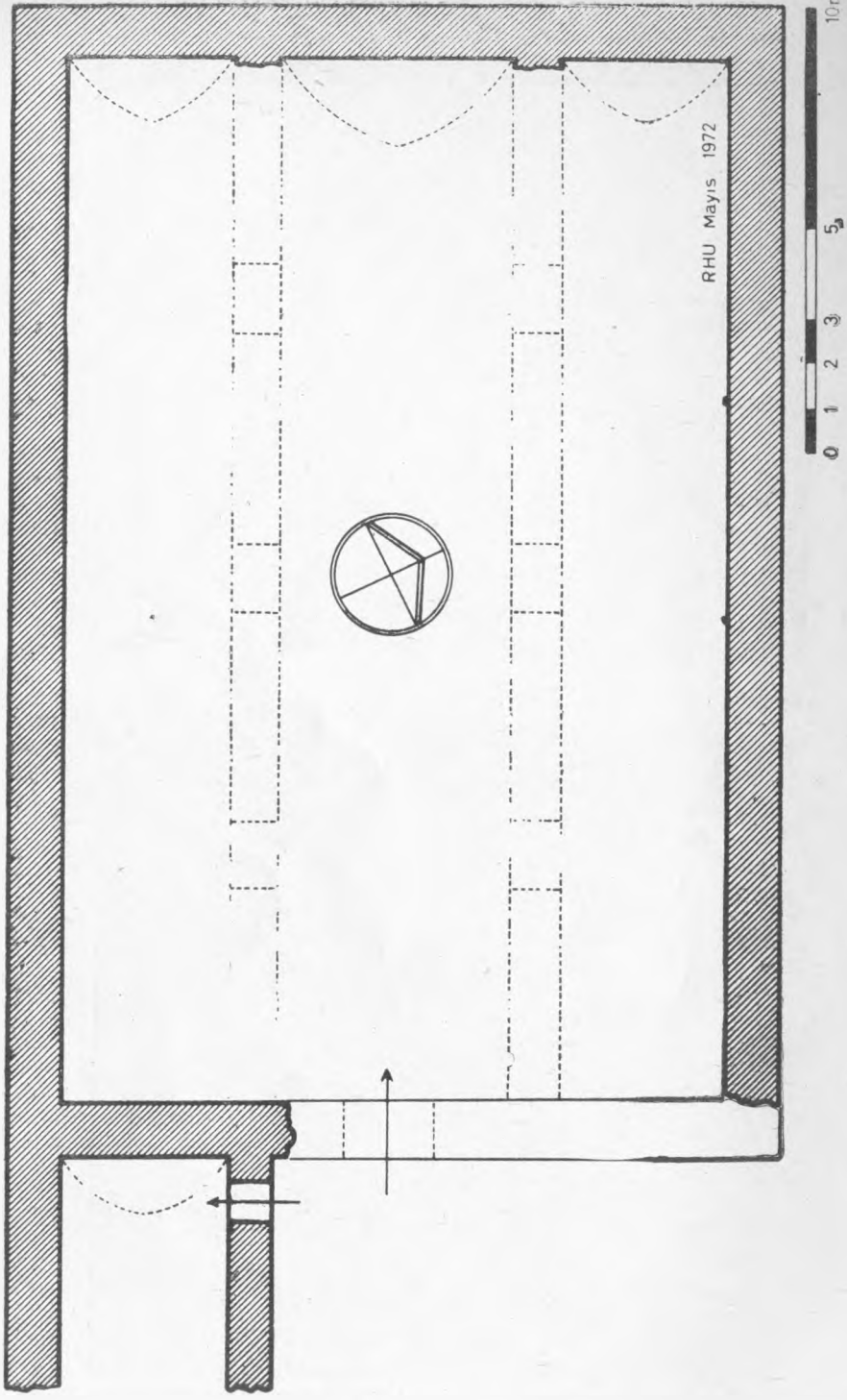
Resim: 15 — Hoca Cihan Hanı (Konya-Beyşehir). Orta sahımla kuzey sahnını ayıran kemer dizisi ve payeler.

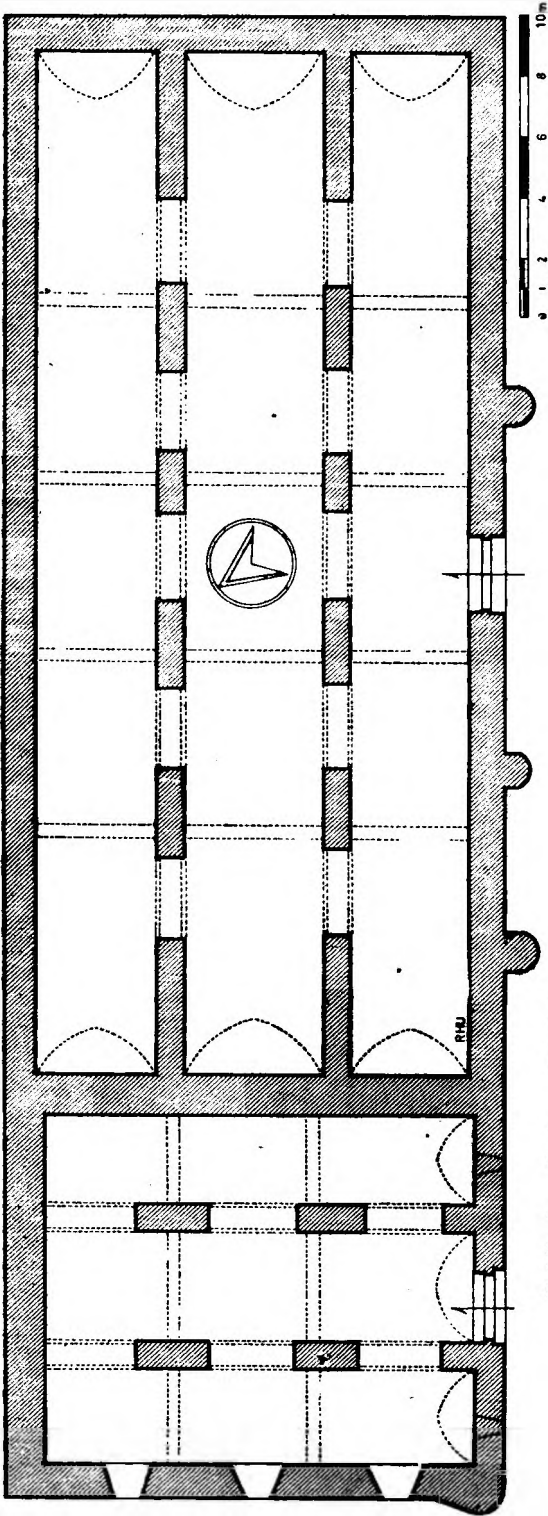
Şekil: 1 — Dumluca Hanı (Divriği-Sivas) Plan.

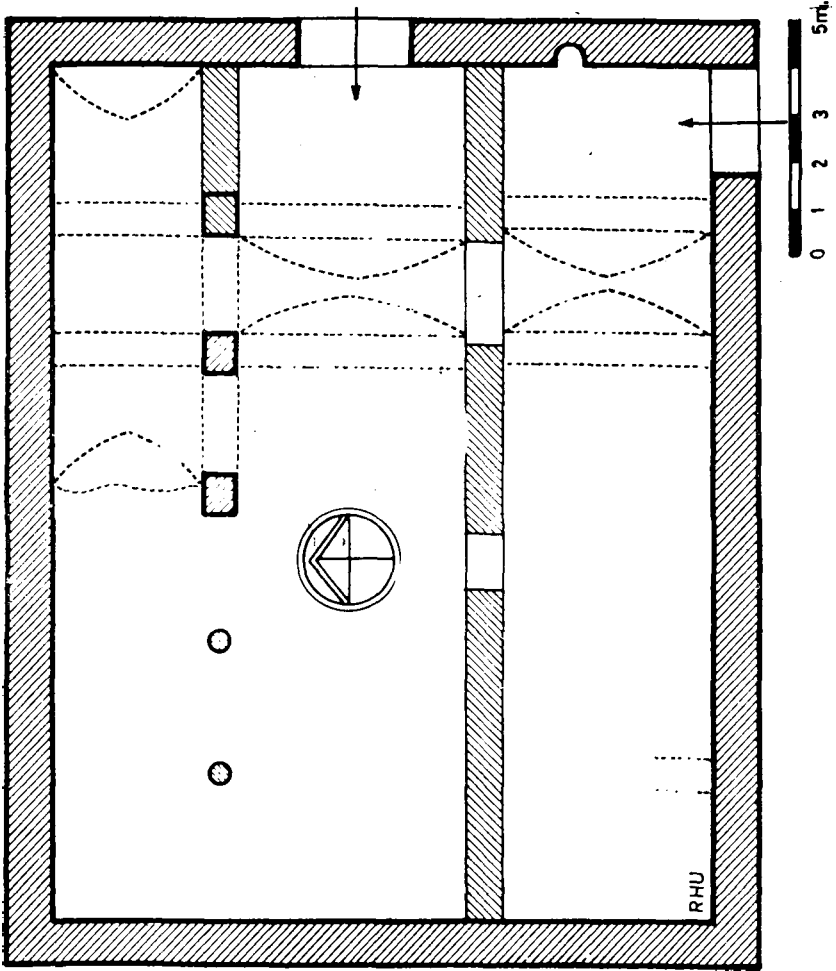
Şekil: 2 — Pamuk Hanı (Divriği-Sivas). Plan.

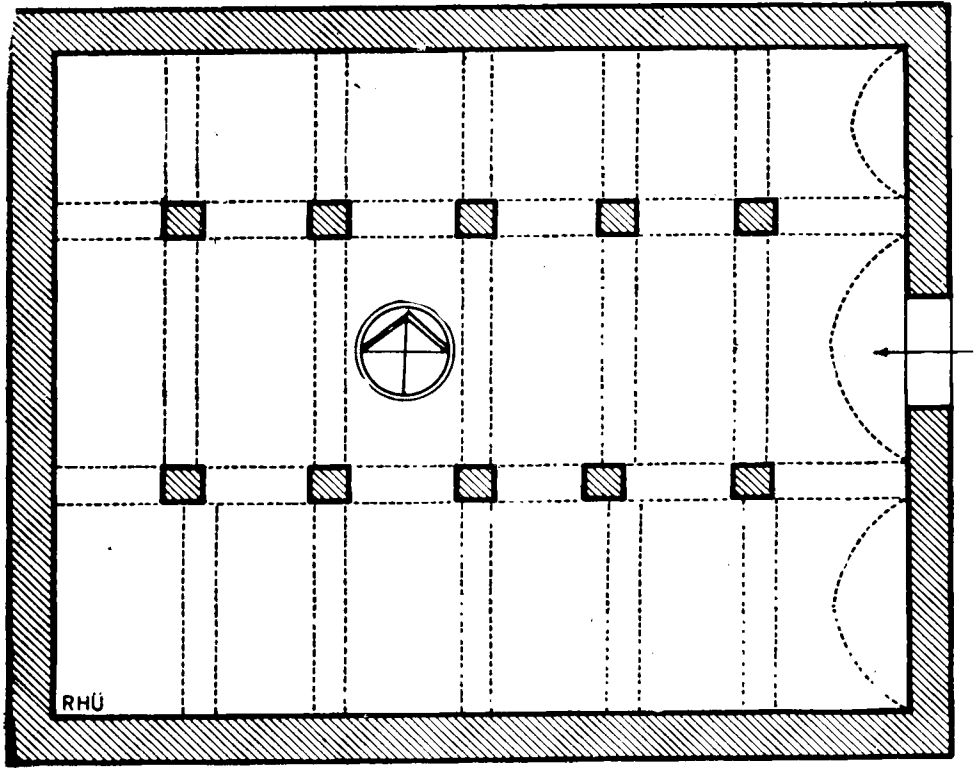
Şekil: 3 — Kantarmış Hamı (Arapkır-Divriği). Plan.

Şekil: 4 — Duhan (Bitlis-Diyarbakır). Plan.

Şekil: 5 — Hoca Cihan Hamı (Konya-Beyşehir). Plan.

Şekil: 6 — Hoca Cihan Hanı (Konya-Beyşehir). İlkdurum planı.

Fiyatı : 120 TL

Edebiyat Fakültesi Kütüphanesi

ESY260D6DB3*

1978 1 9
ESY260D6DB3